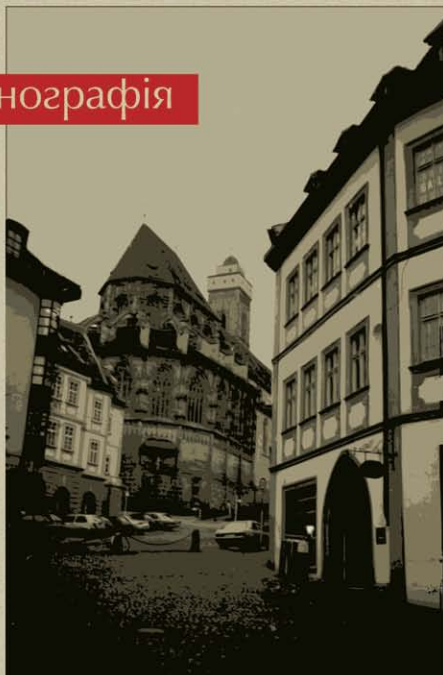

ОЛЕКСАНДР СОТУЛА

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА
ОХОРОНА ЖИТТЯ ЛЮДИНИ
В КРАЇНАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ
ПРАВОВОЇ СІМ'ї:
РЕТРОСПЕКТИВА,
КОМПАРАТИВІСТИКА,
МОДЕЛЮВАННЯ

Монографія

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ОЛЕКСАНДР СОТУЛА

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА
ОХОРОНА ЖИТТЯ ЛЮДИНИ
В КРАЇНАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ
ПРАВОВОЇ СІМ'ї:
РЕТРОСПЕКТИВА,
КОМПАРАТИВІСТИКА,
МОДЕЛЮВАННЯ

Монографія

Харків 2015

УДК 343.61:340.5 (4)
ББК 67.408.1
С67

Рекомендовано до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
(протокол № 3 від 24 листопада 2015 року)

Автор:

Сотула О.С., кандидат юридичних наук, доцент, докторант
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Науковий редактор:

Стрельцов Є.Л., доктор юридичних наук, доктор теології,
професор, член-кореспондент Національної академії правових наук
України, заслужений діяч науки і техніки України

Рецензенти:

Козаченко О.В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри
кримінально-правових дисциплін Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»;
Конопельський В.Я., доктор юридичних наук, начальник кафедри
кримінального права та криминології Одеського державного
університету внутрішніх справ;
Орловська Н.А., доктор юридичних наук, професор кафедри
кримінального права, процесу та криміналістики Міжнародного
гуманітарного університету

Сотула О.С.

С67 Кримінально-правова охорона життя людини в країнах
романо-германської правової сім'ї : ретроспектива, компа-
ративістика, моделювання : [монографія] / Олександр Со-
тула. — Х. : Видавець Іванченко І. С., 2015. — 429, [3] с.
ISBN 978-617-7377-05-3.

У монографії презентовано концептуальне порівняльно-правове досліджен-
ня кримінального законодавства України та інших країн романо-германської
правової сім'ї в частині забезпечення кримінально-правової охорони життя
людини. Розкрито особливості історичного розвитку і джерел відповідного
кримінального законодавства. Визначено можливі запозичення позитивно-
го досвіду країн романо-германської правової сім'ї у сфері нормотворення.

Для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів юридичних
факультетів і юридичних закладів, може бути корисною для працівників пра-
воохоронних та судових органів.

УДК 343.61:340.5 (4)
ББК 67.408.1

ISBN 978-617-7377-05-3

© Сотула О.С., 2015
© Видавець Іванченко І. С., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	---

Розділ 1.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї	9
--	---

- 1.1. Історико-правовий аспект розвитку кримінально-правової охорони життя людини на теренах сучасної України та взаємодії вітчизняного законодавства з правовими системами інших країн романо-германської правової сім'ї 9
- 1.2. Загальна нормативістська характеристика законодавства країн романо-германської правової сім'ї, яким передбачається відповідальність за посягання на життя людини 66
- Література до вступу та розділу 1* 81

Розділ 2.

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї	99
---	----

- 2.1. Проблемні питання визначення родового, видового та безпосереднього об'єктів злочинів проти життя людини 99
- 2.2. Дискусійні аспекти в розумінні об'єктивної та суб'єктивної сторін злочинів проти життя людини в країнах романо-германської правової сім'ї на прикладі «простого» умисного вбивства, необережного вбивства, доведення до самогубства, погрози вбивства 130
- 2.3. Суб'єкт у системі злочинів проти життя людини в країнах романо-германської правової сім'ї 165
- Література до розділу 2* 171

Розділ 3.

КВАЛІФІКОВАНІ ВИДИ ВБИВСТВ (ВБИВСТВА ПРИ ОБТЯЖУЮЧИХ ОБСТАВИНАХ): ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї	192
---	-----

- 3.1. Загальна характеристика обставин, які кваліфікують (обтяжують) вбивство в законодавстві країн романо-германської правової сім'ї 192

3.2. Проблеми кваліфікації вбивства при кваліфікуючих (обтяжуючих) обставинах, які відносяться до об'єктивних ознак злочину	203
3.3. Проблеми кваліфікації вбивства при кваліфікуючих (обтяжуючих) обставинах, які відносяться до суб'єктивних ознак злочину	237
<i>Література до розділу 3</i>	290
Розділ 4.	
ПРИВІЛЕЙОВАНІ ВИДИ ВБИВСТВ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'І	306
4.1. Поняття та ознаки умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання	307
4.2. Поняття та ознаки умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини	322
4.3. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця	335
4.4. Інші види вбивств, вчинених при обставинах, які пом'якшують покарання	349
<i>Література до розділу 4</i>	362
Розділ 5.	
ВІДМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ВІД ІНШИХ ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'І	375
5.1. «Спеціальні» вбивства та інші злочини, пов'язані із посяганням на життя	375
5.2. Санкції за злочини проти життя: обумовленість, структура, види	383
<i>Література до розділу 5</i>	389
ВИСНОВКИ	393

ВСТУП

Народження і смерть є двома найнезаперечнішими фактами людського існування.

...якщо не знаєш відповіді, спробуй розширити контекст

Ярослав Грицак, український вчений і публіцист

Інтеграція України в систему міжнародного законодавства щодо забезпечення прав людини та, особливо, вступ у Раду Європи зобов'язують вітчизняного законодавця привести національне право у відповідність із міжнародними і європейськими стандартами в сфері прав людини. Це, насамперед, відноситься до кримінального права, тому що воно перебуває на особливому положенні в правовій системі держави і є найбільш ізольованим від міжнародного права та правових систем інших держав. Разом з тим, кримінальне право особливе тісно пов'язане із правами людини [60, с. 20–21].

Із входженням України в міжнародно-правовий простір, із проголошенням пріоритету міжнародного договору як джерела права (ст. 9 Конституції України) [57] має сенс дослідити, наскільки можуть бути застосовані до української правової системи ті ознаки злочинів проти життя людини, що вироблені у романо-германській правовій сім'ї. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність виявлення загального, особливого та одиничного в національному праві, що стає можливим завдяки порівняльним дослідженням.

Слід відмітити, що в Україні становлення порівняльного правознавства як самостійного напряму наукових досліджень відбувалося досить повільно. На початку ХХ століття цей процес проходив переважно в історичному та слов'янознавчому напрямках. Порівняльним дослідження в галузі держави і права присвячені праці М.Д. Іванишева, І.І. Дитятина, М.О. Максимейка, І.М. Собесьянського, М.М. Ковалевського та інших. Фундаментальні дослідження проблем порівняльного правознавства в Україні підготували Г.В. Александренко, В.Н. Денисов, В.К. Забігайло, М.І. Козюбра, П.Ф. Мартиненко, Є.А. Тихонова, В.М. Шаповал та деякі інші автори [8, с. 3].

За часів незалежності України дослідження проблем порівняльного правознавства із значними складнощами починає відроджуватися. При цьому обмежений доступ до матеріалів для дослідження ще

значно стримує обсяг порівняльно-правових досліджень, в тому числі, пов'язаних з проблематикою кримінально-правової охорони життя людини. Так, окремі, незначні компаративістські аспекти у аналізі злочинів проти життя були представлені у вітчизняних дисертаційних дослідженнях Р. Ш. Бабанли [4], А. В. Байлова [5], С. Д. Бережного [7], М. Ю. Валуйської [15], Б. М. Головкина [25], О. В. Гороховської [26], Н. А. Дідківської [32], А. О. Драгоненко [33], О. І. Зазимко [41], А. Ю. Кулієва [68], О. М. Лупіносової [73], В. М. Мамчура [79], Л. А. Остапенко [93], Т. А. Павленко [94], Н. М. Плисюк [99], О. Л. Старко [134], Я. О. Триньової [147], В. В. Шаблістого [176], О. В. Шевченко [179], О. Б. Шигоніна [182], О. Ю. Юрченко [184]. Однак, є поодинокі вітчизняні роботи, в яких порівняльно-правовий компонент дослідження представлений достатньо широко, або, взагалі, є провідним. Так, у роботі М. П. Короленка «Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах» історичному та порівняльно-правовому аспекту кримінально-правової характеристики умисного вбивства присвячено цілий розділ [59, с. 11–28], а дослідження Н. Є. Маковецької «Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів» в цілому носить компаративістський характер [76].

Насправді, серед емпіричних методів, на нашу думку, найчастішого використання вимагає саме порівняльно-правовий аналіз, завдяки якому виникає можливість встановлення спільного та відмінного на різних етапах становлення та розвитку кримінального законодавства як у нашій державі, так і за її межами. За слушним зауваженням українського правника О. Л. Львової, порівняння — це один із основних логічних прийомів пізнання зовнішнього світу, предметів і явищ, яке починається з того, що ми їх відрізняємо від усіх інших предметів і встановлюємо їх схожість з родовими предметами [106, с. 169]. В рамках нашого дослідження через порівняння визначаються загальні й відмінні методологічні підходи наукових шкіл, що висвітлюють об'єкт та предмет дослідження, поняття злочину проти життя та інших суміжних кримінально-правових категорій. Причому порівнюються лише ті явища кримінально-правової дійсності, які мають схожі ознаки та об'єктивну спільність у межах нашого наукового дослідження. У підсумку можна з'ясувати загальне, що повторювалося в явищах і стало сходинкою на шляху виявлення низки закономірностей формування та існування цього кримінально-правового явища.

До того ж, враховуючи прагнення нашої країни стати членом Європейського Союзу, використання порівняльних методів дослідження

є надзвичайно актуальним питанням сучасної юриспруденції. Саме це, власне, і визначає закономірність транснаціональної природи правової науки, не виключаючи при цьому соціально-політичної функції правознавства конкретної держави. Мабуть, ця закономірність свого часу стала підставою для слушного висновку українського теоретика права М. І. Козюбри, що «радянська юридична наука — не що інше, як частина нехай не єдиної, але багато в чому діалектично цілісної світової юриспруденції» [56, с. 13]. При цьому, на нашу думку, слід підкреслити, що в основі такого методу — зіставлена компаративістика, тобто аналіз схожих рис.

У контексті даного дослідження також варто зауважити, що потрібно застосовувати як синхронне порівняння у межах одного й того ж періоду, так і діахронне (тобто у загальному розвитку). Професор М. М. Ковалевський свого часу наполягав на двох умовах правильного застосування порівняльного методу: 1) порівняння не повинно обмежуватися народами однієї раси або народами, які говорять однією мовою чи мають одну й ту ж релігію; 2) порівнювати можна тільки такі законодавства або правові системи, що знаходяться на одному рівні суспільного розвитку [54, с. 20]. Підтримуючи позицію вченого, вважаємо, що правова компаративістика, звертаючись до питань кримінально-правового забезпечення охорони життя людини, жодним чином не повинна обмежуватися простим зіставленням двох або кількох юридичних систем тільки тому, що вони існують одночасно або в територіальній близькості одна від одної.

В спеціальній літературі зазначається, що у самій правовій дійсності є значна кількість сфер, проблем і відносин, які не можуть бути вивчені поза порівняльно-правовим підходом [121, с. 464]. З цього приводу нам видається слушною позиція, згідно з якою природа порівняльно-правового аналізу як ефективного засобу дослідження державно-правових явищ та процесів визначається через призму:

- а) історико-порівняльного підходу (зумовлений великою кількістю різноманітних народностей з власними звичаями, традиціями, що створили умови взаємовпливу і запозичення та визначили необхідність їх порівняльного дослідження);
- б) соціологічного напрямку порівняльних досліджень, в процесі яких залучаються соціологічні аспекти права, аналізується соціально-правова практика, яка, в свою чергу, надає можливість розкрити сутність процесів виникнення та розвитку права, виявити здатність громадянського суспільства сформулювати свої правові ідеї тощо;

в) порівняльного вивчення іноземного правового досвіду, результати якого надають цінну інформацію, що враховувалася законодавцями при створенні власних законів [9, с. 8].

Зрозуміло, що порівняльний підхід, що ґрунтується на компаративному методі, безпосередньо сам не обмежується тільки порівняльним методом, а охоплює й інші методи, предметні знання, взаємопов'язані з ним [139, с. 156.]. Це стосується різновидів порівняльного методу, зокрема, порівняльно-правового та порівняльно-історичного методів, які на відміну від першого є спеціально-науковими засобами пізнання і використовуються переважно правовою та історичною науками [181, с. 829]. Тому досить традиційним для порівняльного правознавства та інших юридичних наук є використання цих двох методів, адже «ефективне застосування порівняльно-правового методу можливе лише в поєднанні порівняльного дослідження з історико-правовим методом» [51, с. 67].

Отже, сучасний розвиток науки кримінального права значно стимулює вдосконалення її власного методологічного арсеналу. Трансформація методології кримінально-правової науки відбувається в єдиному ключі еволюції методології юридичного і соціального знання в цілому. І саме компаративна методологія дає нам змогу більш рельєфно представити специфіку функціонування кримінально-правової охорони життя людини в Україні порівняно з іншими сучасними країнами. Такий підхід видається обґрунтованим і правильним, адже загальний характер глобалізаційних процесів впливає й на розвиток національних систем кримінального права.

Розділ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

1.1. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ТА ВЗАЄМОДІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПРАВОВИМИ СИСТЕМАМИ ІНШИХ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Аналіз еволюції вітчизняного законодавства, яке регулювало кримінально-правову охорону життя дозволив побачити це правове явище в багатомірній площині та виділити декілька послідовних етапів його розвитку та взаємодії з правовими системами інших держав романо-германської сім'ї, починаючи від казуїстичних форм правового контролю над ним та закінчуючи його уніфікованою кодифікацією.

На основі архівних, фондових, і літературних джерел вітчизняних і закордонних вчених, каталогів, довідників, в історичному аспекті умовно можна виділити п'ять етапів розвитку та взаємодії з зарубіжними правовими системами законодавства про охорону життя на теренах України:

- I етап (до X століття) — давньослав'янський дохристиянський;
- II етап (XI—XVII століття) — київоруський візантійсько-християнський;
- III етап (XVII століття — 1917 рік) — імперський;
- IV етап (1917—1991 роки) — радянський;
- V етап (1991 рік — до теперішнього часу) — сучасний, часів незалежності України. Вони різняться змістовністю, осяжністю, оригінальністю і специфікою висвітлення.

Перший етап (до X ст.) — давньослав'янський дохристиянський

На думку авторитетного дослідника історії держави та права давньої Русі, академіка Б. Д. Грекова, східне слов'янство, також як і всі інші народи, у своєму розвитку пережило ті ж самі етапи. І східному слов'янству був відомий період родового безкласового ладу, коли родова громада змінилася «громадою сусідської, поруч із якої існувала й велика родина». Тільки було це в VIII—IX століттях, а до XI століття пережитки цієї епохи практично зникли [27, с. 139].

Необхідно відмітити, що на цьому етапі розвитку слов'янської цивілізації не існувало позитивного права. Суспільні відносини того часу регулювалися звичаями [69, с. 3—8], про які відомо з літописів, сказань тощо [67, с. 23]. Так, наприклад, деякі давньослав'янські правові уставлення описані у «Повісті временних літ», зокрема, звичаєве племінне право освячувало кровну помсту в кримінально-правовій сфері. У свою чергу, зазначені джерела придбали письмову форму набагато пізніше описуваних там подій, тому не можуть вважатися гарантією достовірності, що відомості, які в них містяться є релевантними, тобто такими, що відповідають вимогам наукового дослідження.

Деякі вчені вважають, що давньослав'янське право розрізняло серед злочинів проти особи:

- 1) злочини проти життя;
- 2) злочини проти здоров'я [97, с. 151].

Зокрема, вітчизняний дослідник М. І. Зубрицький вважає, що у праслов'янському суспільстві VII—IX століть єдиним джерелом права був Закон Руський, що склався у період «військової демократії» V—VI століть. Одним з основних звичаїв була заборона на вбивство всередині роду і обов'язок родичів помститися за вбивство [44, с. 518]. Більш того, дослідник історії та права давньої Русі І. В. Петров вважає, що злочини проти життя регулювалися цілою системою норм, що містилися, зважаючи на все, в «Законі Руському» [97, с. 232].

Однак, треба зауважити, що вченими-істориками та правознавцями не вирішено питання: чи дійсно отримали своє писемне закріплення звичаєво-правові норми східних слов'ян до X століття, або вони так і залишилися зводом усних норм, що одержали часткове закріплення тільки в X столітті, у договорах Русі та Візантії, які й склали основу редакцій Руської Правди.

Думки по цього приводу кардинально розділилися, у зв'язку з тим, що до наших днів у письмовій формі звід звичаєвих правил давньої Русі не дійшов [23, с. 55].

Так, професор І. А. Ісаєв, зокрема, вважає, що Закон Руський (як правило, саме так дослідники й називають звід норм звичаєвого права давньої Русі) був зводом усних норм звичаєвого права [45, с. 13]. Про те, що значна частина звичаєвого права на Русі не була зафіксована, говорять й інші вчені. Так, академік Л. В. Черепнін зазначав, що якщо Закон Руський і був писемною пам'яткою, то час його існування слід датувати 882 роком, коли князь Олег зайняв Київ, або 911 роком, коли ним же був укладений другий (письмово підтверджений) договір з Візантією [171, с. 127]. Слід, мабуть, погодитися з точкою зору вчених, які вважають, що Закон Руський, як мінімум, склався до 911 року, тому що саме в договорі Русі й Візантії 911 року є посилання на нього [97, с. 227]. Дослідник І. В. Петров переконаний, що немає достатніх доказів, що свідчать про те, що Закон Руський — усне джерело права. При цьому він посиляється на думку видатного історика М. М. Карамзіна про ймовірність існування письмового закону в IX–X століттях, якщо не в слов'ян, то у варягів [49, с. 159].

Іншої точки зору дотримувався професор О. І. Чистяков, який вважав, що згадування в російсько-візантійських договорах про Закон Руський не потрібно розуміти буквально як закон у сучасному розумінні цього слова. Професор О. І. Чистяков був переконаний, що швидше за все, малася на увазі просто правова система, російські звичаї тощо, але не писаний закон. У всякому разі, до нас не дійшло не тільки якого-небудь писаного закону, але навіть і згадування про який-небудь конкретний закон до X століття [115, с. 19]. Більше того, вітчизняний правознавець, академік І. О. Малиновський вважав, що до нашого часу в письмовій формі не дійшли не тільки норми звичаєвого права, але й перші князівські статuti: «спочатку закони князівські («статuti» і «уроки») не мали, імовірно, письмової форми: подібно звичаям вони збереглися в пам'яті» [78, с. 6].

Необхідно також відзначити, що частина дослідників історії права Законом Руським іменують Руську Правду [19, с. 309].

Дослідження з метою співвідношення цих зводів провів вчений М. Б. Свердлов, «який шляхом реконструкцій і порівнянь встановив, що «Закон Руський», що відбився в договорах Русі з Візантією (911 і 944 рр.), відтворював норми звичаєвого кримінального права східнослов'янських племінних конфедерацій, які регулювали громадське життя єдиної держави Русь, що виникла в кінці IX століття» [124, с. 6].

На думку вченого, основу найдавнішої Правди склали сімнадцять норм Закону Руського, тринадцять із яких носили кримінально-матеріальний характер. Це 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 17 статті Короткої Правди за Академічним списком. Це норми про вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, образу (у тому числі образу дією), неправомірне користування чужим майном. У тому числі була норма, про вбивство злодія (татя) у хліва або кліті [124, с. 95–96].

Норми звичаєвого права продовжували живити діюче право і у період становлення й укріплення феодалізму, яке, головним чином, носило кримінально-матеріальний характер [185, с. 145]. Це пояснюється, на думку вчених, тим, що на даному етапі розвитку суспільства основній охороні нормами звичаєвого права були піддані, насамперед, суспільні відносини, що впливають із природних (природжених) прав людини — права на життя, здоров'я, тілесну недоторканність [23, с. 56]. Так, одним з основних звичаїв була заборона на вбивство всередині роду і обов'язок родичів помститися за вбивство [39, с. 34].

Таким чином, саме звичаєве право прадавніх слов'ян стало, по суті, одним з основних джерел кримінально-матеріального права Давньої Русі, як державного утворення, що відбилося у нормах, що містилися в Законі Руському та, відповідно, у греко-руських договорах 911 і 944 років.

Угоди Київської Русі з Візантією передбачали покарання за злочини, які могли вчинити руські люди на території Візантії і греки на території Русі. У договорі 911 року ішлося про взаємні зобов'язання щодо притягнення до відповідальності за вбивство, крадіжку, інші злочини [123, с. 84, 87].

У цьому договорі київського князя Олега зазначалося: «О сем, аще кто убьеть или хрестьянина русин, или хрестьянинъ русина, да умрет, иде же аще сотворить убийство. Аще ли убежит сотворивый убийство, да аще есть домовит, да часть его, сиречь иже его будеть по закону, да возметь ближний убьенаго, а и жена убившаго да имеет толицем же пребудеть по закону. Аще ли есть неимовитсотворивый убой и убежавъ, да держиться тяжи, дондеже обрящеться, и да умреть» [100, с. 18].

Ця норма, с деякими змінами, увійшла в текст договору київського князя Ігоря 944 року: «Аще убьеть хрестянинъ русина, или русинъ хрестянина, да держимъ будеть створивый убийство от ближних убьенаго, да убьютъи. Аще ли ускочить створивый убой и убежить, аще будеть имовить, да возьмутъ именье его ближнии убьенаго;

аше ли есть неимовить створивый убийство и ускочить же, да ищють его, дондеже обрящется, аше ли обрящется, да убьень будеть» [100, с. 25].

Особливо законодавець виділяє вбивство людини з потерпілого катастрофу човна. Згідно з договором 911 року, «аше ли случится кому от лодьи убеену быти от нас Руси, или что взято любо, да повинни будуть то створшии преже реченною епитемьею» [100, с. 19]. У договорі 944 року зафіксовані подібні встановлення: «И о томъ, аше обрящють руську баруг речьскую въвержену на коемъ любо месте, да не преобидятъея. Аше ли отъ не явозмет кто что, ли человека поработить, или убьеть, да будеть повинень закону руску и гречьску» [100, с. 25].

Пряма вказівка договору на те, що вбивця може бути вбитий родичами вбитого («от ближних убьенаго, да убьютьи») свідчить, що існував і, отже, був узаконений, звичай кровної помсти, настільки розповсюджений і властивий для «варварських» кодифікацій у цілому, як і для давньоруського права зокрема.

Кровна помста є одним з найбільш яскравих звичаїв, що одержали своє законодавче закріплення. Визначаючи характер кровної помсти, академік М. М. Ковалевський писав, що вона припускає участь саме осіб єдинокровних у переслідуванні правопорушника і його родичів та примушенні останніх до сплати за кров [55, с. 80].

Питання правової природи кровної помсти буде більш детально розглянута при аналізі відповідних норм Руської Правди.

Отже, перший, давньослав'янський дохристиянський етап характеризується тим, що кримінально-правова охорона життя визначалася нормами звичаєвого права прадавніх слов'ян, які стали, по суті, одним з основних джерел кримінально-матеріального права Давньої Русі, як державного утворення, що відбулося у встановленнях, що містилися в Законі Руському та, відповідно, у греко-руських договорах 911 і 944 років. Зокрема, одним з основних звичаїв була заборона на вбивство всередині роду і обов'язок родичів помститися за вбивство.

Законодавство, зазначеного нами періоду, серед посягань на життя не виділяє різні їхні категорії. Усі злочинні діяння, що завершувалися смертю потерпілого, іменувалися вбивством (у тексті грекоруського договору 911 року в одній з перших статей чітко зафіксована назва даного злочину — «вбивство»). Це вбивство в самому загальному розумінні. Закон, щоправда, особливо звертає увагу на один окремий випадок — на позбавлення життя осіб, що перебувають

на потерпілим катастрофу човні. Однак санкція за зазначений злочин не конкретизується, а є відсильна норма на попередні статті. Отже, законодавець дорівнює цей злочин до вбивства, вчиненого, наприклад, у сварці.

Другий етап (XI–XVII століття) — київоруський візантійсько-християнський

Консолідація всіх слов'янських князівств навколо Києва спричинила появу нової держави — Київської Русі. Політична назва «Київська Русь» з'явилася значно пізніше. Сучасники ж називали свою державу «Руською землею» або «Руссю», а в XII столітті — «Вкраїною» [67, с. 24].

Складно припустити, як і скільки б тривав цей процес, якби князівські владні повноваження наприкінці X–XI століття не були підкріплені державною політикою Давньоруської Православної Церкви [183, с. 98]. У тому числі, Православна церква внесла значний вклад і в розвиток кримінально-правової політики Київської Русі.

Християнізація Русі, що здійснювалася на початковому етапі здебільше примусово, привнесла кардинальні зміни буквально в усі сфери життя Київської Русі.

У цей час система кримінально-правових норм Київоруської держави зазнала на собі істотний вплив з боку візантійського кримінального права, для якого, як відомо, була характерна відсутність яких-небудь чітких кордонів між світською та духовною (церковною) юрисдикцією. Однак, безумовно, найбільш значущим для всього суспільно-правового життя Київської Русі стало прийняття грецького християнства, православної віри, яка прийшла на зміну колишній язичеської системі світосприймання.

Вплив візантійської кримінально-правової традиції на систему покарань Русі виразилося в значному прискоренні процесів обмеження приватної (кровної) помсти та заміни її публічним покаранням у вигляді смертної кари. Причому, це аж ніяк не сприяло заміщенню приватного переслідування штрафами — композиціями, а частково навіть утрудняло його, тому що «за візантійськими законами не існувало заміни страти майновим викупом» [19, с. 310].

На наш погляд, крім рецепції візантійських норм кримінального права, що мали під собою релігійну основу та передбачали покарання у вигляді смертної кари мечем і вигнання, існував ще один немаловажний фактор, що утрудняв поширення композицій, репараційних заходів кримінальної відповідальності, який був пов'язаний

з укоріненими у свідомості людей того часу уявленнями про справедливість. Мова йде про моральний принцип тієї далекої епохи, вираженої в тезі: «Хіба можна носити свого вбитого сина в гаманці?» [119, с. 12]. Урахування цієї обставини обумовило поміщення в перші рядки найбільш відомого пам'ятника давньоруського права — Російської Правди 1016 року норми про кровну помсту.

Взагалі, Руська Правда — перший національний законодавчий пам'ятник, що має нормативно-системне значення. Саме в ній були зосереджені норми, що належали до різних галузей права, які зароджуються в Давній Русі. У цьому значенні Руська Правда як перший давньоруський кодекс дуже вигідно відрізнялася від інших, сучасних їй, законодавчих актів, у яких правові норми містилися фрагментарно та не відображали системності [24, с. 74].

У цей час відоме більш 110 її списків, які розпадаються залежно від їхніх особливостей і часу складання на три основні редакції: Коротку, Велику та Скорочену. Усі тексти перебували у складі яких-небудь збірників або літописів [131, с. 7].

Руська Правда Ярослава Мудрого (її найдавніший список датований 1016 р.) дає більш повну картину відповідальності за вбивство. Вона виокремлює лише два види злочинів: проти особи і майнові. Вона не розрізняла відповідальності залежно від суб'єктивної сторони злочину. В ній не було різниці між умислом і необережністю та розмежування умислу на прямий і непрямий. Хоча М. С. Грушевський, досліджуючи її, виділив і початки суб'єктивної оцінки: з точки зору наявності умислу та усвідомлення під час вчинення кримінального злочину. Уже в найдавнішій Правді карався намір удару, не доведений до кінця (ст. 8), заподіяний удар (ст. 5), а також образа (ст. 7) відповідно накладенням штрафу у розмірі від однієї до сорока гривен [29, с. 360].

У розширеній редакції Руської Правди суб'єктивна оцінка отримує ще більше відображення, оскільки тут уже диференціюється вбивство: вчинене на бенкеті, у стані сп'яніння, як і у стані афекту (за ст. 6 воно каралося сплатою віри тобто сплачувався грошовий штраф). Умисне вбивство (свідоме вбивство «під час розбою») за статтею 7 каралося «потоким і пограбуванням» (вигнанням злочинця та його сім'ї з общини і конфіскації його майна на користь общини) з одночасною забороною общині допомагати злочинцеві, коли майно відбиралося, а вбивця разом з родиною виганявся з громади і позбавлявся її захисту. Таке покарання могло до того ж включати і позбавлення життя винного у вбивстві.

Стаття 7 Руської Правди визначала: «Будет ли стал на разбои без всякая свады, то за разбойника люди не платяты, но выдадять и всего с женою и с детми на поток и на разграбление» [103, с. 19], тобто «если (кто) совершит умышленное убийство (к тому же) не во время како либо ссора, то за преступника люди не платят [виру], а выдадут его самого [вместе] с женой и детьми на поток [т. е. для продажи их в рабство, изгнания] и для конфискации всего имущества» [29, с. 27].

Деякі дослідники вважають, що в цьому випадку відповідальність залежить не від форми умислу, а від характеристики самого злочину [177, с. 92]. Оскільки вбивство під час розбою — це найтяжчий злочин, який вчиняється умисно, об'єктивна сторона злочину характеризується активними діями. Особлива небезпека цього злочину зумовлювалася умисністю, одночасним посяганням як на особу, так і на її майно, тому відповідальність за ці дії завжди була посилена. У статті 1 короткої редакції Руської Правди визнавалося право кровної помсти, але обмежувався перелік кровних месників: брат мстив за брата, син — за батька, батько — за сина, брат сестри — за її сина: «Убьет муж мужа, то мстить брату за брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братучаду, любо сестрину сынови...» [173, с. 24].

Аналізуючи дані історичних джерел, професор Д. Я. Самоквасов відзначав, що помста була не свавіллям родичів, а виконанням закону та судового рішення, суд громади передував виникненню такого права, а рішення суду обмежувало його розмір. Особа, «скривджена правопорушенням», була не тільки ініціатором процесу, але й виконавцем судового рішення [122, с. 139]. «Обвинувальний вирок передавав засудженого «головою» у розпорядження сторони, потерпілої від правопорушення доти, поки він не виконував зобов'язання, що випливали із судового вироку. Якщо ж обвинувачуваний ховався від суду та виконання судового вироку, то сторона, що потерпіла від правопорушення, одержувала право на життя втікача через неможливість іншим способом відновити порушене право» [122, с. 140].

Професор Д. Я. Самоквасов вважав, що стаття 1 Короткої Правди встановлювала обов'язок для родичів вбитого покарати вбивцю смертю. При такому підході до сутності права кровної помсти автор зробив висновок, що «приватний месник тільки виконував рішення суду», що вчинявся громадою на віче [122, с. 142].

Відсутність достатньої кількості нормативного матеріалу дійсно робить важкою відповідь на запитання про регулювання якими-небудь соціальними нормами кровної помсти та процедури самосуду.

Аналіз положень, що дійшли до нас з перших правових пам'ятників у статтях, що встановлюють помсту [122, с. 10] наштовхує на думку про існування на Русі з архаїчних часів окремих норм, присвячених кровній помсти. Однак зрозуміти, яку форму мали такі норми, чи впливали вони із закону або звичаю не представляється можливим.

Але той факт, що одержавши достатнє поширення, право кровної помсти знайшло й законодавче закріплення в перших пам'ятниках права, не викликає ніяких сумнівів [96, с. 17–18]. Так, помста як стародавній інститут за Руською Правдою залишалася в силі (статті 1, 2 короткої редакції Руської Правди), але підкорялася суду, який приймав рішення про її правомірність або неправомірність. У разі неможливості помститися або відсутності месника, вбивця спокутував свій злочин грошима (ст. 1 короткої редакції Руської Правди, ст.ст. 1, 2 Руської Правди) [103, с. 13, 19].

Вбивці надавалося право самостійно залагодити справу з родичами вбитого, заплативши їм суму головщини (відкупну), що свідчить про наявність елементів правового компромісу в суспільстві тих часів. До того періоду відноситься і встановлена шкала цінностей: голова вільного міщанина або селянина оцінювалася в 40 гривен, за вбивство боярина або іншого відомого громадянина розмір стягнення збільшувався удвічі, за вбивство холопа розмір стягнення зменшувався удвічі до 12 гривен. Якщо сторони не досягли згоди, родичі вбитого зверталися з позовом до суду: в результаті розгляду суд називав суму в гривнях, яку вбивця зобов'язаний був сплатити позивачам. У разі неспроможності вбивці він видавався «головою» родичам, що могли покарати його на свій розсуд, але не могли позбавити його життя [173, с. 27].

Родичі вбивці не брали участі в задоволенні вимог родичів потерпілого. Однак суспільство (верв), де мешкав вбивця, ручалося за нього. Якщо ж, незважаючи на поруку, вбивця ухилявся від відповідальності, суспільство сплачувало стягувану суму родичам вбитого. Наприклад, «если кто злоумышленно убьет княжа мужа, а убийцу [люди] не будут искать, то виру в 60 гривен платит вервь, в которой найден труп убитого; если же [убитый] простолюдин, то 40 гривен» (ст. 3) [173, с. 27].

Отже, давньоруський законодавець, уважний до традицій та громадської думки, був змушений піти по шляху не різкого, а поступового обмеження приватної помсти та усунення її із кримінально-правової практики.

Скасування кровної помсти відбулося в 1072 році на князівському з'їзді при синах Ярослава Мудрого, які повністю замінили самосуд грошовим викупом. Ця подія відбито в статті 2 Руської Правди розширеної редакції: «По Ярославе же паки совкупившеся сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячко, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати» [103, с. 23].

Руській Правді відомий інститут співучасті (усі співучасники несли однакову відповідальність за власні дії), вона відрізняє необхідну оборону від її перевищення (заборонялося вбивати зв'язаного злодія), встановлювала підвищену відповідальність за вбивство представників влади (князівських приближених).

Слід зауважити, що Русь часів Правди, як правило, не сприймала калічницьких та тілесних покарань, притаманних візантійському праву тих часів, а застосовувала грошовий штраф на користь держави, який був основною мірою покарання і призначався за вчинення злочину проти особи або її майна (вбивство без корисливої мети, членушкодження, крадіжка тощо). Він передбачався за злочинні дії, які, на думку законодавця, були менш тяжкими, ніж «вбивство в розбої», за яке призначався «поток і пограбування».

Дослідники права Київської Русі зазначають, що злочин у X столітті розумівся як заподіяння фізичної, матеріальної та моральної шкоди особі або (при вчиненні вбивства) моральної шкоди «ближнім». В подальшому в XI-XIII століттях поняття злочину ускладнилося, крім зазначених видів шкоди як злочин розглядалися і порушення закону, і посягання на духовну чи князівську владу, і порушення громадського миру. Термінологічно злочин називався «образою», «гріхом», а на розвиток формального моменту злочину мали вплив як законодавча влада князів, так і християнство [65, с. 105].

Після втрати Київською Руссю політичної незалежності українські землі увійшли до складу Литовського князівства, основним законодавчим актом якого, був Литовський Статут у редакціях 1529, 1566, 1588 років [77].

Протягом кількох століть Литовський Статут був основним збірником права в Україні, навіть у тій частині, яка була приєднана до Польщі. Був головним джерелом українського права на Гетьманській Україні і становив основне джерело кодексу «Права, по которым судится Малороссийский народ». На Правобережній Україні Литовський Статут діяв аж до скасування указом царя Миколи Першого 25 червня 1840 року. Деякі законоположення Литов-

ського Статуту були внесені до збірника законів Російської імперії і зберегли законну силу в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 року [50].

Всі три редакції Литовського Статуту були написані тодішньою «руською» канцелярською мовою, що була сумішшю церковно-слов'янської, української та білоруської мов. Дві перші редакції появилися в рукописній формі, а третя — надрукована у Вільні [36, с. 1303].

Найнебезпечнішим у Литовському Статуті вважалися злочини проти особи. До них, насамперед, відносили позбавлення особи життя (вбивство). Литовським Статутом вбивство визначалось як «забойство», «мужобойство», «змордованье», «мордерство» тощо [75, с. 13].

У Литовському Статуті вбивства поділялись на умисні й неумисні. До умисних належали ті, які скоєні за попереднім планом, тобто «по задуму», «зъ умислу». Вбивство через необережність передбачено артикулами 10, 11, 15, 23 XI розділу Литовського Статуту 1588 року [74, с. 40].

Залежно від соціального статусу злочинця і жертви вбивства поділялися на вбивство шляхтича нешляхтичем, вбивство шляхтича шляхтичем, вбивство простої людини простою, вбивство нешляхтича шляхтичем.

Дослідник С. В. Кудін зазначає, що існував поділ вбивств залежно від статі, що відобразилось у сплаті за позбавлення життя жінки подвійної головщини. Така думка обґрунтовується аналізом норм Статуту, в яких стверджується, що за вбивство жінки «...головщина...совито маєть быти сказывана...», «а жонамъ ихъ совито головщина» [66, с. 155].

До вбивств з обтяжуючими обставинами Литовський Статут відносив вбивства, вчинені з особливою жорстокістю (за наявності обтяжуючих вину обставин). До них необхідно віднести: вбивство за наявністю родинних відносин (артикули 6, 17, 18 Розділу XI); вбивство чоловіка викрадачем його дружини (артикул 29 Розділу XIV); вбивство пана слугою (артикул 9 Розділу XI); вбивство при вторгненні в приватне володіння («находъ», «наездъ») (артикули 1, 2 Розділу XI); вбивство зрадливим таємним способом (артикул 17 Розділу XI); вбивство з помсти (артикули 7, 16 Розділу XI); вбивства, скоєні при королівському дворі, у приміщенні суду, на дорозі, в церкві тощо (артикули 3, 21 Розділу XI); вчинення вбивства групою осіб (артикули 29, 39 Розділу XI) [74, с. 40].

До небезпечних злочинів проти життя також відносили: вбивство під час поєдинку (артикул 14 Розділу XI); вбивство, вчинене

неосудною людиною (артикул 35 Розділу XI); вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (артикули 21, 24, 35 Розділу XI); вбивство мандрівника (артикули 26 Розділу XI); вбивство вагітної жінки (артикул 15 Розділу XI); замордування (артикул 28 Розділу XI) [74, с. 40].

У першій редакції Литовський Статут, як і Руська Правда, встановлювала грошові стягнення на користь князя за вбивство та за інші злочини, які у Київській Русі карались кримінальним штрафом. Окрім того, деякі з цих штрафів, як і за часів Київської Русі, дорівнювали приватній винагороді. Так, за вбивство шляхти на користь держави стягувався штраф («вина»), рівний головщині. Подібна рівновага встановлювалась й іншими артикулами. Наприклад, у артикулі 29 VII розділу у редакціях 1529 року зазначалося, що за вбивство під час бійки шляхтича шляхтич платив 100 коп грошей «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» — великому князю. За вбивство ж шляхтича холоп платив головою. Зберігся і головний критерій поділу штрафу на розміри — за тяжкістю злочину. Найвищою сумою штрафу була «вина» у 100 коп грошей (за вбивство), 50 коп грошей і 30 коп грошей стягувалося відповідно за членушкодження і поранення [65, с. 105].

Поступово під впливом польського та німецького права відбувалася трансформація ставлення до покарання. Друга і третя редакції Литовського Статуту передбачали покарання у вигляді смертної кари за вбивство; калічницьке покарання — за членушкодження та тюремне ув'язнення — за поранення. Коли б на чийсь шляхетський будинок умисно, насильно був вчинений напад або напад і в тому будинку був би хто-небудь вбитий, зловмисник піддавався смертній карі разом зі своїми спільниками. При цьому головщина повинна бути виплачена відповідно до стану вбитого в подвійному розмірі [136, с. 253].

А коли б зловмисник кого-небудь поранив, то тільки він сам засуджувався до смертної кари, а його спільники засуджувалися до тюремного ув'язнення як злочинці терміном один рік і шість тижнів.

«А коли насильно наїхавши чи напавши, нікого не поранив і не вбив, але ознаки насилля залишив або шкоду причинив, тоді тільки за насилля буде платити 12 рублів грошей, а також відшкодувати збитки» [173, с. 80].

Найбільш небезпечним злочином вважалося вбивство батьків дітьми. Ці дії тягли ганебне і суворе покарання: «Коли б син чи дочка свою матір чи батька насильно вбили або по іншому позбавили

їх життя, то вони не тільки смертною карою покарані бути повинні, але й позбавлені честі і майна, яке передається на користь інших братів чи сестер або родичів. Вбивця ганебною смертною карою повинен бути покараний: водити по ринку, кліщами тіло рвати, а потім посадити у шкіряний мішок разом з собакою, півнем, вужем і котом і втопити» [13, с. 79–80]. Таким же способом каралися співучасники.

За умисне вбивство батьками свого дитяти, вбивця карається одним роком і шести тижнями тюремного ув'язнення в башті, а відсидівши строк, повинні чотири рази в рік при церкві чи костьолі приносити покаєння і сповідатися в явному гріху перед усіма людьми християнськими» [173, с. 80].

Смертна кара за вбивство застосовувалась шляхом утоплення, четвертування, посадження на палю, відрубання голови.

Статут обмежував кількість осіб, які мали бути страчені за вбивство шляхтича у співучасті, за винятком випадку умисного нападу на шляхетський будинок, під час якого було вбито шляхтича — в такому разі усі співучасники підлягали смертній карі, що свідчить про визнання законодавцем такого вбивства більш небезпечним для держави, ніж інші [173, с. 81]. Виокремлювалося і вбивство із застосуванням знаряддя злочину (ніж, кинджал), що підкреслювало підвищену суспільну небезпечність такого вбивства (артикул 16 Розділу XI) [173, с. 81].

Статут передбачав і строк давності притягнення до відповідальності за вбивство — три роки.

Зазначене свідчить, що в період розробки другої і третьої редакцій Литовського Статуту відбулася переоцінка законодавцем цінності життя і підвищення безпеки вбивства для суспільства, про що свідчить посилення покарання за цей злочин [44, с. 521].

Треба сказати, що третій Литовський Статут як кодекс права став першорядовим юридичним збірником і багато в чому перевершив тодішні західноєвропейські кодифікації. Науково доведено, що «Уложеніє» царя Олексія Михайловича 1649 року було складено під впливом цього статуту [67, с. 68].

Наприкінці XVI-першої половині XVII століття майже всі землі України опинилися в складі Речі Посполитої, однак, національно-визвольна боротьба українського народу, кульмінацією якої була національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, ліквідувала політичний режим Речі Посполитої в Україні. Згідно із Зборівським договором про мир три наддніпровських воеводства — Київське, Брацлавське та Чернігівське — залишилися під владою адміністрації Війська Запорізького [67, с. 75–76].

В умовах становлення Української гетьманської держави розвивається специфічне кримінальне право, коли, поряд з нормами звичаєвого права та поточними законами Війська Запорозького, залишалися чинними кодекси часів литовсько-польського панування: Литовські Статути, «Саксонське зеркало», сеймові постанови, князівські і королівські привілеї та грамоти [67, с. 108].

Законодавство гетьманського уряду під кримінальним злочинном розуміло дію, що спричинила шкоду і збиток не лише життю, здоров'ю, майну, честі окремої особи, а й «шкоду та збиток державі». Розрізняли злочини умисні, необережні та випадкові, хоч чітких термінологічних визначень цих форм вини ще не існувало [67, с. 111].

Центральне місце серед злочинів проти особи займало вбивство. Аналіз документів свідчить, що козацьке право було становим, корпоративним правом. Захищаючи військово-політичну організацію запорозького козацтва, воно встановлювало різний правовий статус окремих груп населення Запорозьких Вольностей. Відповідно, у Запорозькій Січі вбивство військового товариша розглядалося як найтяжчий злочин і каралося смертю, вбивство людини, що не належала до запорозької громади, вважалося менш тяжким злочином [28, с. 56–57].

Поряд з цим, особливо тяжкими видами вбивства вважалися вбивство батьків, немовлят, за наймом [67, с. 112].

Перехід Війська Запорозького під протекцію московських царів зумовив проникнення, а потім і поширення на українських землях російських правових норм. Головним чином, їх визначали царські грамоти й «іменні» укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади. Певний вплив в Україні мав перший в історії Московії систематизований кодекс законів «Соборное уложение» 1649 року, який визначав коло питань, що стосувалися, зокрема, кримінального права та судочинства [67, с. 107].

Соборне уложення 1649 року склалося під суттєвим впливом правових ідей, запозичених з Литовських статутів та установлень церковнослов'янського (візантійського) права.

Саме в цьому Уложенні вперше переважав формальний погляд на злочин, властивий розвинутому законодавству Візантії, за яким усяке злочинне діяння було порушенням закону, у той час як раніше на Русі тривалий час панував підхід матеріальний, при якому злочинно тільки те, що заподіювало образу чи шкоду. У зв'язку із цим в Уложенні 1649 року, по-перше, злочинне діяння оцінювалося не за розміром матеріальної шкоди, нанесеного злочинном,

як це мало місце в більшості колишніх законодавчих пам'ятників, а за елементом суб'єктивним, моментом усвідомлення та волі. Визнавалися карними окремі діяння, які не заподіювали ніякої матеріальної шкоди (наприклад, злочинний умисел проти особи сударя), і, навпаки, некарані дії, що супроводжуються майновою шкодою, якщо вони не були наслідком волі суб'єкта; по-друге, покарання набуло публічного характеру, стає відплатою з боку верхньої влади і було спрямовано на самого злочинця. Внаслідок цього давньоруська система грошових викупів в Уложенні 1649 року відійшла на другий план і поступилася місцем візантійській системі покарань — смертній карі, покаранням, пов'язаним з покаліченням, засланням [127, с. 137].

У Соборному уложенні 1649 року значна увага приділена злочинам, спрямованим проти життя та здоров'я. На противагу попереднім суддебникам, за якими всяке вбивство («душогубство») тягло за собою смертну кару, якщо воно було вчинено «лихою людиною», Уложення 1649 року досить чітко підрозділяло злочини проти життя на умисні, необережні та випадкові. Цей розподіл запозичений з візантійського права, звичайно ж, з необхідними модифікаціями, обумовленими різними історичними епохами, що відповідали Соборному Уложенню і його першоджерелам [127, с. 138]. Дослідник давньоруського права, професор М. С. Влас'єв відзначав, що Уложення 1649 року «визнає необхідність внесення в законодавство вчення греко-римського права про ставлення, але саме обмежується ще тільки запозиченням окремих постановлень» [20, с. 226]. Насамперед, Соборне уложення 1649 року запозичило з візантійського права загальне правило, яке передбачає суб'єктивне ставлення тільки за умисні вбивства, призначаючи за них смертну кару: «А кто убьет с умышления... и такова убийцу казнити смертию [127, с. 138]. Це ж загальна умова призначення покарання за умисні вбивства смертною карою укладачі Уложення, прагнучи до казуїстичності, повторюють ще кілька раз. В окремих випадках законодавець, не відступаючи від прийнятого ним загального правила, та говорячи про будь-який вид вбивства, для вірності визначення категорії злочину посилається на візантійське законодавство. В основному це правила Василя Великого, в яких до умисних вбивств віднесені смерть, що настала в результаті удару мечем, вбивство в результаті розбою, «витравлення» плода жінкою, смерть чоловіка, що настала в результаті вживання зілля, підсипаного йому дружиною [16, с. 216]. Усі ці види вбивств перераховуються і в Уложенні. Про вбивство холодною

зброєю говориться в статті 3 глави III Соборного Уложення 1649 року (вбивство в присутності государя), статті 5 глави III Соборного Уложення 1649 року (в інших місцях) [144, с. 77–78], статті 105 глави X Соборного Уложення 1649 року — (вбивство у суді) [144, с. 112].

Разом з тим, Соборне Уложення 1649 року зараховує до умисних не тільки вбивства за допомогою холодної зброї, але взагалі всі вбивства, що стали наслідками удару (вбивство в церкві — стаття 4 глави I, вбивство понятих — стаття 142 глави X Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 71, 125].

Що стосується вбивства при розбої (ст. 13, 18, 89 гл. XXI Соборного Уложення 1649 р.), те тут законодавець без альтернативи призначає смертну кару. Виключення становить тільки стаття 198 глави X, де говориться про насильницьке вторгнення в чужий будинок із протизаконною метою. Вбивство в цьому випадку однаково кваліфікується як умисне, навіть якщо, що нападав не мав такої мети. Причому санкції для виконавця і співучасників різні: першому — смертна кара, співучасникам — биття батогом і заслання «куди Государ укаже». При конструюванні статей 89 і 198 законодавець, ймовірно, використовував положення Литовського Статуту [135, с. 176].

Соборне уложення 1649 року підводить під категорію умисних вбивстві умертвіння матір'ю свого плода. Уложення, з одного боку, передбачає вчинення подібного злочину тільки стосовно дітей, прижитих у блуді, з іншого боку — говорить про умертвіння взагалі всіх дітей (не тільки плода, але й немовляти). При цьому, умисел тут до уваги не береться. Покарання призначається тільки за кінчений злочин: «А будет которая жена учнет жить блудно и скверно, и в блуде приживет с кем детей, и тех детей сама, или иной кто по ея велению погубит... и таких беззаконных жен, и кто по ея велению детей ея погубит, казнити смертию без всякой пощады...» (ст. 26 гл. XXII Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 293].

У Соборному уложенні 1649 року ведеться мова про злочин, пов'язаний з отруєнням чоловіка (ст. 14 гл. XXII Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 291]. Відверто кажучи, зі змісту цієї статті Уложення зовсім не випливає, що дружина мала умисел вбити чоловіка. Навпаки, вона давала йому «чарівне зілля», щоб чоловік покочав її знову, тобто тут у наявності заподіяння смерті через необережність. Чим же пояснити, що цей злочин відноситься Соборним уложенням 1649 року до категорії умисних? Церковно-світське законодавство з особливою суворістю переслідувало будь-які залишки

язичества (у тому числі віру в незвичайні властивості різних, нерідко отрутних трав). Але незважаючи на численні випадки отруєння травами, ними продовжували користуватися, внаслідок чого обполювання чоловіка зіллями у випадку смертельного результату стали дорівнювати до умисного вбивства [127, с. 139].

У Соборному уложенні 1649 року також йдеться про вбивство чоловіка жінкою, причому не тільки про отруєння, але й про вбивство взагалі. Карався цей кваліфікований склад смертною карою: «А будет жена мужу своему учинит смертное убийство, или окормит его отравою... и за то ее... живу окопати в землю и и казнити ея такою казнею безо всякия пощады, хотя будет убитого дети, или инья кто ближняя роду его, того не похотят, что ея казнити, и ей отнюд не дати милости, и держати ея в земле до тех мест, покамест она умрет» (ст. 14 гл. XXII Соборного Уложения 1649 р.) [144, с. 291]. Дослідники бачили причину подібної жорсткості покарання у традиційному для руського права надмірному законодавчому захисті положення чоловіка в родині [34, с. 140].

Говорячи про вбивство через необережність, Соборне уложення 1649 року підводило під категорію необережного заподіяння смерті дії, вчинені під впливом афекту, у бійці, і карає за них менш суворо, чим за умисні. Однак на відміну від візантійського права Уложения не давало загального поняття необережного заподіяння смерті, а говорило тільки про окремі випадки останнього, не робило відмінності між настанням смерті від удару якою-небудь річчю, і смертю від удару рукою, призначало за необережне заподіяння смерті покарання більш м'яке, чим візантійські джерела, але на відміну від них ставило тяжкість покарання в залежність не від ступеня небезпеки способу вчинення діяння, а від соціального стану винного (покарання батоном боярській людині або селянинові, тюремне ув'язнення синові боярському) [127, с. 140].

Соборне уложення 1649 року сприймало традиційні початки візантійського права, але знов-таки з деякими модифікаціями: 1) воно мало на увазі тільки певний випадок, коли бійка відбувається між служивою людиною, що насильно вторгаються на чужу територію, і хазяїном володінь; 2) не говорило про знаряддя вбивства, але всяке вбивство хазяїна, що стало наслідком бійки між ним і служивою людиною, уважалося умисним вбивством і каралося смертною карою (ст. 32 гл. VII Соборного Уложения 1649 р.) [144, с. 291].

У Соборному уложенні 1649 року йшлося також про заподіяння смерті в результаті випадкового збігу обставин, простої забави,

наприклад, при тренуванні у стрільбі: «а будет кто, с треляючи из пищали, или из лука... по примете» тощо (ст. 20 гл. XXII Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 292], коли запобіжні заходи могли та повинні були дотримуватися, так що в цьому випадку заподіяння смерті виходячи з форми провини було скоріше необережним, чим випадковим.

Соборне уложення 1649 року слідом за візантійським правом визнає й обставини, що виключають злочинність діяння: а) вбивство зрадника; б) необхідна оборона.

При необхідній обороні заподіяння смерті допускалося при захисті власного життя в конкретних випадках: заподіяння смерті при захисті свого життя при нападі в суді (ст. 105 гл. X Соборного Уложення 1649 р.); заподіяння смерті при захисті себе та свого будинку від нападу (ст. 200 гл. X Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 111–112, 140]. Істотні ознаки наявності стану необхідної оборони при захисті життя як за Соборним уложенням 1649 року, так і за візантійським правом — реальність погрози та неможливість запобігти їй законними способами.

Також заподіяння смерті в стані необхідної оборони визнавалося Соборним уложенням 1649 року при захисті майна (ст. 88, 89 гл. XXI Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 284].

Соборне уложення 1649 року визнавало карним і замах на злочин. Розглядалися окремі випадки, при яких мав місце замах на вбивство, іноді залишаючи без зміни, а іноді пом'якшуючи санкції візантійських джерел. Так, Уложення 1649 року призначало відсікання руки тільки за підняття зброї навіть без заподіяння тілесного ушкодження, якщо ця дія вчинена в присутності государя (ст. 4 гл. III Соборного Уложення 1649 р.) або якщо служива людина виймала зброю з метою вбити того, кому вона служить (ст. 8 гл. XXII Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 77, 290]. При замаху у церкві (ст. 5 гл. I Соборного Уложення 1649 р.) або перед суддями (ст. 105 гл. X Соборного Уложення 1649 р.) Уложення 1649 року, навпаки, пом'якшувало візантійське покарання [144, с. 71, 111–112].

Незакінчений замах признавався карним як за візантійським правом, так і за Уложенням 1649 року (ст. 8 гл. XXII Соборного Уложення 1649 р.) тільки при умислі людини невольного стану вбити свого пана, якщо цей умисел ставав відомий [144, с. 290]. Уложення 1649 року розглядало «злоумышление» на життя пана нарівні з іншими замахами окремо від вбивства та тільки за останнє призначало смертну кару (ст. 9 гл. XXII Соборного Уложення 1649 р.) [144, с. 290].

Соборне уложення 1649 року окремо розглядало випадки вбивства родичів (ст. 1, 3, 7 гл. XXII) [144, с. 289–290]. Окремо говорилося про вбивство батьків, дітей, братів і сестер. За кожний злочин призначалося різне покарання: за вбивство батьків, братів чи сестер, дотримуючись візантійського права — смертна кара; за вбивство дітей — тюремне ув'язнення на рік і публічне церковне покаяння [144., с. 289]. Тут Уложення 1649 року пішло за шляхом скоріше римського права, ніж візантійського, оскільки у Давньому Римі батьківська влада була розвинена в набагато більшому ступені, чим у Візантії, і спочатку простиралася навіть на життя дітей. Уложення 1649 року під впливом візантійського права хоча й обмежувало цю владу та карало вбивство дітей, однак не наважувалося цілком додержуватися свого джерела, через що призначало досить легке покарання [127, с. 143].

Таким чином, аналіз Соборного уложення 1649 року, та й попередніх нормативно-правових актів християнської Русі, дає можливість констатувати, що зміст правових норм цих актів базувався більшою мірою на руській основі, і, зокрема, професор М. П. Загоскін вважав, «усі чужі впливи губилися в масі початків чисто руських» [40, с. 137]. На нашу думку, дослідники справедливо наголошують, що давньоруський законодавець, частіше запозичував з візантійського, церковного права «не норму, а форму вираження цієї норми, юридичну термінологію» [186, с. 177].

Третій етап (XVII століття — 1917 рік) — імперський

Починаючи з 1687 року для Лівобережної України розпочався новий історичний період, який інколи називають московським періодом її існування (1687–1764 рр.) [67, с. 91].

Реформи Петра Першого змінили положення православної церкви. Абсолютистський тиск на Церкву підсилювався, та завершився скасуванням патріаршества. Правові норми при Петрі Першому, здобувають військово-юридичний характер, різко загострюються процеси втрати церковного духу [178, с. 56], вплив якого, до Петра Першого, так відчувався у законодавчій та правозастосовній діяльності того часу.

Діяльність Петра Першого в галузі кримінального законодавства була досить інтенсивна. Тільки указів кримінально-правового характеру дослідники нараховують 392 [13, с. 16]. Крім того, багато кримінально-правових норм містилися в актах загального характеру (регламенти, накази тощо), що визначали положення різних ланок

державного апарата. Незважаючи на те, що розпочата ним діяльність щодо зміни та систематизації кримінальних законів не одержала логічного завершення, ряд джерел дозволяє судити про безперечний вплив кримінального права європейських країн на вітчизняне кримінальне право [42, с. 732].

Одним з найбільш значних пам'ятників права петровської епохи є Артикул військовий з коротким тлумаченням від 26 квітня 1715 року [116, с. 314–392], що містив ряд кримінально-правових норм. Артикул був призначений для військовослужбовців та повинен був виконуватися військовими судами, однак судова практика XVIII і початку XIX століть свідчить про застосування даного документа й загальними судами [70, с. 18–19; 16, с. 318]. Крім того, у 1716 році спеціальним декретом Петра Першого військове законодавство було поширено на цивільне населення. Суб'єкт петровської держави прирівнювався до солдата, право на життя якого належало суверенові [165, с. 38].

Артикул військовий 1715 року містив основні принципи кримінальної відповідальності, поняття злочину, вини, мети покарання, необхідної оборони, крайньої необхідності, перелік пом'якшуючих та обтяжуючих обставин; він складався з 24 глав і 209 артикулів і був включений у якості частини другої у Військовий статут від 30 березня 1716 року [80, с. 163].

Юридична техніка цього кодексу досить висока: законодавець вперше використовував найбільш емні та абстрактні юридичні формулювання й відійшов від традиційної для вітчизняного права казуальної системи. Щоб окрема норма могла ввібрати в себе максимально більше випадків, вона доповнювалася особливим тлумаченням. При цьому, або конкретизувалися правові ситуації, уточнювалися обставини, приводилися приклади, або вказувалося на відкритий характер норми, давалася свобода судового тлумачення [22, с. 113].

Відзначаючи відсутність наукової доктрини при створенні Артикула військового 1715 року, дослідники підкреслюють істотний вплив на його зміст закордонних джерел військово-кримінального права. Так, професор П. М. Бобровський зазначав: «Друга книга Статуту військового (Артикула) розроблена за планом та формою шведського військового артикула 1633 року, з доповненням з датського та голландського військових артикулів. В артикулах щодо загальних злочинів зустрічаються юридичні визначення, тотожні з текстом німецьких імперських Військових артикулів, що помітно підпорядковувалися тоді Кримінальному Кодексу Карла П'ятого.

Запозичені майже дослівно з різних західних законодавств і піддані цілому ряду переробок, викликаних практичними міркуваннями, закони ці були справою самого життя, а не теоретичних побудов... Вводилося те, що було придатне, і відкидалося те, що не було придатне... По суті, Артикул військовий представляється збірником європейських законів кінця XVII і початку XVIII століть, із властивими цим законам достоїнствами та недоліками» [12, с. 123–124]. Даний стиль правотворчості був характерний і для створення Уложення 1649 року. Однак, Артикул військовий 1715 року не замінив Уложення 1649 року, а діяв паралельно з ним аж до створення Зводу законів Російської імперії [17, с. 16].

У чому ж причина настільки інтенсивного запозичення саме «технології» побудови законодавства? Причину цього явища вчені пов'язують із неефективністю власне вітчизняної традиції створення норм права [132, с. 39]. Так, доктор права Г.С. Фельдштейн зазначав: «Типовою для цього часу є така робота наших юристів, яка спрямована на зведення різночасних постанов за допомогою простого приписування їх до старих узаконень і, далі, на запозичення західноєвропейських збірників із пристосуванням їх для тих потреб, які пред'являє практичне життя» [170, с. 46–47].

Артикул військовий 1715 року був, по суті, зводом військово-кримінального законодавства, що належав переважно до області матеріального, а не процесуального права. За своєю структурою цей кодекс перейняв родову класифікацію правових норм (за родом діяння) із внутрішньою ієрархією за важливістю діяння. Кожний артикул (стаття) описував окремий вид правопорушення та призначав певну санкцію [22, с. 113].

Аналіз розділів Артикула військового 1715 року, що містили кримінально-правові норми, переконливо свідчить, що основна частина кримінально-правових заборон являла собою загально карні діяння, які й раніше були відомі вітчизняному праву («Про збурювання, бунт та бійку»; «Про образливі листи, сварливі і лайливі слова»; «Про смертне вбивство»; «Про содомський гріх, про насильство й блуд»; «Про запалювання, грабіжництво та злодійство» тощо). Новації, що були результатом прямого запозичення, стосувалися правил несення служби, власне військових злочинів (глава 15 Артикула військового 1715 р.) [80, с. 163].

До найбільш тяжких видів вбивств законодавець відносив батьковбивство, дітовбивство, а також вбивство за наймом, вбивство священника, вбивство за допомогою отрути, вбивство, вчинене особливо

болісним способом, вбивство офіцера солдатом, вбивство на дуелі, вбивство мирних жителів під час воєнних дій [116, с. 327–365].

Відповідальності за вбивство була присвячена глава XIX «Про смертне вбивство», її артикули, як правило, не пов'язують склади злочинів з військовою службою та відрізняються своєю юридичною чіткістю від відповідних статей Уложення 1649 року [116, с. 355–358]. Відповідно до цієї глави у Артикулі військового 1715 року можна виділити наступні види вбивств.

По-перше, це умисне вбивство без обтяжуючих обставин, а також відповідальність співучасників у умисному вбивстві (артикули 154–155, 160).

У артикулі 154 Артикула військового 1715 року умисне вбивство було відмежовано від правомірного заподіяння смерті в стані необхідної оборони. Для виявлення причинного зв'язку між діями злочинця та настанням злочинного результату артикул рекомендував проводити судово-медичну експертизу. Був передбачений порядок проведення експертизи і її оформлення (результатом було письмове свідцтво, підтвержене присягою). Вбивство каралося смертною карою — відсіканням голови [16, с. 355]. Якщо смерть наставала не в результаті побоїв, ран, нанесених особою, підозрюваною в вбивстві, то останній відповідав лише за побої, заподіяння тілесних ушкоджень тощо. Вбивство, вчинене особливо жорстоким способом, каралося більш суворо, ніж звичайне вбивство. Артикул передбачав пом'якшення покарання за настання смертельного результату при застосуванні покарання до підлеглого (тимчасове розжалування в рядові або грошовий штраф) [116, с. 356].

Артикул 155 Артикула військового 1715 року як і інші артикули, що стосувалися співучасті, установлював рівне покарання як для головного винуватця, так і для співучасників [116, с. 356].

Артикул 160 Артикула військового 1715 року також звертався до питання про співучасть у вчиненні вбивства. Мова йшла про підбурювання особливого виду — віддача наказу вчинити вбивство. Підбурювач карався так само, як і сам убивця [116, с. 357–358].

По-друге, це вбивство при обороні від нападу (артикули 156–157).

Вбивство, вчинене при захисті від нападу, що загрожував життю, не каралося (артикул 156 Артикула військового 1715 р.). В артикулі 157 Артикула військового 1715 року були перераховані умови (межі) необхідної оборони, при яких вона вважалася правомірною та звільняла від кримінальної відповідальності. Так, захист повинен був відповідати характеру та небезпеці нападу. При цьому у тлумаченні

значалося важливе уточнення — при вирішенні питання про наявність необхідної оборони повинно було враховуватися, чи була реальна загроза для життя («смертний страх»): «Ежели смертной страх есть, то надлежит обороняться как возможно» [116, с. 356]. Також, необхідна оборона повинна була здійснюватися під час нападу. Дії, вчинені після нападу, вважалися неправомірними. Крім того, оборона вважалася необхідною, якщо напад уже почався або загрожував безпосередньо початися. Тлумачення містило важливе уточнення цього положення, що той, хто обороняється не повинен був очікувати від суперника удару першим [116, с. 357].

Той, хто порушував межі необхідної оборони карався, але не смертною карою, а тюремним ув'язненням, або грошовим штрафом, або тілесним покаранням (за суддівським розсудом). Крім того, на нього покладалося церковне покаяння [116, с. 357].

По-третє, це необережне вбивство та невинне позбавлення життя (артикули 158–159).

Артикул 158 Артикула військового 1715 року передбачав відповідальність за необережне вбивство. Інститут необережної вини найбільше чітко був визначений у тлумаченні до артикула шляхом наведення прикладу. Вбивство повинно було визначатися таким, що вчинено через необережність. наприклад, коли солдат, стріляючи, не передбачив можливості настання злочинного результату, але повинен був і міг його передбачити [116, с. 357]. Очевидно, для уточнення змісту необережної вини було зазначено й про умисне вбивство. Був розглянутий ще один випадок — вбивство під час бійки. При неможливості встановити винного в вбивстві, усі учасники бійки підлягали рівній відповідальності, але не до смертної кари [116, с. 357].

Артикул 159 Артикула військового 1715 долі відрізняв умисне та необережне вбивство від випадкового, визначеного досить чітко: «у которого никакой вины не находица» [116, с. 357]. Тобто, мова йшла про дію, що мала зовнішні ознаки злочину, але була позбавлена елемента вини. У тлумаченні до артикула наводиться приклад, що добре розкриває зміст самого артикула. Але точної термінології форм вини артикул не наводить. Випадкове вбивство називається неумисним та «ненарочным» [116, с. 357].

По-четверте, це кваліфіковані види умисного вбивства (артикули 161–163).

Артикул 161 Артикула військового 1715 року встановлював покарання за вбивство з корисливою метою. І вбивця, і той, хто його

підкупив, каралися кваліфікованою смертною карою — колесуванням. У тлумаченні до артикула зазначалося про відповідальність за замах на вбивство. Очевидно, мався на увазі закінчений замах, тому мова йшла про те, що винні вчинили на потерпілого напад, били його та поранили. Закон ураховував характер злочинного результату (смерть потерпілого не настала) і, відповідно, пом'якшував покарання (замість колесування передбачалося відсікання голови мечем) [116, с. 358].

В артикулі 162 Артикула військового 1715 року йшлося про особливий випадок вбивства — отруєння, яке розглядалося як кваліфіковане вбивство, вчинене болісним способом, і каралося кваліфікованою смертною карою — колесуванням [116, с. 358].

Артикул 163 Артикула військового 1715 року продовжує перелік найбільш тяжких видів вбивства, йдеться про вбивства батька, матері, малолітньої дитини чи офіцера. Зазначені злочини каралися колесуванням (тоді як інші випадки вбивства — відсіканням голови мечем) [116, с. 358]. У самому артикулі нічого не було сказано про вбивство дружини. Однак, у тлумаченні було дано роз'яснення про випадки неумисного вбивства дружини або дитини в результаті їх покарання. Таке вбивство повинно було розглядатися судом як вчинене при пом'якшуючих вину обставинах [116, с. 383].

По-п'яте, Артикул військовий 1715 року став першим світським законом, де була передбачена норма, яка встановлювала відповідальність за самогубство. У артикулі 164 зазначалося, що тіло того, хто сам себе вб'є, кат повинен відтягти в безчесне місце і закопати, перед тим, тягнучи його по вулицях або обозу, щоб, дивлячись на те, інші такого беззаконня над собою чинити не наважувалися [116, с. 358].

Публічній нарузі не підлягали тіла людей, які покінчили із собою в стані божевілля або «у меланхолії». Цих осіб, як і інших загиблих без покаяння, закон пропонував ховати поза цвинтарями, однак не в «безчесному місці», як це робилося з тілами тих, хто вчинив самогубство свідомо [116, с. 358].

Артикул військовий 1715 року передбачав також покарання за вчинення спроби самогубства. Наголошувалося, що коли солдат буде впійманий за тим, що прагнув сам себе вбити, а в тому йому перешкодили і виконати того він не міг, а вчинив це від мучення, досади, або в нестямі чи через сором, той з безчестям повинен бути вигнаний з полку. Інші причини замаху на самогубство розглядалися як умову застосування до даної особи покарання у вигляді смертної кари [116, с. 358].

Треба відмітити, що при описі умисної вини в Артикулі військового 1715 року широко використовувалися слова «умисно» (артикул 8), «з умислом» (артикул 27), «волею» (артикул 154). Необережну вину законодавець визначав через терміни «з легкодумства» (артикул 6), «необачний» (артикул 40), «з лінощів або від необережності» (тлумачення до артикула 41), «не одумавшись із серця» (артикул 152), «неумисно та неволею» (артикул 158), «не в умислі» (тлумачення до артикула 163) [116, с. 327–365].

Крім того, в Артикулі військового 1715 року використовувався й сам термін «вина» (артикули 21, 158), причому зміст його ніде не визначався, а з аналізу конкретних складів злочинів можна зробити висновок, що слово «вина» використовувалося законодавцем в якості позначення відповідальності за вчинене [17, с. 16].

Таким чином, кримінальне законодавство Петра Першого, яке активно запозичувало кращі зразки західноєвропейської юридичної думки і юридичної техніки, отримало певний імпульс для подальшого розвитку вітчизняного права. Однак, петровське кримінальне законодавство продовжувало в значній мірі зберігати національну специфіку. Комбінація запозичень зі збереженням значної частини апробованих раніше кримінальних норм зробило законодавство Петра цілком ефективним інструментом у забезпеченні тих суспільних відносин, які були найбільш значущими для держави та суспільства того часу.

Відзначимо, що всі наступні російські імператори приділяли цьому питанню необхідну увагу. Історія вітчизняного кримінального права відзначає імена іноземних вчених, що викладали в навчальних закладах імперії в середині та кінці XVIII століття, таких як Дільтей, Неттельбладт, Вінклер, Міллер та інші [180, с. 218–219], які впроваджували у вітчизняне юридичне середовище теоретичні розробки європейської науки про злочин, вину, співучасть, незакінчений злочин тощо. Вважаємо, що поширення кримінально-правових ідей, принципів і правил, у тому числі стосовних до законодавчої техніки, можна розглядати як одну з форм юридичного запозичення.

Звільнення українських земель від польсько-шляхетського панування, подальший розвиток феодалізму зажадали глибокої зміни українського права, його кодифікації з урахуванням перш за все інтересів козацької старшини, яка добивалася закріпачення своїх залежних селян і рядового козацтва. Царський уряд, даючи згоду на кодифікацію українського права, прагнув наблизити його до норм єдиного загальноросійського законодавства, яке послідовно захищало інтереси панівного класу [104].

Систематичну роботу над кодифікацією українського права започаткував у 1722 році Петро Перший, а Петро Другий її продовжив, зобов'язавши об'єднати в єдине ціле правові норми різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її приєднання до Росії і нерідко суперечили одна одній: це були Литовські Статути, «Хелмінське право», «Саксонське зеркало» тощо, а також українське звичаєве право й судова практика, російське законодавство [101].

За царським указом від 28 серпня (9 вересня) 1728 року, відомим під назвою «Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу» [112, с. 623–634] з представників козацької старшини була утворена спеціальна кодифікаційна комісія, яка закінчила роботу у 1743 році виробленням проекту збірника законів, що одержав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ» [102].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року мали чітку структуру і склалися з 30 глав, які поділялися на 532 артикули і 1607 пункти. Кодекс містив норми адміністративного, цивільного, торгового, кримінального і процесуального права. За високою юридичною технікою «Права, за якими судиться малоросійський народ» є однією з найцінніших пам'яток української правової культури XVIII століття. Хоч Кодекс і не набув офіційної чинності, п'ятнадцятирічна праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону та абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був досконаліший від існуючих тоді правових книг [101].

Глави з XX по XXV — в цілому були присвячені кримінальному праву. Лише глава XXII частково містила ще й процесуальні і адміністративні норми, а глава XXV — процесуальні.

Значна увага законодавця гетьманської України зосереджувалася на злочинах, спрямованих проти життя і тілесної недоторканості людини, які були зосереджені, переважно, у главах XX та XXI [143, с. 28].

Глава XX містила норми «Про гвалти та насилля, про напад, вбивство, побої, каліцтва, рани, розбої з безчестям, про страту та покарання тих, хто вчинив злочин, про плату за голову, за каліцтво, за травмування суглобів, побої, рани та безчестя шляхти чи воїнського звання та інших людей» [102, с. 565].

Текст пункту 2 артикулу 1, передбачав відповідальність за злочинний напад на будинок, клуню або загородний палац чи хутір, що належав особам шляхетського чи військового стану, та вбивства

при цьому когось. Комісія склала норму на підставі двох джерел — Литовського статуту та німецького права (*Speculum Saxonum* «Зерцало Саксонське», арт. 64, розд. II; *Jus Municipale* «Артикули права Магдебурзького», 38 глоса), відповідно їх скомбінувавши. Так само складено й пункт 5 з тексту Литовського статуту 1588 року (арт. 1, розд. 11) та «Хелмінського Права» (арт. 18 кн. 5) [187, с. 98].

В пункті 1 артикулу 5 вміщено норму про вбивство дітьми батька або матері. За Зерцалом Саксонським (арт. 64, розд. II) вбивство батьків каралось найтяжчою карою, а укладачі додали ще й кару, запозичену з римського права, яку потім запозичили і редактори Литовського статуту 1588 року (арт. 7, розд. 11), а саме: «сина живого четвертувати та мертве тіло його на колесо покласти, а голову на палицю вбити, дочку ж живу вкопати в землю по шию та тримати її так у землі поки помре» [102, с. 571].

В артикулах 8, 9 вміщено було норми про вбивство, поранення слугою свого господаря, підлеглим — свого начальника і взагалі особою нижчого стану будь-якої поважної особи та вбивство незвичайною зброєю [102, с. 575–577]. Джерелом для цієї норми був Литовський статут 1588 року (арт. 9, розд. 11), що, в свою чергу, містив норму з кодексу Карла V [187, с. 98].

В артикулах 10, 11 Комісія вмістила норми про умисне, підступне або кількома особами доконане вбивство чи тяжке поранення, при чому цитувала одночасно Литовський статут 1588 року, Артикули права Магдебурзького та артикул 137 кодексу Карла V [187, с. 98].

В артикулі 12 вміщено було норми про вбивство простим чоловіком шляхтича, запозичені з Литовського статуту [102, с. 579–580].

Для артикула 15 Комісія запозичила з Литовського статуту норми про вбивство та поранення жінки або дитини конем. А для пункту 4 цього артикулу Комісія дослівно запозичила з Зерцала Саксонського (арт. 40, розд. II) та Артикулів права Магдебурзького (38 гл.) норму про покарання того, хто посадить малолітню дитину на норовистого коня й тим спричиниться до її смерті або скалічення [102, с. 584–585].

Артикул 18 «Про отрути» складено на підставі німецьких джерел, а саме: кримінального кодексу Карла V. Основну норму про позбавлення життя людини отрутою (п. 1) Комісія запозичила з артикулів 130 та 137 кодексу Карла V, тільки встановлену кодексом кару за отруєння (чоловіка — в колесо впести, жінку розпаленими кліщами рвати, а потім втопити) замінила: для чоловіка — четвертуванням, а для жінки — закопуванням живцем в землю. В пункті

3 було вміщена норма про покарання за незакінчений злочин та замах на отруєння, при чому Комісія додала правило з практики козацьких судів про застосування умовного засудження [187, с. 99].

В статтях 28, 29 та 30 були вміщені норми про вбивство особи при самообороні або при необхідній обороні іншої особи. Основним джерелом для цих правил був Литовський статут 1588 року, дещо запозичене з Статутів права Магдебурзького (38 гл.) та Хелмінського Права (арт. 52–53, кн. 5) [187, с. 100].

Стаття 31 передбачав норму про вбивство злочинця або його співучасника при нападі на дім власником дому або мешканцями. Основним джерелом знов таки був Литовський статут 1588 року, але для доповнення його Комісія взяла матеріал з Зерцала Саксонського (арт. 59, розд. II), Хелмінського Права (арт. 94, кн. 5). Правила про основні умови самооборони, що були вміщені в пункті 1 статті 34, Комісія запозичила з Хелмінського Права (арт. 52, кн. 5) [187, с. 100].

Стаття 35 містив норми, що забороняли двобій та встановлювали покарання: за вбивство при двобої — смертну кару, за поранення — позбавлення волі. Поруч з Литовським статутом 1588 року Комісія використала тут Зерцало Саксонське (арт. 18, 63 розд. I) та Статут права Магдебурзького (38 гл.). За аналогією з двобоєм при допомозі вогнепальної та холодної зброї, пункт 6 статті 35 забороняє бій на кулаках під загрозою тілесного покарання та позбавлення волі. Цим доповненням Комісія зв'язала запозичені норми про двобій за побутовим явищем українського життя [187, с. 100].

В статтях 37 та 38 були передбачені норми про погрозу вбивством та про підбурювання до вбивства, які Комісія взяла з Литовського статуту 1588 року (арт. 25, розд. I, арт. 17, розд. II) [102, с. 620–624].

Стаття 44 містив норми про невинуватість за заповідяні проти-правні вчинки: нерозумних з природи (природних «дурнів»), божевільних, тих, що вчиняють злочин під час припадків хвороби («в гарячці»), малолітніх або старих, що впали в дитинство, запаморочених від пияцтва, за вбивство вродків («уродів, монстрів») та судових посланців, що вбили або поранили злочинця, який або загрожував їм смертю, або тікав від них. Правила ці Комісія склала на підставі Литовського статуту 1588 року, Зерцала Саксонського (арт. 65 розд. II), Хелмінського Права (арт. 38, кн. 5) [187, с. 101].

В статті 45 було надано додаткові правила про непередбачене випадкове вбивство або поранення [102, с. 633–634]. Випадки таких непередбачених вбивств Комісія запозичила з тих же джерел.

Глава XXI була присвячена нормам про вбивство, покалічення, поранення та образу честі людей «посполитого звання», тобто нижчого стану, а також нешлюбних дітей та позбавлених честі судовим вироком. Виділяючи ті самі злочини, про які йшла мова в главі XX у відношенні до осіб шляхетського стану, в окрему главу та зменшуючи додаткові покарання, Комісія пішла слідом за Литовським статутом 1588 року, який принцип пристосування покарання до соціального стану потерпілого послідовно проводив через усю систему кримінального права. Норми що вміщені в главі XXI мали ті самі джерела, що й норми глави XX, тільки зазнали деяких змін у санкціях через пристосування їх до осіб простого стану [187, с. 102].

В главі XXI звертає на себе увагу тільки норма про покарання за вбивство нешлюбної дитини — «бенкгарта», або «виблядка», за виразом «Прав» (арт. 5) [102, с. 666]. В той час як Литовський статут встановлював, що за вбивство бенкгарта, або зганьбленої особи («ошельмованого») вбивця не карався смертю, тільки платив головщину, як за простого стану людину, Комісія під впливом Зеркала Саксонського встановлювала, що і в цих випадках вбивця карався смертю, як за звичайне вбивство, тільки головщину платив за зниженою таксою, як за особу нижчого стану [102, с. 666]. В цьому виявилась еволюція поглядів членів Комісії у напрямі більшої охорони людського життя, незалежно від його соціального чи морального стану [187, с. 102].

Нарешті, глава XXX визначала правове становище циган, татар, євреїв та інших «невірних» [102, с. 820–828]. Зокрема, встановлювалося покарання за вбивство, поранення та образу честі як з боку християн щодо «невірних» (арт. 4), так і навпаки (арт. 5). У цілому спостерігалось суттєве обмеження в правах цих категорій населення держави, яке, втім, тягнулося з часів Литовського статуту [109].

Таким чином, «Правам за якими судиться малоросійський народ» були відомі три категорії вбивства — умисне, через необережність (арт. 15) та випадкове (арт. 45), у свою чергу, умисні розподілялися на звичайні (арт. 3, 4, 10) та кваліфіковані (арт. 5–9, 11–12, 21). Як вже зазначалося, «Правам» був відомий інститут звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема, у випадках заподіяння смерті при необхідній обороні (арт. 28–30) та затриманні особи, що вчинила злочин (арт. 31). На кваліфікацію злочину позбавлення життя впливало відношення суб'єкта злочину до об'єкту: станова належність, родинний та службовий зв'язок. На кваліфікацію тяжкості злочину впливали також і спосіб (підступ, таємність, насильство),

засоби (небезпечне або незвичайне знаряддя, отрута) і обставини (вночі, у банді). Обтяжуючими визнаються моменти професійності та рецидиву, наявності злої волі («зі злоби і ярості»). Хоча практично будь-яке вбивство і тягнуло за собою для злочинця позбавлення життя, обтяжуючі обставини впливали на суворість смертної кари [109].

Поза кваліфікованими формами смертної кари була ще кара, зміст якої не був визначений, і вибір способу її виконання залишався за судом і залежав від фантазії ката, якого називали «палачом» або «мистром». За «Правами за якими судиться малоросійський народ» ця кара призначалася за винятково тяжкі злочини, наприклад, за вбивство або зневагу закордонних послів, вбивство возного тощо. Так, судом нерідко призначалося потрійне покарання: смертна кара, інколи поєднана з особливим, надзвичайним катуванням, позбавлення честі і майна. До особливостей смертної кари належали ганьблячі покарання після смерті та символічна смертна кара. Ганьблячі покарання після смерті відбувалися таким чином: четвертування трупа, волочіння трупа кіньми, насадження голови на кіл, а тіла — на колесо (за батьковбивство) [143, с. 25–26].

Досить поширеним до кінця XVIII століття в Україні серед зганьблюючих покарань за вбивство було символічне приковування вбивці до тіла вбитої ним жертви чи його труни. Вбивця залишався прикутим до труни іноді протягом кількох діб. Часто він супроводжував свою жертву до церкви, а потім на кладовище [143, с. 26].

В подальшому, активні спроби перенесення теоретичних прийомів, характерних для європейського загального та кримінального права, у сферу вітчизняного кримінального законодавства були здійснені також Катериною Другою. Як справедливо відзначав видатний вітчизняний учений, професор О. Ф. Кістяківський, який проводив спеціальні історичні дослідження, Наказ Катерини Другої помітно вплинув на розвиток кримінально-правової думки [52, с. 21]. Треба відмітити, що зміст запозичень із зарубіжного кримінального права залежав не тільки від специфіки економічної та політичної ситуації у державі, але й багато в чому відображав особисті пристрасті та інтереси перших осіб держави. Якщо законодавство Петра Першого активно використовувало досягнення військово-кримінального законодавства та загальні принципи конструювання кримінальних законів, то Катерина Друга активно впроваджувала кримінально-правові ідеї та принципи. Загальновідоме захоплення імператриці працями європейських філософів, вчених в галузі права, які проповідували ідеї гуманізму, справедливості, превенції права [132, с. 115]. Аналіз

тексту Наказу переконливо свідчить про те, що Катерина Друга цілком розділяла багато передових для того часу поглядів, що відносилися до місця кримінальних законів у суспільстві, принципів їх дії, гуманізації кримінальних покарань тощо.

Для підготовки нового Кримінального уложення Катериною Другою двічі створювалися комісії (в 1754 і 1766 роках). В основі роботи цих комісій були покладені положення Наказу, який вважався «одним з найбільш популярних законодавчих пам'ятників» [18, с. 7–9]. Комісіями були підготовлені проекти Кримінального уложення, які, однак, не було введені в дію.

У проектах Уложення містилися й норми, що відносилися до злочинів проти життя. Передбачалося:

- 1) умисне вбивство як вольове діяння, вчинене умисно та без необхідності;
- 2) необережне вбивство, вчинене неумисно, але коли вбивця винен у тому, що воно через необережність відбулося;
- 3) випадкове вбивство — досить неумисне вбивство, при якому ніякої вини не вбачається. В цьому випадку відповідальність не повинна була наступати.

Крім кваліфікованих видів вбивства, передбачених в Уложенні 1649 року та у законодавстві Петра Першого, особлива увага приділялася захисту особистості поміщика: коли людина, яка йому служила, або селянин, або двірська людина умисно вбивала свого поміщика, або коли така людина виймала зброю, бажаючи вбити поміщика, вона підлягала смертній карі. Якщо ж поміщик, «непомірно караючи», вбивав свого кріпосного або того, хто йому служить, умислу на вбивство в діях поміщика не визнавалося [14, с. 36–37].

Покарання за вбивство диференціювалося. Умисне вбивство каралося смертною карою, яка виконувалася шляхом відсікання голови або колесування. За необережне вбивство призначалися батоги, кийки, арешт у в'язниці або грошовий штраф залежно від соціального стану винного. Пропонувалося «знатних» за необережне вбивство тримати два тижні під арештом, інших, що перебували у класах (чиновників), поміщиків і купців тримати місяць у в'язниці та піддавати церковному покаянню, а «підлих» сікти батогами, щоб і інші з більшою обережністю поступали. Неповнолітні до 15 років від смертної кари звільнялися, їх поміщали до монастирю на певний строк, а тих, хто не виправлявся — навечно [177, с. 45–46].

Дослідники історії кримінального права роблять висновок, що для розвитку кримінального законодавства періоду царювання

Катерини Другої характерне запозичення в зарубіжному кримінальному праві не норм і не правил конструювання законів, а прогресивних, гуманістичних за своїм змістом кримінально-правових ідей і принципів. Запозичення мало цілком адаптований характер і стало «пам'ятником рецепції природно-правових течій» [170, с. 227].

Уже в середині XVIII століття активне наукове спілкування Російської імперії із Заходом викликало інтерес до російського права, відзначався підвищений інтерес західних учених до перших формалізованих джерел вітчизняного кримінального права. І якщо до певного моменту історичного розвитку нашої держави ставилося питання про вплив кримінального права інших держав на вітчизняне кримінальне право, то по мірі становлення наукової думки цей інформаційний потік ставав двостороннім. Так, в 1750 році правознавець, що працював у Росії, Ф. Г. Штрубе представив дослідження російського права, у тому числі кримінального, виконаного в історико-догматичному ключі. У цій праці Ф. Г. Штрубе дав характеристику деяких кримінально-правових категорій і понять. У їх числі: класифікація злочинів, кримінально-карна необережність, поняття умисного діяння, кримінально-правове значення недонесення [85, с. 158].

В 1766 році виходить праця професора К.-Г. Лангера, також присвячена історико-порівняльному аналізу російського кримінального права із кримінальним правом західних держав, а також стародавніх греків, германців, євреїв. Еволюцію кримінального законодавства професор К.-Г. Лангер простежує на прикладі положень кримінальних законів про вбивство, злодійство, перелюбство, помсту. Зустрічаючись із фактом, що у найрізноманітніших народів спостерігаються іноді тотожні форми законодавства, що можуть навести на думку про запозичення ними законів друг у друга, професор К. Г. Лангер дає цьому явищу власне пояснення. Він відзначає, що однакові умови побуту, міркування доцільності й деякі інші умови можуть зробити той же результат, що й безпосереднє запозичення [170, с. 136].

Початок XIX століття відзначений практичною реалізацією тенденцій, пов'язаних з реформуванням системи кримінального законодавства, виникненням передумов становлення власне кримінально-правової науки, які склалися в період царювання Катерини Другої. Так, видатним фахівцем у галузі кримінального права, професором М. С. Таганцевим відзначалося, що «спеціально в області кримінального законодавства безсумнівний вплив на подальший його розвиток виявив Наказ, даний Комісії, тому що багато з його положень

послужили основою подальших перетворень епохи Катерини II і Олександра I, а деякі навіть буквально повторені у Зводі законів, саме в законах основних» [141, с. 202].

Дійсно, у період царювання Олександра Першого фактично сформована кримінально-політична програма, заснована на необхідності використання формально-догматичних прийомів у розвитку кримінального законодавства, а також загальних природно-правових вчень, реформуванні судової системи тощо. Бурхливий розвиток кримінально-правової науки забезпечив заміщення юридичних запозичень із кримінального права інших держав власними науковими розробками та правовими рішеннями [132, с. 39].

Наступність законодавства прослідковувалася в новому нормативно-правовому акті, який регулював питання кримінальної відповідальності — Звід законів Російської імперії, опублікований в 1832 році, а набрав чинності з 1 січня 1835 року [114].

В рамках Зводу законів Російської імперії 1832 року, в його XV томі, містився Звід кримінальних законів. Він складався із двох книг:

- Книга перша « Про злочини та покарання взагалі»;
- Книга друга « Про судочинство по злочинах» [125, с. 1–238].
- Книга перша — це фактично перший вітчизняний кримінальний кодекс, у якому були систематично викладені положення Загальної й Особливої частин.

У Зводі законів Російської імперії 1832 року була здійснена ретельна диференціація відповідальності та покарання за злочини проти життя. Норми про відповідальність за ці злочини були поміщені в главі другої «Про смертовбивство» розділу шостого «Про злочини проти безпеки життя» книги I Зводу законів Російської імперії 1832 року (про відповідальність за умисне вбивство, необережне вбивство, вбивство у бійці, дітовбивство, самогубство або замах на нього). Вперше в вітчизняному кримінальному законодавстві давалося поняття вбивства: «Насильницька смерть, заподіяна іншій людині нанесенням ран, забиття або отруєння, вважається смертовбивством» (ст. 330) [125, с. 116].

До умисних вбивств при обтяжуючих обставинах (до «особливих смертовбивств»), наприклад, відносилися: вбивство батька або матері; «чадоубийство» (сина або доньки); дітовбивство (вбивство малолітнього); братовбивство (сестри або брата); вбивство інших родичів; вбивство начальника підлеглим і підлеглого начальником; вбивство панів слугами; вбивство при відправленні потерпілими посад (ст. 341) [125, с. 119]. Усі ці вбивства каралися каторжними роботами

без строку або на строк. Засуджені на каторгу зазнали таврування (клеймо ставилося на чоло й щоки злочинця). Але Звід законів Російської імперії 1832 року допускав і застосування смертної кари: за посягання на Особу Імператора або членів його родини; за вбивства, пов'язані з військовою службою або порушенням карантинних правил при епідеміях (останнє пояснювалося нерідкими епідеміями холери, що уносила життя багатьох людей) [84, с. 33].

За необережне вбивство встановлювалося покарання у вигляді тюремного ув'язнення, штрафу або тілесного покарання, поєднаних із церковним покаанням. До необережних вбивств відносилися, наприклад вбивство в бійці (якщо не був установлений намір на вбивство) (ст. 337), заподіяння смерті внаслідок застосування неналежних ліків аптекарем або лікарем (ст. 344) [130, с. 98].

Не підлягали покаранню випадкові вбивства. До некараних відносилися й наступні вбивства: вбивство стражів при втечі з-під варти; вбивство митною вартою при правомірному виконанні своїх службових обов'язків; вбивство вартовим або патрулем при нападі на них; вбивство в стані необхідної оборони (ст. 331) [125, с. 116].

Стаття 347 Зводу законів Російської імперії 1832 року [125, с. 121] встановлювала відповідальність за самогубство багато в чому копіювала артикул 164 Артикула Військового 1715 року [116, с. 358]. Однак, у даній нормі було відсутнє положення про наругу над тілом самогубця, однак, самогубець позбавлявся християнського поховання, тільки якщо доводилося, що він позбавив себе життя не в стані божевілля або нестями. Також, у Зводі була присутня посилання на указ Сенату від 10 листопада 1766 року у зв'язку зі справою про дієвість заповіту самогубця, яка обмежувала негативні цивільно-правові наслідки для родичів самогубця [140, с. 410].

Щодо замаху на самогубство, законодавчі положення були залишені практично без змін. Також, не був підданий змінам список винятків, до яких, у тому числі, відносилися випадки «нестерпних податків, досади, сорому» і «безпам'ятство вогневих і меланхолійних хвороб», які на практиці встановити було неможливо [165, с. 39]. Надалі, у виданні 1845 року, цей перелік був виключений зі Зводу законів [17, с. 233].

Нааявність у Зводі законів Російської імперії 1832 року серйозних недоліків змусило вжити конкретних заходів по розробці нового кримінального законодавства. Тому відразу після видання Зводу законів в 1832 році почалася конкретна робота по підготовці нового кримінального кодексу, багато в чому на основі досвіду роботи над Зводом законів Російської імперії 1832 року. Це видання перших

наукових праць з кримінального права, професорів І. Є. Неймана [86], Л. О. Цветаева [174], П. М. Гуляєва [30] та інших вчених.

Проект Уложення про покарання карні та виправні був складений до 1844 року. Звісно, напрямки реформування кримінального законодавства в XIX столітті обумовлювалися насамперед соціальними та економічними реаліями держави. Система норм про відповідальність за посягання на життя в новому Уложенні про покарання кримінальні та виправні вигідно відрізнялася від попереднього законодавства, вона була продумана та вибудована на основі аналізу попереднього законодавства та практики його застосування. Але при цьому також активно враховувалися законодавчий досвід і правові доктрини інших держав, насамперед Німеччини [82, с. 39].

Указом імператора від 15 серпня 1845 року Уложення про покарання кримінальні та виправні було затверджено, набуло чинності з 1 травня 1846 року та фактично діяло в складі Зводу законів Російської імперії 1832 року до початку двадцятих років XX століття в редакціях 1857, 1866 і 1885 років [168].

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року характеризувалося наступністю відносно конструювання норм про відповідальність за вбивство. Разом з тим була здійснена її подальша диференціація. Ці норми були поміщені в главу першу «Про смертовбивство» розділу десятого «Про злочини проти життя, здоров'я, волі та честі приватних осіб» і поєднували, у початковій редакції 1845 року, статті 1920–1947 [168, с. 741–753]. На першому місці були розташовані злочини проти життя, які підрозділялися на дві групи та розміщувалися у двох главах: у першій передбачалася відповідальність за вбивство, а у другій — за самогубство.

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року встановлювало досить повну градацію розглянутих злочинів за ступенем їхньої небезпеки, видам і розмірам належних за їхнє вчинення покарань [84, с. 34].

До найнебезпечніших вбивств, які каралися позбавленням усіх прав стану та засланням у каторжну роботу без строку відносилися: умисне вбивство батька або матері (ст. 1920); умисне вбивство, вчинене особою раніше судимою за умисне вбивство (ст. 1921); умисне вбивство родича «за висхідною або спадною прямою лінією, якого б то ні було ступеню», рідного брата або рідної сестри, рідного дядька або рідної тітки, начальника або пана, або членів родини пана, разом з ним проживаючих, хазяїна або майстра, у якого вбивця наймитував, працював або навчався (ст. 1922) [168, с. 741–742].

До другого ступеня небезпеки відносилася категорія вбивств, які каралися позбавленням усіх прав стану та засланням у каторжну роботу без строку або на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років, вчинених: шляхом підпалу або вибуху пороху, газу або іншим способом руйнування будівлі, шляхом прориву греблі або іншим способом «затоплення», шляхом псування мостів, залізниць, пострілів у юрбу людей («хоча й для позбавлення життя тільки однієї людини»); вбивства, вчинені «через такі дії, від яких зазнали загибелі та небезпеки кілька осіб, або ціле селище або місто»; вбивство за допомогою катування або піддання потерпілого «яким-небудь більш-менш жорстоким мученням»; вбивство, при якому «для вчинення свого злочиння, вбивця ховався в якій-небудь засідці або заманив вбитого в таке місце, де він зручніше міг посягнути на життя його»; вбивство з метою пограбування потерпілого або для одержання спадщини, або «для заволодіння якою-небудь власністю його або іншої особи»; вбивство, яке вчинено шляхом отруєння (ст. 1924) [168, с. 743].

На третє місце за ступенем небезпеки вчиненого злочину було поставлене вбивство з обміркованим заздалегідь наміром або умислом «без тих особливих обставин, що збільшують вину», властивим виділеним у першу та другу категорії. За такі види вбивств встановлювалося покарання у вигляді позбавлення всіх прав стану та заслання в каторжні роботи на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років (виключалося застосування каторжних робіт без строку) (ч. 1 ст. 1925). Однак якщо таке вбивство відбувалося не однією особою, а декількома, за попередньою між ними угодою, то «призвідникам» за розсудом суду покарання могло бути «зважаєно одним ступенем» (тобто до них могло бути застосоване й покарання у вигляді безстрокової каторги) (ч. 2 ст. 1925) [168, с. 743–744].

Менш небезпечними визнавалися: вбивство, вчинене «хоча й не випадково, але в запальності або роздратуванні, і особливо коли роздратування було викликано насильницькими діями або тяжкою образою з боку вбитого» (каралося за розсудом суду позбавленням усіх прав стану та засланням у каторжні роботи на строк від восьми до дванадцяти років, або від чотирьох до восьми років, або ж позбавленням усіх особистих та за станом привласнених прав і переваг і засланням у Сибір на поселення) (ст. 1926); вбивство «без прямого на те умислу», поєднане з повстанням проти встановленої урядом влади або опором або зі зломом в'язниць, або зі звільненням злочинців, з насильницьким заволодінням чужою власністю (каралося

позбавленням усіх прав стану та засланням у каторжні роботи на строк від восьми до дванадцяти років) (ст. 1930); вбивство в бійці, що почалася «без усякого умислу на вчинення вбивства» (каралося ув'язненням на строк від восьми місяців до одного року й чотирьох місяців з позбавленням деяких особливих прав і переваг) (ст. 1936); необережне вбивство, тобто заподіяння смерті шляхом вчинення дії, що порушує постанови «що захищають особисту безпеку та громадський порядок» (каралося ув'язненням на строк від двох до чотирьох місяців) (ст. 1937), зокрема, професор М. С. Таганцев приводить приклади таких вбивств із судової практики свого часу: необережна їзда по місту, слідством чого була смерть потерпілого; недостатнє прикріплення вівіски, внаслідок чого, зірвавшись, вона заподіяла смерть перехожому; безладдя поруччя на сходах, відкритих для входу, наслідком чого настала смерть людини тощо [167, с. 846]; вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (каралося ув'язненням на строк від чотирьох до восьми місяців або арештом на час від трьох до семи днів або ж «суворою доганою в присутності суду») (ст. 1938); вбивство жінкою породженого нею виродка, тобто «дитини жажливого виду або, що навіть не має людського образу» (каралося позбавленням «усіх особистих та за станом привласнених прав і переваг» і віддачею в виправні арештантські відділення) (ст. 1940) [168, с. 744–752].

Готування до вбивства каралося ув'язненням на строк від восьми місяців до одного року й чотирьох місяців, якщо «не було доведено, що підсудний був від цього утриманий лише незалежними від нього обставинами, а не власним спонуканням і каяттям» [168, с. 745]. Покарання, навпаки, збільшувалося, і винний засуджувався до позбавлення всіх особистих і за станом привласнених прав і переваг і до віддачі у виправні арештантські відділення на строк від чотирьох до п'яти років, якщо він був «викритий у тому, що лише обставини перешкодили йому приступитися до вчинення замисленого ним злочину» [168, с. 745].

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року особливо зауважувалося, що випадкове позбавлення життя «не тільки без умислу, але й без усякої необережності» не тягнуло за собою покарання (ст. 1941) [168, с. 752].

Вбивство («смертовбивство») не визнавалося злочином у наступних випадках:

- 1) коли воно було наслідком оборони, дозволеної законом, власного життя або цнотливості та честі жінки, або життя іншої особи без порушень умов такої оборони;

- 2) коли чиновник або служитель карантинної варти вб'є людину, яка намагалася бігти з-під його нагляду, прорватися за карантинну рису або бігти з карантину або карантинного судна, і буде визнано, що без цього не можна було зупинити її замах;
- 3) коли при зазначених умовах буде вбита особа, визначена в другому пункті;
- 4) коли митною, лісовою, прикордонною, «корчемною» або залізничною вартою при точному виконанні покладених на неї обов'язків і «без усякого відступу від установлених для вживання вогнепальної зброї правил буде вбита людина, яка посягала на один зі злочинів, які ця варта повинна суворо попереджати»;
- 5) «коли вартовим або дозорцем і взагалі якою-небудь вартою буде вбитий нападаючий, який посягав на них силою, або на довірені їхній охороні будівлі, гроші або речі, або ув'язнений намагався бігти з в'язниці або з-під варти, коли не було іншого засобу попередити цю втечу» (ст. 1942) [168, с. 742–743].

Так само, у розділі десятому була передбачена ціла глава, присвячена відповідальності за вчинення діянь, поєднаних з самогубством, яка так і називалася «Про самогубство» (статті 1943–1947 Уложення) [168, с. 754–755].

Вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на цій категорії злочинів при аналізі Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, так як саме на їхньому прикладі найбільш виразно можна відслідкувати рух законодавчої та наукової думки того часу, її вади та надбання.

Стаття 1943 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року передбачала відповідальність особи, яка позбавляла себе життя умисно та на момент вчинення самогубства була психічно здоровою — «не в безумстві, божевіллі або тимчасовому від якихось хворобливих випадків безпам'ятстві» [168, с. 754].

Така особа визнавалася такою, що не мала права робити передсмертні розпорядження, а тому і духовний заповіт її, так і будь-яка висловлена нею, у будь-який спосіб, воля, у відношенні до дітей, вихованців, служителів, майна, або до чогось іншого не приводиться до виконання та вважається нікчемним [168, с. 754].

Якщо самогубець належав до одного з християнських віросповідань, то він позбавлявся поховання за християнським обрядом [168, с. 754].

Визначена у статті 1472 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року недійсність духовних заповітів самогубців

повинна була бути розглянута не як покарання за самогубство, тому що, в силу статті 16 Статуту кримінального судочинства, не могло бути мови про кримінальне переслідування померлої особи, а це повинно було рахуватися цивільним наслідком самогубства. Тому питання про дійсність або недійсність залишеного самогубцем духовного заповіту підлягало обговоренню суду цивільного, а не кримінального [166, с. 518].

У судовій практиці того часу, у сумнівних випадках, переважала презумпція безпам'ятства самогубця. Вважалося, що таке протиприродне діяння, як позбавлення себе життя є підтвердженням значного ступеню розумового розладу, при тому, що ця ступінь не могла бути оцінена після смерті особи, і відповідно, будь-який сумнів трактувався на користь такої особи [72, с. 537].

Кримінальні кодекси західних країн того часу виключили самогубство з числа злочинних діянь. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року прийняло ту ж позицію, але з деякими особливостями. Так, за замах на самогубство, замість раніше застосовуваного поселення, призначалося лише церковне покаяння. У статті 1944 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року зазначалося, що особа, яка була викрита у спробі позбавити себе життя, була, так само як і у статті 1943 Уложення, психічно здоровою, і виконання її наміру було зупинено сторонніми особами всупереч її волі («незалежними від неї обставинами»), така особа піддавалася церковному покаянню за розпорядження свого духовного начальства, але тільки в тому разі зазначена особа була християнином. Як бачимо, Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року прийняло прогресивну погляд на право людини розпоряджатися собою, на відділення гріху від злочину, або ж порушення моральних чи релігійних законів від порушення суспільних. Професор О. В. Лохвицький вважав, що церковні кари — покаяння та позбавлення поховання за християнським обрядом, не можна вважати покаранням, в кримінально-правовому розумінні цього слова [72, с. 537].

Особливо цікавими для нашого дослідження представляються положення статті 1945 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, згідно з якими, не відносяться положення статей 1943, 1944 Уложення до випадків, коли особа піддає себе очевидній небезпеці чи вірній смерті, за великодушним патріотизмом, для збереження державної таємниці або жінка позбавляє себе життя чи вчиняє замах на нього для порятунку цноти або честі від насильства,

що загрожує їй, і яке неможливо невідвертати ніякими іншими засобами [168, с. 754]. Тобто, вчинення самогубства або замаху на нього з мотивів, які визнавалися суспільством і законом корисними, включало не тільки кримінальне переслідування, але й будь-яку негативну реакцію з боку церкви. Більше того, із змісту диспозиції статті 1945 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року можна зробити висновок, що при даних обставинах така поведінка оцінювалася державою та суспільством позитивно, і навіть, певною мірою заохочувалася як акт самопожертви заради служіння державі або дотримання високих моральних принципів.

Як вже зазначалося, Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року не вбачало у самогубстві злочину, але пособник при самогубстві карався як пособник при умисному вбивстві. До пособництва в цьому випадку відносилися підмови, ради, підбурювання, доставляння засобів для самогубства, наприклад, отрути, зброї, а також до нього відносилися всякого роду участь у підготовці або вчиненні самогубства (ст. 1946 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року) [168, с. 754–755]. Піддавалася така участь покаранню, передбаченому за пособництво в вчиненні умисного вбивства, на підставі статті 127 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, яка містила положення про пособників у злочині [168, с. 40]. Це зовсім не суперечило основам кримінального законодавства, на думку вчених-правознавців того часу, тут було визнане право людини розпоряджатися собою, своїм життям, а особа, що брала участь у самогубстві є, власне, такою, що посягає на життя іншої особи, отже, юридично вона не пособник, а самостійний учасник іншого злочину — убивства [72, с. 538].

На нашу думку, прирівнювання пособника при самогубстві до умисного вбивці, мабуть, не є досить коректним. Вбивця позбавляє потерпілого життя всупереч його волі, тоді як пособник при самогубстві лише спонукує в самогубці рішучість до вчинення акту суїциду. Цікавою, але й, одночасно, спірною є думка професора В. О. Лохвицького про те, що у випадку, що коли той, хто посягнув на самогубство був у потьмаренні розуму, пособництво йому є дійсним вбивством [72, с. 538].

Аналізуючи, положення Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року про самогубство, ми доходимо висновку, що, можливо, стаття 1946 Уложення допускала виключення. Так, якщо хтось допомагав такому самогубству, яке відбувається « за великодушним патріотизмом, для збереження державної таємниці або жінка

позбавляє собі життя для порятунку цноти або честі», то навряд чи, на нашу думку, він міг бути притягнутий до відповідальності за пособництво при самогубстві.

Представляє також інтерес, обговорюваний кримінально-правовою наукою того часу, випадок обопільно-домовленого самогубства, коли, наприклад, «двоє закоханих, не бачачи щасливого результату страсті, домовляються загинути разом; чоловік бере пістолет, застрелює кохану, а потім приставляє зброю до своїх грудей, але в цей час його схоплюють, або він вистрілив у себе, а рана виявилася несмертельною. Або ще більше: вони разом дістали отруту, разом приготували напій, разом випили, але тільки один умер, а іншого встигнули врятувати протиотрутою» [72, с. 539]. На думку юристів того часу, у першому випадку має місце і убивство, і самогубство разом, але за таких умов, що сумнівним буде визнання вбивства; у другому випадку відокремити вбивство від самогубства та дати йому окреме значення, надзвичайно важко [72, с. 539]. З такою думкою не можна погодитися, більше того, у сучасній кримінально-правовій науці важко знайти аналіз подібних ситуацій, не характерних для нинішнього суспільства.

Хоча законодавець визнавав самогубство як вільний акт особи, однак передбачав той випадок, коли особа позбавляла себе життя внаслідок жорстокого поводження з нею інших осіб, які мали над нею владу. «Батьки, опікуни та інші, наділені будь-якою владою особи, які через явне, поєднане з жорстокістю, зловживання владою, спонукають підлеглу їм або довірену їхньому піклуванню особу до самогубства піддаються ув'язненню в гамівний будинок до строк від одного до двох років; крім того, якщо вони християни, відаються церковному покаянню за розсудом духовного начальства» (ст. 1947 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року) [168, с. 755]. При інших злочинах, особи, що мали владу, не каралися, хоча б їхнє жорстоке поводження довело винних до вчинення злочинного діяння. Та обставина, що особа вчинила злочин внаслідок утисків, могло служити полегшенням її вини, але ті, хто утискували не піддавалися покаранню, якщо їхній утиск саме по собі не мав характеру конкретного злочину [72, с. 538].

Після судової реформи 1864 року на фоні відновлення соціально-політичного життя Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року виглядало досить архаїчним. До нього в 1866 і 1885 роках були внесені істотні зміни, які, однак, не торкнулися сутності самого Уложення. Так, норми про самогубство, закріплені в Уложенні про

покарання кримінальні та виправні 1845 року, були повністю збережені в Уложенні 1885 року [166, с. 515–517]. Починаючи з 1885 року, прослідковувалася тенденція офіційного закріплення норми, згідно з якою заборонялося законом, під страхом покарання, тільки таке самогубство, яке було вчинене у стані осудності.

Наприкінці XIX століття Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року багато в чому відставало від кримінальних кодексів західних держав, у ньому не знайшли відбиття ідеї природно-правової теорії, яка переважала на той час у західній науці та суспільній практиці. Природне право в Росії розумілося крізь призму православ'я. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року залишалося законодавством, якому властиві були казуїстичність, громіздкість формулювань, відсутність функцій тощо.

Спробою усунути протиріччя і повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року та в інших нормативно-правових актів того часу стало прийняття 22 березня 1903 року нового Кримінального уложення [150].

Кримінальне уложення 1903 року, зберігаючи наступність із Уложенням про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року, дещо спростило конструкцію статей про відповідальність за злочини проти життя та в цілому пом'якшило покарання за їхнє вчинення [84, с. 36]. Ці норми були поміщені в главу двадцять другу « Про позбавлення життя» [150, с. 603–629], але не були введені в дію, як і саме Кримінальне уложення 1903 року. Усі види вбивств, передбачені Кримінальним уложенням 1903 року, можна підрозділяти на три категорії: вбивство без обтяжуючих і пом'якшувальних обставин; вбивство при обтяжуючих обставинах; вбивство при пом'якшувальних обставинах.

Вбивство без обтяжуючих і пом'якшувальних обставин каралося каторгою на строк не нижче восьми років (ст. 453 Кримінального уложення 1903 року) [150, с. 603].

Обтяжуючими вбивство обставинами визнавалися: вбивство матері або законного батька (каралося каторгою без строку) (ст. 454); вбивство родича, чоловіка або дружин, брата або сестри; священнослужителя при здійсненні ним служби або духовної треби; посадової особи при виконанні або із приводу виконання нею службових обов'язків; кого-небудь із чинів варту, що охороняє імператора, або члена імператорського дому або вартового військової варту; начальника або пана, або члена сімейства пана, разом з ним проживаючого, або хазяїна, у якого винний перебуває в служінні, або

майстра, у якого він перебуває в роботі або навчанні, або ж особи, якій убивця був «позичений вихованням своїм і утриманням»; вбивство шайкою; вбивство протягом п'яти років після відбування покарання за вбивство при обтяжуючих обставинах і без обтяжуючих обставин; способом, небезпечним для життя багатьох осіб, способом, особливо болісним для вбитого; вбивство за допомогою отруєння; вбивство із засідки; з корисливою метою; з метою полегшити вчинення іншого тяжкого злочину (каралося каторгою без строку або на строк не нижче десяти років) (ст. 455); вбивство глави іноземної держави (ст. 456 Кримінального уложення 1903 року) [150, с. 607, 615].

Вбивствами при пом'якшувальних обставинах визнавалися вбивства: під впливом сильного душевного хвилювання (каралося каторгою на строк не більше восьми років). Якщо такий душевний стан був викликаний протизаконним насильством над особою або тяжкою образою з боку потерпілого, то покарання істотно знижувалося (каралося ув'язненням у виправному домі на строк від одного року й шести місяців до шести років або ув'язненням у фортеці на строк від двох тижнів до шести років) (ст. 458); при перевищенні меж необхідної оборони, якщо вбивство відбулося не для захисту від посягання на життя або від згвалтування (каралося ув'язненням у фортеці на строк не більше одного року або ув'язненням у в'язниці на строк від двох тижнів до одного року) (ст. 459); вбивство, вчинене за настійливою вимогою вбитого та з жалю до нього (каралося ув'язненням у фортеці на строк не більше трьох років) (ст. 460); вбивство матір'ю прижитої нею поза шлюбом дитини при її народженні (каралося ув'язненням у виправному домі на строк від одного року й шести місяців до шести років) (ст. 461 Карного кодексу 1903 року) [150, с. 616–621].

Необережне заподіяння смерті каралося ув'язненням (на строк від двох тижнів до одного року). Якщо ж необережне заподіяння смерті було наслідком недотримання винним правил, встановлених законом або обов'язковою постановою для його роду діяльності з метою забезпечення особистої безпеки, то воно каралося ув'язненням у виправному домі на строк не більше трьох років або ув'язненням у фортеці на строк не більше трьох років (ст. 464 Кримінального уложення 1903 року) [150, с. 623–624].

При складанні Кримінального уложення 1903 року самогубство та замах на нього визнані були не карними та постанови про них не були внесені в кодекс.

При визначенні відповідальності за сприяння самогубству, як за самостійне злочинне діяння, в Кримінальному уложенні 1903 року різнилися: сприяння самогубству осіб дієздатних (ст. 462 Кримінального уложення 1903 року) і сприяння особам недієздатним (ст. 463 Кримінального уложення 1903 року).

Спеціальною нормою, що встановлювала відповідальність за самогубство та замах на самогубство була стаття 488 Кримінального уложення 1903 року, яка передбачала, в якості злочину, укладання угоди двох або декількох осіб поставити самогубство одного з них у залежність від жереба або іншого умовного випадку, якщо самогубство відбувалося (ч. 1 ст. 488 Кримінального уложення 1903 року). Замах на самогубство, підбурювання чи сприяння до укладання подібної угоди також були кримінально карними. Винний у такій угоді карався на строк до восьми років позбавлення волі (ч. 2 ст. 488 Кримінального уложення 1903 року) [150, с. 656–657].

Мова йде про так звану «американську дуель», тобто такий вид поединку, коли замість бою супротивники погоджувалися, за допомогою жеребкування або угоди щодо настання якої-небудь події, вирішити, хто повинен закінчити життя самогубством.

Наприкінці XIX століття норми про самогубство стали предметом детального вивчення та дискусії серед вчених-юристів. Суттєву роль у цьому відіграла монографія професора М. С. Таганцева «Про злочини проти життя за російським правом» (1870–1871 р.) [140], в якій професор М. С. Таганцев зазначав: « Як би ми не дивилися на самогубство з погляду релігії й моральності, ми проте, можемо не визнавати його злочином, як це роблять юристи-теоретики починаючи з XVIII століття» [140, с. 413]. Подібні переконання простежуються у роботах професорів О. Ф. Кістяківського [53, с. 324], с. М. Трегубова [145, с. 18] й інших вчених-правознавців. Так, завдяки зусиллям громадських діячів і юристів до 1917 року у Російській імперії, в тому числі і на теренах сучасної України, самогубство та замах на самогубство вже не розглядалися законом як злочин.

Четвертий етап (1917–1991 роки) — радянський

Після падіння Російської імперії, Україна спробувала повернути самостійність, яка була дуже короткочасною, тому перша Українська Народна Республіка (17 березня 1917 р.— 29 квітня 1918 р.) видала лише чотири політичних Універсали (останній 22 січня 1918 р.) [58, С. 52].

У III Універсалі Центральної Ради, ухваленому 7 (20) листопада 1917 року зазначалось: «Однині Україна стає Української Народною

Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України» [146].

Розуміючи, що розробка нового законодавства потребує значного часу, а налагодити державне управління необхідно у найкоротший термін, Центральна Рада 25 листопада (8 грудня) 1917 року ухвалила Закон «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР» [47, с. 207]. Цей документ закріплював положення про те, що до сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її Конституції — право видавати закони для УНР належить виключно до компетенції Центральної Ради. Всі ж закони і постанови, які мали силу на території УНР до 27 жовтня (9 листопада) 1917 року, тобто до повалення Тимчасового уряду в ході збройного повстання у Петрограді, оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Центральної Ради, мали силу і надалі, як закони і постанови УНР [47, с. 207]. Фактично цей закон надавав право застосовувати на території України усі закони, в тому числі й кримінальні, Російської імперії, які не суперечили проголошеним Універсалами Української Центральної Ради принципам, не були скасовані або змінені діючою в Україні владою.

Під час Лютневої революції в Росії 27 лютого 1917 року було повалено самодержавство і натомість царського державного апарату 2 березня 1917 року був утворений буржуазний Тимчасовий уряд, а його суперником і виразником інтересів пролетарських мас стала утворена 27 лютого Петроградська Рада робітничих і селянських депутатів. Ці дві сили претендували на владу на теренах колишньої Російської імперії, і при їхньому протиборстві у Росії виникло так зване дво-владдя, що тривало до подій 25 жовтня 1917 року. Проте, в Україні виявила себе і третя сила в особі Української Центральної Ради, утвореної 3 березня 1917 року, яка одержала підтримку певної частини українського населення і претендувала на роль керівника всеукраїнського революційного національного руху, стоячи попервах на позиціях національно-територіальної автономії у складі Росії [21, с. 7].

Майже до кінця 1917 року ці три влади співіснували і діяли, так би мовити, у стані терпимого співробітництва. Після жовтневих подій 1917 року в Петрограді апарат Тимчасового уряду було ліквідовано,

а Центральна Рада стала на позиції державницької самостійності, оголосивши, як вже зазначалося, III Універсалом від 7 (20) листопада 1917 року утворення Української Народної Республіки [146], а IV Універсалом від 9 січня 1918 року проголосивши Україну самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу [175].

З іншого боку, у грудні 1917 року на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад Україну було проголошено федеративною частиною Російської республіки, Ради утворили пробільшовицький уряд України — Народний Секретаріат. З цього часу в Україні склалося антагоністичне двовладдя: з одного боку — Центральна Рада зі своїм урядом, з другого — Центральний Виконавчий Комітет Рад України зі своїм урядом. Цей антагонізм переріс у 1918 році у збройне протистояння, а потім у громадянську війну, яка тривала до кінця 1920 року.

Центральна Рада тривалий час залишала чинним на території України законодавство Російської імперії та Тимчасового уряду Росії, у той час як радянський уряд Росії, а слідом за ним і більшовицький уряд України оголосили не чинними на своїй території закони повалених урядів, у тому числі й уряду Центральної Ради. Проте певний час в Україні допускалася можливість застосування законодавства Російської імперії, у тому числі й кримінального, якщо якісь питання не були врегульовані законами нової влади [21, с. 8].

Таким чином, протягом майже чотирьох років національно-визвольних змагань 1917–1920 років в Україні в умовах змін правлячих політичних режимів проголошувалися соціальні реформи прямо протилежного змісту — від помірковано соціалістичних (УНР Центральної Ради та Директорії) до буржуазно-капіталістичних (Українська Держава часів гетьманату).

Національні уряди України робили спроби законодавчо, у тому числі у кримінально-правовому порядку, захистити права та інтереси українців від протиправних посягань, але реально, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, вони не були захищені належним чином. Ці уряди в основному використовували законодавство колишньої Російської імперії, у тому числі й кримінальне законодавство, хоч і видали низку законів з кримінально-правовими нормами, серед яких і ті, що спрямовані на захист життя від протиправних посягань.

Зазначене дає можливість стверджувати, що на території України в період українського державотворення 1917–1921 років широко застосовувалися норми кримінального законодавства Російської імперії.

І нічого дивного в цьому немає. Адже, в такий короткий строк і в умовах воєнного часу та громадянської війни відразу створити нове кримінальне законодавство було практично неможливо.

Натомість Ради одразу ж із приходом до влади у жовтні 1917 року проголосили не чинним законодавство колишньої Російської імперії (хоча певний час і послуговувалися її кримінальним законодавством), а також національних урядів.

Декрет «Про суд» № 1 від 24 листопада 1917 року пропонував революційним трибуналам керуватися революційною правосвідомістю [88]. Розвиток кримінального права був обумовлений змістом державної влади, її цілями, перевага державних інтересів над особистісними перетворила кримінальне право в політичний важіль управління суспільством, у знаряддя правлячої партії, засіб боротьби з інакомисленням.

Руйнування системи вітчизняного кримінального права з його концептуальними основами, із глибокими теоретичними розробками на базі класичної школи права супроводжувалося деюридизацією основних інститутів кримінального права, насамперед, злочину (відмова від ознаки протиправності), теоретично обґрунтованих соціологічною школою кримінального права. Відмова від ознаки протиправності надалі відкривала шлях до необґрунтованих репресій, до масового знищення людей, що девальвувало саме цінне — життя людини [48, с. 102].

Практично одразу, починаючи з 1919 року, розпочалася рецепція кримінального законодавства РРФСР «з метою встановлення єдності кримінального законодавства Радянських Республік». Так, Циркуляром Народного Комісаріату УРСР 4 серпня 1920 року [46, с. 309] були без жодних змін рецепційовані Керівні Начала з кримінального права РРФСР від 12 грудня 1919 року [118].

Але, цей документ визначав лише загальні поняття та принципи дії кримінального законодавства в умовах «диктатури пролетаріату», зокрема, визначалося, що «при визначенні заходу покарання в кожному окремому випадку слід розрізняти а) чи вчинений злочин особою, що належить до імушого класу, з метою поновлення, збереження або придбання якої-небудь привілеї, пов'язаної із правом власності, або неможливим, у стані голоду або потреби; б) чи вчинене діяння в інтересах поновлення влади пригнічуючого класу, або в інтересах особистих того, хто вчиняє діяння; в) чи вчинене діяння у свідомості заподіяного шкоди, або за неуцтвом чи несвідомістю; г) чи вчинене діяння професійним злочинцем (рецидивістом),

або первинним; д) чи вчинене діяння групою, шайкою, бандою, або однією особою; е) чи вчинене діяння за допомогою насильства над особою, або без такого; ж) чи спрямоване діяння проти особи, або проти майна; з) чи виявлені у того, хто вчиняє діяння за-здалегідь обдуманий умисел, жорстокість, злість, підступництво, хитрість, або діяння вчинене в стані запальності, за легкомудством чи недбалістю» [118].

Однак, у Керівних Началах з кримінального права РРФСР від 12 грудня 1919 року були відсутні норми, що встановлювали відповідальність за конкретні суспільно небезпечні діяння. Тому, вже на початок 1922 року комісією, утвореною при Нарком'юсті УСРР для підготовки Кримінального кодексу УСРР, були розроблені основні кримінально-правові інститути, що склали остов майбутнього кодексу. Проте самостійна творча робота українських законотворців була перервана на підставі політичного рішення тоталітарного режиму, згідно з яким в основу Кримінального кодексу УСРР було покладено проект Кримінального кодексу РСФРР з урахуванням місцевої специфіки суспільних відносин. Таким чином, перший Кримінальний кодекс УСРР, введений в дію 23 серпня 1922 року [160], не став повною мірою результатом самостійної правотворчості українського законодавця, а був привнесений ззовні, з сусідньої держави, що повертала на шлях імперської політики. Прийняття кодексу знаменувало завершення першого етапу формування в Україні кримінального законодавства, стало відправною віхою для подальшого руху української правотворчої думки до його розвитку і вдосконалення, а головне — новий Кримінальний кодекс став дійовим інструментом правоохоронних органів в їх діяльності по захисту від злочинних посягань нових суспільних відносин [21, с. 12].

Кримінальний кодекс УСРР 1922 року широко диференціював відповідальність за посягання на життя людини. Насамперед, злочини проти життя були розділені за об'єктом посягання. Якщо об'єктом злочину виступало лише життя людини, то цей злочин визнавався вбивством. Коли окрім життя злочин посягав і на інший об'єкт, то був віднесений до відповідних статей. Наприклад, стаття 64 КК УСРР 1922 року (віднесена до глави I Особливої частини «Державні злочини») передбачала відповідальність за «участь у виконанні з контрреволюційною метою терористичних актів, направлених проти представників радянської влади і діячів революційних робітничо-селянських організацій»; стаття 65 КК УСРР 1922 року — за диверсію: «вибухи, підпали, пов'язані з людськими жертвами»;

стаття 76 КК УСРР 1922 року — за бандитизм, який охоплював і вбивство [160, с. 24, 27]. Такий підхід до відмежування вбивства від інших злочинів, що посягали одночасно з життям і на інші суспільні відносини, збережений і в чинному кримінальному законодавстві [44, с. 521].

У главі п'ятій Особливої частини Кримінального кодексу УСРР 1922 року, присвяченій злочинам проти життя, здоров'я та гідності особи, на першому місці були розміщені злочини проти життя. Ця глава нагадувала главу Кримінального уложення 1903 року, однак подібність була тільки зовнішньою: виходячи із загальної уявлення (поняття) про злочин, злочин проти життя повинен був бути суспільно небезпечним, а чи був він дійсно таким, визначав суд, формальні ознаки такого злочину відступали на другий план, що дозволяло знищувати небажаних для Радянської влади.

Отже, Кримінальний кодекс УСРР 1922 року виділяв кілька видів злочинів проти життя: умисне вбивство при наявності кваліфікуючих ознак (ст. 142 КК УСРР 1922 року); просте вбивство, тобто без кваліфікуючих і привілейованих обставин (ст. 143 КК УСРР 1922 року); у примітці до статті 143 КК УСРР 1922 року передбачалося звільнення від покарання у випадках вбивства з співчуття; умисне вбивство в стані афекту (ст. 144 КК УСРР 1922 року); вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, а також вбивство захопленого на місці злочину злочинця з перевищенням необхідних для його затримки заходів (ст. 145 КК УСРР 1922 року); вбивство по необережності (ст. 147 КК УСРР 1922 року); підмова до самогубства неповнолітнього або особи, завідомо нездатної розуміти вчинене або керувати своїми вчинками (ст. 148 КК УСРР 1922 року) [160, с. 49–51].

У своїй першій редакції Кримінальний кодекс УСРР 1922 року відносив до злочинів проти життя і проведення абортів у невідповідних умовах особою, яка не має медичної підготовки (освіти) (ст. 146 КК УСРР 1922 року). До обставин, які обтяжували умисне вбивство, зазначених у статті 142 КК УСРР 1922 року належали: а) користь, ревнощі (при відсутності сильного душевного хвилювання) та інші пориви; б) вбивство особою, яка уже відбувала покарання за умисне вбивство або тяжкі тілесні ушкодження; в) вбивство способом, небезпечним для життя багатьох людей або способом, який викликав особливі страждання в убитого; г) вбивство з метою полегшити або приховати інший тяжкий злочин; д) вбивство особою, на якій лежала особиста опіка над убитим; е) вбивство з використанням безпорадного стану потерпілого [160, с. 49–50].

За умисне вбивство за обтяжуючих обставин передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі не менше восьми років [160, с. 49].

За умисне вбивство без обтяжуючих обставин (ст. 143 КК УСРР 1922 року) передбачалося покарання у виді позбавлення волі на строк не менше трьох років суворого режиму. Ця стаття містила примітку, у якій зазначалося, що вбивство, вчинене на прохання убитого із почуття милосердя, не тягнуло за собою покарання. Проте судова практика показала, що ця обставина сприяла уникненню покарання особами, які вчиняли вбивства за обтяжуючих обставин, і тому примітка буквально через декілька місяців, після введення кодексу в дію, була відмінена [160, с. 50].

Стаття 144 КК УСРР 1922 року передбачала позбавлення волі до трьох років за умисне вбивство, вчинене під впливом сильного душевного хвилювання, яке було викликане протизаконним насиллям з боку потерпілого; стаття 145 КК УСРР 1922 року — позбавлення волі на строк до одного року за перевищення меж необхідної оборони, що призвело до смерті нападаючого, а також за вбивство злочинця з перевищенням меж необхідних для його затримання.

Кримінальний кодекс УСРР 1922 року визначав два види необережного вбивства: частина перша статті 147 КК УСРР 1922 року за необережне вбивство передбачала позбавлення волі або виправні роботи на строк до одного року; частина друга статті 147 КК УСРР 1922 року передбачала необережне вбивство, внаслідок порушення правил безпеки, яке тягнуло за собою покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років. Крім цього, суд міг заборонити засудженому назавжди чи на якийсь період діяльність, при виконанні якої він заподіяв смерть. Аналіз частин першої та другої цієї статті показує, що у частиною першою була передбачена відповідальність за необережне вбивство через недбалість, коли особа не передбачала можливості заподіяння смерті потерпілому, хоча могла і повинна була її передбачити, а у частині другій — за необережне вбивство через злочину самовпевненість, коли особа передбачала можливість настання смерті потерпілого внаслідок свого діяння чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на її попередження.

Що ж стосується кримінально-правової норми про самогубство, то у статті 148 КК УСРР 1922 року зазначалося, що: «сприяння або підмова до самогубства неповнолітнього або особи завідомо не здатної розуміти властивості або значення нею чиненого або керувати своїми вчинками, якщо самогубство або замах на нього послідували...».

За даний злочин могло бути призначене покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років [160, с. 51].

Численні зміни і доповнень до КК УСРР 1922 року відбулися після прийняття союзним законодавцем у 1924 році Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [92]. З огляду на необхідність приведення КК УСРР у відповідність з Основними началами перед українським законодавцем постало завдання приступити до розробки і прийняття нового Кримінального кодексу УСРР. Український законодавець привів норми Загальної частини свого Кримінального кодексу у відповідність із Основними началами, а санкції статей Особливої частини — у відповідність із санкціями, передбаченими статтями КК РСФРР з аналогічними диспозиціями, і з 1 січня 1927 року оновлений Кримінальний кодекс УСРР було введено в дію. Важливою ознакою нового кодексу було те, що він переважно став результатом законотворчої діяльності українського законодавця [63].

Кримінальний кодекс УСРР 1927 року мав суттєві відмінності порівняно з КК УСРР 1922 року з точки зору як законодавчої техніки, так і юридичного змісту, і був кроком вперед у розвитку українського кримінального законодавства. Український законодавець декриміналізував ряд діянь, щодо ряду злочинів знизив верхню межу міри кримінальної відповідальності, але в цілому кодекс мав тенденцію посилення кримінальної репресії, у тому числі за злочини, об'єктом посягання яких було життя. Так, у цьому кодексі, як і в Кримінальному кодексі 1922 року, також був виділений окремий, шостий, розділ, що встановлював відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи [63, с. 49–55]. Законодавець, залишивши без суттєвих змін відповідальність за умисне вбивство, змінивши санкції — збільшувалась вища межа покарання, а не нижча, як це було у Кримінальному кодексі УСРР 1922 року. За умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 138 КК УСРР 1927 року) було передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до десяти років; за умисне вбивство без обтяжуючих обставин (ст. 139 КК УСРР 1927 року) — до восьми років; за умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання (ст. 140 КК УСРР 1927 року) — до п'яти років позбавлення волі або виправно-трудої роботи на строк до одного року. Було збільшено покарання до трьох років позбавлення волі за вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 141 КК УСРР 1927 року). Вбивства через необережність (як через недбалість, так і внаслідок злочинної самовпевненості)

були об'єднані в одну статтю 144 КК УСРР 1927 року, яка допускала також застосування покарання від одного року виправно-трудоових робіт до трьох років позбавлення волі [63, с. 49–50].

Кримінальний кодекс КК УСРР 1927 року не встановлював спеціальну відповідальність за вбивство злочинця на місці злочину. Практика показала, що ці дії, залежно від конкретних обставин справи, можуть бути кваліфіковані не лише як вбивство з перевищенням меж, необхідних для затримання, а й як вбивство у стані сильного душевного хвилювання чи як вбивство без обтяжуючих обставин [44, с. 523].

У Кримінальному кодексі УСРР 1927 року був введений новий склад, де об'єктом посягання було життя особи — це «доведення особи, яка перебувала у матеріальній чи іншій залежності від іншої особи, жорстоким поводженням останньої чи іншим подібним шляхом до самогубства чи посягань на неї» [63, с. 50–51]. У частині другій статті 145 КК УСРР 1927 року за цей злочин передбачалося покарання на строк до п'яти років. Разом з цим, у частині першій статті 145 КК УСРР 1927 року зберігалося положення статті 148 КК УСРР 1922 року, яке передбачало відповідальність за сприяння чи підмову до самогубства неповнолітнього чи душевно хворої особи [160, с. 51].

У 1934 році стаття 138 КК УСРР 1927 року була доповнена частиною другою, яка передбачала відповідальність за вчинення військово-службовцем вбивства за особливо обтяжуючих обставин. За цей злочин передбачалося застосування вищої міри покарання — розстріл [169, с. 185].

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 року «Про скасування смертної кари» скасував у мирний час смертну кару, установлену за злочини діючими в СРСР законами (отже, у тому числі й за умисне вбивство, передбачене ч. 2 ст. 138 КК УСРР 1927 року), замінивши це покарання ув'язненням у виправно-трудоові табори строком на 25 років [89]. Інших змін у кримінальному законодавстві про відповідальність за злочини проти життя не вносилося до 1954 року.

Президія Верховної Ради СРСР 30 квітня 1954 року видала указ «Про посилення кримінальної відповідальності за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах» [90] (на ці злочини була поширена дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 року «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підривників-диверсантів» [87]). Застосування цього указу дозволило

значно посилити боротьбу з умисними вбивствами за обтяжуючих обставин, підвищити профілактичну роботу кримінального закону. Але цей указ не зміг вирішити існуючих проблем і питань, які ставила практика щодо подальшого удосконалення законодавства про вбивство. Так, виникло питання про недоліки частини першої статті 138 КК УСРР 1927 року, якою встановлювались обтяжуючі обставини умисного вбивства. Його правильне рішення було дуже важливим, оскільки віднесення тих чи інших обставин до обтяжуючих впливало на їх кваліфікацію, визначало направленість боротьби з цими злочинами. За тридцять років дії Кримінальний кодекс УСРР 1927 року набув значного досвіду боротьби з вбивствами, що давало можливість покращити кримінальний закон, забезпечити найбільш ефективну охорону життя громадян відповідно до вимог того часу [44, с. 523].

Після прийняття Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 року Закону «Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [91] в усіх союзних республіках СРСР протягом 1959–1961 років були прийняті і введені в дію відповідні кримінальні кодекси. Так само, на основі зазначеного Закону 28 грудня 1960 року було прийнято Кримінальний кодекс Української РСР, який було введено в дію з 1 квітня 1961 року. Треба відмітити, що цей кодекс вже цілком був результатом законотворчої роботи українського законодавця [62].

У Кримінальному кодексі УРСР 1960 року норми про відповідальність за злочини проти життя були поміщені в главу третю «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи» Особливої частини Кодексу. При цьому була збережена класифікація (традиційна для радянських кримінальних кодексів) складів вбивства (з обтяжуючими обставинами, без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, з пом'якшувальними обставинами). До перших відносилося умисне вбивство:

- а) з корисливих мотивів;
- б) з хуліганських мотивів;
- в) вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- г) двох або більше осіб;
- д) жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності;
- е) вчинене з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя багатьох осіб;
- ж) вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане з звалтуванням;

з) вчинене особливо небезпечним рецидивістом або особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 95–97 Кодексу [62, с. 43].

Найбільш істотні зміни в конструюванні цих норм полягали в наступному. Замість розпливчастого формулювання про низинні спонукання (з нею пішло з норми й визнання обтяжуючою обставиною мотиву ревнощів) на додаток до користі були виділені хуліганські спонукання. У самостійний різновид кваліфікованого вбивства виділене було вбивство у зв'язку з виконанням потерпілим свого службового або громадського обов'язку, вбивство двох або більш осіб; вчинене особливо небезпечним рецидивістом, а також поєднане зі згвалтуванням. Трохи змінена була конструкція складу повторного вбивства. Замість вбивства способом, особливо болісним для потерпілого, був сформульований кримінально-правовий делікт вбивства, вчиненого особливо жорстоким способом.

Крім того, у Кримінальному кодексі УРСР 1960 року до обтяжуючих обставин не було віднесено вчинення вбивства військовослужбовцем, а також особою, на якій лежав обов'язок особливої опіки над убитим. Віднесення умисних вбивств за наявності вказаних ознак до обтяжуючих не виправдало себе. Навпаки, деякі з них, так само як і вбивство дітей, нерідко визнавалися вчиненими при пом'якшуючих обставинах [44, с. 524].

Як і у КК УСРР 1927 року, КК УРСР 1960 року до вбивства при пом'якшувальних обставинах відносив умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, при перевищенні меж необхідної оборони, умисне вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів або зараз же після пологів і вбивство з необережності, при цьому із числа привілейованих був виключений склад вбивства з необережності, яке стало результатом свідомого недотримання правил обережності (ч. 2 ст. 144 КК УСРР 1927 року).

Основний (простий) склад умисного вбивства був сконструйований як склад умисного вбивства, вчиненого без обтяжуючих обставин (хоча, безумовно, законодавець мав на увазі й без пом'якшувальних обставин).

Склад доведення до самогубства формулювався законодавцем як «доведення до самогубства або до спроби вчинити самогубство особи, що перебуває в матеріальній або іншій залежності від іншої особи, шляхом жорстокого з нею поводження або систематичного приниження її людської гідності» (ч. 1 ст. 99 КК УРСР 1960 року). Каралося діяння позбавленням волі на строк до п'яти років [62, с. 44–45].

Частина друга статті 99 Кримінального кодексу УРСР 1960 року передбачала відповідальність за доведення до самогубства або до спроби вчинити самогубство внаслідок систематичного цькування чи наклепу з боку особи, від якої потерпілий не був у матеріальній або іншій залежності. Таке діяння каралося позбавленням волі на строк до трьох років [62, с. 45].

Однак, положення, що містилися у частині першій статті 145 КК УСРР 1927 року і передбачали відповідальність за сприяння чи підмову до самогубства неповнолітнього чи душевно хворої особи у Кримінальному кодексі УРСР 1960 року були відсутні. Професор С. С. Яценко зазначав, що самогубство не схвалюється суспільною мораллю й викликає суспільне засудження, однак не є злочином, так само як і замах на самогубство. Тому підбурювання до самогубства, пособництво в самогубстві та замаху на самогубство не є кримінально карними діями. У той же час підбурювання до самогубства та пособництво в самогубстві особи, не здатного розуміти значення своїх дій або керувати ними (це може бути малолітня, душевно хвора людина) повинні оцінюватися як умисне вбивство (якщо мало місце таке специфічне самогубство) або замах на умисне вбивство (якщо мала місце спроба вчинити таке специфічне самогубство). Якщо при зазначених обставинах мало місце невдале підбурювання до самогубства, дії винного являли собою готування до умисного вбивства [159, с. 413].

Новелою для кримінального законодавства стала поява норми про погрозу вчинити вбивство (ст. 100 КК УРСР 1960 року). Дана стаття передбачала відповідальність за погрозу вчинити вбивство, при наявності реальних підстав побоюватися виконання цієї погрози. Каралося діяння позбавленням волі на строк до одного року або висланням на строк до трьох років [62, с. 45].

П'ятий етап (1991 рік — до теперішнього часу) — сучасний

Як вже зазначалося, Кримінальний кодекс УРСР, прийнятий 28 грудня 1960 року за більше ніж сорокарічний період свого існування зазнав істотних змін. До нього було включено понад сто нових статей, значну його частину було піддано різним корегуванням і доповненням [159, с. 5–6]. Особливо інтенсивно доповнювався і змінювався цей Кримінальний кодекс після 1991 року, що було зумовлено, головним чином, радикальними перетвореннями в житті суспільства, однак, це не привело кримінальне законодавство в повну відповідність із реаліями, що склалися. Виходячи з цього,

Верховна Рада України прийняла в 1992 році рішення підготувати проект нового Кримінального кодексу України [137, с. 613].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України було створено робочу групу з провідних учених і практиків України [108]. До грудня 1993 року було підготовлено перший варіант проекту Кримінального кодексу України [142].

У подальшому проект Кримінального кодексу України неодноразово обговорювався на конференціях і семінарах юристів, у пресі, на телебаченні. Постійно надходили пропозиції від наукових і навчальних юридичних установ України, правоохоронних і правозастосовних органів України, окремих юристів. Проект пройшов термінологічні експертизи Інституту української мови НАН України. У 1996 році у Києві він був обговорений на робочій нараді експертів Ради Європи, де дістав позитивну оцінку [137, с. 613].

В зв'язку з прийняттям Конституції України, а також необхідністю врахування зауважень і пропозицій, що надходили від практичних працівників, проект Кримінального кодексу України був обговорений з представниками Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, Міністерства юстиції України, СБУ, Міністерства внутрішніх справ України, а у 1997 році повторно вивчений експертами Ради Європи. На нараді, яка відбулася в Гаазі (Нідерланди), проект був обговорений з представниками Нідерландів, Італії, Швеції, Португалії та інших країн; потім, за участю тих самих експертів і представників судів і правоохоронних органів України — на науково-практичних конференціях і семінарах, що відбулися в Харкові [35]. Все це дозволило розробникам проекту надати в 1998 році до Верховної Ради України досить обґрунтований, такий, що відповідав рівневі юридичної науки і вимогам часу, проект нового Кримінального кодексу України [107].

При першому читанні проекту Кримінального кодексу, що відбулося 8 вересня 1998 року, Верховна Рада розглянула також альтернативний проект Кримінального кодексу України, представлений народним депутатом М. Н. Пилипчуком. Зі значною перевагою голосів було прийнято проект, розроблений робочою групою Кабінету Міністрів України [107]. Потім проект було прийнято у другому читанні та остаточно — 5 квітня 2001 року [2].

Першою статтею, що відкриває Розділ II Кримінального кодексу України 2001 року, присвячений охороні життя та здоров'я особи, стала стаття 115, яка встановлює відповідальність за умисне вбивство.

Серед змін, що наявні в статті 115 КК України, слід назвати появу дефініції поняття «вбивство»: «протиправне заподіяння смерті іншій людині». Статті КК УРСР 1960 року такої дефініції у своїй диспозиції не мали.

До тих обставин, що обтяжували умисне вбивство і містилися у попередньому Кримінальному кодексу України, включили низку нових кваліфікуючих ознак умисного вбивства: вбивство малолітньої дитини (п. 2 ст. 115 КК України); вбивство заручника (п. 3 ст. 115 КК України); вбивство близького родича особи у зв'язку з виконанням ним службового або громадського обов'язку (п. 8 ст. 115 КК України). вбивство, поєднане із задоволенням статевої пристрасті неприродним способом (п. 10 ст. 115 КК України). Щодо покарання за злочин, передбачений статтею 115 КК України, зокрема тієї її частини (ч. 1 ст. 115 КК України), яка відповідає статті 94 КК УРСР 1960 року, то воно залишилося без змін — позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років. А щодо вбивств, передбачених частиною другою статті 115 КК України, відбулося посилення відповідальності. Зокрема, порівняно зі статтею 93 КК УРСР 1960 року підвищено нижню межу позбавлення волі: з восьми років (за КК УРСР 1960 р.) до десяти (за КК України 2001 р.) [61, с. 79].

Вбивствами при пом'якшувальних обставинах, як і Кримінальний кодекс УРСР 1960 року, новий Кримінальний кодекс України визнав вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; убивство через необережність.

Визначення умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України), відрізняється від відповідної статті КК УРСР 1960 року (ст. 95 КК УРСР 1960 року) тим, що в новому кодексі нарешті введено таку передумову (ознаку), як систематичне знущання над особою. Ця новела була результатом того, що законодавець нарешті визнав, що психічні властивості кожної особи можуть дуже відрізнятися між собою.

Порівняно з Кримінальним кодексом УРСР 1960 року значно точніше сформульовано та відредаговано статтю 117 КК України «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини». Зокрема, у текст статті введено словосполучення «новонароджена дитина», яке в КК УРСР 1960 року містилося тільки в назві статті, а в тексті з невідомих причин було відсутнє. Це давало можливість деяким правникам-теоретикам казуїстично трактувати зміст цієї розвідки:

нібито на основі диспозиції згаданої статті жінка під час пологів або одразу після них може вбити будь-яку свою дитину, а не тільки новонароджену. Зрозуміло, що це абсолютно казуїстичне твердження, але його існування ще раз доводить потребу максимально чітко формулювати поняття й категорії права, особливо кримінального [83, С. 29].

Стаття 119 КК «Вбивство через необережність», на відміну від статті 98 КК УРСР 1960 року, посилила покарання: нині особу можна позбавити волі на строк від трьох до п'яти років або призначити їй виправні роботи на той самий термін. Відмінністю цієї статті від відповідної у КК УРСР 1960 року є також поява в ній другої частини, яка передбачає необережне вбивство двох або більше осіб, за яке винна особа може бути засуджена до позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років [61, с. 80].

Також законодавець відніс до злочинів проти життя такі склади як доведення до самогубства (ст. 120 КК України) та погрозу вбивством (ст. 129 КК України).

1.2. ЗАГАЛЬНА НОРМАТИВІСТСЬКА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї, ЯКИМ ПЕРЕДБАЧАЄТЬСЯ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Однієї з основних правових систем сучасності є романо-германська правова сім'я. Ця правова система з погляду її типологічних основ цікава для дослідження, оскільки вітчизняне кримінальне право, яке багато в чому виросло в ХІХ столітті з німецької кримінально-правової доктрини, тому є типовою кримінально-правовою системою в межах розглянутої сім'ї.

Вперше термін «правова сім'я» було запроваджено в юридичний вжиток французьким компаративістом, професором Рене Давидом, який багато років досліджував правові системи сучасності [31].

Правова сім'я утворюється із національних правових систем, об'єднаних на основі подібності таких ознак: структура права, юридична практика, джерела права, правова ідеологія.

Професор Рене Давид розрізняв три основні групи правової сім'ї:

- 1) романо-германську;
- 2) сім'ю загального права;
- 3) сім'ю соціалістичного права [31, с. 10–14].

Поряд з названими правовими системами, які професор Рене Давид називає основними, існують Індія, Далекий Схід, США, мусульманський світ. Вони, на думку автора, залишаються вірними своїм поглядам, право розуміється зовсім інакше і йому відводиться інша роль, ніж у західних країнах [31, с. 15–16].

Доктор Honoris Causa Університету, професор С. С. Алексєєв називав чотири основні сім'ї національних систем:

- 1) романо-германську (національні правові системи Франції, ФРН, Італії, Іспанії тощо);
- 2) англосаксонське загальне право (національні правові системи Англії, США і ряду інших країн);
- 3) релігійно-общинні юридичні системи (правові системи, притаманні багатьом державам Азії та Африки);
- 4) заідеологізовані правові системи при авторитарних політичних режимах [2, с. 200–205].

Досить своєрідною видається позиція російського професора В. М. Синюкова, який пропонує таку класифікацію:

- 1) сім'я загального права (історично створена в Англії в X–XIII ст.);
- 2) романо-германська правова сім'я (історичні корені якої сягають римського права, I ст. до н. е. – VI ст. н. е.);
- 3) традиційні (Японія, ряд держав Африки та ін.) і релігійні правові сім'ї (мусульманське право, індуське право);
- 4) слов'янська правова сім'я.

До слов'янської правової сім'ї він включає групу російського права (Україна, Білорусь, Болгарія, Нова Югославія) [128, с. 167].

Причому російську правову систему він претензійно виокремлює як провідний елемент слов'янської правової сім'ї, на основі її самобутності, обумовленої не тільки техніко-юридичними, формальними ознаками, а й глибокими соціальними, культурними, державними починаннями життя слов'янських народів [128, с. 167].

Цікавою видається позиція вітчизняного правника В. В. Сухоноса, який вважає, що національні правові системи об'єднуються в групи, які можна об'єднати в шість правових сімей: сім'ю загального права, романо-германську правову сім'ю, релігійну правову сім'ю, соціалістичну правову сім'ю, сім'ю звичаєвого права та змішані правові сім'ї [138, с. 405].

При цьому українську правову систему В. В. Сухонос відносить до так званих змішаних правових сімей, тобто, таких сукупностей національних правових систем, що мають спільні риси, які виявляються в єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі

сприйняття елементів романо-германського, англо-американського і соціалістичного типу. До цієї правової сім'ї належать північноєвропейська (скандинавська), латиноамериканська та пострадянська група правових систем [138, с. 414].

Саме до пострадянської групи правових систем, на думку вченого, треба віднести правові системи України, Росії, Білорусії, так як їх основу утворюють як норми, що є притаманними романо-германській сім'ї, так і норми соціалістичного права [138, с. 415].

З цим важко погодитися. Сам В. В. Сухонос стверджує, що соціалістична правова сім'я — це система загальнообов'язкових правил поведінки, які виражають державну волю правлячої партії, що визначається врешті-решт економічними умовами життя суспільства, встановлюються, санкціонуються і гарантуються державою, виступають регулятором суспільних відносин з метою побудови соціалізму і комунізму [138, с. 411]. Тобто, на думку вченого, в таких країнах, як КНР, КНДР, В'єтнам, Куба домінуючою формою права є рішення правлячою партії [138, с. 415].

Ми вважаємо, що існує українське законодавство позбавлене вад радянського періоду, тому штучно нав'язувати правовій системі України ознаки соціалістичної або якоїсь слов'янської правової сім'ї немає сенсу.

На нашу думку, Україна з усіма своїми законодавчими особливостями є яскравим прикладом того, як усередині одного історичного типу співіснують кілька різних правових систем. Відмінною рисою романо-германської правової сім'ї є те, що вона спочиває на нормативно-правових актах, що, як правило, кодифіковані. На таких кодифікованих основах законодавства ґрунтується право Франції, Німеччини, Іспанії, Італії тощо. Тобто, право нашої країни також є складовою романо-германської правової сім'ї.

Ця сім'я включає країни, у яких юридична наука склалася на основі рецепції право Давнього Риму, і зараз вона існує на запозичених з римського права основних понять, правових інститутів.

Перший (початковий) етап розвитку романо-германського (континентального) кримінального права пов'язаний з падінням Римської імперії та варварськими завоюваннями, що ріднить його з англосаксонським правом тієї ж епохи. Законодавці нових європейських держав «дарували» підданам «правди», які як і в Англії в кримінально-правовій частині переважно містили процесуальні постанови та були націлені на регламентацію процедур з вирішення конфліктних ситуацій. Інші норми були присвячені казуїстичній

регламентації розміру композиційних штрафів. Американський професор Гарольд Дж. Берман зазначав, що на той час в Європі «злочин у цілому сприймався не як проступок, спрямований проти політичного порядку як такого або проти суспільства в цілому, а як проступок, спрямований проти жертви та тих, хто з нею ототожнювався: родичів, територіальної громади, феодалного класу. ...Нормальною соціальною відповіддю на такий проступок була помста з боку самої жертви, або її родичів, або іншої групи, до якої жертва належала. ...У цілому королівська або імператорська юрисдикція над злочинами була надзвичайно обмежена» [8, с. 179–180].

Вбивця сприймався як ворог ближнього або спільноти; до ідеї висування публічного вимоги на його «життя та члени» було ще далеко. Він, щоб уникнути обурення в спільноті, видавався «з головою» потерпілому або родині останнього, які або карали його, або задовольнялися грошовою компенсацією [37, с. 36].

Другий етап у розвитку континентального кримінального права, який почався в XII столітті називають епохою університетів. Русійним фактором змін у правовій сфері стала Папська революція кінця XI — початку XII століття. На її хвилі виникла система права як самостійне утворення, а разом з нею «клас професійних адвокатів і суддів, ієрархія судів, юридичні школи, юридичні трактати та концепція права як автономного, інтегрованого зведення, що розвивається, принципів і процедур» [8, с. 122]. З появою правової науки вийшло із забуття римське право, яке стало вивчатися та викладатися в університетах. У монастирях і університетах створюються християнські кримінально-правові учення, пов'язані з доктринами гріховності, винності, спокути тощо. Іншими словами, у цей період зароджується розуміння злочину як посягання на Закон, яке вимагає помсти; закон стає самодостатньою цінністю, що вимагає покарання у випадку його порушення; згодом закон починає сприйматися як ідеальний засіб установлення порядку в суспільстві [37, с. 38].

Третій етап у розвитку континентального кримінального права може бути названий сучасним. Його джерела лежать в ідеях європейської Просвіти, а формальний початок можна пов'язати з 1764 роком, появою невеликої роботи, що мала величезний вплив на розуми сучасників і з тих пір, є наріжним каменем усієї континентальної кримінально-правової філософії — «Про злочини і покарання» Чезаре Беккарія, в якій видатний італійський юрист і публіцист піддав різкій критиці кримінальне право та судові порядки феодалних

держав, виступав проти поліцейської сваволі, застосування тортур і формальної системи доказів інквізиції. Беккарія обґрунтував необхідність додержання законності, визначення покарання відповідно до злочину [6].

Під впливом ідей Просвіти та на базисі суспільства, яке економічно стрімко розвивалося, з кінця XVIII-початку XIX століття в Європі настає епоха справжніх кодифікацій кримінального права, що піднесли ідею закону, що до того проповідувалася в університетах на небачену висоту. Безумовно, такою є кодифікація кримінального права Франції, почата імператором Наполеоном Бонапартом [11, с. 15]. Як справедливо відзначає французький професор в галузі кримінального права Жан Прадель, «увесь романо-германський світ, починаючи із цього моменту, був втягнутий у кодифікацію» [189, р. 66]. На думку вчених, Кримінальний кодекс Франції 1810 року — це символ континентального кримінального права, що зафіксував у своїх лаконічних, спрямованих у майбутнє положеннях ідею закону як знаряддя управління суспільством настільки безперечно, наскільки це можливо [37, с. 42]. І тому не дивно, що цей кодекс прожив довге життя не тільки у Франції, але й став зразком для наслідування в багатьох країнах романо-германської сім'ї кримінального права (наприклад, бельгійський Кримінальний кодекс 1867 року або голландський Кримінальний кодекс 1881 року були складені під його сильним впливом) [153; 154].

З 1 березня 1994 року у Франції діє новий Кримінальний кодекс, прийнятий 22 липня 1992 року [162]. Він змінив «класичний» кодекс Наполеона 1810 року [43, с. 929].

Прийняття нового Кримінального кодексу ознаменувало перехід Франції на якісно новий рівень розвитку кримінального права, для якого пріоритетом стають загальнолюдські цінності, примат міжнародного права над внутрішньодержавним, суворе дотримання принципу законності, адекватність заходів боротьби з найнебезпечнішими злочинами [64, с. 17].

Кримінальний кодекс Франції 1992 року багато в чому розвиває положення свого попередника — Кримінального кодексу 1810 року [64, с. 16]. Цим нормативно-правовим актом докладно регламентуються питання чинності кримінального закону в часі та просторі, вводиться кримінальна відповідальність юридичних осіб і розробляється для цих суб'єктів кримінальної відповідальності спеціальна система покарань, уточнюється поняття неосудності та вводиться поняття зменшеної осудності, встановлюються нові обставини,

що виключають кримінальну відповідальність (крайня необхідність, помилка в праві), закріплюється принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та пропонується судді великий вибір способів такої індивідуалізації. Особлива частина відбила іншу ієрархію правоохоронюваних цінностей, у якій на першому місці перебуває особа, а також було включено ряд нових видів злочинних діянь [13, с. 172].

Кримінальний кодекс Франції 1992 року не містить поняття злочинного діяння, а лише підтверджує класифікацію діянь, що склалася у французькій праві, запровадивши новий критерій їх диференціації — тяжкість правопорушення. Кодекс не розкриває поняття вини і її форм, за винятком передумислу, хоча законодавець досить часто використовує в тексті терміни «умисне», «необережне» тощо. Кримінальний кодекс Франції 1992 року не містить і загального визначення співучасті, а лише називає види співучасників. Слід зазначити й відсутність норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб. Це пов'язане в першу чергу з тим, що з питань відповідальності неповнолітніх діє спеціальний нормативний акт. Багато кримінально-правових інститутів знайшли своє закріплення в процесуальному законодавстві [37 с. 99].

Разом з тим, законодавець Франції визнав за необхідне за допомогою Закону від 13 травня 1996 року прийняти нову редакцію статті 121–3, що містить положення про форми вини, властивих злочину та проступку. Згідно з названою статтею в її новому варіанті неумисне поставлення в небезпеку іншої людини, що становить проступок, виділене в самостійний вид неумисної поведінки винної особи. Вина встановлюється і в інших випадках — при необережності, недбалості або порушенні якому-небудь обов'язку по дотриманню обережності або безпеки, передбаченої законом або регламентом, крім випадків, коли виконавець діяв «з нормальною старанністю». В останньому випадку суд також ураховує зміст місії, функцій або компетенцію, так само як можливості та засоби, які мав виконавець [162, с. 61–62].

Суттєвими нововведеннями з точки зору нашого дослідження стали положення про соціально-судове спостереження, включені в текст Кримінального кодексу Франції 1992 року Законом № 98–468 від 17 червня 1998 року. Введення нового кримінально-правового інституту було пов'язано із прагненням законодавця попередити рецидив з боку певної категорії засуджених. У нормах Особливої частини соціально-судове спостереження передбачається як додатковий

захід за вбивство, яке супроводжувалося згвалтуванням, катуваннями або актами жорстокості (ст. 221–9-1 Кримінального кодексу Франції 1992 року), за просте та кваліфіковані види згвалтування, за сексуальні агресії, що не відносяться до останнього, ексгібіціонізм (ст. 222–48–1 Кримінального кодексу Франції 1992 року) [162, с. 177, 211]. Сутність даного заходу полягає в обов'язку засудженого підкорятися під контролем судді по виконанню покарань і протягом строку, визначеного судом у вирокі, «заходам нагляду та сприяння» [162, с. 63].

Зміни та доповнення вносилися не тільки в Загальну, але й в Особливу частину. Так, Законом від 1 лютого 1994 року були прийняті нові редакції ряду статей про умисні посягання на життя людини. Зміни торкнулися положень про застосування до вбивць періоду надійності. За загальним правилом такий період становить половину строку покарання або вісімнадцяти років при призначенні довічного позбавлення волі. У виняткових випадках цей строк може бути збільшений до двох третин покарання, а при довічному ув'язненні — до двадцяти двох років. Згідно Закону від 1 лютого 1994 року, у випадках вчинення умисного вбивства, або вбивства неповнолітнього у віці до п'ятнадцяти років, або вбивства, сполученого зі згвалтуванням, катуваннями або актами жорстокості, суд може спеціальним рішенням збільшити період надійності до тридцяти років, тобто аж до строку призначеного покарання. Якщо ж призначається довічне ув'язнення, то період надійності може бути встановлений аж до закінчення життя засудженого [162, с. 64–65].

Таким чином, слід сказати, що кримінальне законодавство Франції має якісно неоднорідну нормативно-правову базу. З одного боку, воно представлене нормами права законодавчого порядку, з іншого боку — регламентаційного. При цьому регламентаційна частина включає й положення, прийняті Державною Радою в рамках виконання нею делегованих повноважень Парламенту, і містить положення, прийняті в рамках власної компетенції. Однак, безсумнівним достоїнством Кримінального Кодексу Франції 1992 року є прагнення законодавця розглядати злочинні діяння через призму захисту прав людини та концепції правової держави при дотриманні принципу законності. Одним з головних завдань, яку ставить перед собою Кримінальний кодекс Франції, є захист особи, у тому числі, її життя від злочинних посягань, при цьому, очевидним є прагнення французького законодавця продовжити роботи з удосконалювання Кримінального кодексу Франції 1992 року.

Ще один кримінальний кодекс, який ліг в основу романо-германської сім'ї кримінального права — це Кримінальний кодекс Германської Імперії від 15 травня 1871 року [161]. Його основою стали ідеї кантіанської і гегельянської філософії та постулати класичної школи кримінального права. Кримінальний кодекс імперії також був прийнятий незабаром після утворення Рейха. Цей кодекс являв собою спробу адаптації Кримінального кодексу Пруссії 1851 року, який одночасно мав ряд оригінальних рис і відтворював деякою мірою Кримінальний кодекс Франції 1810 року [1]. Кримінальний кодекс Пруссії був покладений в основу Кримінального кодексу Конфедерації Північної Німеччини. Саме цей кодекс після приєднання держав Південної Німеччини до Конфедерації стане Імперським кодексом 1871 року (Закон про опублікування від 15 травня 1871 р.) [71, с. 51]. Його відрізняли повнота і ясність викладу Загальної та Особливої частин; суддівський розсуд був звужений. Кодекс дотримувався тричленної градації злочинів, прийнятої в Кодексі Наполеона 1810 року [1]. Основним недоліком кодексу стала його надмірне теоретизування: положення про вину, співучасть виявилися занадто заплутаними та доктринальними. В Особливій частині прагнення звузити суддівський розсуд привів у багатьох випадках до казуїстичності викладу [37, с. 44].

При підготовці законопроектів урахувалося загальне право зі складним переплетенням норм, що виходять з римського та канонічного права, а також правовим звичаям.

Багато хто з них продовжують діяти у Федеративній Республіці Німеччина з урахуванням змін і доповнень, внесених у період Веймарської республіки (1919—1933 роки), включаючи правові акти 1933—1945 років, не скасовані постановами Союзної контрольної ради в 1945—1949 роках. Тому деякі закони дотепер носять найменування імперських. У загальному обсязі законодавства велика частка припадає на закони держав, спадкоємцем яких оголосила себе ФРН [3, с. 228].

Після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 року, дотримуючись принципу правонаступництва держав, відповідно до першого Державного договору про економічний, соціальний та валютний союз ФРН і НДР від 1 липня 1990 року на території східних земель набули чинності Основний закон ФРН (1949 р.) і чинне законодавство держави. Відповідно другому Державному договору про механізм об'єднання НДР і ФРН встановлювалися державний устрій і судовий система [161, с. 4].

Кримінальний кодекс ФРН зазнав багатьох змін, що в першу чергу, було пов'язане з появою нових видів суспільно небезпечних діянь, що підлягають криміналізації. Серед таких діянь геноцид, «відмивання» незаконно отриманих грошей, транспортні, екологічні та інші злочини. Зазначені зміни вносилися шляхом прийняття спеціальних законів — Законів про реформу кримінального права та Законів про зміну Кримінального кодексу [37, с. 105].

Особливо слід зазначити Шостий закон про реформу кримінального права 1998 року, за допомогою якого фактично була прийнята нова редакція Кримінального кодексу ФРН, що діє в цей час [161, с. 8]. Прийняття цього нормативного акту стало логічним продовженням роботи з реформування сучасного кримінального права, основа для якого була закладена першими п'ятьма Законами про реформу кримінального права, прийнятими в 1969–1974 роках. Основною метою, яку переслідував законодавець Німеччини при прийнятті даного закону, була «гармонізація меж покарання, зміна кримінально-правових норм, їх доповнення й прийняття нової редакції для поліпшення кримінально-правового захисту та полегшення застосування права, а також виключення із Кримінального кодексу ФРН незастосовуваних кримінально-правових норм, що стали непотрібними» [188, р. 643]. Перед Шостим законом стояло завдання створення нових меж покарання з урахуванням пріоритетної охорони життя людини, його тілесної недоторканності тощо. Це, проте, не означало автоматичного підвищення санкцій одних норм і зниження інших [126, с. 17].

Внесення змін у Кримінального кодексу ФРН тривало й надалі. Так, Законом від 20 грудня 2001 року були внесені зміни в параграф 180 а Кримінального кодексу ФРН, що встановлює кримінальну відповідальність за експлуатацію осіб, що займаються проституцією. В 2002 році був прийнятий Закон про введення в дію норм Кримінального кодексу ФРН про міжнародні злочини, на підставі якого із КК була виключена норма про геноцид (§ 220 а Кримінального кодексу ФРН), а також були внесені інші редакційні зміни. Згодом із середини 2002 року по квітень 2006 року законодавцем було прийнято більш двадцяти законів, що потягли зміни до Кримінального кодексу ФРН [37, с. 106].

У цей час висловлюються пропозиції про введення в Кримінальний кодекс ФРН норм, що мають своєю метою охорону інтересів Європейського співтовариства. Дискутується питання про необхідність створення Європейського кримінального права як самостійної галузі права [172].

Таким чином, для системи чинного Кримінального кодексу ФРН характерно, що диференціація злочинних посягань насамперед орієнтована на специфіку охоронюваних кримінальним законом правових благ, на які посягає кожне зі злочинних діянь. Якщо злочинні діяння посягають на одне й те саме правоохоронюване благо, то в ідеалі вони повинні утворювати самостійний розділ Особливої частини Кримінального кодексу ФРН. Однак діючий Кримінальний кодекс ФРН робить деякі виключення із цього правила. Слід мати також у виді, що у Кримінальному кодексі ФРН існують і завжди будуть існувати злочинні діяння, що посягають одночасно на два різні об'єкти, наприклад: розбій, вимагання тощо [38, с. 440, 445–446].

Для Особливої частини Кримінального кодексу ФРН характерно також розподіл складів злочинних діянь на основні, з обтяжуючими ознаками (кваліфіковані склади) і із пом'якшуючими ознаками (привілейовані склади), і на додаткові склади. Такий розподіл, приміром, чітко прослідковується відносно складів умисних вбивств у розділі XVI Кримінального кодексу ФРН «Злочинні діяння проти життя». На думку німецьких правознавців, впровадження таких різновидів складів дозволяє більш повно реалізувати принципи винної та особистої відповідальності, коли різні умисні злочинні діяння посягають на те саме правоохоронюване благо — життя людини, що забезпечує тим самим і точність кваліфікації вчиненого, і караність винної особи [149, с. 311].

Швейцарське кримінальне законодавство, як складової частини кримінального блоку романо-германської правової сім'ї, представлене Кримінальним кодексом 1937 року та кантональним законодавством. До цього часу різні кантони або ухвалювали власні кримінальні кодекси (грунтуючись на французькому, баварському та австрійському досвіді), або оголошували діючою німецьку Кароліну. Роботи по підготовці єдиного кримінального кодексу почалися із прийняттям конституції 1848 року, що передала деякі питання кримінального законодавства у ведення органів влади конфедерації. Проект кодексу 1937 року був розроблений ще наприкінці XIX століття на основі кримінального права, що діяло, із широким залученням порівняльно-правового матеріалу. Даний кодекс є одним із самих стабільних у континентальній кримінально-правовій сім'ї: за більш ніж шістдесятирічний період його дії положення як Загальної, так і Особливої частини мінялися незначно (зокрема, зміни Особливої частини в основному стосувалися криміналізації нових форм злочинної діяльності) [163, с. 12–14].

Враховуючи федеративний характер Швейцарії, кримінальне законодавство є також предметом ведення кантонів, які «мають повноваження визначати караність порушення кантональних розпоряджень, що регулюють застосування санкцій за адміністративні правопорушення, і кантональні процесуальні приписи» (ст. 335 Кримінального кодексу Швейцарії) [163, с. 295–296].

В Іспанії в теперішній час діє Кримінальний кодекс 1995 року [156]. Кримінальне законодавство (кримінальні кодекси 1848 року й 1870 року), що діяло до того ґрунтувалося на французькому Кримінальному кодексі 1810 року, відрізняючись від нього вбік багатослівності [37, с. 50]. Напроти, сучасний Кримінальний кодекс Іспанії являє собою винятково національний кримінальний закон, що відбиває власне іспанські підходи до ряду інститутів кримінального права (наприклад, до побудови кодексу, класифікації кримінально карних діянь) [156]. Структурно кодекс ділиться на три книги. Перша присвячена питанням Загальної частини, друга та третя становлять Особливу частину й присвячені відповідальності за злочини та проступки відповідно [156].

В історії австрійського кримінального законодавства згадування заслугує кодекс 1769 року «Кримінальний порядок судочинства Марії Терезії», що одержав по імені імператриці, що правила в 1740–1780 роках, Марії-Терезії найменування «Кримінальний кодекс Терезіана» [152, с. 11]. Кримінальний кодекс Австрії був добре пророблений і відрізнявся порівняльною помірністю покарань. Проте, на його зміст вплинули релігійні міркування. Зокрема, богохульство розглядался як найгірший злочин; карними оголошувалися статеві зв'язки між християнами і євреями. На зміну «Терезіані» прийшов кодекс 1787 року, що відрізнявся, з одного боку, ще більшою помірністю покарань (так, їм була скасована смертна кара), але з іншого боку, характеризувався надзвичайною жорстокістю збережених заходів (наприклад, позбавлення волі відбувалося у ланцюгах і супроводжувалося батогами). Кримінальний кодекс Австрії 1803 року відмовився від найбільш варварських способів застосування покарання, однак відновив смертну кару. Загальна частина Кримінального кодексу Австрії була вкрай фрагментарною та залишала широкий простір суддівському розсуду. Кодекс був переглянутий в 1852 році та залишався в чинності до 1 січня 1975 року, коли набрав чинності новий Кримінальний кодекс Австрії [152, с. 16].

Італійське кримінальне законодавство представлене Кримінальним кодексом 1930 року. До нього діяв Кримінальний кодекс Італії

1889 року, що вплинув на кримінальне законодавство країн Латинської Америки та Туреччини. Структура Кримінального Італії кодексу 1930 року традиційна для континентальної правової сім'ї. Чинний Кримінальний кодекс Італії складається із трьох книг: перша охоплює питання Загальної частини, друга та третя складають частину Особливу і присвячені відповідальності за злочини та проступки відповідно [149, с. 398].

Окрему групу у романо-германській правовій сім'ї складає кримінальне законодавство північноєвропейських країн, так званих країн «скандинавського права» [138, с. 414]. Регіонами поширення скандинавського права є Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія. Географічно вони близькі до країн романо-германського типу правової системи. Проте, на відміну від нього ця група правових систем не зазнала глибокого впливу римського права. Вона випробувала його частково — так само, як і вплив торговельних порядків міст-держав німецького узбережжя Балтики в період Середньовіччя. Вплив римського права на скандинавські країни був опосередкованим — переважно через германське право. У дусі цього права визнаний нормативно-правовий акт (закон) як провідне джерело права. Одночасно з цим істотну увагу приділено судовій практиці, поширеній у країнах загального права, і визнана роль судового прецеденту (у вигляді рішень верховних судових органів) [129, с. 336]. Завдяки цьому ряд вітчизняних вчених групу скандинавського права до типу змішаних (конвергентних) правових систем, що склалися на основі місцевих джерел права та широкого запозичення елементів правових систем романо-германського та англо-американського типу [129, с. 335; 138 с. 415].

Кримінальний кодекс Данії 1930 року став одним з найбільш помітних явищ у буржуазному кримінальному законодавстві першої половини ХХ століття. У ньому була вчинена спроба поєднати концепції «неокласичної» і соціологічної шкіл кримінального права. У Кримінальному кодексі Данії 1930 року передбачені досить широкі межі суддівського розсуду. Він допускав застосування кримінального закону за аналогією, що мотивувалося прагненням уникати докладних описів складів злочину [106, с. 251].

Істотними особливостями відрізняється кримінальне право, що діє на автономній території Гренландії. Стосовно до місцевих умов в 1954 році був складений окремий Кримінальний кодекс для Гренландії. До прийняття цього Кодексу тут взагалі не було писаних кримінальних законів, а застосовувалися звичаї, засновані на усних переказах [155, с. 11].

У Швеції кримінальне законодавство формувалося під впливом кримінальних кодексів австрійського 1803 року, баварського 1813 року та пруського 1851 року і у цілому відбило ідеї класичної школи кримінального права. Чинний Кримінальний кодекс Швеції був прийнятий в 1962 році. У ньому знайшли відбиття ідеї «нового соціального захисту» буржуазно-ліберального руху в кримінальній політиці, що охопив багато західноєвропейських країн після Другої світової війни [106, с. 945].

Кримінальний кодекс Швеції є оригінальним правовим документом з нестандартним розташуванням матеріалу. Після коротких Загальних положень впливає розділ «Про злочини», де описані склади окремих посягань, потім там же — питання відповідальності за замах, готування та співучасть, обставини, що виключають кримінальну відповідальність, і, нарешті, у заключному розділі — санкції та принципи їх призначення. Кримінальний кодекс Швеції 1962 року передбачає відносно невеликі санкції за більшість злочинів; крім того, він вимагає прибгати до позбавлення волі неповнолітніх і молодих людей лише у виняткових випадках. З моменту набрання чинності в 1965 році Кримінальний кодекс Швеції багато раз змінювався та доповнювався (нормами про умовний осуд тощо) [164, с. 6–7].

Фінське право несе на собі відбиток шведського права. Певну самостійність фінське право знайшло в період знаходження в складі Російської імперії, де вона мала особливий державно-правовий статус, що передбачають високий ступінь автономності. Зокрема, був прийнятий свій Кримінальний кодекс Фінляндії. Однак, у цей час реформа фінського права ще не була завершена, багато галузей дотепер не кодифіковані; у зв'язку з чим на практиці роль джерела права відіграють судові рішення. У Фінляндії дотепер діє Кримінальний кодекс 1889 року (зі змінами), а система судочинства має схожі риси зі шведською системою [110, с. 72].

Кримінальне законодавство в Норвегії на відміну від інших галузей права давно кодифіковане. Перший Кримінальний кодекс Норвегії був прийнятий в 1842 році. Діючий Кримінальний кодекс Норвегії 1902 року займає особливе місце в історії буржуазного кримінального законодавства. Складений за проектом видатного норвезького криміналіста Гетца Кримінальний кодекс Норвегії 1902 року був першим з кодексів, в якому знайшли відбиття ідеї соціологічної школи кримінального права, хоча в цілому він додержувався традиційній трактування більшості інститутів Загальної та Особливої частин.

Усі злочинні діяння розділені в кодексі на злочини, карні більш ніж трьома місяцями позбавлення волі, і проступки [148, с. 15].

Також треба відмітити, що суттєвий вплив група «скандинавського права» справляє на кримінальне законодавство країн Прибалтики — Латвії [157], Литви [158], Естонії [151].

Все вищевказане, дає можливість стверджувати, що скандинавське право є дуже близько до романо-германської системи, особливо до її німецької частини [95, с. 44]. Основою цьому слугує широке використання юридичних конструкцій і понять, запозичених у континентального права. Верховенство закону та абстрактна норма права — яскравий приклад такого запозичення й, відповідно, змістовної подібності [120, с. 177]. Однак, існує і деяка схожість із загальним правом, зокрема, звертає на себе увагу менш помітна роль римського права, часткова кодифікація законодавства, а також висока значимість судової практики (хоча остання й не відноситься до правил прецеденту англо-американського типу).

Подібна ситуація притаманна і правовим системам держав Латинської Америки (латиноамериканська група) зумовлена спільністю історичних шляхів їх виникнення і подальшого розвитку під впливом континентального права, однаковістю в структурі системи права і норми права, спільністю основного юридичного джерела права — нормативно-правових актів і принципів регулювання суспільних відносин [129, с. 337]. Усе це дозволяє виділити латиноамериканське право в окрему групу романо-германської правової сім'ї, але з окремими елементами правової системи загального права [10, с. 208].

Справа в тому, що запровадженням романо-германської моделі права у країнах Латинської Америки (Аргентина, Парагвай, Уругвай, Чилі та інші) було обумовлено європейською колонізацією територій Центральної і Південної Америки. Так, вплив іспанського і португальського права, який не втратив свого значення і після завоювання незалежності, визначив межі розвитку національних правових систем у країнах Латинської Америки, які практично повністю сформувалися в руслі континентальної системи права. Загальна романська основа, єдність понятійного апарату і термінології зробили можливим відносно легке засвоєння латиноамериканськими державами в дев'ятнадцятому столітті, а потім і в двадцятому столітті правового досвіду і законодавства Франції, а також інших країн європейського континенту [10, с. 202]. Хоча не можна відкидати той факт, що законодавство цих країн також зазнало значного впливу американського права.

Також до романо-германської правової сім'ї можна віднести кримінальне право країн значної частини Африки, Близького Сходу, Японії, Індонезії, Південної Кореї, Таїланду тощо, яких з країнами континентальної Європи поєднує, в тому числі, колоніальне минуле. Однак, не всі вітчизняні вчені поділяють таку точку зору. Так, професор О. Ф. Скакун законодавство таких країн відносить до традиційного типу правових систем, в якій виділяє далекосхідну (правові системи Китаю, Гонконгу, Японії, Бірми, Кореї, Монголії, країн Індокитаю, Малайзії) та африканську групу (правові системи країн Африки і Мадагаскару), вважаючи, що такі національні правові системи складаються на основі традицій як основних джерел права, котрі становлять тісне переплетення моральних, звичаєво-общинних, міфічних, релігійних, юридичних норм, визначних державою [129, с. 339–340].

Усі країни колишнього СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна) також відносяться до країн континентальної системи права і входять до романо-германської правової сім'ї. Влада Російської імперії, а потім СРСР фактично нав'язали романо-германську правову систему усім суб'єктам права на своїх територіях. При цьому, Україна, Литва, Латвія, Естонія, а також Польща, Фінляндія вже на момент входження в склад Російської імперії мали власні правові системи романо-германського типу (на що вказувалося вище), і тому ці правові системи в період перебування у складі Російської імперії та СРСР суттєвих змін не зазнали.

Українське право мало та й має таку найважливішу властивість, як нормативність, і нормативно-правовий акт (закон) в українській правовій системі, як і в країнах континентальної правової сім'ї, є основним джерелом права на відміну від англосаксонської правової сім'ї, в якій величезну роль відіграє прецедент. Однак тут слід урахувати, що в континентальній правовій сім'ї «прецедент як джерело права (вторинний, а не первинний...) постійно визнавався і визнається... І в цьому випадку можна і потрібно говорити про пріоритет закону перед прецедентом — продуктом суддівської правотворчості...» [81, с. 589–590].

На всіх етапах української історії право (у тому числі й кримінальне), як систему норм, формувалася законодавець, починаючи від князів, монархів і до сьогодення, коли прерогатива видання законів цілком перейшла до представницьких органів.

Найважливішою ознакою українського права, що визначають його зв'язок з романо-германською правовою сім'єю, є його кодифікованість. Кодифікація в українській правовій системі має глибоке історичне коріння і охоплює практично всі галузі та інститути права, в чому величезну роль зіграла також рецепція положень римського права.

Наявність цих рис в українській правовій системі та країнах романо-германської правової сім'ї характеризує їхню подібність у формально-юридичному аспекті. Однак, існують аспекти цивілізаційного характеру, які відрізняють континентальну систему права від української. Так, у країнах романо-германської правової сім'ї, як у країнах західної цивілізації, давно вже склався інститут приватної власності, ринкової економіки, на базі яких виникла та розвивалася відповідна політична, ідеологічна й правова надбудова, яка в Україні як пострадянській країні ще тільки формується. Існують також відмінності між українською правовою системою та континентальною правовою сім'єю в правовій культурі (у її формальному і змістовному розумінні), яка «пронизує все право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, а також правотворчу, правозастосовну та усю іншу юридичну діяльність» [111, с. 84].

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСТУПУ ТА РОЗДІЛУ 1

1. *Александрова А. С.* Французский Уголовный кодекс 1810 года / А. С. Александрова. — СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет, 2007. — 46 с.
2. *Алексеев С. С.* Теория права / С. С. Алексеев. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : БЕК, 1995. — 311 с.
3. *Антонов И. П.* Правовая система Германии в романо-германской правовой семье / И. П. Антонов // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. — 2012. — № 3. — С. 219–230.
4. *Бабанли Р. Ш.* Погроза вбивством : значення та місце в системі кримінального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Р. Ш. Бабанли. — К., 2010. — 18 с.
5. *Байлов А. В.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / А. В. Байлов. — Х., 2004. — 19 с.

6. *Беккариа* Чезаре. О преступлениях и наказаниях : пер. с итал. / Чезаре Беккариа ; [авт. вступ. ст. Н. И. Панов].— Киев : Ин Юре, 2014.— 238 с.
7. *Бережний С. Д.* Відповідальність за умисне вбивство з корисливих мотивів за кримінальним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / С. Д. Бережний.— К., 2009.— 20 с.
8. *Берман Г. Д.* Западная традиция права :Эпоха формирования / Г. Д. Берман ; пер. с англ. Н. Р. Никоновой.— [2-е изд., науч.].— М. : Изд-во Московского университета ; Инфра-М-Норма, 1998.— 624 с.
9. *Бигич О. Л.* Порівняльне правознавство : природа та методологічне значення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / О. Л. Бигич.— К., 2002.— 17 с.
10. *Биля-Сабадаш І.* Право країн Латинської Америки серед правових систем сучасності / І. Биля-Сабадаш // Вісник Академії правових наук України.— 2009.— № 3.— С. 199–208.
11. *Боботов С. В.* Наполеон Бонапарт — реформатор и законодатель / С. В. Боботов.— М. : Контракт, 1998.— 336 с.
12. *Бобровский П. Н.* Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях : Апрель // Журнал гражданского и уголовного права : Апрель.— Издание С.-Петербургского Юридического Общества.— С.-Пб. : Тип. Правительствующего Сената, 1887.— Кн. 4.— С. 123–153.
13. *Богданова Э. Ю.* Уголовный кодекс Франции как гарант соблюдения принципа законности / Э. Ю. Богданова.— Социально-экономические явления и процессы.— 2014.— № 10.— С. 170–173.
14. *Бородин С. В.* Преступления против жизни / С. В. Бородин.— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 467 с.
15. *Валуйська М. Ю.* Криминологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / М. Ю. Валуйська.— Х., 2002.— 19 с.
16. *Василій Великий.* Гомілії. Джерела Християнського Сходу 14 // Пер. з давньогрецьк. Л. Звонської.— Львів : Свічадо 2006.— 312 с.

17. *Векленко С. В.* Эволюция отечественного уголовного законодательства о виновной ответственности / С. В. Векленко // Вестник Воронежского института МВД России.— 2009.— № 1.— С. 14–20.
18. *Витте В. О.* Екатерина II как криминалистка : Уголовно-правовая доктрина Наказа в ее отношении к западно-европейской теории и к русской действительности / В. О. Витте.— С.-Петербург : Типография т-ва «Общественная Польза», 1909.— 126 с.
19. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов.— Ростов-на-Дону : Феникс, 1995.— 639 с.
20. *Власьев Н. С.* О вменении по началам теории и древнего русского права : Рассуждение Н. Власьева / Н. С. Власьев.— Москва : Унив. тип., 1860.— 238 с.
21. *Волох О. В.* Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні (1917–1927 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / О. В. Волох.— К., 2002.— 19 с.
22. *Геворгян В. М.* История развития определения убийства по найму в российском законодательстве / В. М. Геворгян // Современное право.— 2008.— № 5.— С. 112–118.
23. *Георгиевский Э. В.* К вопросу о Законе Русском и его уголовно-материальных установлениях / Э. В. Георгиевский // Сибирский юридический вестник.— 2004.— № 4.— С. 55–57.
24. *Георгиевский Э. В.* К вопросу об общей характеристике и происхождении Русской Правды / Э. В. Георгиевский // Сибирский юридический вестник.— 2009.— № 1.— С. 74–81.
25. *Головкін Б. М.* Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Б. М. Головкін.— Х., 2003.— 20 с.
26. *Гороховська О. В.* Кримінальна відповідальність за вбивство через небережність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / О. В. Гороховська.— К., 2003.— 18 с.
27. *Греков Б. Д.* Киевская Русь / Б. Д. Греков.— Москва : АСТ, 2004.— 671 с.

28. *Грозовський І. М.* Право Нової Січі (1734–1775 рр.) : Навч. посібник. — Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. — 108 с.
29. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; ред. П. С. Сохань [та ін.]. — [2.вид.]. — К. : Наук. думка, 1991–1998. — Т. 3. : До року 1340. — 1993. — 592 с.
30. *Гуляев П. Н.* Российское уголовное право, составленное из российских государственных узаконений титулярным советником Петром Гуляевым / П. Н. Гуляев. — М. : Тип. П. Кузнецова, 1826. — 209 с.
31. *Давид Рене.* Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози ; [Пер. с фр. В. А. Туманова]. — М. : Междунар. отношения, 1999. — 398 с.
32. *Дідківська Н. А.* Кримінальна відповідальність за умисне вбивство з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Н. А. Дідківська. — К., 2005. — 19 с.
33. *Драгоненко А. О.* Співучасть у вчиненні вбивства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / А. О. Драгоненко. — Х., 2011. — 19 с.
34. *Дубакин Д. Н.* Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления Домостроя / Д. Н. Дубакин. — СПб. : Типография Ф. Г. Елеонского и К°, 1880. — 186 с.
35. *Експертна зустріч робочих груп з підготовки проектів Кримінального кодексу України та Кримінально-процесуального кодексу України (витяг) від 3–7 лютого 1997 р. / 10 років чинності Кримінального кодексу України : проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / [редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.]. — Х. : Право, 2011. — 456 с., с. 23–25.*
36. *Енциклопедія Українознавства* : в 10 т. / [Глобенко М., Гловінський Є., Кошелівець І. (літературний редактор) та ін.] ; гол. ред. В. Кубійович. — Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989. — Т. 4. — 1962. — 1205–1600 с.
37. *Есаков Г. А.* Уголовное право зарубежных стран : Учебное пособие / Г. А. Есаков, Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова. — М. : Проспект, 2009. — 336 с.

38. *Жалинский А. Э.* Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. — 560 с.
39. *Жильцов С. В.* Смертная казнь в истории России / С. В. Жильцов ; Отв. ред. В. С. Комиссаров. — М. : Зерцало — М, 2002. — 464 с.
40. *Загоскин Н. П.* История права Московского государства : в 2 т. / Н. П. Загоскин. — Казань : Унив. тип., 1877–1879. — Т. 1 : Введение ; Внешняя история права ; О верховной власти в Московском государстве и о земских соборах. — 1877. — 345 с.
41. *Зазимко О. І.* Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання подружнім вбивствам : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. І. Зазимко. — К., 2010. — 16 с.
42. *Законодательство Петра I* / [Клеандрова В. М., Колобов Б. В., Кутьина Г. А., Новицкая Т. Е., и др.] ; Отв. ред. : Новицкая Т. Е., Преображенский А. А. — М. : Юрид. лит., 1997. — 880 с.
43. *Захарова М. В.* Структура французского права / М. В. Захарова. — Lex Russica. — 2011. — № 5. — С. 919–938.
44. *Зубрицький М. І.* Загальна характеристика появи та розвитку законодавства про злочини проти життя / М. І. Зубрицький // Держава і право. — 2011. — Вип. 53. — С. 517–526.
45. *Исаев И. А.* История государства и права России : Полный курс лекций / И. А. Исаев. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юрист, 1994. — 448 с.
46. *История советского уголовного права* / [Герцензон А. А., Грингауз Ш. С., Дурманов Н. Д., Исаев М. М. и др.] ; под науч. ред. А. А. Герцензона. — М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. — 466 с.
47. *Иванов В. М.* Історія держави і права : Навч. посіб. / В. М. Иванов. — К. : МАУП, 2002. — Ч. 2. — 2003. — 224 с.
48. *Кабурнеев Э. В.* Развитие законодательства об ответственности за убийство / Э. В. Кабурнеев // Журнал российского права. — 2007. — № 8. — С. 99–106.
49. *Карамзин Н. М.* История государства Российского : В 12 т. / Н. М. Карамзин ; [коммент. А. М. Кузнецова]. — Калуга : Золотая аллея, 1992–1993. — Т. 1–4. — 1993. — 560 с.
50. *Квачевский А.* Литовский статут как источник местного права для губерний Черниговской и Полтавской / А. Квачевский // Журнал гражданского и уголовного права. — 1876. — [Книжка четвертая. Июль-август. — Книжка пятая. Сентябрь-октябрь. — Книжка шестая. Ноябрь-декабрь]. — С. 222–255.

51. Кельман М. С. Юридична наука : проблеми методології : монографія / Кельман М. С.— Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011.— 492 с.
52. Кистяковский А. Ф. Изложение начал уголовного права по наказу Императрицы Екатерины II. Пробная лекция, читанная в Киевском Ун-те для получения звания приват-доцента / А. Ф. Кистяковский // Киевские Университетские Известия.— 1864.— № 10.— С. 1–21.
53. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства / А. Ф. Кистяковский.— Киев, 1882.— 930 с.
54. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права / М. М. Ковалевский.— М. : Типография Ф. Б. Миллера, 1880.— 72 с.
55. Ковалевский М. М. Первобытное право / М. М. Ковалевский.— Москва : Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1886.— Выпуск 1 : Род.— 168 с.
56. Козюбра М. И. Понятие и структура методологии юридической науки / М. И. Козюбра // Методологические проблемы юридической науки : Сб. науч. тр. / АН УССР. Институт государства и права.— К. : Наук. думка, 1990.— 136 с.
57. Конституція України / Верховна Рада України.— Офіц. вид.— К. : Парламентське видавництво, 2007.— 64 с.
58. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : Курс лекцій / Коржанський М. Й.— К. : Атіка, 2001.— 432 с.
59. Короленко М. П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Короленко Микола Павлович.— О., 2002.— 203 с.
60. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник/ [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація.— [4-е вид., перероб. і допов].— Х. : Право, 2010.— 456 с.
61. Кримінальний кодекс України : офіц. видання.— К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.— 336 с.
62. Кримінальний кодекс Української РСР / [Редактори-упорядники В. В. Меленевський, с. С. Яценко].— Державне видавництво політичної літератури УРСР, Київ 1961.— 210 с.
63. Кримінальний кодекс УСРР : у редакції 1927 року : [3-є офіц. вид.].— Х. : Юридичне Видавництво Наркомюсту УСРР, 1927.— 109 с.].

64. *Крылова Н. Е.* Новый уголовный кодекс Франции : Основные черты : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / Н. Е. Крылова.— М., 1995.— 40 с.
65. *Кудін С. В.* Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі / Кудін С. В. // Право України.— 2000.— № 7.— С. 101–105.
66. *Кудін С. В.* Становлення і розвиток кримінального права України у X-першій половині XVII ст. : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кудін Сергій Володимирович.— К., 2001.— 226 с.
67. *Кузьминець О. А.* Історія держави і права України : Навч. посіб. / О. А. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр ; Ред. : Я. Ю. Кондратьєв.— К. : Україна, 2000.— 428 с.
68. *Кулієв А. Ю.* Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів проти особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / А. Ю. Кулієв.— К., 2010.— 18 с.
69. *Кушинська Л. А.* Звичаєве право слов'янського населення Східної Європи VI–VII ст. / Л. А. Кушинська // Наукові записки з української історії.— Переяслав-Хмельницький, 1999.— Вип. VI.— С. 3–8.
70. *Латкин В. Н.* Учебник истории русского права периода Империи (XVIII и XIX ст.) / В. Н. Латкин.— [2-е изд., перераб. и доп.] — С.-Пб. : Тип. Монтвида, 1909.— 654 с.
71. *Леже Раймон.* Великие правовые системы современности : сравнительно-правовой подход / Раймон Леже ; пер. с фр. Грядов А. В.— [3-е изд., перераб.].— Москва : Волтерс Клувер, 2011.— 529 с.
72. *Лохвицкий А. В.* Курс русского уголовного права / А. В. Лохвицкий.— С.-Петербург : тип. Правительствующего Сената, 1867.— 662 с.
73. *Лупіносова О. М.* Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / О. М. Лупіносова.— О., 2007.— 20 с.
74. *Макаренко О. В.* Види злочинів за Литовським Статутом 1588 р. / О. В. Макаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПСУ. Серія : Право та державне управління.— 2011.— № 1.— С. 38–43.

75. *Макаренко О. В.* Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648–1657 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / О. В. Макаренко. — Київ, 2011. — 20 с.
76. *Маковецька Н. Є.* Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща : юридичний аналіз складів злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Н. Є. Маковецька. — Л., 2010. — 18 с.
77. *Максимейко Н. А.* Источники уголовных законов Литовского Статуса / Н. А. Максимейко. — Киев : Типография Императорского университета, 1894. — 185 с.
78. *Малиновский И. А.* Древности русского права : Курс, читанный проф. И. А. Малиновским в 1918/19 академических годах в Донском археологическом институте / И. А. Малиновский. — Ростов-на-Дону, 1919. — 460 с.
79. *Мамчур В. М.* Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / В. М. Мамчур. — К., 2002. — 20 с.
80. *Мартынов В. Ф.* Развитие военно-дисциплинарного законодательства в период правления Петра I / В. Ф. Мартынов // Власть. — 2012. — № 12. — С. 163–166.
81. *Марченко М. Н.* Сравнительное правоведение / М. Н. Марченко. — [2-е изд., перераб. и доп., учеб.]. — М. : Проспект, 2011. — 784 с.
82. *Михайлов В. И.* Свод законов 1832 г. и Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. : общая характеристика и ситуации правомерного вреда (обстоятельства, исключающие преступность деяния) / В. И. Михайлов // История государства и права. — 2010. — № 24. — С. 16–21.
83. *Наливайко В. С.* Про кримінально-правову охорону життя особи / В. С. Наливайко, Т. В. Наливайко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Юридичні науки. — 2010. — № 25. — С. 27–31.
84. *Наумов А. В.* Российское уголовное право. Курс лекций. В 2 т. / А. В. Наумов. — М. : Юрид. лит., 2004. — Т. 2 : Особенная часть. — 2004. — 832 с.

85. *Наумов А. В.* Российское уголовное право : курс лекций : в 3 т. / А. В. Наумов.— [5-е изд., перераб. и доп.].— М. : Волтерс Клувер, 2011.— Т. 1 : Общая часть.— 2011.— 768 с.
86. *Нейман И. Е.* Начальные основания уголовного права / И. Е. Нейман.— СПб : Изд-во И. Иоаннесова, 1814.— 75 с.], Г. И. Солнцева [Солнцев Г. И. Российское уголовное право / Г. И. Солнцев ; Под ред. : Г. С. Фельдштейна.— Ярославль, 1820.— 218 с.
87. *О применении смертной казни к изменникам Родины, шпионам, подрывникам-диверсантам* : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 января 1950 г. / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс] // Режим доступа до журн. : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4771.htm.
88. *О суде* : Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 24 ноября 1917 года [Электронный ресурс] / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик // Режим доступа до журн. : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_39.htm.
89. *Об отмене смертной казни* : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 мая 1947 г. / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс] // Режим доступа до журн. : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4642.htm.
90. *Об усилении* уголовной ответственности за умышленное убийство : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30 апреля 1954 г. // Ведомости Верховного Совета СССР.— 1954. — № 11.— Ст. 221/ Викитека [Электронный ресурс] // Режим доступа до журн. : <http://ru.wikisource.org/wiki>.
91. *Об утверждении* Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон Союза Советских Социалистических Республик от 25 декабря 1958 г. / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс] // Режим доступа до журн. : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5358.htm.
92. *Основные* начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Постановление Президиума ЦИК СССР от 31 октября 1924 года [Электронный ресурс] / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик // Режим доступа до журн. : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2237.htm.

93. *Остапенко Л. А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Л. А. Остапенко.— К., 2003.— 17 с.
94. *Павленко Т. А.* Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Т. А. Павленко.— Л., 2008.— 20 с.
95. *Патракова Е. А.* Скандинавская (нордическая) правовая семья / Е. А. Патракова // Вестник Российского государственного гуманитарного университета.— 2015.— № 1.— С. 43–49.
96. *Пахман С. В.* О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии / С. В. Пахман.— Москва : Университетская типография, 1851.— 212 с.
97. *Петров И. В.* Государство и право древней Руси (750–980 гг.) / И. В. Петров.— С.-Пб. : Изд-во Михайлова В. А., 2003.— 413 с.
98. *Петров И. В.* Преступления против жизни и древнерусское право X в. / И. В. Петров // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований.— 2013.— № 3.— С. 151–153.
99. *Плисюк Н. М.* Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Н. М. Плисюк.— Л., 2011.— 19 с.
100. *Повесть временных лет* / [подгот. текста, перевод, ст. и комментарий. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц].— [3-е изд.].— Санкт-Петербург : Наука, 2007.— 667 с.
101. *Права*, за якими судиться малоросійський народ / Вікіпедія — вільна енциклопедія [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : [http ://uk.wikipedia.org/wiki](http://uk.wikipedia.org/wiki).
102. *Права*, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшей, державнейшей Великой государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийской, Ее императорского священнейшего Величества повелением : Из трех книг, а именно : Статуса Литовского, Зерцала Саксонского

- и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от Рождества Христова / [Под ред. и с приложением исследования о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии А. Ф. Кистяковского].— Киев : Университетская типография И. И. Завадского, 1879.— 844 с.
103. *Правда* русская. Учебное пособие / [Отв. ред. : Греков Б. Д.].— М., Л. : Изд-во АН СССР, 1940.— 112 с.
104. *Право України* / O-pravovedenii.ru — Юридичний портал [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : http://o-pravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=667.
105. *Правові системи сучасності* : навч. посіб. / [Шемшученко Ю. С., Богінч О. Л., Васецький В. Ю. та ін.] ; під ред. Ю. С. Шемшученка.— К. : Юрид. думка, 2012.— 490 с.
106. *Правовые системы стран мира* : Энциклопедический справочник / [Решетников Ф. М., Батлер У. З., Бойцова В. В. и др.] ; отв. ред. А. Я. Сухарев.— [3-е изд., перераб. и доп.].— М. : Норма, 2003.— 968 с.
107. *Про проекти Кримінального кодексу України* : Постанова Верховної Ради України від 10 вересня 1998 р № 96-XIV / [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/96-14>.
108. *Про створення робочих груп з питань підготовки законопроектів* : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 березня 1992 р. № 176-р / [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/176-92-%D1%80>.
109. *Прутян Д.* «Права за якими судиться малоросійський народ» — пам'ятник права українського народу / Д. Прутян // Науковий часопис Хмельницького інституту регіонального управління та права з питань правознавства, управління та економіки.— 2002.— Спецвипуск № 1 [Електронний ресурс].— Режим доступу до журн. : <http://univer.km.ua/visnyk/195.pdf>.
110. *Рассказов Л. П.* Правовые системы скандинавских стран : общее и особенное / Л. П. Рассказов // *Философия права*.— 2014.— № 6 (67).— С. 71–75.
111. *Рассказов Л. П.* Сходство и различие российской правовой системы и романо-германской правовой семьи / Л. П. Рассказов // *Ленинградский юридический журнал*.— 2013.— № 4 (34).— С. 76–84.

112. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман.— К. : Либідь, 1994.— 768 с.
113. *Ромашкин П. С.* Основные начала уголовного и военно-уголовного законодательства Петра I / П. С. Ромашкин ; под ред. А. А. Герцензона.— М., 1947.— 95 с.
114. *Российская Империя* [Свод законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный] : в 18 т. / [3-е изд.].— Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярия, 1835.— Том 15. Свод законов уголовных.— 1835.— 518 с.
115. *Российское законодательство X–XX веков* : В 9 т. / [Отв. ред. : Маньков А. Г.] ; Под общ. ред. О. И. Чистякова.— М. : Юридическая литература, 1984–1994.— Т. 1 : Законодательство Древней Руси.— 1984.— 432 с.
116. *Российское законодательство X–XX веков* : В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова.— М. : Юридическая литература, 1984–1994.— Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма / Отв. ред. А. Г. Маньков.— М. : Юрид. лит., 1986.— 511 с.
117. *Российское законодательство X–XX веков* : В 9 т. / Отв. ред. : Чистяков О. И.— М. : Юридическая литература, 1984.— Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века.— 1988.— 432 с.
118. *Руководящие начала по уголовному праву Р.С.Ф.С.Р.* : Постановление Народного Комиссариата Юстиции РСФСР от 12 декабря 1919 года [Электронный ресурс] / Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик // Режим доступа до журн. : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_493.htm.
119. *Рыбин И. В.* Истоки уголовного права Древней Руси : влияние христианской византийской уголовно-правовой традиции / И. В. Рыбин // Вестник Уральского института экономики, управления и права.— 2011.— Т. 14.— № 3.— С. 10–13.
120. *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение : Основные правовые системы современности : Учебник / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова.— М. : Юрист, 2000.— 448 с.
121. *Саїдов А.* Порівняльне правознавство та закономірності розвитку права в умовах глобалізації / А. Саїдов // Право України.— 2012.— № 3/4.— С. 463–472.
122. *Самоквасов Д. Я.* Курс истории русского права / Д. Я. Самоквасов.— [3-е изд., испр. и доп.].— Москва : Тип. Моск. ун-та, 1908.— 616 с.

123. *Сахаров А. Н.* Дипломатия древней Руси : Зарождение древнерусской дипломатии / А. Н. Сахаров.— М. : Педагогика, 1987.— 128 с.
124. *Свердлов М. Б.* От Закона Русского к Русской Правде / Свердлов М. Б. ; отв. ред. А. Н. Сахаров.— М. : Юрид. лит., 1988.— 176 с.,
125. *Свод законов уголовных.*— С.-Пб., Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832.— 560 с.
126. *Серебренникова А. В.* Основные черты Уголовного кодекса ФРГ / А. В. Серебренникова.— М. : Диалог-МГУ, 1999.— 261 с.
127. *Сидоркин А. И.* Определение наказания за преступления против жизни и здоровья в Соборном уложении 1649 года / А. И. Сидоркин.— Российский юридический журнал.— 2005.— № 3.— С. 137–143.
128. *Синюков В. Н.* Российская правовая система : введение в общую теорию / В. Н. Синюков.— Саратов : Полиграфист, 1994.— 496 с.
129. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави : Підручник / О. Ф. Скакун.— [2-ге видання].— К. : Алерта ; КНТ ; ПУЛ, 2010.— 520 с.
130. *Смирнова В. В.* Ответственность за неосторожное лишение жизни человека по российскому законодательству (X-начало XX века) / В. В. Смирнова // Вестник Мордовского университета.— 2009.— № 4.— С. 97–100.
131. *Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права* / [Сост. И. Лазаревский, Б. Утин].— С.-Петербург : В Типографии Губернского Правления, 1859.— 428 с.
132. *Спиридонов А. П.* Взаимодействие российского уголовного права с системами права других государств : исторический аспект / А. П. Спиридонов // Научный вестник Омской академии МВД России.— 2009.— № 3.— С. 37–43.
133. *Спиридонов А. П.* Особенности развития российского уголовного права в XVIII веке / А. П. Спиридонов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России.— 2006.— № 1.— С. 112–117.
134. *Старко О. Л.* Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. Л. Старко.— К., 2007.— 20 с.

135. *Статут* Великого Княжества Литовского 1529 года / [под ред. К. И. Яблонскиса ; Подгот. текста к печати П. Ф. Крапивина ; Пер. и комментарии Ю. И. Чернецкой и др.].— Минск : Изд-во АН БССР, 1960.— 253 с.
136. *Статуты* Великого князівства Литовського : у 3 т. / [За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова].— Одесса : «Юридична література», 2002–2004.— Т. I : Статут Великого князівства Литовського 1529 року.— 2002.— 464 с.
137. *Сташис В. В.* Основні новели нового Кримінального кодексу України / В. В. Сташис // Вісник Академії правових наук України.— 2003.— № 2–3 (33–34).— С. 612–626.
138. *Сухонос В. В.* Теорія держави і права : навч. посіб. для студ. виш. навч. закл. / В. В. Сухонос.— Суми : Університетська книга, 2005.— 536 с.
139. *Сырых В. М.* Метод правовой науки (основные элементы, структура) / В. М. Сырых.— М. : Юридическая литература, 1980.— 176 с.
140. *Таганцев Н. С.* О преступлениях против жизни по русскому праву : в 2 т. / Таганцев Н. С.— С.-Пб. : Тип. А. М. Котомина, Тип. Н. А. Неклюдова, 1870–1871.— Т. 2.— 1871.— 424 с.
141. *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право : Лекции : Часть общая : в 2 т. /.— [2-е изд., пересмотр. и доп.].— С.-Петербург, 1902.— Том 1.— 1902.— 815 с.
142. *Таций В. Я.* Справка о состоянии работы над проектом Уголовного кодекса Украины / В. Я. Таций // 10 років чинності Кримінального кодексу України : проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / [редкол. : В. Я. Таций (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.].— Х. : Право, 2011.— 456 с., с. 17–18.
143. *Терлюк І. Я.* Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник / І. Я. Терлюк.— Львів : Ліга-Прес. 2007.— 92 с.
144. *Тихомиров М. Н.* Соборное уложение 1649 года : Учебное пособие для высшей школы / М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов.— М. : Изд-во МГУ, 1961.— 444 с.
145. *Трегубов С. Н.* Лекции по особенной части русского уголовного права : в 3 т. / С. Н. Трегубов.— Санкт-Петербург : Лит. Богданова.— 1913.— Т. 1 : Преступления против частных лиц.— 1913.— 451 с.

146. *Третій* універсал Української Центральної ради, прийнятий 7 (20) листопада 1917 року [Електронний ресурс] / Центральный державный электронный архив Украины // Режим доступу до журн. : http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_3.
147. *Триньова Я.О.* Кримінально-правова оцінка позбавлення життя людини із співчуття до неї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Я.О. Триньова. — К., 2010. — 19 с.
148. *Уголовное* законодательство Норвегии / [Науч. ред. и вступ. ст. Ю.В. Голика ; Пер. с норвежского А.В. Жмени]. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — 375 с.
149. *Уголовное* право зарубежных государств. Особенная часть : Учебное пособие / [Голованова Н.А., Еремин В.Н., Игнатова М.А. и др.] ; Под ред. И.Д. Козочкина. — М. : Издательский дом «Камерон», 2004. — 528 с.
150. *Уголовное* уложение 22 марта 1903 г. : С мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии представления Мин. Юстиции в Государственном Совете и журналов — особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. — С.-Петербург : Издание Н.С. Таганцева, 1904. — 1124 с.
151. *Уголовный* (Пенитенциарный) кодекс Эстонской Республики // Правовые акты Эстонии.- 2005. — № 17. — С. 1103–1220.
152. *Уголовный* кодекс Австрии / [Науч. ред., вступ. ст. С.В. Милукова ; предисл. Эрнста Ойгена Фабрици ; пер. с нем. Л.С. Вихровой]. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — 550 с.
153. *Уголовный* кодекс Бельгии / [Науч. ред., предисл. Н.И. Мацнева ; пер. с фр. Г.И. Мачковского]. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — 559 с.
154. *Уголовный* кодекс Голландии. Перевод с английского / [Науч. ред. : Б.В. Волженкин ; Пер. : И.В. Миронова]. — [2-е изд.] — С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001. — 510 с.
155. *Уголовный* кодекс Дании / [Науч. ред. С.С. Беляев ; Пер. с дат. С.С. Беляева и А.Н. Рычевой]. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. — 228 с.
156. *Уголовный* кодекс Испании / [Под ред. и с предисловием Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова]. — М. : ИКД «Зерцало-М», 1998. — 218 с.

157. *Уголовный кодекс Латвийской Республики*. Принят 8 июля 1998 г. Введен в действие с 1 апреля 1999 г. С изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г. : Перевод с латышского / [Науч. ред. : А. И. Лукашов (Пер.), Э.А. Саркисова].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 313 с.
158. *Уголовный кодекс Литовской Республики* / [Науч. ред. В. Павилониса ; предисл. Н. И. Манцева ; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамавичюса, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанскене].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 468 с.
159. *Уголовный кодекс Украины* : Научно-практический комментарий / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Андрусив Г. В. и др.] ; отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И.— К. : Правові джерела, 1998.— 1088 с.
160. *Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г.* (с измен. и дополнениями по 1-ое июня 1924 года и с алфав. указателем) : [6-е офиц. издание].— Х. : Юридическое Издательство Наркомюста УССР, 1924.— 104 с.
161. *Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии* / [науч. ред., вступ. ст. Д.А. Шестакова ; предисл. Г. -Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 522 с.
162. *Уголовный кодекс Франции* / [Науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; предисл., пер. с фр. Н. Е. Крыловой].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 648 с.
163. *Уголовный кодекс Швейцарии* / [Вступ. ст. Ю. Н. Волкова ; науч. ред., предисл., пер. с нем. А. В. Серебренниковой].— [2-е изд.].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 348 с.
164. *Уголовный кодекс Швеции*. По состоянию на 1 мая 1999 года / [Науч. ред. : Н. Ф. Кузнецова ; Ред. пер. : С. С. Беляев (науч. ред.)].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 320 с.
165. *Уколова Ю. А.* Проблемы квалификации доведения до самоубийства как преступного деяния : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Уколова Юлия Александровна.— Москва, 2008.— 219 с.
166. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года* / [Изд. проф. имп. училища правоведения, почетным проф. ун-та Св. Владимира Н. С. Таганцевым].— [5-е изд., доп.].— С.-Петербург : тип. М. М. Стасюлевича, 1886.— 714 с.
167. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года*.— [17-е изд., пересмотр. и доп., неофициальное].— С.-Петербург : Издание Н. С. Таганцева, 1913.— 1226 с.

168. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных.* — Санкт-петербургъ : Типография Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845.— 917 с.
169. *Утевский Б. С.* Уголовное право / Б. С. Утевский ; Отв. ред. : П. И. Кудрявцев.— [2-е изд., испр. и доп.].— М. : Госюриздат, 1950.— 279 с.
170. *Фельдштейн Г. С.* Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г. С. Фельдштейн ; Под ред. В. А. Томсинова.— М. : Зерцало, 2003.— 542 с.
171. *Хачатуров Р. Л.* Уголовно-правовое содержание договоров Киевской Руси с Византией / Р. Л. Хачатуров // Советское государство и право.— М. : Наука, 1987.— № 8.— С. 125–128.
172. Хелльманн У. Европеизация уголовного права в Германии / У. Хелльманн // Материалы совместного российско-германского круглого стола 9 октября 2009 г. [отв. ред. А. И. Рарог, Г. А. Есаков].— М. : Изд-во МГЮА, 2009.— С. 326–338.
173. *Хрестоматія з історії держави і права України* : Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [Уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка].— [3-тє вид., перероб.] — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.— 800 с.
174. *Цветаев Л. А.* Начертание теории уголовных законов, изданное для употребления учащихся профессором Львом Цветаевым / Л. А. Цветаев.— М. : Унив. тип., 1825.— 83 с.
175. *Четвертий універсал Української Центральної ради, прийнятий 9 січня 1918 року* [Електронний ресурс] / Центральний державний електронний архів України // Режим доступу до журн. : http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_4.
176. *Шаблистий В. В.* Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / В. В. Шаблистий.— Д., 2010.— 20 с.
177. *Шаргородский М. Д.* Преступления против жизни и здоровья / М. Д. Шаргородский.— М. : Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947.— 511 с.
178. *Шевкопляс Е. М.* Уголовно-правовая охрана свободы совести в России : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Шевкопляс Екатерина Михайловна.— Омск, 1999.— 194 с.
179. *Шевченко О. В.* Кримінальна відповідальність за вбивство матер'ю своєї новонародженої дитини : автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. В. Шевченко.— Х., 2011.— 20 с.
180. *Шевырев С. П.* История Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым : 1755—1855 / С. П. Шевырев.— Москва : Университетская тип., 1855.— 582 с.
181. *Шигаль Д. А.* До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів / Д. А. Шигаль // Форум права.— 2012.— № 3.— С. 828—832 [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12sdappm.pdf>.
182. *Шигонін О. Б.* Умисне вбивство, поєднане із звалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом : кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. Б. Шигонін.— Х., 2011.— 22 с.
183. *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. / Я. Н. Щапов.— М. : Наука, 1989.— 232 с.
184. *Юрченко О. Ю.* Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. Ю. Юрченко.— Х., 2004.— 16 с.
185. *Юшков С. В.* История государства и права России (IX—XIX вв.) / С. В. Юшков.— [изд. доп. и перераб.].— Ростов-на-Дону : Феникс, 2003 (Курск : ФГУИПП «Курск»).— 735 с.
186. *Юшков С. В.* История государства и права СССР. Учебник : в 2 т. / С. В. Юшков ; Отв. ред. : В. С. Покровский.— [4-е изд.] — М. : Госюриздат, 1961—1962.— Т. 1.— 1961.— 679 с.
187. *Яковлів А.* Український Кодекс 1743 року «Права по которым судился малороссийский народ» / Андрій Яковлів.— Бльомберг-Ліппе. Мюнхен, 1949.— 211 с.
188. *Kress K.* Das Sechste Gesetz zur Reform des Strafrechts / K. Kress // Neue Juristische Wochenschrift.— 1998.— № 10.— P. 633—644.
189. *Pradel Jean.* Droit pénal comparé / Jean Pradel.— [2-e ed.].— Paris : Dalloz, 2002.— 803 p.

Розділ 2.

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

2.1. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО, ВИДОВОГО ТА БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ОБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Традиційно під об'єктом злочину розуміють сукупність охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, яким суспільно небезпечне діяння завдає реальну шкоду чи створює загрозу заподіяння такої шкоди [20; 74; 118; 155; 157].

Причиною визнання суспільних відносин як об'єкта злочину став розвиток уявлень про те, що людину слід розглядати як члена суспільства, і шкода, заподіяна злочином окремому члену суспільства, заподіює шкода всьому суспільству [22, с. 168].

Останнім часом намітився і деякий відхід від такого однозначного трактування поняття об'єкта злочину. Дослідники цієї проблеми розглядають об'єкт складу злочину, як суспільні відносини (професори В. Я. Тацій, М. Й. Коржанський, М. І. Бажанов, В. О. Навроцький), як правовідносини (професор С. Я. Лихова), як соціально-значущі блага, цінності (професори П. С. Матишевський, Є. В. Фесенко, А. В. Наумов), як охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (професори О. М. Костенко, П. П. Андрушко), як потерпілого від злочину в широкому розумінні (професори Г. П. Новосолов, В. О. Туляков, І. Я. Козаченко) [39, с. 165].

На думку окремих вчених, визначення об'єкта злочину винятково як суспільних відносин «морально застаріло». Законодавець не користується зараз при визначенні у відповідних статтях Кримінального кодексу об'єктів кримінально-правової охорони або в якому-небудь іншому змісті терміном «суспільні відносини». У цьому зв'язку, дослідники, відзначають надуманість і штучність конструкції об'єкта злочину як суспільних відносин у силу того ідеологічного фактору,

який був покладений у її основу. Тим більше, що положення про об'єкт злочину як суспільних відносинах будується на марксистсько-му переконанні про суспільство як «суму соціальних зв'язків», що ідентично системі суспільних відносин, а злочин є «боротьба ізольованого індивіда проти пануючих відносин...» [96, с. 323].

У зв'язку з цим, академік С. Б. Гавриш відзначає, що суспільні відносини або інші аналогічні філософські поняття не можуть виступати в якості об'єкта злочинів. Інша справа, що вони, являючись уявною моделлю об'єктивних суспільних процесів на даний час, здатні дати більш глибоке уявлення, інформацію про зміст соціальних зв'язків і протиріч, що існують у суспільстві [31, с. 13–14].

На наш погляд, проблематика визначення об'єкта злочину полягає в тому, що в пошуках універсального поняття дослідники йдуть в умоглядні теорії, і тим самим створюють численні спори та дискусії. Так, після прийняття у 2001 році Кримінального кодексу України кримінально-правова доктрина України поступово коректується. Об'єкт злочину вже частіше, навіть прихильниками концепції суспільних відносин, визначається не тільки як суспільні відносини, але і як благо, якому злочином заподіюється реальна шкода або створюється погроза заподіяння такої шкоди [79, с. 89]. Професор А. А. Музика, виходячи із суспільної функції й службової ролі кримінального закону, уточнює, що кримінальний закон не тільки охороняє суспільні відносини, а разом з тим забезпечує можливості реалізації суспільних інтересів. А тому об'єкт злочину він визначає як забезпечене державою для суб'єктів суспільних відносин можливість певної поведінки або суспільного стану членів суспільства [108, с. 25].

Ми в цілому позитивно ставимося до такого визначення об'єкта злочину. Особливо в тій частині, у якій мова йде щодо певної поведінки та суспільного стану суб'єктів відносин, що узгоджується з певними аспектами нашої проблематики. Разом з тим, як вже зазначалося, законодавець ніколи не користувався і не користується при перерахуванні у відповідних статтях Кримінальних кодексів об'єктів кримінально-правової охорони терміном «суспільні відносини». Так, відповідно до частини першої статті 1 КК України, кримінальний закон розглядає в якості основного свого завдання правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Тому, для того щоб усунути виникле протиріччя між описом об'єкта в законі як певних соціальних цінностей та концепції про розгляд його як суспільних відносин, деякі вчені пропонують виділяти матеріальне та формальне визначення об'єкта. В «матеріальному» визначенні об'єкт завжди виступає як суспільні відносини [115, с. 149]. В «формальному» — об'єктом є те, чому злочинне посягання завдає або може завдати шкоди, або те, на що спрямований, на що посягає злочин [108, с. 25]. У зв'язку із цим було запропоновано розрізнити об'єкт правової охорони та об'єкт посягання [93, с. 138]. Так, дійсно, що всі представлені до цього концепції не є досконалими, і ми вважаємо за доцільне дотримуватися позиції професора Є.Л. Стрельцова, згідно з якою суспільні відносини, що перебували в сфері кримінального права, можуть виступати як об'єктом злочину, так і об'єктом кримінально-правової охорони [163, с. 81].

Суспільні відносини стають об'єктом кримінально-правової охорони відтоді, коли кримінальне право, яке покликано охороняти саме ці суспільні відносини, набуває чинності, тобто вони здобувають таку якість із того моменту, коли кримінальний закон взяв їх під свою охорону.

Поки немає злочинного посягання, суспільні відносини існують як об'єкт кримінально-правової охорони, а вже після вчинення злочину ці відносини виступають як об'єкт злочину. Між об'єктом злочину і злочинним діянням існує, умовно говорячи, постійний зв'язок: поки немає злочину, злочинних дій — немає і об'єкта злочину, відбувається злочин — з'являється об'єкт цього злочину. Таким чином, об'єкт злочину — це суспільні відносини, охоронювані КК України, на які посягає злочинне діяння [163, с. 81].

У науці кримінального права найбільш поширеною є класифікація об'єктів злочину залежно від ступеня узагальнення суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, на загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти [155, с. 60]. При цьому, як стверджував професор Я. М. Брайнін, саме родовий, видовий та безпосередній об'єкти повинні розглядатися як підстава систематизації злочинів і відповідних кримінально-правових норм, у тому числі і злочинів, передбачених розділом V Кримінального кодексу України [19, с. 106].

Як відомо, загальним об'єктом злочинів, згідно статтею 1 КК України виступає комплекс найбільш важливих, істотних суспільних відносин, які перебувають під охороною Кримінального кодексу:

права і свободи людини та громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, навколишнє середовище, конституційний лад України [78, с. 105].

Щодо родового об'єкта злочину для злочинів проти життя, то академік В. Я. Тацій наголошує, що «під родовим (груповим) об'єктом розуміють об'єкт, який охоплює певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин, які повинні охоронятися внаслідок цього єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм» [78, с. 105].

Саме цю його властивість було покладено в основу побудови Особливої частини Кримінального кодексу, що дозволило законодавцю в цілому правильно об'єднати в межах однієї розділу Кримінального кодексу норми, в яких встановлюється відповідальність за посягання на тотожні чи однорідні суспільні відносини [78, с. 106].

Родовим об'єктом для злочинів розділу II Особливої частини Кримінального кодексу України є життя і здоров'я людини. У відповідності зі статтею 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найбільшими соціальними цінностями в Україні. Відповідно до статті 27 Основного Закону кожна людина має невід'ємне право на життя. Це означає, що ніхто не може бути довільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини [72].

Як об'єкт юридичної охорони життя закріплене в Конституції України вперше. Жодна з попередніх конституцій української держави, ні поточне законодавство в минулому, положень про право на життя не містили. Законодавство прямувало шляхом охорони окремих елементів життя, стосовно до різних сфер соціальної діяльності (наприклад, недоторканість особи, таємниця листування, лікарська таємниця тощо) [71]. У теперішній час актуальним стало питання про реалізацію суб'єктивного права людини на життя.

Дійсно, визнання державою права на життя означає, що життя людини є найвищою цінністю, тому що всі інші права та свободи залежать від цього права. Право на життя є необхідною умовою інших прав і свобод. У цьому розумінні право на життя носить абсолютний характер.

Саме тому положення про право на життя проголошене всіма найважливішими міжнародно-правовими документами із прав людини.

Так, у статті 3 Загальної декларації прав людини констатується, що «кожна людина має право на життя, на свободу та на особисту недоторканність» [50].

У статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зазначено: «Право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути довільно позбавлений життя» [103].

Зв'язок права на життя та заборони довільного її позбавлення підкреслюється й у Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року [61].

Фундаментальний характер права на життя широко визнається як міжнародними судами із прав людини, так і багатьма теоретиками в цій області [9, с. 27]. Більше того, визначення цього права як «невід'ємного» (ст. 6 Міжнародної конвенції про громадянські і політичні права) показує також, що воно є частиною міжнародного звичаєвого права [103].

Текстуальне закріплення в європейських конституціях права на життя будується практично за однаковою схемою. Або коротка констатація даного права: «Кожний має право на життя» (ст. 28 Конституції Республіки Болгарія [66]; ст. 2 Конституції ФРН [123]; ст. 21 Конституційного закону Республіки Албанія [65]), або ще фіксуються й гарантії недопущення довільної смертної кари або повної заборони на застосування даного виду покарання. Наприклад, Конституція Португалії проголошує: «1. Людське життя недоторканне. 2. Застосування смертної кари не допускається» (ст. 24) [64]. Таким же прикладом являє собою стаття 21 Конституції Республіки Хорватія: «Кожна людина має право на життя. У Республіці Хорватія немає смертної кари» [68]. Аналогічне формулювання міститься в Конституції Республіки Словенія: «Людське життя недоторканне. У Словенії немає смертної кари» (ст. 17) [67].

Конституція Словацької Республіки (ст. 15) і Хартія основних прав і свобод Чеської Республіки (ст. 6) додатково виділяють, що людське життя гідне охорони ще до народження [69; 70].

Нерідко конституційне закріплення права на життя відбувається в комплексі з іншими правами в рамках однієї статті. Прикладом може служити стаття 15 Конституції Іспанії: «Всі мають право на життя, фізичну та моральну недоторканність, нікого в жодному разі не можна піддавати катуванням або нелюдському чи принижуючому гідність поводженню. Відміняється смертна кара, за винятком випадків, передбачених військовими кримінальними законами під час війни» [63].

Однак, треба сказати, що саме право на життя вперше знайшло своє нормативне закріплення лише наприкінці XVIII століття

в Декларації незалежності США 4 липня 1776 року, у якій у якості першої серед «самоочевидних істин» проголошувалася та, що «усі люди створені рівними й що всі вони наділені певними невідчужуваними правами, до яких належать Життя, Свобода і прагнення Щастя» [42].

Із прийняттям Декларації у світі стали затверджуватися правила про те, що представляючи собою абсолютну цінність світової цивілізації, право на життя повинно перебувати під максимальним правовим захистом. Право зобов'язано охороняти життя будь-якої людини незалежно від його статі, віку, расової або національної приналежності, незалежно від місця та ролі в суспільстві, незалежно від стану здоров'я. Життя людини повинно охоронятися як абсолютне благо, на яке ніхто не має права посягати.

Однак, точні нормативні межі права на життя дещо розмиті. Ще у середині XIX століття професорами П. І. Новгородцевим і Й. О. Покровським у якості основного компонента права на життя виділялося право на існування (малися на увазі необхідні та достатні умови для підтримки фізіологічної діяльності організму: їжа, медикаменти тощо) [119]. Професор П. І. Новгородцев зазначав, що «мова йде про те, щоб забезпечити для кожного можливість існування та звільнити від гніту таких умов життя, які вбивають фізично й морально» [119, с. 4]. Право, згідно з його науковою концепцією, повинно взяти на себе визначення тих умовних меж, що окреслюють той рівень життя, який вважається нормою. За його межами починається неприпустима крайність, яка, зокрема, може виражатися в реальній загрозі голодної смерті конкретної особи [119, с. 5].

Розвиваючи цю думку, професор Й. О. Покровський підкреслив, що «якщо держава визнає себе зобов'язаною рятувати людей від голодної смерті — виходить, кожна окрема людина має право вимагати цього від держави, і, таким чином, шукане право на існування уже є» [119, с. 6]. Така позиція знаходить своїх прихильників і сьогодні [45, с. 64, 52, с. 4].

На нашу думку, досить дискусійно проводити знак рівності між правом на життя та правом на існування. Оскільки право на існування скоріше становить зміст іншого самостійного соціального права індивіда — права на достатній рівень життя.

Деякі вчені затверджують, що право на життя кваліфікується в міжнародному праві як імперативна норма, і вираження «невід'ємне право на життя» не повинне розумітися в обмеженому значенні. Так, американський медіа-дослідник Хал Борленд, розглядаючи,

як право на життя регулюється американською Конституцією, зазначав: «Право на життя, на людське життя, є щось більше, ніж право на просте існування. Усі ми маємо право на існування, але воно надається нам поряд з обов'язком прожити корисне життя — життя, присвячене якійсь меті. Без цього життя не має осмисленого значення» [116, с. 22]. Наведене висловлення припускає, що «життя повинно розглядатися правом не тільки як форма біологічного існування, але і як спосіб самореалізації конкретної особистості» [135, с. 7].

Як відмічають дослідники життя людини як об'єкта правового регулювання, структура певного права визначається структурою правоохоронюваного об'єкта. Життя людини має трьохскладову структуру:

- 1) життя фізичне як функціонування організму людини;
- 2) життя соціальне, як сукупність суспільних відносин, у якій людина вступає як представник різних соціальних об'єднань (родина, професійний колектив, держава тощо);
- 3) життя внутрішнє, внутрішній світ людини, як результат діяльності свідомості та несвідомого в людині [52, с. 7].

У зв'язку з цим життя є не безпосереднім предметом правового регулювання, а лише предметом правових відносин, змістом яких є суб'єктивні права і юридичні обов'язки, які забезпечують його схоронність і юридично значимі якості [205, с. 4].

У зв'язку з нормативним закріпленням у статті 27 Конституції України, у права на життя з'явилася можливість його самостійного розгляду. Право на життя — це самостійне право, що має властиву тільки йому внутрішню складну структуру та зміст, адже воно не означає, що держава тим самим санкціонує, дозволяє життя власних громадян. Життя виникає поза державними веліннями, і біологічне народження дитини найменше потребує наявності державних інститутів. Як відзначав професор М. М. Алексєєв, «юридична норма не має здатність створювати живі істоти» [4, с. 79]. Закріплюючи в Конституції дане суб'єктивне право, держава вкладає в нього певний зміст, що виражається саме в його юридичному значенні. Право на життя не означає саме життя, цей суб'єктивний правочин, що має формально-атрибутивне оформлення. Тому слід відрізнити такі різні категорії, як право на життя та саме життя [135, с. 10–11].

Таким чином, право на життя, як і право на свободу, особисту недоторканість є самостійним суб'єктивним правом індивіда, яке проголошено як у Конституції України, так і у статтях Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інших міжнародно-

правових актах [72; 103], і це дає можливість виділити це право як окремий самодостатній об'єкт кримінально-правової охорони. На нашу думку, необхідно говорити про виділення у Кримінальному кодексі України окремого розділу «Злочини проти життя», який би забезпечував відповідний кримінально-правий захист життя людини, як у біологічному, так і соціальному розумінні.

Враховуючи конституційні положення про найвищу соціальну цінність життя людини, в період розробки нового Кримінального Кодексу України неодноразово виголошувалися пропозиції про розміщення розділу про злочини проти особи на першому місці в Особливій частині Кримінального кодексу.

Український законодавець обрав інший шлях, передбачивши в першому розділі Особливої частини Кримінального Кодексу відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України. Вказаний підхід аргументувався, зокрема, професором С. В. Дяковим, який зауважив, що кожному зрозуміло, що скільки разів не став на перше місце особу, її права і свободи, реальна захищеність не буде забезпечена, якщо інститути державної влади слабкі та недієздатні [46, с. 11].

Існує ще одна проблема у визначенні родового об'єкта у злочинах проти життя, яка полягає у тому, що згаданий розділ II Особливої частини КК України поєднує в собі два об'єкти кримінально-правової охорони — життя і здоров'я людини, ми задаємося питанням: наскільки логічним та доцільним є поєднання в один родовий об'єкт цих двох найважливіших складових людської життєдіяльності?

Відомо, що крім такої, вже традиційної систематизації об'єктів злочинів, по вертикалі, уже багато років виділяють і так звані видовий об'єкт злочину [196, с. 203–204]. Цей об'єкт у такій системі перебуває, умовно кажучи, між родовим і безпосереднім об'єктами. Видовий об'єкт містить у собі групу суспільних відносин, що за своїм обсягом менше, ніж група, що входить у родовий об'єкт злочинів, але більше, ніж ті суспільні відносини, на які посягають при вчиненні конкретного злочину. Поняття видового об'єкта дуже часто визначається як складова у загальній назві відповідної назви розділу Особливої частини. Це також використовується для подальшої систематизації суспільних відносин вже усередині кожного розділу Особливої частини [196, с. 204].

З цього приводу представляють інтерес класифікації злочинів проти життя та здоров'я, що наводяться у спеціальній вітчизняній літературі.

Зокрема, наступна класифікація пропонується підручником «Кримінальне право України: Особлива частина» під редакцією професора Є.Л. Стрельцова (Харків, 2009). Так, усі злочини проти життя та здоров'я поділяються на:

- злочини, що посягають на життя (статті 115–120, 129 КК України);
- злочини, що посягають на здоров'я (статті 121–128, 130–133, 145 КК України);
- злочини, що становлять небезпеку для життя та здоров'я (статті 134–144 КК України) [80, с. 20].

Більш детальна класифікація пропонується підручником «Кримінальне право України: Особлива частина» під редакцією професорів В.В. Сташиса, В.Я. Тація (Харків, 2010). Так, усі злочини проти життя та здоров'я особи поділяються на:

- злочини проти життя (статті 115–120, 129 КК України);
- злочини проти здоров'я (статті 121–128, 130, 133 КК України);
- злочини, що становлять небезпеку для життя і здоров'я людини, які вчинюються у сфері медичного обслуговування (статті 131, 132, 138–145 КК України);
- інші злочини, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини (статті 134–137 КК України) [81, с. 34–75].

Виходячи з наведених класифікацій видових об'єктів злочинів, передбачених розділом II Особливої частини чинного КК України, справедливо буде в якості видового об'єкту злочинів, передбачених статтями 115–120 КК України розглядати групу однорідних суспільних відносин, що забезпечують безумовну охорону життя людини та захист його від протиправних посягань.

Що до поняття «здоров'я», то на теперішній час його визначення є фундаментальною проблемою сучасних медико-біологічної та правової наук. Оскільки це поняття має багато аспектів і обумовлене багатьма чинниками, то вимагає для свого розв'язання комплексного підходу [53].

У преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я [146] говориться, що здоров'я — це не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, а стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя [146].

Відповідно до Закону України від 19 листопада 1992 року № 2801-ХІІ «Основи законодавства України про охорону здоров'я», здоров'я — це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад [122] Проте

повне фізичне і душевне благополуччя може визначати лише ідеальне здоров'я, яке практично не зустрічається [107].

У літературі пропонується визначення, згідно до якого, під здоров'ям треба розуміти процес збереження і розвитку біологічних, фізіологічних, психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності при максимальній тривалості активного життя [53].

На нашу думку, найбільш прийнятною для застосування у кримінально-правовій науці є визначення здоров'я як функціонального стану організму людини, який забезпечує тривалість життя, фізичну та розумову працездатність, достатньо високий рівень самопочуття, а також відтворення здорового потомства [54].

Наведені визначення життя і здоров'я надають можливість стверджувати про достатньо умовну спорідненість цих двох понять.

Ми говоримо про абсолютний та універсальний характер життя, яке не підлягає виміру або обрахуванню. Шкода життю однозначно розуміється лише як його припинення, після чого ні здоров'я, ні інші біологічні, психологічні, соціальні складові життєдіяльності людини не мають сенсу. А це, власне, і надає життю найвищої цінності, без нього будь-які блага та соціальні інститути перестають існувати для носія життя.

На відміну від життя, здоров'я можна розглядати як елемент людського існування, що визначає умови життя, його якість, яка трактується Всесвітньою організацією охорони здоров'я як сприйняття людьми свого положення в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей та в зв'язку з їхніми цілями, очікуваннями, стандартами, турботами [146].

Здоров'я підлягає оцінці, за певними параметрами: фізичними, психологічними, духовними, соціальними тощо. Відповідно, у разі заподіяння шкоди здоров'ю, розмір такої шкоди може бути достатньо об'єктивно визначений як у плані фізичному (функціональність організму, рівень самопочуття), так і у плані економічному (працездатність, залежність від лікування та ліків).

Тому вважаємо, що у Кримінальному кодексі України охорона життя потребує особливої уваги, яка формально може виражатися у виділенні злочинів проти життя в окремий розділ Особливої частини Кримінального кодексу України.

Так само поступив зарубіжний законодавець при складанні кримінальних кодексів: Аргентини (Глава I Розділу I «Злочини проти життя») [168, с. 82–87], Голландії (Розділ XIX «Злочини проти життя»)

[170, с. 384–386], Естонії (Розділ I Глави дев'ять «Винні діяння проти життя») [165, с. 1138–1139], Іспанії (Розділ I «Вбивство та його форми») [173, с. 49–50], Латвії (Глава XII «Спричинення смерті») [175, с. 143–147], Литви (Глава XVII «Злочини проти життя людини») [176, с. 242–245], Франції (Глава I Розділу II «Про посягання на життя людини») [188, с. 170–178], ФРН (Розділ шістнадцятий «Злочинні діяння проти життя») [187, с. 126–132], Японії (Глава двадцять шоста «Злочини, що полягають у вбивстві») [191, с. 123–124].

Непрямо подібна логіка прослідковується і в українській кримінально-правовій науці. Так, практично всі вітчизняні підручники з кримінального права містять підрозділ під назвою «Злочини проти життя» [80, с. 20–31; 81, с. 34–46; 149, с. 188–197; 164, с. 22–34], відокремлений від злочинів проти здоров'я.

Цікавим з точки зору нашого дослідження представляється аналіз систем Особливої частини кримінального права країн романо-германської правової сім'ї.

Історично ці системи формувалися залежно від пріоритетів об'єктів, охоронюваних кримінальним законом. Так, для кримінального законодавства тих європейських країн, яке було прийнято в XIX столітті, система пріоритетів (охоронюваних кримінальним законом об'єктів) виходить із переваги державних і суспільних інтересів над приватними інтересами. Наприклад, у Кримінальному кодексі ФРН, в основу якого покладено Уложення Германської імперії 1871 року, відповідальність за злочини проти життя встановлена лише в главі 16 Кримінального кодексу ФРН, тобто після п'ятнадцяти глав Особливої частини, що регулюють відповідальність за інші злочини [47, с. 356]. Кримінальний кодекс Голландії 1886 року містить норми, що встановлюють відповідальність за посягання на життя людини в розділі XIX «Злочини проти життя», починається ж Особлива частина Кримінального кодексу Голландії розділом I «Злочини проти безпеки держави» [170, с. 238–250, 384–386].

Така побудова Особливої частини кримінального законодавства цілком зрозуміла, тому що у час прийняття зазначених кодексів у світі, у тому числі й на європейському континенті, панувала саме така система цінностей, охоронюваних кримінальним законом (державо-суспільство-особа). На підтвердження цього можна привести систему Особливої частини Кримінального кодексу Японії 1907 року (діючого в редакції 1995 р.) — азіатської держави, територіально віддаленої від Європи. У ньому зазначена система цінностей відбита, мабуть, найбільш ретельно (Особлива частина КК Японії

розпочинається главою 1 «Постанова щодо злочинів проти імператорської сім'ї», «Злочини, що полягають у вбивстві», передбачені главою 26) [191, с. 66, 123].

Подібність системи зазначених пріоритетів у кримінальному законодавстві різних держав, розташованих навіть на різних континентах, пояснюється тим, що правова ідеологія законодавця характеризувалася тоталітарними рисами (для німецького й голландського законодавця це було XIX століття, і сучасна правова ідеологія цих держав давно зжила ознаки тоталітаризму), із чим і пов'язувалася перевага державних і суспільних інтересів інтересам особи [114, с. 21].

Показовою щодо цього представляється Особлива частина Кримінального кодексу Франції 1810 року (створений в період правління та при особистій участі Наполеона, кодекс проіснував більше 180 років) включала два розділи: «Злочини і проступки проти публічних інтересів» та «Злочини і проступки проти приватних осіб» [3].

Однак, Кримінальний кодекс Франції 1992 року змінив зазначену систему, що було пов'язано з переглядом законодавцем ієрархії інтересів і цінностей, охоронюваних кримінальним законом, у напрямку встановлення пріоритету інтересів особи. Його Особлива частина відкривається книгою, присвяченою злочинам і проступкам проти особи (кн. II КК Франції 1992 р.) [188, с. 165–279]. Тоді як, злочини проти держави винесено в книгу IV Кримінального кодексу Франції 1992 року «Злочини і проступки проти нації, держави та громадського спокою» [188, с. 337–468].

Така ж розстановка пріоритетів (особа-суспільство-держава), охоронюваних кримінальним законом, властива й Особливій частині кримінального законодавства європейських країн, прийнятого в середині-кінці XX століття, наприклад, Кримінальний кодекс Швейцарії 1937 року [189], Кримінальний кодекс Іспанії 1995 року [173].

Можна зробити висновок, що система Особливої частини сучасного кримінального законодавства розвинених країн Європи має тенденцію до її побудови на принципах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, що, у першу чергу, виражається в кримінально-правовій охороні прав і свобод людини як основної ідеї кримінального права.

Позиція, у відповідності з якою український законодавець (нехай і формально) надає пріоритет державним інтересам, багато в чому носить відбиток стратегії попереднього історичного періоду. Плідним, на нашу думку, вбачається підхід зазначеної тріади цінностей —

особа-суспільство-держава, коли охорона прав і свобод особи передбачається у першу чергу, як формально, так і функціонально.

Наша пропозиція щодо розміщення розділу про злочини проти людини на першому місці в Особливій частині Кримінального кодексу України забезпечить реалізацію низки принципів, на яких вона побудована:

- по-перше, розділи в чинному Кримінальному кодексі України будуть розташовуватися в суворій відповідності з конституційним положенням про пріоритетний захист інтересів особи [72];
- по-друге, розділи будуть розташовані у жорсткій, ієрархічно заданій послідовності, виходячи зі ступеню важливості охоронюваних суспільних відносин, як це зазначено в частині першої статті 1 КК України [83];
- по-третє, у самих розділах буде чітко прослідковуватися ідея законодавця вибудувати вертикаль норм у суворій залежності від ступеня значущості об'єктів кримінально-правової охорони. Саме так вирішується це питання у низці кримінальних законів країн романо-германської правової сім'ї.

Наступне питання, яке заслуговує свого дослідження, пов'язане з тим, що при аналізі родового об'єкту злочинів проти життя суттєве значення має значення має з'ясування співвідношення поняття «особа» і «людина». В літературі немає єдиної думки по даному питанню. Ще за радянських часів у спеціальній літературі стверджувалося, що особою не народжуються, нею стають, а тому поняття «особа» дещо вужче поняття «людина» [98, с. 69]. В розвиток даної позиції висловлено позицію, що особою в праві може вважатися не будь-яка людина, а лише та, що отримуючи при народженні права та свободи, здатна самостійно виконувати встановлені державою обов'язки» [76, с. 5].

З позиції доктрини кримінального права таке тлумачення понять «особа» і «людина» складно прийняти. Як зауважив професор С. В. Бородін, це означало б, що розділ, в якому передбачається відповідальність за злочини проти особи, захищає лише тих, хто вже став особою і в стані самостійно здійснювати свої права, свободи та виконувати обов'язки. При такому підході без кримінально-правового захисту залишились би підлітки, особи, що перебувають в безпорадному стані, а також особи, що страждають на психічні розлади. Сказане дає підстави окремим авторам стверджувати, поняття «людина» та «особа» у кримінальному праві слід сприймати як рівнозначні [17, с. 11].

Разом із тим, Конституція України оперує терміном «людина» (ст.ст. 3, 27 Конституції України). Коментуючи положення Конституції України, вчений-правознавець Л. А. Касинюк вказує на розбіжність термінів «людина» та «особа». Так, зазначається, що коли мова йде про «людину», то розуміється біосоціальна істота, тобто розглядаються її соціальні ознаки у зв'язку з біологічними, фізичними, психофізіологічними характеристиками, а коли використовується термін «особа», то мається на увазі людина як член суспільства [55, с. 22].

Фактично ця розбіжність підтверджується правознавцем А. М. Ришелюком, який зазначає, що поняття «людина» у нормах КК України означає фізичну особу, людину в біологічному значенні цього слова. При цьому КК України охороняє людину і як біологічну істоту, забороняючи посягання на життя, здоров'я, тілесну та статеву недоторканність, особисту свободу, і як соціальну істоту, особистість — у цьому випадку забезпечується охорона честі та гідності, політичних, соціально-економічних та інших прав і свобод людини [112, с. 10].

Так само, авторитетний вчений в галузі кримінального права, професор М. Й. Коржанський вважав, що людина являє собою явище природно-суспільне, а особа — явище соціальне, пов'язане не з фізичним буттям людини, а з його певними суспільними властивостями [73, с. 4].

Однак, при цьому академік В. В. Сташис та й інші вчені-правознавці зазначають, що закон рівною мірою охороняє життя будь-якої людини, незалежно від її життєздатності, віку, моральних якостей тощо [81, с. 34; 16, с. 69]. Тобто, для кваліфікації посягання на життя (якщо ми не ведемо мову про кваліфіковані або спеціальні види вбивств) ознаки людини як особи у соціальному значенні ніякого значення не мають. Потерпілим від вбивства може бути і немовля, і психічно хворий, і людина, яка довгий час перебуває у комі.

Більш того, законодавець сам у частині першій статті 115 КК України, при визначенні поняття умисного вбивства вказує, що ним є «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині» [2]. Як бачимо, мова йде про заподіяння смерті людині, а не особі.

На наше переконання, відповідний розділ Кримінального Кодексу для уникнення розбіжностей слід було назвати «Злочини проти життя і здоров'я людини». Саме так називалася і Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року «Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я людини» [132].

Правової охорони вимагає існуюче життя, тобто необхідність закріплення певної системи заходів захисту життя пов'язана з його початком. Питання, що стосуються визначення моментів початку і закінчення життя, й, відповідно, періоду, протягом якого існує необхідність охорони існуючого життя та захисту прав і законних інтересів фізичної особи (людини), залишаються актуальними як для медичних працівників, так і для правознавців різних галузей, в тому числі і кримінальної.

Аналіз положень міжнародно-правових актів, таких як Декларація прав дитини ООН від 20 листопада 1959 року [43], Конвенція про права дитини ООН від 20 листопада 1989 року [62], Всесвітня декларація «Про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей» від 30 вересня 1990 року [30], Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [103], дозволив зробити наступні висновки: у текстах жодного із зазначених актів не встановлений прямий взаємозв'язок між моментом народження та правом на життя, інтереси та блага окремої людини мають пріоритет перед інтересами суспільства, дитиною є людина до вісімнадцяти років (без вказівки нижньої межі), а невід'ємні права визнаються за кожною людиною незалежно від народження (аналіз текстів на офіційних мовах дозволив відмовитися від пропонованого рядом дослідників пояснення, що термін «народження» повинен розглядатися як «походження») [8, с. 43].

Декларація Всесвітньої медичної асоціації про медичні аборти, прийнята у Осло 1 серпня 1970 року, у якості основного принципу діяльності лікаря закріпила повагу до людського життя з моменту зачаття, що свідчить про визнання у плода людини такого блага як життя [44].

Законодавством ряду держав романо-германської правової сім'ї встановлений мораторій на дослідження ембріонів людини. Закони ФРН і Іспанії взагалі забороняють дослідження на ембріонах людини [209, Р. 1117–1118]. У Франції, Данії дослідження на ембріонах людини обмежені в законодавчому порядку. Категорично заборонені дослідження на ембріонах людини з метою одержання біологічної зброї [99, с. 90].

У рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (резолюція А2 327/88 і А2 372/88 від 16.03.69 р.) і в рішенні комісії із прав людини (№ 6574/71) передбачено, що на ембріон і плід людини при всіх обставинах поширюється вимога поваги людської гідності, таким чином, уже із цього моменту права людини мають основне значення

[139, с. 56]. У Декларації прав дитини, у преамбулі говориться: «Дитина через його фізичну та розумову незрілість, потребує спеціальної охорони та турботи, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження» [43]. Аналогічна вказівка міститься в преамбулі Конвенції ООН про права дитини [62].

У прийнятій 4 квітня 1997 року Радою Європи Конвенції про права людини та біомедицину закріплена заборона на створення ембріонів людини в дослідницьких цілях, а також передбачено, що якщо закон дозволяє проводити дослідження на ембріонах *in vitro*, він повинен передбачати належний захист ембріона [60].

Ще далі в цьому напрямку пішло цивільне право Франції, визнаючи існування життя ще до народження. «Стара римська максима *infans conceptus* знайшла своє відбиття в деяких статтях Цивільного кодексу Франції й базується на безперечних природничо-наукових даних: життя переує народженню» [139, с. 58]. Так, стаття 16 Цивільного кодексу Франції відбиває позицію «поваги людської істоти з початку його життя», яка одержує розвиток в інших правових джерелах (Закон Франції «Про біоетику» від 29 березня 1994 року, Закон Франції «Про переривання вагітності» від 17 січня 1975 року, які встановили, що життя людської істоти повинна опікувати з моменту перших ознак її прояву) [139, с. 64].

Про тенденцію посилення інтересу до захисту людини до його народження свідчить вимога Конвенції про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології й медицини про те, що якщо «закон (конкретної держави) дозволяє проводити дослідження на ембріонах, він же повинен передбачати належний захист ембріона». У наведеному контексті також розглянута неоднозначна практика застосування положень міжнародно-правових актів [60]. Позиція Європейського суду, що використовує, у тому числі, формулювання «життя плода» і «обмеження, що накладаються на право на життя плода», свідчить про доцільність і своєчасності зміни підходів до статусу ненародженої дитини [8, с. 43].

Треба сказати, що вітчизняний законодавець займає компромісну позицію щодо визначення моменту з якого починається життя людини. Так, відповідно до статті 269 ЦК України, право на життя є невід'ємним від його носія та позбавленим економічного змісту, виникає у фізичної особи з моменту народження чи іншого моменту, прямо передбаченого законом [198]. Відсилочний характер має і стаття 6 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [131], в якій зазначено, що «кожна дити-

на має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я» [131].

До цього у законодавстві України не було норми, в якій умовно визначався б початок життя людини. Однак, для спеціалістів у сфері кримінального права такі критерії були вироблені в доктрині кримінального права [95, с. 32].

Загальноприйнятими положеннями у кримінально-правовій науці було й залишається те, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від черева матері [11, с. 6; 112, с. 249]. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а як незаконне проведення абортів.

Вказана позиція стала домінуючою як в науковій так і навчальній літературі. Одним з перших подібну точку зору запропонував професор О. О. Жижиленко, який першопочатковий момент людського життя визначав наступним чином: «До початку родів очевидним буде умертвіння плоду, а не вбивство, але як тільки роди почалися, особливо якщо частина новонародженого з'явилась назовні, можна говорити про народжену людину, вбивство якої має бути караним» [49, с. 7]. Отже, початковим моментом людського життя професор О. О. Жижиленко вважав початок фізіологічних родів.

На погляд вчених, які дотримуються традиційного погляду на визначення моменту початку життя людини, вироблені в науці кримінального права критерії, згідно з якими життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері, не суперечать положенням, які існують у медицині [95, с. 33]. В пункті 1.2 Інструкції визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості зазначається, що живонародження — це вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина і чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі як серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів [128]. Як видно, в Інструкції акцентується

увага не на критеріях визначення, із якого моменту починається життя людини, а на критеріях, які вказують на те, чи народилася людина живою.

Разом з тим, варто зазначити, що в сучасній кримінально-правовій літературі робляться спроби інакше визначити момент початку життя. Так, на думку професора В. О. Глушкова, життя плода людини після двадцяти восьми тижнів — додатковий об'єкт незаконного проведення абортів, тому його смерть у результаті незаконної операції слід кваліфікувати як вбивство [34, с. 21].

Також існує позиція, згідно з якою вбивством пропонується вважати позбавлення життя новонародженого на світ, який почав самостійну життєдіяльність [76, с. 9–13]. Дана точка зору, з тою чи іншою аргументацією, висловлювалась в науці кримінального права і раніше. Ще професор М. Д. Шаргородський початок життя людини пов'язував з початком дихання і моментом відділення пуповини [202, с. 59]. Такий підхід, на нашу думку, підміняє початок людського життя, з питанням живонародження плода. Вказана обставина, як відзначав професор О. О. Жижиленко, що «так як людина ще жива, її життя охороняється незалежно від того, володіє людина життєздатністю чи ні. І щойно народжена дитина, що страждає такими вадами, що її очікує неминуча смерть у майбутньому, кволий і помираючий старець охороняються однаково з людьми, що повні сил та здоров'я. При цьому не береться до уваги зовнішній вигляд людини та ступінь її розумового розвитку» [49, с. 8].

Певний інтерес викликає думка, що «період внутрішньоутробного розвитку людини є раннім періодом її біологічного життя. Перебуваючи в материнській утробі в стані ембріона, вона тілесно самостійна, тому що не є частиною організму свого носія та здатна до саморозвитку: адже життєві процеси, що відбуваються в ній, виступають у якості внутрішнього імпульсу її розвитку. Тіло матері представляється тільки ідеальним середовищем розвитку ембріона, яке забезпечує його харчуванням, охороною. З народженням починається другий етап біологічного існування людини, а точніше, етап перебування його організму в соціальному середовищі. Це свідчить про помилковість існуючої думки про те, що людське життя починається з її народження. Це слід скорегувати: соціальне життя людини починається з моменту її народження» [138, с. 13–14].

В юридичній науці намітилися стійкі тенденції підтримки саме цієї точки зору. Так, деякі вчені вважають, що «юридичне відношення до статусу ембріонів повинно будуватися на основі визнання

того факту, що ембріон не частина організму матері, а початок нового життя. Це й повинне визначати підходи до створення відповідного правового регулювання, відношення до абортів» [14, с. 12]. У цій частині доречно також привести думку авторитетного вченого, професора А. І. Ковлера: «Сучасне право рішуче визначає інший рубіж: життя людини починається із запліднення яйцеклітини» [57, с. 428].

Треба сказати, що умисне умертвіння дитини до пологів шляхом безпосереднього впливу на його організм, з погляду чинного законодавства, не може визнаватися як вбивство, а є перериванням вагітності. І такий підхід, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів, не можна визнати слушним [121, с. 299; 87, с. 53; 201, с. 75]. На думку професора О. М. Попова, «законодавець зробив тільки півкроку у кримінально-правовій охороні життя, не пов'язавши відповідальність за такий злочин із кримінально-правовою охороною життя дитини, що перебуває в утробі матері» [124, с. 346].

Професор А. М. Орлеан зауважує, що життя людини може розпочатись не лише внаслідок фізіологічних пологів, а й унаслідок штучного вивільнення живого життєздатного плоду з утроби матері шляхом, наприклад, кесарева розтину. Дитина, яка була народжена в такий спосіб, одночасно із вивільненням з утроби матері отримує повноцінну кримінально-правову охорону [121, с. 304].

Слушно видається позиція професора Н. М. Ярмиш, яка звертає увагу на те, що «...умертвіння дитини навіть в утробі матері за умов, що пологи розпочались, а строк вагітності складає хоча б двадцять два тижні — це вбивство» [207, с. 462]. Підтвердження наведеної тези вона бачить у диспозиції статті 117 КК України, де йдеться про «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів...». Професор Н. М. Ярмиш підкреслює, що цим визначенням охоплюється весь період пологів, а значить, початок пологів і є початком життя людини [207, с. 463]. На розвиток розглянутої позиції існує думка, що оскільки двадцять другий тиждень вагітності не може в усіх без винятку випадках свідчити про життєздатність плоду, слід ураховувати й інші ознаки останньої (масу та розмір плоду, відсутність несумісних із життям вад розвитку плоду). Тому вчинене умисно посягання на життя двадцятидвохтижневого плоду, який перебуває в утробі матері, після початку пологового процесу у випадку його нежиттєздатності (за іншими критеріями) кваліфікуватимуться як замах на умисне вбивство [121, с. 306].

Відповідно, внутрішньоутробне позбавлення життя плоду до початку пологового процесу залежно від сукупності наявних об'єктивних та суб'єктивних ознак може кваліфікуватись як незаконне проведення абортів (ст. 134 КК України) або тяжке тілесне ушкодження (статті 121, 123, 124, 128 КК України). Тобто, згідно до вітчизняного законодавства повноцінну кримінально-правову охорону життя людина має або з моменту початку фізіологічних пологів (незважаючи на місце перебування плоду: в утробі матері або зовні), або з моменту штучного вивільнення плоду з утроби матері внаслідок кесарева розтину. До цього моменту життя ембріона (плоду) людини може бути лише додатковим факультативним об'єктом у складах злочину, спрямованих на захист життя та здоров'я вагітної жінки [121, с. 306], або, взагалі, «випадає» із зони дії кримінального закону.

Ілюстрацією цього можуть слугувати приклади із судової практики, наведені у спеціальній літературі. Так, громадянка П., коли в неї на сьомому місяці вагітності настали передчасні пологи, народила дитину та втопила її в відрі з водою, за що була засуджена за дітовбивство («Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини»).

В іншому випадку суд відкинув обвинувачення громадянки С. у дітовбивстві, яка, будучи вагітною і бажаючи позбутися майбутньої дитини, приймала сильнодіючі медичні препарати, у результаті чого народила мертву семимісячну дитину. Поведінка громадянки С. негативно оцінюється з точки зору моралі, але підстав притягнути її до кримінальної відповідальності немає [90, с. 26–27].

Представляється, що розв'язання проблеми кримінально-правового закріплення моменту початку охорони життя слід шукати з урахуванням законодавчого досвіду країн романо-германської правової сім'ї. Так, німецький законодавець включив у Розділ шістнадцятий «Злочинні діяння проти життя» КК ФРН [187] сім параграфів, які у спеціальній літературі називають «Злочини проти ненародженого життя» [47, с. 372], а саме:

- 1) про відповідальність за переривання вагітності на строках більше дванадцяти тижнів без висновку лікаря, а також на строках вагітності більш двадцяти двох тижнів при відсутності надзвичайних показань (§ 218, 218a КК ФРН);
- 2) про відповідальність лікарів і персоналу спеціальних клінік за порушення порядку проведення попередніх консультацій, видачі висновків і правил проведення абортів (§ 218b, 218c, 219 КК ФРН);

3) про відповідальність за публічну агітацію за переривання вагітності, включаючи рекламу відповідних послуг «з корисливих цілей або в грубій негожій формі», а також за збут засобів і предметів, призначених для переривання вагітності (§ 219 а, 219b КК ФРН) [187, с. 127–131].

Однак, німецький законодавець в особі Федерального Конституційного суду Німеччини у своїй судовій практиці дотепер залишає відкритим питання про те, з якого періоду життя починається захист конституційних прав людини. Але ця вища судова інстанція більше схиляється до того, що «людське життя починається з моменту злиття яйцеклітини та сперматозоїда» [33, с. 127].

Стаття з пом'якшуючими обставинами для матері новонародженої дитини, подібна до статті 117 КК України, у законодавстві Німеччини відсутня: працює загальне правило, відповідно до якого життя кожного повинно захищатися однаково. Якщо ж породілля перебуває в афективному стані, не цілком віддає звіт у своїх діях, то застосовуються відповідні норми про обмежену осудність вбивці, а суд заздалегідь не орієнтується на послаблення відповідальності за формальними ознаками [187, с. 16].

Необхідно відзначити, що у кримінальному законодавстві багатьох країн романо-германської правової сім'ї у злочинах, що посягають на життя та здоров'я вагітної жінки, об'єктом кримінально-правової охорони, крім життя та здоров'я самої жінки, виступає також і життя дитини, що не змогла з'явитися на світ через аборт, незалежно від строку вагітності. Така позиція стає очевидною, коли суб'єктом злочину називається не тільки, особа, що робить аборт вагітній жінці за її волею (а іноді й всупереч), але й сама жінка, що викликає у себе переривання вагітності (викидень) різними діями (способами). При цьому відповідальність вагітної жінки наступає і у тому випадку, коли вона допускає переривання своєї вагітності за допомогою інших осіб. Така відповідальність передбачена, зокрема, кримінальними кодексами: Австрії (п. 3 § 96) [166, с. 145], Аргентини (ст. 88) [168, с. 85], Бельгії (ст. 351) [169, с. 129], Іспанії (ч. 2 ст. 145) [173, с. 50], Сан-Марино (ст. 153, 154) [182, с. 121–122], Швейцарії (ст. 118) [189, с. 162], Японії (ст. 212) [191, с. 128].

Також у зарубіжному кримінальному законодавстві криміналізовано здійснення аборту без згоди жінки. Приміром, така відповідальність встановлюється в Кримінальному кодексі Австрії (абз. 1 § 98 «Переривання вагітності без згоди вагітної»): «Хто перериває

вагітність без згоди вагітної жінки карається позбавленням волі на строк до трьох років, якщо діяння спричинило смерть вагітної жінки, — то позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років» [166, с. 147]. У статті 85 Кримінального кодексу Аргентини вказано, що: «Той, хто зробив аборт, карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років каторжних робіт або тюремного ув'язнення, якщо діяв, не одержавши згоди жінки» [168, с. 84]. Частиною п'ятою статті 126 Кримінального кодексу Болгарії передбачено, що: «Якщо вмертвіння плода здійснене без згоди вагітної, покарання — позбавлення волі від трьох до восьми років» [178, с. 99]. Пунктом 3 статті 296 Кримінального кодексу Голландії встановлено, що: «Якщо аборт був здійснений без згоди жінки, повинні бути призначені строк тюремного ув'язнення не більш дванадцяти років або штраф п'ятої категорії» [170, с. 387].

Аналогічні положення закріплені і у кримінальних кодексах Бельгії (ст. 348) [169, с. 127], Латвії (ст. 135) [175, с. 156–157], Естонії (ст. 125) [165, с. 1140], Іспанії (ст. 144) [173, с. 49], Франції (ст. 223–10) [188, с. 217], Сан-Марино (ст. 153) [182, с. 121], Швейцарії (ч. 2 ст. 119) [189, с. 162], Японії (ст.ст. 215, 216) [191, с. 130].

У деяких державах передбачена кримінальна відповідальність і за примушування жінки до здійснення абортів. Зокрема:

- статтею 136 Кримінального кодексу Латвії встановлено, що: «Примус вагітної до проведення абортів, якщо внаслідок цього аборт здійснений, карається позбавленням волі на строк до двох років або арештом, або примусовими роботами, або грошовим штрафом до сорока мінімальних місячних заробітних плат» [175 с. 157–158];
- у статті 143 Кримінального кодексу Литовської республіки закріплене, що: «Той, хто, застосувавши фізичне або психічне насильство, примусив жінку до незаконного проведення абортів, карається публічними роботами або обмеженням волі, або арештом, або позбавленням волі на строк до двох років» [176, с. 251–252];
- параграф перший статті 153 Кримінального кодексу Польщі передбачає: «Хто, застосовуючи насильство до вагітної жінки або іншим способом без її згоди, перериває вагітність або шляхом насильства, протизаконної погрози або шляхом обману доводить вагітну жінку до переривання вагітності, підлягає покаранню позбавленням волі на строк від шести місяців до восьми років» [181, с. 126–127];

- статтею 115 Кримінального кодексу Узбекистану встановлюється, що: «Примушування жінки до здійснення штучного переривання вагітності, якщо аборт був здійснений, карається штрафом до п'ятдесяти мінімальних розмірів заробітної плати або виправними роботами до двох років або арештом до шести місяців» [184, с. 138–139].

Криміналізовано також, порушення протипоказань до проведення абортів, зокрема, за кримінальним законодавству Узбекистану (ст. 114) [184, с. 138], Молдови (п. «d» ч. 1 ст. 159) [180, с. 98], Литви (ст. 142) [176, с. 250–251].

Ще одним злочинном, передбаченим кримінальним законодавством різних країн романо-германської правової сім'ї, є переривання вагітності з порушенням строків, при яких припустима така операція за законом. Так, зазначене положення міститься в Кримінальному кодексі Молдови (п. «с» ч. 1 ст. 159) [180, с. 98], Естонії (ч. 2 ст. 126) [165, с. 1140], Франції (п. 1 ст. 223–11) [188, с. 217].

Кримінальна відповідальність за замах на здійснення операції штучного переривання вагітності передбачається кримінальними кодексами Франції (ст. 223–11) [188, с. 218], Японії (ст. 215) [191, с. 130] тощо.

Під впливом законодавчої практики держав континентальної Європи в багатьох країнах аборт, проведений на пізніх строках вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів, починають розглядати як вбивство, незалежно від згоди та ролі в цьому самої вагітної жінки, за відсутності такої єдиної надзвичайної обставини як необхідність порятунку життя самої жінки. Так, в 2004 році в США був прийнятий федеральний «Акт про захист ненароджених жертв насильства», у якому плід визнається людською істотою та має такі ж права, як і немовля [153, С. 67].

Справжньою новелою для кримінального законодавства країн романо-германської правової сім'ї є виділення у главі дев'ятій «Винні діяння проти особи» Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії окремого п'ятого розділу «Незаконне поводження з людським ембріоном» [165, с. 1141], який містить в собі чотири склади злочинів, які так чи інакше пов'язані із злочинним впливом на ембріон людини (злочини, пов'язані із незаконним штучним перериванням вагітності містяться у розділі четвертому цієї ж глави Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії [165, с. 1140–1141]).

Треба відмітити, що більшість статей цього розділу є неоднозначними для сприйняття і, мабуть, потребують додаткового тлумачення з боку естонського законодавця. Зокрема, стаття 129 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії «Заподіяння шкоди людському ембріону» визначає таке діяння, як заподіяння шкоди людському ембріону, що перебуває в матці, шляхом ушкодження, введення якої-небудь речовини або іншими діями, якщо це спричинило переривання вагітності або загибель людського ембріона, що карається грошовим стягненням або тюремним ув'язненням на строк до п'яти років» [165, с. 1141]. Однак, зі змісту цієї статті виходить, що будь-яке штучне переривання вагітності, здійснене, в тому числі, і у законному порядку є діянням злочинним, хоча аборт (при дотриманні певних правил) в Естонії не заборонений, про що свідчить наявність розділу четвертого глави другої Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії.

Стаття 130 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії «Заборонені дії з ембріоном» передбачає кримінальну відповідальність за клонування людини, а так само за створення гібридної або химерної людини, що карається грошовим стягненням або тюремним ув'язненням на строк до трьох років [165, с. 1141]. Однак, на сьогодні вченими-генетиками зроблений висновок про неможливість одержання життєздатних стовбурних кліток від химерних (гібридних) ембріонів, відповідно, зазначена кримінально-правова норма на теперішній час не має сенсу, тим більше, що міжнародної нормативної бази щодо цих створінь не існує, окрім, мабуть, положень самого загального характеру. Зокрема, у Рекомендації Ради Європи № 1046 від 24 вересня 1986 року щодо використання ембріонів та плодів людини для цілей діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання та торгівлі [134], у пункті «г» статті 13 рекомендується звернутися із закликом до урядів держав-учасників заборонити все, що можна розглядати як небажане використання ембріона або плода, у тому числі:

- імплантацію людського ембріона в матку іншої тварини або навпаки;
- злиття гамет людини з гаметами іншої тварини;
- створення ембріона зі сперми різних людей;
- з'єднання ембріонів або будь-яку іншу дію, яка може привести до появи химер [134].

Цілком доцільною видається норма, передбачена статтею 131 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії «Неналежне

поводження з людським ембріоном», в якій злочинним визначається екстракорпоральне створення людського ембріона, здійснене без мети перенесення ембріона в порожнину матки або поза установою, що має на те законне право, або особою, яка не має на те законного права, або екстракорпоральне зберігання людського ембріона в незамороженому виді понад встановленого законом строку, або здійснення угоди щодо людського ембріону у приватному порядку, що карається грошовим стягненням [165, с. 1141].

Законодавством України встановлені умови та порядок застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) [122; 198; 140; 128], однак, ні один із вітчизняних нормативних актів, що стосуються цього питання не містять інформації про конкретну відповідальність винних осіб за порушення зазначених умов та порядку.

Останньою в розділі п'ятому глави другої Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії стала стаття 132 «Незаконне сурогатне материнство», під яким розуміється перенесення чужої яйцеклітини або створеного з неї людського ембріона жінці, щодо якої відомо, що вона має намір після пологів відмовитися від розвиненої з ембріона дитини, що карається грошовим стягненням» [165, с. 1141].

Однак, для України ця норма не є актуальною, так як, на відміну від Естонії, сурогатне (замінне) материнство в Україні дозволено, отже, законодавчо визначені умови та порядок застосування методу сурогатного материнства [140; 128].

Проведений аналіз законодавства країн романо-германської правової сім'ї дає можливість стверджувати, що вітчизняним законодавцем плід, що перебуває в утробі матері, незалежно від строку його розвитку розглядається як фізіологічна частина її організму, якою вона має право розпоряджатися за своїм розсудом. Це означає, що законодавець ставиться до ембріона як до системи кліток, тканин і органів, що становлять частину жіночого організму, тобто, насамперед, як до якогось предмета (звідси впливає, що його можна продавати, знищувати тощо [122; 128]). Якби законодавець ставився до ембріона як до суб'єкта правовідносин, визнаючи його особливою, відособленою, самостійною частиною людини, що потребує захисту, то були б заборонені будь-які маніпуляції з ембріонами.

Але, через те, що ненароджена дитина залежно від стадії розвитку являє собою або згусток людських тканин (ранній період ембріогенезу), або відособлену істоту, здатну жити поза організмом матері (починаючи з двадцять другого тижня), «зрівняти» їх у соціальному

розумінні було б невірно [32]. Тому розмежувальним строком (що розмежує убивство та незаконне проведення абортів), на нашу думку, може бути лише двадцять другий тиждень вагітності, тому що саме із цього моменту в акушерстві та гінекології аборт змінюється передчасними родами, викидень — життєздатним плодом, саме із цього моменту заборонене штучне переривання вагітності за соціальними показниками [129]. Вже починаючи із цього часу, за розвитком всіх органів і систем, плід здатний існувати поза утробою матері, і він повинен мати право на охорону його життя. На нашу думку, при вирішенні питання про початок людського життя необхідно виходити лише з медичних аргументів і висновків, які також свідчать на користь висловленої позиції.

Таким чином, можна констатувати, що життя людини в Україні не одержало належної кримінально-правової охорони. На нашу думку, кримінальне законодавство України в цій частині потребує відповідного удосконалення.

Так, на нашу думку, у Кримінальному кодексі України необхідно передбачити, що посягання на життя дитини при строках вагітності понад двадцять двох тижнів незалежно від місця знаходження (усередині або поза тілом матері) є вбивством. До незаконного аборту слід відносити тільки випадки переривання вагітності при строку не більше двадцять двох тижнів.

Причиною для ініціювання таких змін стали досягнення в області сучасної медицини, які роблять можливим виживання плода на цій стадії розвитку. Можна припустити, що критерій життєздатності не є стабільним. Відповідно зміни в законодавстві щодо охорони здоров'я у даному питанні будуть вирішальними при тлумаченні ознаки «життєздатності» [32].

Юридичне визначення моменту народження дозволило б вз'єднати основи кримінально-правової охорони життя людини та виникнення права на життя, що в сукупності з істотним за останнє десятиліття скороченням соціальних показань для штучного переривання вагітності можна розглядати як позитивний крок законодавця в справі розширення інституту правової охорони права людини на життя.

Для досягнення повної логіки у врегулюванні розглянутого питання не обійтися без зміни окремих норм. Так, ми вважаємо необхідним доповнити статтю 115 КК України приміткою, яка б містила роз'яснення вживаних у кримінальному законі термінів, закріпивши, що «людиною в статтях цього Кодексу визнається життєздатний плід

у віці понад двадцять два тижні вагітності, новонароджена дитина, будь-яка людина, незалежно від віку та стану здоров'я». Таке закріплення в Кримінальному Кодексі України норми зазначеного змісту припинило би дискусію в доктрині кримінального права.

Потребує спеціального дослідження і проблема визначення кінця життя. Закінченням життя людини є її смерть, тобто смерть можна розглядати необхідним завершальним елементом життя людини. Філософський словник визначає смерть як «незворотне припинення життєдіяльності організму, неминучий природний кінець існування живої істоти» [195, с. 458].

Фізичне життя людини, його припинення є об'єктами дослідження, у першу чергу, біологічної і медичної науки. З біологічної точки зору, смерть — це загибель індивідуума як відокремленої живої системи, що супроводжується розкладанням білків та інших біополімерів, які є основними матеріальними субстратами життя; незворотне припинення всіх життєвих функцій організму (кровообігу, дихання, функцій центральної нервової системи) [151, с. 235].

Діагностичні критерії смерті, процедура констатації моменту смерті людини визначені у наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини» від 23 вересня 2013 року № 821 [126]. У ньому зазначено, що людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. А смерть мозку визначається як повна і незворотна втрата головним мозком людини всіх його функцій, що реєструється на фоні працюючого серця та примусової вентиляції легень [126].

До настання цих змін смерть людини називаються клінічною. Зустрічаються випадки, коли після настання клінічної смерті вдається відновити дихання та серцебиття і повернути людину до життя. Особливо в останні роки досягнення медичної науки і практики у сфері реаніматології сприяли зміні ставленню до смерті як до одномоментного явища. Її все частіше стали визначати як процес, розтягнутий в часі, що відповідає поступовому руйнуванню людського організму. При настанні смерті людини свідчить лише біологічна смерть, тобто стан незворотної загибелі організму, як цілого, коли зупинена серцева діяльність, зникла пульсація у великих артеріях, припинилося дихання, втрачені функції центральної нервової системи [112, с. 272].

В будь-якому разі, рішучим для констатації смерті є смерть мозку як поєднання факту припинення функцій всього головного мозку

з доказом незворотності цього припинення. Право на встановлення діагнозу смерті мозку дає наявність точної інформації щодо причин і механізмів цього стану [126].

Крім фактичних передумов, для визнання діяння злочином проти життя і здоров'я необхідні також юридичні передумови — протиправність і винність.

Справа в тому, що насильницька смерть може мати і правомірний характер (наприклад, виконання покарання у вигляді смертної кари (в Україні скасовано смертну кару); затримання озброєного злочинця). Крім того, насильницька смерть може бути свідченням не лише злочину проти життя, але й інших злочинів, пов'язаних з спричиненням смерті людини, а також про нещасний випадок і самогубство. В зв'язку з цим виникає проблема їх розмежування.

На відміну від правомірного позбавлення життя, нещасного випадку і самогубства, злочини проти життя переслідуються як протиправні діяння, передбачені Особливою частиною Кримінального Кодексу України. Для того щоб виключити віднесення до злочинів проти життя правомірне позбавлення життя та випадкове спричинення смерті (казус), що здійснюється за відсутності вини, необхідно при з'ясуванні поняття цих злочинів вказати на винне позбавлення життя.

Зі смертю людини припиняються й суспільні відносини, пов'язані з охороною його особистості, припиняється і кримінально-правова охорона його життя, і, отже, не можна говорити про вбивство, коли особа здійснює постріл у вже померлу людину з метою позбавлення її життя. Вбивство в цьому випадку вчинити неможливо, але дії особи все-таки становлять суспільну небезпеку, оскільки наслідки не наступають через причини, що по залежали від цієї особи. Вона повинна відповідати за замах на негідний об'єкт [16, с. 68–69].

Таким чином, підводячи підсумок аналізу існуючих позицій щодо родового об'єкту злочинів проти життя, можна зробити висновок, що життя людини слід розглядати як природне поєднання її біофізіологічного існування із соціальним функціонуванням її особистості.

В такому сенсі життя людини не є предметом правового регулювання (можливо, лише за винятком дій пов'язаних з ризиком для життя), воно може виступати лише в якості об'єкта правового захисту, в тому числі, й кримінально-правовими засобами.

Кожне окреме людське життя має свій початок (момент початку фізіологічних пологів) та кінець (смерть мозку). Однак, такої самої

кримінально-правової охорони як і новонароджена дитина, потребує життєздатний плід людини у віці понад двадцять два тижні вагітності, як такий, що фактично здатний існувати поза утробою матері.

Що ж до права на життя, то воно не означає саме життя, а є певною правовою формою, суб'єктивним правочином з формально-атрибутивними ознаками, які закріплені у Конституції України та міжнародно-правових актах.

Тому, на нашу думку, більш точною, такою, що відповідає сучасній доктрині кримінального права, є позиція вважати родовим об'єктом злочинів проти життя особи — життя людини, разом з тим, це і суспільні відносини, суб'єктом яких виступає людина. А з урахуванням власної позиції щодо внесення змін до назви відповідного розділу Особливої частини Кримінального кодексу України пропонуємо родовим об'єктом зазначених злочинів вважати суспільні відносини, пов'язані з охороною життя людини.

Для правозастосовної діяльності найбільш суттєве значення має безпосередній об'єкт, під яким розуміють ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким завдається шкода злочином, що підпадає під ознаки даного складу. З цього визначення насамперед випливає, що безпосереднім об'єктом, так само як загальним і родовим, можуть бути визнані тільки суспільні відносини, а не які-небудь інші блага чи цінності [154, с. 66]. Юридичним вираженням цих відносин виступають суб'єктивні права конкретних суб'єктів суспільних відносин.

Уточнюючи це поняття, М. І. Бажанов висловив думку, що безпосередній об'єкт — це суспільні відносини, яким спричиняє шкоду конкретний злочин. Інакше кажучи, це об'єкт окремого конкретного злочину [12, с. 32].

І тут слухання було б знову навести думку професора Є. Л. Стрельцова, про те, що поки немає злочинного посягання, суспільні відносини існують як об'єкт кримінально-правової охорони, а вже після вчинення злочину ці відносини виступають як об'єкт злочину [163, с. 81]. Ця позиція про розмежування об'єкту кримінально-правової охорони та об'єкту злочину, на нашу думку, є цілком вваженою і такою, що знімає протиріччя у загальній теорії об'єкту злочину та його класифікації, які виникли в сучасній науці кримінального права. І саме вона буде використана нами при обґрунтуванні власного бачення щодо безпосереднього об'єкта злочинів, передбачених статтями 115–120 КК України.

Крім того, у теорії кримінального права наявна класифікація безпосередніх об'єктів злочинів «по горизонталі». Цю теорію досить ґрунтовно охарактеризував М. Й. Коржанський [74, с. 248]. По «горизонталі» безпосередні об'єкти можуть поділятися на основні та додаткові. Саме ознаки основного безпосереднього об'єкта як частини родового дозволяють визначити родовий об'єкт і вирішити питання про включення складу злочину в ту чи іншу главу Особливої частини Кримінального кодексу.

Основний об'єкт, вважає професор Є. А. Фролов, це такі суспільні відносини, той інтерес, який законодавець, створюючи норму, намагався поставити під охорону кримінального закону в даному випадку. Додаткові об'єкти — суспільні відносини, які, заслуговуючи у певному аспекті самостійної охорони, стосовно цілей і завдань створення даної норми, захищаються кримінальним законом лише додатково, побічно, тобто оскільки ці відносини обов'язково ставляться в небезпеку спричинення шкоди під час вчинення посягання на основний безпосередній об'єкт. Факультативний об'єкт — це такі суспільні відносини, які, потребує в інших випадках і самостійної кримінально-правової охорони, під час вчинення даного злочину можуть потрапити в небезпеку заподіяння шкоди, проте зовсім не обов'язково. Головна відмінність факультативних об'єктів від основних і додаткових об'єктів полягає у тому, що факультативні об'єкти необов'язкові, вони не є необхідною ознакою складу злочину [196, с. 213–215].

Дещо іншу класифікацію безпосередніх об'єктів обґрунтував професор М. І. Бажанов, зокрема він вказав, що, як правило, злочин має один безпосередній об'єкт. Однак бувають такі злочини, які посягають відразу на два безпосередніх об'єкти (двооб'єктні злочини). У злочинах такого роду один безпосередній об'єкт є головним, основним, а інший — додатковим. Основний об'єкт — це ті суспільні відносини, які є частиною родового об'єкта і саме йому, головним чином, злочином заподіюється шкода. Тому саме цей основний безпосередній об'єкт як частина родового визначає внесення злочину в ту або іншу главу Особливої частини Кримінального кодексу. Додатковий безпосередній об'єкт — ті суспільні відносини, яким заподіюється шкода сумісно, поряд із основним об'єктом. Цьому об'єкту заподіюється також шкода, оскільки він визначає з основним об'єктом сутність злочину [12, с. 32].

Потрібно також враховувати, що додатковий об'єкт може бути необхідним (обов'язковим), а також факультативним. Отже, обов'яз-

ковим безпосереднім об'єктом є такий додатковий об'єкт, який завжди існує, а факультативний той, який може бути, а може і не бути [12, с. 33].

Ми вважаємо, що більш правильною класифікацією безпосередніх об'єктів «по горизонталі» є класифікація, згідно з якою дані об'єкти поділяються на основний, додатковий та факультативний. Оскільки, якщо йдеться про додатковий об'єкт, то він завжди є, однак в одних випадках він порушується, в інших — не порушується і говорити про додатковий обов'язковий і додатковий факультативний, на нашу думку, не доцільно.

Перейдемо до розгляду наявних в літературі підходів до визначення безпосереднього об'єкта злочинів, передбачених статтями 115–120 КК України.

Переважає більшість вітчизняних вчених переконана, що безпосереднім об'єктом досліджуваних злочинів є життя людини [80, с. 21; 81, с. 34; 84, с. 226; 164, с. 23].

Також у літературі в якості безпосереднього об'єкта розглянутих злочинів виділяють: життя особи [112, с. 272], життя іншої людини [186, с. 411; 149, с. 188], право на життя [76, с. 5], суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя [1, с. 5]. У спеціальній літературі щодо безпосереднього об'єкта злочину проти життя у кримінальному законодавстві ФРН зазначено, що таким об'єктом є життя іншої людини [47, с. 364].

Тобто, вчені обмежувалися з'ясуванням питання про те, чи є злочин проти життя посяганням на конкретне явище (тобто життя); або ж даною нормою охороняються відносини між певними індивідами, що виникають із приводу життя конкретної особи. Таким чином, з'ясування безпосереднього об'єкта такого злочину по суті зводилося до спору про об'єкт злочину взагалі [192, с. 65–66].

До позиції, що безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених статтями 115–120 КК України є життя конкретної людини схиляється й більшість інших вчених, які критично розглядають концепцію об'єкта злочину як суспільних відносин [194, с. 11], а також і ті, що формулюють об'єкт злочинного посягання через призму суспільних відносин, стверджуючи, що безпосереднім об'єктом злочину проти життя є життя людини як суб'єкта суспільних відносин [1, с. 5].

Існує точка зору, автор якої стверджував, що винний, вчиняючи злочин, посягає, насамперед, на право особи, а не на ті суспільні відносини, які покликано захищати право. Так, стверджується, що безпосереднім об'єктом посягання при вбивстві є «право на життя»

[76, с. 2–3]. Аналогічний підхід демонструється і у формулюванні безпосередніх об'єктів посягання при дослідженні інших злочинів. На перший погляд, з безпосереднього об'єкта злочинного діяння, який виражає його сутність, суспільні відносини не виключаються. Але в дійсності сутність самого безпосереднього об'єкта стає як би «прикметником» до суб'єктивного права потерпілого від злочину. Такий підхід був зустрінений ученими-правознавцями критично [16, с. 68].

Сам же автор, А. М. Красіков дещо раніше зазначав, що термін «право» багатозначний і часто не має юридичного змісту. Тому включення терміна «право» у безпосередній об'єкт злочину нічого не додає, а лише ускладнює його правильне розуміння. Адже, захист життя і інших благ здійснюється за допомогою цілого комплексу суспільних відносин, а безпосередній об'єкт посягання виражає їхню сутність.

Деякі вчені пропонують об'єктом злочинів проти життя вважати особу як суб'єкта суспільних відносин [125., с. 685]. З цим неможливо погодитися, особа є суб'єктом будь-яких суспільних відносин, не обов'язково тих, що є об'єктом посягання на життя особи.

Враховуючи позиції провідних вчених країн романо-германської правової сім'ї, зокрема професора Є. Л. Стрельцова, А. Е. Жалинського та власну точку зору, вважаємо, що безпосереднім об'єктом зазначених злочинів є життя будь-якої конкретної людини, незалежно від її віку, життєздатності, расової чи національної належності, соціальної корисності, моральних якостей тощо.

2.2. ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ В РОЗУМІННІ ОБ'ЄКТИВНОЇ ТА СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРИН ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В КРАЇНАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї НА ПРИКЛАДІ «ПРОСТОГО» УМИСНОГО ВБИВСТВА, НЕОБЕРЕЖНОГО ВБИВСТВА, ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА, ПОГРОЗИ ВБИВСТВА

Об'єктивна сторона являється собою обов'язковий елемент складу злочину, що характеризує зовнішню сторону злочину, а саме визначає, що відбувалося у реальній дійсності і відповідає вчиненню диспозиції тієї чи іншої норми Особливої частини КК України чи ні. Цей елемент, порівняно з іншими, має найбільшу інформативність для нормозастосувача відносно кваліфікації діяння, у зв'язку з тим, що вчинення того чи іншого діяння, що передбачене

у диспозиції тієї чи іншої статті кримінального закону, є підставою виникнення кримінально-правових відносин.

Отже, у кримінально-правовій літературі об'єктивну сторону визначають як зовнішню сторону злочину, його видимий бік, що підлягає безпосередньому сприйняттю, зовнішній акт злочинної поведінки, яка відбувається в певних умовах місця, часу та обставин [158, с. 299].

При цьому в якості обов'язкової ознаки в об'єктивну сторону всіх складів злочинів входить лише діяння (дія або бездіяльність). Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини, не може бути вчинено жоден злочин. Діяння завжди або безпосередньо вказується в диспозиції статті Особливої частини КК, або однозначно впливає з її змісту і, таким чином, є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Тому встановлення ознак такого діяння (дії чи бездіяльності) є обов'язковим у кожній кримінальній справі [78, с. 111]. Інші ознаки об'єктивної сторони: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину до складу в загальному плані не включаються, але входять у злочин. Вони конкретизують ступінь суспільної небезпеки об'єктивних ознак злочину. З урахуванням цього всі ознаки об'єктивної сторони складу злочину виконують різні функції та виступають у різних якостях стосовно до різних составів злочинів: виступають у якості складоутворюючих, або основних (тобто властивих основному складу), привілейованих (пом'якшуючих відповідальність обставин) [136] і кваліфікованих (обтяжуючих і особливо обтяжуючих обставин) [94].

На рівні одиничного конкретного злочину поняття «об'єктивна сторона злочину» ширше об'єктивної сторони як елемента складу, тому що воно включає не тільки ті ознаки, які є загальними для всіх злочинів даного виду, але й індивідуальні ознаки, властиві тільки даному випадку. На думку академіка В. М. Кудрявцева, на всіх наступних щаблях абстракції (виду, роду, загального поняття злочину) поняття об'єктивної сторони злочину та складу теоретично та практично збігаються. Тому в зазначених випадках цілком правомірно вживати в зовсім однакових значеннях терміни «об'єктивна сторона складу» і «об'єктивна сторона злочину», тому що ці поняття включають відповідно ті самі ознаки (видові, родові, загальні ознаки злочину) [89, с. 45–46].

Однак, усі ознаки об'єктивної сторони складу злочину виконують самостійні функції, необхідні для складу в цілому.

Ознаки діяння в складі злочину визначають юридичне значення акту поведінки (дії або бездіяльності). Ознака наслідків визначає характер і масштаби (обсяг) шкідливих змін в об'єкті кримінально-правової охорони, необхідні для кримінально-правової характеристики та оцінки суспільної небезпеки діяння. Ознака причинного зв'язку забезпечує взаємодія між зазначеними вище ознаками.

Саме ці ознаки (за умови їх взаємодії) визначають юридичну природу злочину та відмежовують його від іншої соціально значущої поведінки (наприклад, аморального вчинку, адміністративного або іншого делікту). Тому можна сказати, що вони мають основне кримінально-правове значення. Крім того, зазначені ознаки є тем матеріалом, з якого складаються різні конструкції складів злочинів (формальний, матеріальний, усічений склад) [78, с. 94]. Таким чином, їх можна назвати ще й конструктивними ознаками, тобто ознаками, використовуваними законодавцем при конструюванні складів конкретних злочинів.

Кримінальним законом визначено, що злочином визнається суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК України). Таким чином, термін «діяння (дія або бездіяльність)» вживається в законодавстві та кримінально-правовій доктрині для позначення декількох взаємозалежних, але не тотожних понять — злочину, ознаки об'єктивної сторони злочину та ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

У процесі формулювання ознак складу злочину законодавець провадить аналіз усіх обставин і типізує їх у диспозиції статті кримінального закону, визначаючи вплив на диференціацію відповідальності. Таким чином, цей процес носить характер об'єктивно-суб'єктивний: він заснований на аналізі об'єкта криміналізації і у той же час залежить від волевиявлення законодавця. Саме в другій, суб'єктивній стороні криється небезпека свавілля, суб'єктивізму у відборі необхідних обставин. І як наслідок виникає потреба в чітких критеріях, якими слід керуватися законодавцеві, що диференціює кримінальну відповідальність за відповідне діяння. Тим часом слід констатувати, що проблема основ диференціації кримінальної відповідальності не одержала достатнього висвітлення в літературі. Це особливо помітно на тлі досить значної уваги дослідників до проблем встановлення чи скасування кримінальної відповідальності (криміналізації та декриміналізації) [21; 36, с. 90].

Одним із правил законодавчої техніки є вимога погодженості змісту всіх ознак і конструкцій як основного, так і кваліфікованих составів злочинів. Іншими словами, всі частини законодавчої формули повинні суворо відповідати один одному [101, С. 158]. У випадку неузгодженого викладу кваліфікуючого та основного ознак складу неминуче виникають складності в процесі їх тлумачення та застосування.

Це положення є актуальним для злочинів проти життя, де вбивство без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, передбачене частиною першою статті 115 КК України, або так зване просте вбивство є основним складом даного виду злочинів.

Кваліфікація простого вбивства є достатньо розробленою наукою кримінального права темою, про що свідчить велика кількість серйозних наукових розробок. Так, у спеціальній юридичній літературі проблеми простого вбивства, розглядалися в дослідженнях С. В. Бородіна [17], О. О. Жижиленка [48], Т. П. Страмілової [148], М. С. Таганцева [152], М. Д. Шаргородського [202] та інших авторів. Однак, з моменту виходу робіт зазначених вчених-правознавців пройшло багато часу та відбулися істотні зміни в тенденціях кримінальної обстановки. На сьогоднішній момент опрацювання потребують не тільки питання визначення місця простого умисного вбивства в структурі сучасної злочинності проти життя, об'єктивного сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони, але, що найважливіше, питання кваліфікації простого вбивства. При цьому, важливо відзначити, що в основній своїй масі вбивства виявляються та реєструються на стадії закінченого злочину, дійсні мотиви вчинення яких не завжди можна визначити з матеріалів справи, що найчастіше впливає на остаточну кваліфікацію злочинного діяння.

На прикладі визначень простого вбивства у кримінальних законах різних країн романо-германської правової сім'ї ми можемо простежити процес еволюційного удосконалення законодавчого формулювання цього злочинного діяння.

Так, польські та молдовські законодавці обмежуються дуже лаконічним формулюванням — «вбивство людини» (пар. 1 ст. 148 Кримінального кодексу Польщі [181, с. 124], ч. 1 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови [180, с. 94]). У цей час таке визначення представляється малоінформативним. Зрозуміло, що жертвою вбивства, як злочину проти особи, може бути тільки людина, а не тварина, а тим більше неживий предмет. У свій час професор С. Мокринський, коментуючи норму про вбивство, відзначав, «людиною закон визнає всяку живу істоту, породжену жінкою» [105, с. 6]. Неоднозначність

даного визначення полягає в тому, що вчений виводить жінку за рамки поняття «людина». З позицій деяких вчених в галузі кримінального права взагалі поки немає необхідності в уточненні цього поняття. Але, у принципі, вчені не виключають, що така необхідність може виникнути, враховуючи експерименти із клонуванням живих істот, штучним створенням ембріонів за допомогою стовбурних кліток тощо [15, с. 24].

У кримінальних кодексах Австрії, Данії, Естонії, Литви, ФРН з'являється додаткова ознака, що призвела до появи такого визначення як «вбивство іншої людини» (як варіант «іншої особи») (параграф 131 Кримінального кодексу Австрії [166, с. 131], параграф 237 Кримінального кодексу Данії [172, с. 183], ст. 113 Кримінального кодексу Естонії [165, с. 1138], ч. 1 ст. 129 Кримінального кодексу Литви) [176, с. 242], параграф 212 Кримінального кодексу ФРН [187, с. 127]). Цим підкреслюється, що заподіяння смерті самому собі не є злочином. З точки зору сучасних уявлень про кримінальну відповідальність така вказівка може здаватися зайвою. Однак, і в новітній час замах на самогубство деякі кодекси країн англо-американської правової сім'ї вважають злочином проти життя (наприклад, ст. 309 Кримінального кодексу Індії). У Великобританії кримінальна відповідальність за самогубство та замах на самогубство скасована лише Законом про самогубство у 1961 році [117, с. 17].

Дещо «відкриває завісу таємниці» щодо законодавчого поняття вбивства законодавець Іспанії, який під вбивством без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин розуміє «заподіяння смерті іншій людині» (ст. 138 Кримінального кодексу Іспанії [173]), що хоча б у такій скороченій формі розкриває механізм вчинення даного діяння.

Законодавець Швеції обмежився згаданим нами доктринальним терміном «просто вбивство» (ст. 2 глави 3 частини другої Кримінального кодексу Швеції) [190, 36]), однак, ніяких пояснень з приводу змісту цього формулювання у шведському кримінальному законі не представлено.

Ще більш цікавим представляється формула так званого простого вбивства, запропонована норвезьким законодавцем. У побудові диспозиції відповідної статті кримінального закону структурним центром виступає суб'єкт злочину, тому норма про вбивство викладається наступним чином: «Особа, через яку відбувається смерть... підлягає покаранню за вбивство..» (ч. 1 пар. 233 Кримінального кодексу Норвегії [160, с. 205]), власне, цим характеристика цього діяння і обмежується.

Далі, практична більшість норм кримінального законодавства країн романо-германської правової сім'ї вказує на умисний характер простого вбивства. Сама проста формула диспозиції — це «умисне вбивство» в статті 108 Кримінального кодексу Грузії [171, с. 165], частині першій статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [184, с. 320], стаття 111 Кримінального кодексу Швейцарії [189, с. 160].

На спосіб вчинення такого умисного діяння — «умисне позбавлення життя іншої людини» вказано в частині першій статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [167, с. 146], частині першій статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [183], «умисне позбавлення життя іншої особи» — у статті 115 Кримінального кодексу Болгарії [178, с. 94], і так само у статті 287 Кримінального кодексу Голландії [170, с. 384], але із застосуванням терміну «просте вбивство», що надає більше можливостей для відмежування такого вбивства від його кваліфікованих видів.

У ряді кримінальних кодексів країн континентального права представлена інше формулювання — «умисне заподіяння смерті іншій людині». Так вказано в частині першій статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [185], або ж «умисне заподіяння смерті іншій особі» у статті 221–1 Кримінального кодексу Франції [188, с. 179].

Виходячи з формули, що смерть людини є, власне, закінченням, припиненням її життя вважаємо терміни «заподіяння смерті» та «позбавлення життя» тотожними, тобто позбавлення життя іншої людини і є заподіянням їй смерті, так само і навпаки. В першому випадку вказується на наслідки, у другому — на об'єкт посягання. На нашу думку, не має сенсу ці два терміни протиставляти, єдиним непринциповим, формальним аргументом на користь терміну «позбавлення життя» може стати те, що ми ведемо мову про злочини проти життя, яке є об'єктом злочинного посягання, тому більш логічним видається застосування саме такої форми.

Однак, найбільш повного змістовного значення набирає формула простого вбивства із застосуванням поняття протиправності такого діяння. Ми згодні з думкою вчених та законодавців, що ознака протиправності в характеристиці вбивства є необхідною. Вона дозволяє відмежувати вбивство від правомірного позбавлення життя людини. Так, заподіяння смерті при необхідній обороні не тільки не тягне кримінальної відповідальності, але й не може бути назване вбивством. Так само не є вбивством і інші випадки правомірного позбавлення життя: при виконанні вироку до смертної кари, під час бойових дій тощо.

Тому, в кримінальних законах ряду країн романо-германської правової сім'ї, що були прийняті за останні десятиліття на протиправність вбивства прямо вказано у диспозиціях відповідних норм. Це «протиправне умисне позбавлення життя іншої людини» (ч. 1 ст. 139 Кримінального кодексу Білорусі [58, с. 542], ч. 1 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії) [177], ч. 1 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану [179]); «протиправне умисне заповідання смерті іншій особі» (ст. 116 Кримінального кодексу Латвії [175, с. 144]).

Так само, в частині першій статті 115 КК України 2001 року вперше в історії вітчизняного кримінального права було встановлено законодавче визначення поняття вбивства: «умисне протиправне заповідання смерті іншій людині». У колишніх кримінальних кодексах радянського періоду термін вбивства не визначався. Очевидно, законодавці виходили з того, що поняття вбивства у кримінальному праві не відрізняється від загальноприйнятого.

Частіше вбивство відбувається шляхом активних дій, для позбавлення людини життя може бути застосований як фізичний (удар ножем, здавлювання шиї, отруєння тощо), так і психічний вплив (спричинення психічної травми, що заповідала смерть, підмова до самогубства особи, яка не усвідомлює значення цього акту тощо).

Для вбивства винний може використати м'язові зусилля свого тіла, різні знаряддя (ніж, камінь та інше), а також привести в дію різноманітні механізми та речовини (пістолет, отрута тощо). Із цією ж метою можуть бути використані явища природи, джерела підвищеної небезпеки, обстановка стихійного лиха тощо [82, с. 18].

Так, підсудний В. 3 березня 2014 року о дванадцятій годині у місті Кам'янці-Подільському, під час розпивання алкогольних напоїв із потерпілим Г., в ході суперечки, з метою умисного заповідання смерті потерпілому Г., звалив його на землю, став боротися з ним і спричинив потерпілому тілесні ушкодження у вигляді чисельних садин лівої половини обличчя, черевної стінки, на передній поверхні лівого і правого стегон, які по ступеню тяжкості відносяться до легких тілесних ушкоджень. Після цього, в процесі боротьби, лежачи на землі, підсудний В., опинившись за спиною потерпілого Г., накинув йому на шию синтетичну мотузку, яку підібрав на місці події, закинув петлю на шиї потерпілого Г., виламав гілку, просунув поміж шию і мотузку та зробив не менше п'ятнадцяти витків, таким чином стискаючи петлю на шиї потерпілого, що привело до подальшого розвитку механічної асфіксії та настання смерті потерпілого Г., заповідавши при цьому тілесне ушкодження у вигляді

поперечно розташованої странгуляційної борозни в області середньої третини шиї, що являється видовою ознакою настання смерті, і по ступеню тяжкості відноситься до тяжких тілесних ушкоджень, як небезпечно для життя [29].

У разі вбивства шляхом бездіяльності йдеться про невчинення винним дії, яка б запобігла настанню смерті, за умови, що він був зобов'язаний здійснити її та мав можливість зробити це. Таке зобов'язання діяти може випливати із закону або інших нормативних актів (наприклад, мати, яка в силу закону зобов'язана піклуватися про немовля, не годує його), службового становища або професійних обов'язків (наприклад, особа медичного персоналу для спричинення смерті хворому не здійснює необхідного лікування), попередніх дій винного (наприклад, залишення будь-кого у небезпеці для позбавлення його життя і неприйняття заходів щодо його врятування) тощо [82, с. 19].

Обов'язкова умова відповідальності за вбивство — наявність причинному зв'язку між дією (бездіяльністю) винного та смертю потерпілого. Дане питання має вирішуватися слідчими та судовими органами в кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин справи. Причинний зв'язок, що встановлюється, має бути не випадковим, а необхідним. Тому дія або бездіяльність особи може бути визнана причиною смерті іншої людини лише тоді, коли цей наслідок мав свою підставу у вчиненому діянні, ним породжувався, тобто був його необхідним результатом [82, с. 19].

Для вбивства є типовим прямий (безпосередній) причинний зв'язок [88, с. 146]. Наприклад, постріл у потерпілого спричиняє його смерть. Значно складніше буває встановити причинний зв'язок, коли він має непрямий, опосередкований характер. Причинний зв'язок при вбивстві може бути опосередкований:

- 1) дією автоматичних пристроїв (часовий механізм, різні сповільнювачі при вибуху);
- 2) очікуваними діями потерпілого, які можуть бути як правомірними (наприклад, розкриття адресатом посилки, що містить підривний пристрій, або приведення потерпілим в дію двигуна замінованої автомашини), так і неправомірними (наприклад, свідоме залишення в салоні автомобіля пляшки з отруєною горілкою розраховуючи на те, що угонщик її вип'є);
- 3) дією малолітнього або психічно хворого, які не усвідомлюють характеру вчиненого;
- 4) дією природних сил (наприклад, залишення на морозі побитого до непритомності потерпілого);

5) дією третіх осіб (наприклад, запізніле або некваліфіковане надання медичної допомоги потерпілому) [15, с. 26–27].

Визначальним для встановлення причинному зв'язку є висновки про те, що смертельний результат — наслідок дії (бездіяльності) винного в конкретних умовах місця та часу.

Поділ причинних зв'язків на прямі та опосередковані має практичний сенс, оскільки свідчить про різний рівень впливу винного на злочинний результат. Звідси впливає і запропоноване вченими-правниками поділення способів вбивства на сильнокеровані та слабкочеровані [15, с. 27]. Наприклад, перерізання горла або прицільний постріл у серце — сильнокерований спосіб вбивства. Вчинення подібної дії, як правило, свідчить про прямий умисел на позбавлення життя. Напроти, вбивство шляхом вибуху, підпалу, отруєння їжі, влаштування аварії автомобіля тощо характеризується слабкочерованим способом. При цьому більш імовірні й помилка в особі потерпілого, і байдуже відношення до настання смертельного результату та кількості жертв, що, однак, не виключає умислу на заподіяння смерті.

Суспільно небезпечним наслідком вбивства є настання незворотної смерті потерпілого. З цього моменту даний злочин вважається закінченим [112, с. 275]. Процес розвитку причинного зв'язку припускає, що причина завжди в часі передує наслідку. При цьому не має значення, як швидко після вчинення злочинної дії настала смерть. Цей проміжок часу може бути значним [82, с. 19]. Головне, що винний діяв з умислом на вбивство, тривалість часу, що пройшов з моменту нанесення ушкоджень і до смерті потерпілого, для кваліфікації злочину як умисного вбивства значення не має.

В будь-якому разі, причинний зв'язок між вказаними вище діями і наслідками має бути необхідним — смерть потерпілого є закономірним результатом умисного діяння винної особи, а не третіх осіб або будь-яких зовнішніх факторів. Якщо ж причинний зв'язок наявний, а вина особи відсутня, то має місце казус (випадок) — невинне заподіяння смерті потерпілому [78, с. 170].

Такі ознаки об'єктивної сторони простого вбивства як місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка його вчинення не впливають на кваліфікацію, однак, їх встановлення є обов'язковим, оскільки у ряді випадків вони мають значення для кваліфікації вбивства за частиною другою статті 115 КК України і для додаткової кваліфікації діяння за іншими статтями Особливої частини Кримінального кодексу України.

Смерть людині може бути заподіяна будь-якими способами: безпосереднім фізичним впливом на організм потерпілого (постріл із вогнепальної зброї або нанесення удару холодною зброєю у життєво важливі органи; задушення; утоплення; повішення), так і обумовлювати такий вплив будь-якими факторами зовнішнього середовища (отруєння; використання радіоактивних матеріалів, електричного струму, вибухових речовин, низької чи високої температур тощо). Способом заподіяння смерті людині може бути і психічний вплив (переляк), коли винний, наприклад, знаючи про невиліковну серцеву хворобу людини, вчиняє такі дії з умислом на позбавлення її життя, або ж, схиляння особи, що не усвідомлює характер і значення своїх дій, до позбавлення себе життя [186, с. 381].

Відповідно до пункту 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», умисне вбивство без кваліфікуючих ознак, передбачених частиною першою статті 115 КК України, а також без ознак, передбачених статтями 116–118 КК України, зокрема в обопільній сварці, або в бійці, або з помсти, ревнощів, за іншими мотивами, викликаними особистими відносинами винного з потерпілим, підлягає кваліфікації за частиною першою статті 115 КК України [133].

Найпоширенішим видом злочину, передбаченого частиною першою статті 115 КК України є вбивство в обопільній сварці чи бійці. До даного виду вбивств відносяться різноманітні види насильницького заподіяння смерті потерпілим: «сімейні вбивства», заподіяння смерті в результаті вирішення побутових міжособистісних конфліктів між співмешканцями, родичами, знайомими тощо. Так, 17 травня 2009 року біля години ночі в селі Ясено Сторожинецького району Чернівецької області, знаходячись біля магазину «Крамниця», під час конфлікту та обопільної бійки, яка виникла між жителями села Ясено та села Драчинці підсудний Н. з метою заподіяння смерті громадянину Г., приставив дульний зріз мисливської рушниці, яку утримував в своїх руках, в область розташування життєво важливих органів людини — живота, вистрілив, смертельно поранивши при цьому громадянина Г. і який внаслідок вогнепального поранення, від отриманих тілесних ушкоджень, що мають ознаки тяжких і небезпечних для життя, в момент їх виникнення, помер [25].

Під сваркою розуміють гостра суперечку, що супроводиться взаємними докорами, образами; стан, період взаємної ворожнечі, що виникає внаслідок такої суперечки; порушення дружніх взаємин

[143, с. 65]. Бійка трактується як взаємне завдання ударів, побоїв [141, с. 179], як фізичне зіткнення людей, вчинене за обопільною мовчазною або словесно вираженою згодою для вирішення виниклого спору або конфлікту. Фізичне зіткнення охоплюється бійкою і у тому випадку, коли воно почато з ініціативи однієї зі сторін за умови, що інша прийняла виклик і вступила в бійку для зведення особистих рахунків [156, с. 44].

У випадках умисного вбивства у переваженій більшості випадків сварка переростає у бійку, яка закінчується заподіянням смерті одній із сторін бійки. Так, 11 вересня 2011 року приблизно о півночі між потерпілим Д. та підсудним Х., які перебували у стані алкогольного сп'яніння, виникла сварка на побутовому ґрунті, яка переросла у бійку. Під час бійки, викликані неправомірними діями потерпілого Д., підсудний Х. схопив ніж і умисно наніс потерпілому Д. два удари в живіт та два удари в ліву частину грудей, внаслідок яких останній помер [24].

Як бачимо, від початку мета бійки — нанесення побоїв, а не заподіяння смерті «кривднику», тому якщо бійка переростає у вбивство, останнє виглядає як «вбивство на ґрунті сварки та бійки». І хоча дії, що тих, хто б'ється нерідко виглядають безмотивними, насправді в якості рушійних факторів виступають певні низинні мотиви. Тому, оцінюючи матеріали судової практики, треба погодитися з позицією вчених, що і сварка, і бійка усього лише обставини вбивства, безперечно вчиненого за якимось певним мотивом. Аналіз мотивів вбивств у бійці і сварці показує, що вони виявляються різноманітними. Це можуть бути хуліганські спонування, користь, ревності, помста, боягузтво, заздрість, бажання позбутися чоловіка-п'яниці тощо [16, с. 109].

Однак, при цьому слід мати на увазі, що позбавлення життя на ґрунті особистої сварки, яка переросла в бійку, може кваліфікуватися за частиною першою статті 115 КК України за умови, що відсутні обтяжуючі обставини, передбачені в частині другій статті 115 КК України. Так, зокрема, вбивство у бійці, вчинене з хуліганських мотивів, повинно кваліфікуватися за пунктом 7 частини другої статті 115 КК України. Вирішальне значення в таких випадках має наявність або відсутність хуліганського мотиву. Також, внаслідок бійки може мати місце вбивство через необережність, яке кваліфікується за статтею 119 КК України [82, с. 26]. Тому з'ясування мотивів та обставин вчиненого у бійці вбивства є надзвичайно важливим, тому що сам по собі факт сварки та бійки не є вирішальною ознакою для кваліфікації вбивства за частиною першою статті 115

КК України. Визначальним фактором тут виступає мотивація дій вбивці, що приймає участь у сварці або бійці. Важливо встановити, що мотивами вбивства в такому випадку не служать обставини, віднесені законодавцем до числа обтяжуючих покарання, сама ж сварка розглядається винним як привід для початку насильницької дій, що, в підсумку, призводить до заподіяння смерті потерпілому.

Як просте вбивство кваліфікується вбивство вчинене з помсти. Етимологічний зміст слова «помста» припускає діяння, спрямоване на відплату кому-небудь за вчинену кривду, заподіяне зло тощо; бажання відплатити за вчинене зло; готовність мстити [144, с. 136].

Підставою для виникнення мотиву помсти можуть бути слова, дії, вчинені потерпілим безпосередньо перед вбивством, а можуть бути й такі вчинки потерпілого, які були вчинені в минулому: образа словом або дією, заподіяння шкоди здоров'ю, припинення подружніх відносин, відмова вступити в інтимний зв'язок, неповернення боргу, невиконання зобов'язань за контрактом, критичні висловлення в засобах масової інформації, погроза викриття злочинної діяльності, шантаж тощо [159, с. 52].

Так, Рожищенський районний суд Волинської області засудив обвинуваченого М., який 8 липня 2014 року, близько 20 години, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, знаходячись на березі ставка в селі Уляники Рожищенського району району, під час сварки, яка виникла на ґрунті особистих неприязних відносин з громадянином А., бажаючи умисно протиправно заподіяти смерть останньому, з метою мнимої помсти за свою сестру Д., у якої на той час виник конфлікт з її колишнім чоловіком А., знаходячись обличчям до потерпілого, принесеним із собою розкладним ножем, який тримав у правій руці, наніс йому один сконцентрований удар у ліву ділянку грудної клітки, внаслідок чого заподіяв йому проникаюче колото-різане поранення грудної клітки зліва із пошкодженням легені, серця, внаслідок чого останній помер [23]. Суд прийшов до висновку, що обвинувачений М., своїми умисними діями, які виразилися в умисному протиправному заподіянні смерті іншій людині, скоїв вбивство з помсти, вчинивши тим самим злочин, передбачений частиною першою статті 115 КК України [23].

Мотив помсти може нести на собі особистісне сприйняття винним у вчиненні злочину, тих дій і слів потерпілого, які, на його погляд, його кривдять, заподіюють йому душевні або фізичні страждання. Об'єктивно це може бути й не так, що в діях потерпілого немає образливих дій. Мотив помсти викликаний уявленням

винного про чийсь, у тому числі може і реально не існуючі, образливі для нього дії або слова [206, с. 167].

Приводом для вчинення вбивства за мотивом помсти іноді є недостойна поведінка члена родини, що зловживає алкоголем, що й створює нестерпні для спільного проживання умови. Так, підсудна Т., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та в давніх неприязних стосунках з батьком, які виникли між ними на побутовому ґрунті, під час обопільної сварки та бійки, керуючись мотивом помсти за її побиття, маючи на меті умисно протиправно заподіяти смерть, застосувавши ніж господарсько-побутового призначення, умисно нанесла сконцентрований удар лезом в життєво-важливий орган — бокову поверхню грудної клітки зліва, призвело до настання смерті останнього на місці події. В суді підсудна Т. показала, що з батьком перебувала в давніх неприязних стосунках. Батько зловживав алкоголем, ображав і бив її, матір та дочку [27].

Вбивство з помсти може бути вчинене у зв'язку з правомірними та етичними діями потерпілого (наприклад, вбивство винним свого родича за те, що останній неодноразово дорікав йому щодо аморальної поведінки) [82, с. 27].

Судова практика кваліфікує за частиною першою статті 115 КК України випадки вбивства з помсти за несплату боргу, вбивство, вчинене при охороні особистого майна, а також вбивство на ґрунті того, що потерпілий без дозволу користувався майном винного. У цих випадках мотивом позбавлення життя є помста за матеріальну шкоду, заподіяну винному. Оскільки останній в даних випадках, вчиняючи вбивство, ніякої матеріальної вигоди не одержує, його дії не можуть кваліфікуватися за пунктом 6 частини другої статті 115 КК України як вбивство з корисливих мотивів [82, с. 27].

Вбивство з помсти, незалежно від місця його вчинення, не може кваліфікуватися як вбивство з хуліганських мотивів [133].

Також, вбивство з помсти кваліфікується за частиною першою статті 115 КК України тоді, коли воно не пов'язане з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку. В іншому випадку відповідальність настає за пунктом 8 частини другої статті 115 КК України [133].

Так само, якщо у вбивстві з помсти немає мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, то дії винного потрібно кваліфікувати за частиною першою статті 115 КК України, якщо ж помста супроводжується зазначеними мотивами, то дії винного підпадають під пункт 14 частини другої статті 115 КК України.

Таким чином, судова практика та висновки вчених дають можливість стверджувати, що мотив помсти впливає з ґрунті особистих відносин між вбивцею і його жертвою, у результаті чого помста персоніфікується, здобуває яскраво виражений особистісний характер. Вважаємо, що цими ж міркуваннями необхідно керуватися, відмежовуючи вбивство з помсти від вбивства з хуліганських мотивів. Останнє відбувається на ґрунті явної неповаги до суспільства, загальноприйнятих норм моралі, коли потерпілим, як правило, виявляється випадкова людина та конфлікт із якою не носить особистісний характер. Вбивство з помсти, навпаки, припускає наявність виключно особистісних взаємовідносин між вбивцею та потерпілим.

Як просте вбивство кваліфікується також вбивство вчинене з ревнощів. Словником української мови ревності розуміються як сумнів у вірності, коханні, підозра в зраді подружжя [142, с. 473].

Психологи вважають, що «ревності — це складний психологічний феномен, оскільки він стосується емоційно (почуттєвої, поведінкової, когнітивної, ціннісної сторони особистості, актуалізуючи виникнення внутрішніх конфліктів, появу невротичних і психотичних реакцій» [41, с. 87].

Вченими-правознавцями ревності трактуються як «побоювання втрати кохання, дружби, прихильності або іншого блага, поєднана із прагненням зберегти за собою володіння цим благом, утримати його» [147, с. 9], або ж «особливе психічне переживання, викликане зміною довірчих відносин між особами, яким ці відносини забезпечують внутрішню стабільність і безпеку емоційного стану» [18, с. 39]. Якщо ж мова йде про вбивства, пов'язані з відносинами між чоловіком і жінкою, які відбуваються на ґрунті еротичних ревнощів, то це являє собою «комплекс переживань при дійсній або підозрюваній зраді коханої людини, який характеризується складною психологічною структурою, емоційними реакціями та станами, болісними сумнівами, складними проявами в інтелектуальній і волевій сферах, різноманітним форм поведінки» [148, с. 16].

Вітчизняний дослідник О.Л. Старко відстоює позицію, що найбільшого вбивство через ревності має місце тоді, коли винний сумніваючись чи підозрюючи кохану (-ого), вбиває справжнього чи уявного суперника або людину, яку кохає. Вбивство з ревнощів може вчинятися і через відмову одружитися, продовжувати шлюб чи інтимний зв'язок. Так, наприкінці 1998 року дружина підсудного Ж. громадянка П. покинула останнього та стала співмешкати

з громадянином А. З цього часу підсудний Ж. намагався різними способами повернути дружину до себе, однак дані зусилля ні до чого не призвели і тому у нього на ґрунті ревнощів виник злочинний намір, направлений на умисне вбивство громадянина А. Реалізуючи свій злочинний намір, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачаючи його суспільно небезпечні наслідки і бажаючи їх настання, підсудний Ж., взявши з собою з дому мисливську двоствольну рушницю, зарядив її двома патронами споряджених кулею та прибув до будинку, де мешкали громадянка П. та громадянин А. Продовжуючи реалізовувати свій злочинний намір, підсудний Ж. постукав у вікно зазначеного будинку. На даний стук вийшов громадянин А. В цей час підсудний Ж., реалізуючи свій злочинний намір, здійснив постріл з рушниці в область тулуба громадянина А., після чого з місця події втік, від отриманого поранення громадянин А. помер [26]. Також, відома низка вбивств, вчинених підлітком на ґрунті ревнощів у зв'язку з тим, що батьки та інші родичі ставилися до вбитого (брата чи сестри) «краще», ніж до того, хто вчинив цей злочин [145, с. 498].

Треба погодитися, що питання про правову та морально-етичну оцінку ревнощів є одним із дискусійних в юридичній літературі. У чисельних дослідженнях, присвячених злочинній поведінці, породженій ревнощами мова про ревнощі як почуття, які детерміновані певними зовнішніми та внутрішніми подразниками, що здійснюють на психіку особистості психотравмуючий вплив. В якості зовнішніх подразників найчастіше виступають реальні люди, поведінка яких може ініціювати виникнення ревнощів. Внутрішні подразники — це думки, фантазії, які теж можуть актуалізувати прояв ревнощів [41, с. 87].

Звісно, що ревнощі як певні психічні переживання супроводжуються і іншими почуттями, такими як озлоблення, гнів, страхи, відчай, породжують помсту, заздрість, ненависть тощо.

Ближче всього до ревнощів у цій низці побічних і похідних мотивів стоїть помста. У правовій літературі суперечливо вирішується питання про розмежування таких мотивів, як ревнощі та помста. Так, на думку деяких вчених, незважаючи на зовнішню подібність зазначених мотивів, природа їх виникнення різна. Помста, виникаючи на ґрунті особистих неприязних відносин, пов'язана з умисним заподіянням зла, неприємностей з метою відплатити за образу або страждання і тим самим відновити якусь психологічну рівновагу месника. Ревнощі ж, навпаки, виникають у виключно особистісних, інтимних відносинах між партнерами. Зміст ревнощів

полягає в прагненні винного зберегти до себе емоційну прихильність потерпілого, бажанні відновити почуття кохання та прихильність певної особи [86, с. 12].

Однак, нам близькою видається позиція вчених, які вважають, що людина, що відчуває почуття ревнощів, вчиняючи вбивство, прагне розправитися або з особою, що проявила невірність, або з особою, що стала причиною цієї невірності. Насильство в подібних випадках часто виявляється помстою за справжню або уявну зраду. Отже, вбивство на ґрунті ревнощів є вбивство з помсти [51, с. 141].

На наше переконання, ревнощі є скоріше почуттями ніж мотивом вчинення злочину, який характеризується як внутрішнє спонукування, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого [78, с. 173]. Тобто, відчуваючи гостре почуття ревнощів, суб'єкт вчиняє умисне вбивство, керуючись усвідомленими мотивами, насамперед, помстою за дійсну чи уявну зраду, збереженням для себе певних моральних та матеріальних благ (часто розглядаючи свого партнера як певну «власність» в фізичному і духовному розумінні), відновленням певного статусу для себе та оточуючих. В будь-якому випадку для правильної кваліфікації повинні служити не первинність або похідність виникнення того або іншого мотиву, і тим більше — не особливості особи потерпілого, а виявлені та доведені мотиви ревнощів або помсти у якості ключових (спонукальних) факторів, домінант, що визначають поведінку вбивці.

Треба відмітити, що на законодавчому рівні мотиви помсти або ревнощів при умисному вбивстві у кримінальному праві країн романо-германської правової сім'ї не виділяється (за виключенням мотиву кровної помсти, який буде проаналізовано в наступному розділі).

За частиною першою статті 115 КК України кваліфікуються випадки умисного вбивства, вчиненого на прохання потерпілого. Судова практика відносить сюди випадки умисного вбивства з почуття жалю до потерпілого, джерелами такого жалю зазвичай є: невиліковна хвороба, що викликає нестерпні страждання; смертельна рана; екстремальна ситуація, що загрожує неминуchoю (болісною) загибеллю потерпілому [148, с. 17]. В цьому випадку буде доцільним вести мову про еутаназію, однак, дослідження цього правового феномена проводиться нами в рамках аналізу привілейованих видів вбивств.

До простого вбивства також можна віднести умисне заповідання смерті з використанням безпорадного стану потерпілого, на ґрунті неправильного уявлення про свій суспільний або службовий

обов'язок, зі страху перед очікуваним або передбачуваним нападом при відсутності стану необхідної оборони, унаслідок порушення правил караульної служби, порушення правил застосування зброї представником влади та деякі інші. В будь-якому випадку, таке умисне суспільно небезпечне діяння може бути кваліфіковано за частиною першою статті 115 КК України при відсутності обтяжуючих обставин, передбачених частиною другою статті 115 КК України або пом'якшуючих обставин, передбачених статтями 116–118 КК України. При цьому, слід відмітити, що визначені у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» види простого вбивства практично не згадуються на нормативному рівні у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї, всі вони визначаються на рівні тлумачення офіційними інстанціями та науковими експертами.

З точки зору дослідження об'єктивних ознак злочинів проти життя представляє також інтерес злочин, передбачений статтею 129 КК України «Погроза вбивством».

Справа в тому, що дотепер в теорії і практиці кримінального права країн континентальної Європи немає єдиної точки зору щодо безпосереднього об'єкта та об'єктивної сторони цього складу злочину, а в нашій державі це значно ускладнює застосування статті 129 КК України на практиці, на чому неодноразово вказували вітчизняні правники [200, с. 79].

За межами країн колишнього СРСР саме погроза вбивством як окремо визначене діяння зустрічається досить рідко, хоча погроза як така криміналізована в багатьох кримінальних кодексах країн романо-германської правової сім'ї. Так, у статті 170 Кримінального кодексу Іспанії закріплена кримінальна відповідальність за погрозу вбивством, вчиненням акту тероризму, масовими зараженнями певної групи населення, жителів певної місцевості, певного населеного пункту, певної етнічної або національної групи [173, с. 59]. Болгарський законодавець у статті 144 Кримінального кодексу Болгарії передбачає відповідальність за погрозу вбивством, при чому ця норма розташована в розділі V «Примус» глави другої «Злочини проти особи» [178, с. 113].

Встановлена відповідальність за погрозу вбивством також і французьким кримінальним законом (ч. 2 ст. 222–17, ч. 2 ст. 222–18 Кримінального кодексу Франції), у відділі присвяченому умисним посяганням на недоторканність особи [188, с. 194–195]. При цьому такі

погрози повинні бути багаторазовими, або вираженими в письмовій, образотворчій або будь-якій іншій матеріальній формі, або повинні бути поєднані з вимогою виконати певні умови. У доктринальних джерелах з кримінального права відзначається, що погроза не повинна бути занадто двозначною, про що неодноразово заявляла Палата по кримінальних справах Касаційного Суду Франції. На думку членів цієї судової інстанції, «матеріальна форма вираження» погрози може полягати в зображенні труни або револьвера, у фігурці, простроєній голкою або ножом. Погроза повинна бути адресована певній особі, чого немає в тому випадку, коли особа проста викрикує які-небудь слова і неможливо з точністю встановити, кому вони адресовані. Ознаки кримінально карної погрози відсутні, наприклад, у випадку проголошення погрози «всадити кулю в дупу будь-якої особи, яка доторкнеться до моєї машини» (рішення Вищого трибуналу Парижа від 26 лютого 1973 р.). Проте не потрібно, щоб погрози були адресовані безпосередньо тій людині, до якої вони відносяться. Вони можуть бути висловлені в присутності третіх осіб або бути адресовані особам, які можуть передати їх потерпілому [162, с. 256].

Немає єдності щодо визначення об'єктивних ознак цього діяння і у кримінальному законодавстві країн колишнього СРСР. Погроза вбивством визнається як злочин проти життя і здоров'я особи (людини) кримінальними кодексами Азербайджану (ст. 134 Кримінального кодексу Азербайджану) [167, с. 155], Молдови (ст. 155 Кримінального кодексу Молдови) [180, с. 98], Російської Федерації (ст. 119 Кримінального кодексу Російської Федерації) [185], Таджикистану (ст. 120 Кримінального кодексу Таджикистану) [183], Узбекистану (ст. 112 Кримінального кодексу Узбекистану) [184, с. 325], України (ст. 129 КК України); як злочин проти здоров'я особи — кримінальними кодексами Латвії (ст. 132 Кримінального кодексу Латвії) [175, с. 155], Естонії (ст. 120 Кримінального кодексу Естонії) [165, с. 1137]; як злочин поєднаний з небезпекою для життя і здоров'я особи — Кримінальним кодексом Литви (ст. 145 Кримінального кодексу Литви) [176, с. 252]; як злочин проти прав і свобод людини — Кримінальним кодексом Грузії (ст. 151 Кримінального кодексу Грузії) [171, с. 194]; як злочин проти волі, честі та гідності особи — кримінальними кодексами Білорусі (ст. 186 Кримінального кодексу Білорусі) [58, с. 682], Вірменії (ст. 137 Кримінального кодексу Вірменії) [177].

На існування проблеми визначення об'єкта погрози вбивством вказував ще професор М. Й. Коржанський [75, с. 46–48], який

наголошував, що об'єкт посягання погрози вбивством потребує уточнення. В одних випадках об'єктом цього посягання називають громадський порядок [85, с. 392], в інших — життя [110, с. 270], в третіх — особисту безпеку [109, с. 305; 113, с. 248], іноді об'єкт цього злочину і зовсім не визначається [111, с. 76].

Враховуючи предмет нашого дослідження, слід зауважити, що ряд вітчизняних вчених вважають, що безпосереднім об'єктом посягання у разі погрози не є життя [10, с. 10; 137, с. 11; 200, с. 81]. Автори зазначають, що реальної безпосередньої небезпеки для життя у момент проголошення винним погрози не виникає, так як винний і не має наміру у момент погрози позбавити потерпілого життя. Дослідник погрози вбивством В. В. Шаблистий, посилається ще на положення Пленуму Верховного Суду СРСР, який у конкретній кримінальній справі вказав, що погроза є таким діянням винного, яке не спрямоване безпосередньо на позбавлення життя. Вчений вважає, якщо ж винний, виказуючи погрозу, має намір позбавити потерпілого життя зараз же і скоює дії, що становлять безпосередню загрозу для життя потерпілого, то це буде вже замах на вбивство, а не погроза вбивством. Отже, у разі погрози вбивством винний посягає і не на життя, і не на здоров'я потерпілого [200, с. 80].

Інший дослідник І. В. Самощенко, визнаючи безпосереднім об'єктом будь-якої погрози особисту безпеку потерпілого, вважає, що найвдалішим виразником сутності погрози є поняття «залякування», яке викликає стан страху. На його думку, погроза впливає на свідомість і волю фізичної особи, порушуючи (або створюючи можливість порушення) нормальний душевний спокій потерпілого, здатна тягти за собою психічну травму [137, с. 11].

Ще один дослідник погрози вбивством Р. Ш. Бабанли, підтримавши концепцію об'єкта злочину як закріпленого в законодавстві порядку відносин між людьми, та визнавши, що сутність погрози вбивством полягає у психічному насильстві, об'єкт даного злочину пропонує визначати як встановлений законодавством порядок відносин між людьми, що забезпечує психічну недоторканість особи [10, с. 15].

На нашу думку, а ні запропоновані авторами особиста безпека, а ні встановлений законодавством порядок відносин між людьми, що забезпечує психічну недоторканість особи не дають розуміння, яким чином погроза вбивством знайшла своє місце серед злочинів проти життя і здоров'я, а не в інших розділах Особливої частини Кримінального кодексу України.

Вважаємо, що беззаперечним аргументом на користь того, що погроза вбивством відноситься саме до злочинів проти життя є реальність погрози вбивством як обов'язкова ознака діяння, передбаченого статтею 129 КК України.

Професор В. К. Гришук зазначає, що погроза вбивством має бути конкретною і реальною. Реальність погрози визначається достатністю підстав побоюватися її виконання, які у кожному випадку є різними. При визначенні реальності погрози значення має з'ясування форми, характеру, місця, часу, обстановки її висловлення, характеру попередніх взаємовідносин між винним і потерпілим тощо. Особливе значення при цьому має сприйняття погрози самим потерпілим, а також і присутніми при цьому іншими особами [112, с. 312].

Академік В. В. Сташис підкреслював, що «реальність погрози встановлюється в кожному окремому випадку з урахуванням конкретних фактичних обставин. При вирішенні цього питання слід урахувати як суб'єктивний критерій (сприйняття погрози потерпілим), так і об'єктивний (спосіб та інтенсивність її вираження, особу винного, характер стосунків між ним і потерпілим тощо). Для визнання погрози вбивством реальною необхідно встановити, що винний вчинив такі дії, які давали потерпілому підстави побоюватися її здійснення, і що поведінка винного, його стосунки з потерпілим об'єктивно свідчили про реальність погрози» [82, с. 76–77]. Також вчений вважав, що погроза може бути висловлена як безпосередньо потерпілому, так і через третіх осіб. Необхідною умовою є те, що вона звернена до конкретної особи. Погрожувати вбивством можуть як особі, якій адресовано погрозу, так і близьким їй особам [82, с. 77].

Слушну думку про те, що погроза вбивством має на меті не тільки залякування потерпілого, але й «озвучування» реального умислу на спричинення смерті жертві у майбутньому висказав дослідник М. А. Овчинніков. Він зазначив, що нерідко виражену погрозу вбивством можна розглядати як свідчення наявності у винного умислу на позбавлення життя потерпілого. Випадки, коли за висловленими погрозами скоюються вбивства, не залишають місця для сумнівів у тому, що вже під час вираження погроз у винних був повністю сформований умисел на їх здійснення [120, с. 151–152].

Саме формулювання диспозиції частини першої статті 129 КК України: «Погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози» свідчить про те, що на момент вчинення погрози вбивством об'єктивно, реально існує загроза життю

людини, а не тільки його психічному здоров'ю, недоторканості, особистій безпеці тощо. Тому саме життя конкретної людини виступає в якості безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого статтею 129 КК України, так само як погроза знищення майна (ст. 195 КК України) є злочином проти власності.

Раніше з суб'єктивної сторони вбивством вважалося як умисне, так і необережне заподіяння смерті людині. Відповідно, у кримінальних кодексах існував, а в кримінальному кодексі України існує і дотепер, склад вбивства через необережність (ст. 119 КК України). Така позиція закону не завжди сприймалася позитивно. Найбільш послідовним її критиком був професор М. Д. Шаргородський, який ще в 1947 році звернув увагу на те, що « під словом «вбивця» ми в побуті зовсім не розуміємо людину, що необережно позбавила кого-небудь життя, а з погляду кримінально-політичної недоцільно застосовувати поняття найважчого злочину проти особи до випадків необережного діяння» [202, с. 38]. Пізніше, відстоюючи свою точку зору, він відзначав, що «вираз «необережний вбивця» також суперечить духу мови, як вираз «необережний підпал», вбити та підпалити можна тільки умисно. Необережно можна тільки заподіяти смерть або викликати пожежу» [91, с. 478].

Більшість дослідників і авторів підручників того часу не розділяли погляду професора М. Д. Шаргородського, посилаючись на діюче законодавство та неприпустимість ослаблення боротьби з необережними злочинами проти життя. Перше заперечення не вимагало ніяких зусиль для його підтвердження, а друге було явно надуманим [100, с. 147].

Слід зазначити, що інститут кримінальної відповідальності за заподіяння смерті через необережність знайшов своє відбиття в законодавстві практично всіх зарубіжних держав романо-германської правової сім'ї. Однак обсяг і характер легального опису даного інституту мають чітко виражену специфіку.

Так, Кримінальний кодекс ФРН у параграфі 222 передбачає один загальний припис про заборону позбавлення життя через недбалість: «Хто через недбалість викликає настання смерті людини, карається позбавленням волі на строк до п'яти років або грошовим штрафом» [187, с. 132]. Заподіяння результату та порушення обов'язку турботи (про правомірну поведінку), на думку німецьких юристів, не обґрунтовують самі по собі караність. Тут необхідна об'єктивна ставлення смертельного результату, що припускає наявність зв'язку між порушенням обов'язку та цілями захисту життя. Роз'яснюється

в літературі це так: у смертельному результаті повинне виражатися на основі адекватного складу діяння, у рамках якого розгортається дія причини, саме таке порушення обов'язку суб'єктом, яке він повинен був би уникнути виходячи з охоронних цілей закону. Це досить складна позиція. Вона вимагає ретельного аналізу всіх обставин справи. Однак такого роду проблематика даного злочину пов'язана з питаннями Загальної частини, насамперед з розумінням необережної вини, причинності та суб'єктивного ставлення [212, S. 45].

На практиці до кримінальної відповідальності за даною нормою притягаються особи, які, на думку суду, порушують які-небудь обов'язки. Наприклад, обов'язки, покладені на винного законом, службою або, що впливають із попередніх відносин між винним і потерпілим або їх поведінки. При цьому необхідно встановити, чи покладений був на винного в цьому зв'язку обов'язок опікувати людське життя [162, с. 320].

Подібну до німецької модель формування досліджуваного злочину можна спостерігати і у Кримінальному кодексі Австрії. У ньому закріплюється дві загальні норми про заподіяння смерті через необережність. Так, згідно з параграфом 80 «Необережне вбивство» Кримінального кодексу Австрії: «Всякий, хто заподіє смерть іншій людині через необережність, підлягає покаранню позбавленням волі на строк до одного року» [166, с. 132]. Відповідно до параграфу 81 «Необережне вбивство при особливо небезпечних обставинах» названого кодексу: «Всякий, хто заподіє смерть іншій людині через необережність: 1) при особливо небезпечних обставинах; 2) після того через необережність, за допомогою вживання алкоголю або інших одурманюючих засобів довів себе до стану сп'яніння, що не виключає осудності, хоча він передбачав або міг би передбачити, що він має бути займатися діяльністю, здійснення якої в такому стані пов'язане з небезпекою для життя, здоров'я або тілесної цілісності іншої людини або здатне збільшити таку небезпеку або 3) тим, що він, хоча й через необережність, утримує, зберігає або провозить небезпечну тварину всупереч правовому припису або офіційному дорученню, підлягає покаранню позбавленням волі на строк до трьох років» [166, с. 132–133]. Необхідно відзначити, що у Кримінальному кодексі Австрії поряд з терміном «заподіяння смерті через необережність» вживається й «необережне вбивство», обидва терміни розглядаються як ідентичні за змістом.

Французький кодекс передбачає два види неумисних посягань на життя людини:

- 1) простий — неумисне заподіяння смерті іншій особі в результаті «помилки, необережності, неухважності, недбалості або невиконання обов'язку щодо безпеки або обережності, покладений законом або регламентом» (ч. 1 ст. 221–6 Кримінального кодексу Франції в редакції закону № 2000–647 від 10 липня 2000 р.) [188, с. 174–175];
- 2) кваліфікований — неумисне заподіяння смерті іншій особі в результаті «явно умисного порушення спеціальному обов'язку щодо безпеки або обережності, покладений законом або регламентом» (ч. 2 ст. 221–6 Кримінального кодексу Франції в редакції закону № 2000–647 від 10 липня 2000 р.) [188, с. 175].

Таким чином, розмежування неумисних посягань на життя провадиться залежно від форми вини, що характеризує невиконання певному обов'язку, покладеного законом або регламентом. Обидва ці діяння через їхній неумисного характер є проступками, а не злочинами.

Згідно з новою редакцією статті 121–3 Кримінального кодексу Франції, вина має місце, «якщо закон це передбачає, у випадку необережності, недбалості або невиконання обов'язку щодо обережності або безпеки, передбаченого законом або регламентом, якщо встановлено, що виконавець не діяв з нормальною старанністю з урахуванням, якщо буде потреба, змісту його місії, функцій або компетенції, також як можливостей і засобів, які він мав» [162, с. 252].

Таким чином, французький законодавець запровадив у кримінальне право так звану «змішану» форму вини, або «евентуальний умисел». Для даного випадку цю форму вини французькі юристи визначають у такий спосіб: особа, усвідомлюючи ризик заподіяння смерті іншій людині, свідомо ігнорує цей ризик, умисно порушуючи при цьому який-небудь обов'язок щодо безпеки або обережності. Доказ «евентуального» умислу впливає із самих обставин вчинення злочинного діяння. Обов'язок дотримання правил безпеки може впливати або із закону, або з регламенту. Термін «регламент», як відзначають французькі коментатори Кримінального кодексу, розуміється тут «не в конституційному значенні, а в більш широкому». Обтяжуюча обставина має місце і у тому випадку, коли особа умисно порушує який-небудь обов'язок щодо безпеки, установлений, наприклад, внутрішнім статутом підприємства [162, с. 253].

Французький законодавець відмовився від такого спеціального виду неумисного заподіяння смерті, як необережне поводження з вогнем («неумисний підпал»), який передбачався в Кримінальному

кодексі Франції 1810 року, відтепер такі дії розглядаються в рамках єдиного злочинного діяння, передбаченого статтею 221–6 Кримінального кодексу Франції.

Відповідальність за заподіяння смерті через необережність передбачена статтею 589 Кримінального кодексу Італії. Необережним вважається вбивство, вчинене через незнання, недбалість, недосвідченість або в результаті порушення законів і правил дії, що потягло за собою смерть потерпілого [208, Р. 432]. Найпоширенішими випадками необережного вбивства в Італії визнаються необережні заподіяння смерті в результаті професійної діяльності (зокрема, лікарями), дорожньо-транспортних випадків і в результаті порушення роботодавцями правил охорони праці [208, Р. 432–435].

Італійський кримінальний кодекс передбачає відповідальність за необережне вбивство, вчинене при обтяжуючих обставинах. Так, якщо діяння вчинене в результаті порушення правил дорожнього руху або правил безпеки праці, покарання збільшується [208, Р. 435].

У випадку смерті одного або кількох людей і заподіяння тілесних пошкоджень одному або декільком особам застосовується покарання, яке повинно бути призначене за найбільш тяжкий із вчинених злочинів і збільшене в три рази, при цьому строк позбавлення волі не повинен перевищувати дванадцять років [208, Р. 435].

Законодавець Республіки Сан-Марино приписами загальної частини Кримінального кодексу встановив можливе коло дій (бездіяльності), які можна розглядати в якості необережних («недотримання юридичних норм або встановленого порядку або правил» «мимоволі або через недбалість», «необережно або через недосвідченість»). Спеціальна ж норма про неумисне позбавлення життя (ст. 163 Кримінального кодексу Сан-Марино) закріпила більш конкретні діяння, що визнаються необережними («недотримання правил вуличного руху, техніки безпеки» або «тяжке порушення обов'язків, що впливають зі здійснюваної професії»). При цьому звертає на себе увагу та обставина, що у випадку встановлення названих діянь кримінальна відповідальність за їхнє вчинення фактично підсилюється всього лише за рахунок застосування додаткового виду покарання — «заборони на використання професійної кваліфікації, на видачу дозволів і на одержання державної ліцензії» [182, с. 126].

Відповідальність за заподіяння смерті через необережність передбачена також у всіх кримінальних кодексах країн колишнього СРСР. Насамперед, звертає на себе увагу велика подібність у цьому питанні з позицією, закріпленою в статті 119 КК України. Збігаються

як обсяг криміналізації, так і їх місце в системі інших кримінально-правових норм. Подібна близькість законодавчої конструкції та оцінки названого злочину обумовлена збереженням загальних історичних традицій, впливом дореволюційної та радянської школи кримінального права, прагнення до формування єдиного правового простору на території СНД.

Основою криміналізації діянь, що виражаються в необережному заподіянні смерті людині, на міжнародному рівні виступає Модельний кримінальний кодекс — рекомендаційний законодавчий акт для Співдружності Незалежних Держав, прийнятий 17 лютого 1996 року [104]. Базова кримінально-правова норма-заборона на заподіяння смерті через необережність закріплено в статті 116 даного кодексу. Вона складається із двох частин: «1. Заподіяння смерті через необережність — злочин середньої тяжкості; 2. Заподіяння смерті через необережність двом або більш особам — злочин середньої тяжкості» [104].

Зі змісту зазначеної статті випливає, що тут мова йде винятково про прості (побутові) випадки настання відповідних наслідків, які утворюють два відносно самостійних складів злочину — основний і кваліфікований.

У Кримінальному кодексі Білорусі загальна норма про заподіяння смерті через необережність (ст. 144 Кримінального кодексу Білорусі) [58, с. 569] має ідентичне зі статтею 116 Модельного кримінального кодексу СНД найменування та зміст. Проте, не можна не відзначити істотну відмінність за суб'єктом злочину, передбаченого статтею 144 Кримінального кодексу Білорусі. Зокрема, відповідно до Модельного кримінального кодексу і кримінальних кодексів переважної більшості країн СНД кримінальна відповідальність за простий випадок заподіяння смерті через необережність настає при досягненню особою шістнадцяти років, тоді як у Кримінальному кодексі Білорусі — вже із чотирнадцяти років (ст. 27 Кримінального кодексу Білорусі) [58, с. 125].

Аналіз різних точок зору більшості дослідників дозволяє дійти висновку, що підхід до розв'язання даного питання повинен бути диференційованим. І дійсно, не викликає сумнівів той факт, що практично будь-які спеціальні випадки необережного заподіяння смерті людині, передбачені кримінальним законом, не можуть бути результатом дій (бездіяльності) осіб, які не досягли шістнадцяти років. Це пов'язане як з віковими особливостями людини, так і з фактичною відсутністю доступу неповнолітніх осіб до тих або інших джерел підвищеної небезпеки. У той же час, що стосується

простих (побутових) випадків, то тут, безумовно, можуть бути і виключення. Наприклад, особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку, відкрила у квартирі газ, що привело до вибуху та загибелі сусідів (побутові випадки). Представляється, що з таких же міркувань (виключень) виходив білоруський законодавець, встановлюючи вік кримінальної відповідальності із чотирнадцяти років за злочини, що підпадають під статтю 144 Кримінального кодексу Білорусі.

Викликають інтерес загальні норми про заподіяння смерті через необережність в Кримінальних кодексах Республіки Таджикистан (ст. 108 Кримінального кодексу Таджикистану [183]) і Киргизії (ст. 101 Кримінального кодексу Киргизії [174]). Згадані статті мають однаковий зміст і складаються із двох частин:

- 1) заподіяння смерті через необережність, — карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той же строк.
- 2) заподіяння смерті через необережність внаслідок неналежного виконання особою своїх професійних обов'язків, а так само заподіяння смерті через необережність двом або більше особам, — карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той же строк з позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або без такого.

Виходячи з викладеного видно, що законодавці зазначених держав, поєднали в рамках однієї частини (частини другої) два різні за ступенем небезпеки склади злочину: 1) заподіяння смерті двох і більше осіб; 2) настання цих же наслідків у відношенні однієї людини, але внаслідок неналежного виконання особою своїх професійних обов'язків. Подібна позиція представляється не зовсім обгрунтованою, тому що при всіх інших рівних умовах загибель кількох людей не може бути прирівняно до загибелі однієї людини, навіть якщо його смерть настала в результаті яких-небудь серйозних професійних порушень винного.

Своя специфіка в вирішенні досліджуваного питання передбачена і у кримінальному законодавстві прибалтійських країн. Зокрема, у статті 123 Кримінального кодексу Латвії законодавець без достатніх на те підстав рівною мірою оцінив характер і ступінь суспільної небезпеки як заподіяння смерті через необережність двом або більше особам, так і настання зазначеного наслідку внаслідок поведіння з вогнепальною зброєю або вибуховими речовинами, або іншим загальнонебезпечним способом, нехай навіть одній людині [175, с. 147].

Подібне, але теж досить суперечливе формулювання загальної статті про заподіяння смерті через необережність можна зустріти і у статті 132 Кримінального кодексу Литви [176, с. 243–244].

Слід зазначити, що в теорії кримінального права запропонована досить велика кількість дефініцій зазначених злочинів і відповідно класифікацій останніх залежно від обраного критерію їх виділення. Зокрема, виділяються обставини, які знаходять своє відображення у конкретних законодавчих приписах: 1) заподіяння смерті через необережність, вчинене в побуті, без використання технічних засобів; 2) заподіяння смерті через необережність, поєднане з використанням техніки, не пов'язане з виконанням професійних обов'язків; 3) заподіяння смерті через необережність внаслідок неналежного виконання особою своїх професійних обов'язків, не пов'язане з використанням управлінських функцій; 4) заподіяння смерті через необережність в сфері здійснення посадових (управлінських) функцій [77, с. 466–467]. Згідно іншої точки зору, з урахуванням сфери людської діяльності пропонується розділити досліджувані діяння на три групи: 1) заподіяння смерті через необережність, вчинене в побуті; 2) заподіяння смерті через необережність, вчинене в ході виконання професійних або службових обов'язків; 3) заподіяння смерті через необережність, пов'язане з використанням техніки [150, с. 29–30]. У свій час професор М. Д. Шаргородский, виходячи з різновиду (характеру) дій винного, диференціював їх на шість груп: 1) умисна злочинна дія; 2) дія, заборонена законом, але, ще не злочинна; 3) дія, заборонена яким-небудь правилом, наприклад, перевищення швидкості на автотранспорті; 4) дія, що суперечить даним науки та професійним правилам; 5) дія, що порушує нормальні правила обережності в гуртожитку; 6) дія або заняття професією, на яке дана особа за своєю освітою не мала права [202, с. 199].

На нашу думку, наведені вище класифікації злочинів, пов'язаних із заподіянням смерті через необережність, дійсно дозволяють певним чином узагальнити та виділити загальну норму — заподіяння смерті (вбивство) через необережність з одним об'єктом (життя іншої людини); з об'єктивною стороною, яка характеризується довільною або непрофесійною дією або бездіяльністю, одним суспільно небезпечним наслідком (смерть потерпілого) і суб'єктивною стороною, яка включає одну форму вини (необережність у вигляді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості).

Сам термін «заподіяння смерті через необережність» у науковій юридичній літературі трактується по-різному. Так, одні вчені розу-

міють під заповіданням смерті через необережність діяння (дія або бездіяльність) особи (або двох і більше осіб), вчинене внаслідок грубої недисциплінованості, необачності, неухважності або легкомудства, у результаті якого заповідана смерть іншій особі, якщо винний не бажав або не передбачив її настання, хоча повинен був і міг це передбачити [199, с. 9]. Інші заповідання смерті через необережність пов'язують із вчиненням діяння, що порушує різні правила обережності (що саме по собі не є злочином), у результаті чого наступають наслідки у вигляді смерті іншої людини, які винний не бажав або не передбачив [2, с. 24]. Вітчизняний дослідник О.А. Чуваков характеризує таке суспільно небезпечне діяння як дію або бездіяльність, що порушує певні правила поведінки в побуті, у процесі виробництва та в інших сферах, де суб'єкт злочину не є службовою особою [84, с. 233].

Спеціальними нормами є всі інші злочини, які заповідують через необережність смерть іншій людині: вони мають два об'єкти (безпека в різних сферах людської діяльності та життя людини); об'єктивна сторона характеризується різними діяннями (фізичний вплив на потерпілого, невиконання або неналежне виконання професійних або службових обов'язків, неправильне використання техніки); суспільно небезпечний наслідок — смерть потерпілого виступає в якості кваліфікуючої, особливо кваліфікуючої та (або) винятково кваліфікуючого ознаки складу злочину [197, с. 145].

Важливим моментом щодо кваліфікації діяння, передбаченого статтею 119 КК України є те, що багато вітчизняних вчених у сфері кримінального права справедливо зазначають, що вживання законодавцем у назві і тексті статті 119 КК України поняття «вбивство» є нелогічним [35, с. 3; 38, с. 122]. Якщо взяти поняття «вбивство» в тій редакції, що викладена в частині першій статті 115 КК України, то, наприклад, назва статті 119 КК України буде виглядати так: «Умисне протиправне заповідання смерті іншій людині через необережність». Отже, виходячи з такого буквального розуміння назви і змісту диспозицій норм цієї статті Кримінального кодексу України, її застосування стало проблемним для правоохоронних органів, оскільки одночасно наявність умисної та необережної форм вини при вчиненні одного конкретного вбивства виключається. Вихід з такої ситуації бачиться вченими в двох варіантах: а) визначити в частині першій статті 115 КК України вбивство як винне протиправне заповідання смерті іншій людині, або б) змінити назву і диспозиції норм статті 119 КК України, виключивши з них поняття

«вбивство» та замінивши його на поняття «позбавлення життя» [38, с. 122]. На нашу думку, другий варіант видається більш доцільним. При його реалізації і в назві і в тексті статті 119 КК України буде словосполучення «позбавлення життя через необережність», що цілком узгоджуватиметься з поняттям вбивства, закріпленим в частині першій статті 115 КК України. Як вже зазначалося, такий підхід був запропонований ще М. Д. Шаргородським [202, с. 38]. Тому з точки зору кримінальної політики недоцільно застосовувати поняття «вбивство» як самого тяжкого злочину проти особи у випадку необережного заподіяння смерті. З другого боку, Кримінальний кодекс передбачає чисельні випадки відповідальності за діяння, що потягли з необережності смерть людини. Ці злочини також прийшлося би називати вбивствами. Не можна, визначивши вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, в подальшому використовувати цей термін для позначення необережного діяння. Для позначення кожного з цих злочинів доцільно використовувати різні терміни [35, с. 3]. Цим обґрунтовується наша позиція щодо доцільності зміни термінів у назви та диспозиції статті 119 КК України «вбивство через необережність» на «заподіяння смерті з необережності», оскільки це не відповідає поняттю вбивства, визначеному частиною першою статті 115 КК України.

В рамках розмежування умисного та необережного заподіяння смерті інтерес для дослідження представляє диспозиція стаття 120 КК України «Доведення до самогубства». Особливістю даного діяння є те, що, хоча саме самогубство є одним з різновидів неприродної смерті, але, при цьому, доведення до самогубства — єдиний злочин проти життя особи, який не охоплюється поняттям вбивства. Адже, цей злочин вчиняється суб'єктом злочину проти життя іншої особи не прямо, а опосередковано. Саме тому, на нашу думку, стаття 120 КК України потребує співставлення із відповідними нормами кримінальних кодексів країн романо-германської правової сім'ї.

На теперішній час у Європі повністю відмовилися від кримінального переслідування самогубців, і законодавство пішло по шляху встановлення кримінальної відповідальності за підбурювання до суїциду або інше сприяння самогубству.

Цікаво, що законодавство багатьох європейських країн, на відміну від України, не дуже чітко розрізняє поняття «доведення до самогубства» і «вбивство». Поняття доведення до самогубства в деяких законодавчих актах країн континентального права доповнене або замінене термінами «підбурювання», «пособництво», «сприяння»

самогубству. Так, наприклад, польський кримінальний закон в статті 151 передбачає покарання особи, яка шляхом умовлянь або надання допомоги доводить людину до замаху на своє життя. У випадку смерті потерпілого або нанесення їм самому собі тяжкої шкоди здоров'ю ці діяння розглядаються з урахуванням наслідків за статтями, що передбачають кримінальну відповідальність за вбивство та умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю [181, с. 126].

А, наприклад, у параграфі 236 Кримінального кодексу Норвегії зазначено, що особа, яка сприяє тому, щоб хто-небудь позбавляв себе життя, заподіював собі значні тілесні ушкодження або збиток здоров'ю, підлягає покаранню за пособництво вбивству або за заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, вчинених відносно особи, згідної на це [160, с. 206–207].

Кримінальний кодекс Республіки Сан-Марино пішов ще далі. У випадку підбурювання до самогубства, що призвело до смерті неповнолітнього або душевнохворої особи, відповідальність наступає як при вчиненні вбивства (ч. 3 ст. 151 Кримінального кодексу Республіки Сан-Марино). Частина перша та друга зазначеної статті передбачають відповідальність за підбурювання та надання допомоги в вчиненні самогубства. При цьому вказується, що при заподіянні серйозного тілесного ушкодження застосовується менш суворе покарання, чим при смерті самогубця [182, с. 120].

Дещо інакше на зазначену проблему дивиться законодавець Іспанії. Кримінальний кодекс цієї країни розрізняє такі склади, як доведення до самогубства: «Особа, яка довела іншу людину до самогубства, позбавляється волі» (ч. 1 ст. 143 Кримінального кодексу Іспанії) і сприяння в цьому (ч. 2, 3 ст. 143 Кримінального кодексу Іспанії): «Особа, що сприяла іншій людині в вчиненні самогубства, позбавляється волі» [173, с. 86]. Однак санкція за доведення до самогубства — до восьми років позбавлення волі — не дуже відрізняється від санкції за вбивство. У зв'язку із цим можна зробити висновок, що і ця країна не виходить за рамки загальноєвропейського погляду на проблему.

Цікавим підходом до кримінально-правового регулювання проблеми самогубств представляється повна заборона на схиляння до суїциду, у будь-якій формі. У ряді європейських країн ці норми застосовуються досить успішно та служать ефективною перешкодою на шляху створення всякого роду клубів самогубців і діяльності сект, що проповідують порятунок душі через суїцид. Так, стаття 580 Кримінального кодексу Італії говорить: «Хто переконає іншого

вчинити самогубство, або зміцнить у ньому намір покінчити із собою, або надасть йому яким-небудь чином сприяння при виконанні самогубства, карається, якщо самогубство відбулося» [162, с. 404]. Покарання посилюється у випадку, якщо від злочину постраждав неповнолітній або душевнохвора людина [162, с. 405].

Кримінальний кодекс Австрії в параграфі 78 встановлює відповідальність за схиляння до самогубства: «Усякий, хто схиляє іншого до того, щоб убити себе самого, або надає йому в цьому допомогу, підлягає покаранню» [166, с. 132]. Разом з тим, норма схожа з українською нормою, що передбачає відповідальність за доведення до самогубства, у цьому кримінальному законі відсутня.

У Кримінальному кодексі Голландії теж відсутнє поняття «доведення до самогубства», однак стаття 294 передбачає кримінальну відповідальність за підбурювання до самогубства і допомогу в його вчиненні: «Особа, яка умисно підбурює іншу особу вчинити самогубство, допомагає самогубству іншої особи або забезпечує для цієї іншої особи засоби, щоб вчинити самогубство, підлягає покаранню...» [170, с. 386].

Практично аналогічно звучить стаття 223–13 Кримінального кодексу Франції, а в статті 223–14 зазначено буквально наступне: «Пропаганда або рекламування будь-яким способом товарів, предметів або методів як засобів заподіяння собі смерті карається...» [188, с. 218–219]. Зазначений склад відносно новий і в кримінальних кодексах інших європейських країн не зустрічається. Можна припустити, що він спрямований проти масового схилення до самогубства людей через Інтернет чи засоби масової інформації. Можливо, що такий склад незабаром з'явиться в кримінальних кодексах інших європейських держав.

Дещо інший підхід до проблеми самогубств передбачений кримінальним законодавством країн колишнього СРСР. Дійсно, кримінальні кодекси України, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, Молдавії містять склад «доведення до самогубства». Так, стаття 133 Кримінального кодексу Литви: «Схиляння людини до самогубства або доведення до нього шляхом (способом) жорстокого та підступного поводження» [176, с. 244]. Незважаючи на формулювання «схиляння людини до самогубства», цей склад відрізняється від статей кримінальних кодексів Італії, Австрії, Франції, Голландії та інших європейських країн, оскільки йдеться далі тільки про жорстоке і підступне поводження, тобто мається на увазі те ж саме доведення до самогубства. Що ж приховано за словами «підступне поводження», залишається незрозумілим. Стаття 134 Кримінального кодексу Литви

встановлює відповідальність за надання допомоги в самогубстві безнадійно хворому людині, схожа на параграф 77 Кримінального кодексу Австрії [176, с. 244–245].

Частина перша статті 124 Кримінального закону Латвії визначає доведення до самогубства дещо ширше: «Доведення особи, що не знаходилася у матеріальній або іншій залежності від винного, до самогубства або до замаху на самогубство шляхом жорстокого поводження з нею або систематичного приниження її честі та гідності карається...» [175, с. 147–148]. Ці ж дії, вчинені у відношенні особи, що перебуває у матеріальній залежності від винного, що призвели до самогубства або замаху на нього, караються більш суворо.

Кримінальний кодекс Білорусі в частині другої статті 145 передбачає відповідальність за доведення до самогубства або замаху на нього, вчинене особою шляхом погроз, жорстокого поводження або систематичного приниження особистої гідності особи, що перебуває у матеріальній або іншій залежності від винного [58, с. 572]. Однак, Кримінальний кодекс Білорусі відрізняється від литовського, латвійського та українського тим, що включає і «західноєвропейську модель», передбачивши відповідальність за схилення до самогубства (ст. 146 Кримінального кодексу Білорусі), у тому числі в якості кваліфікуючих ознак схилення до самогубства двох або більше осіб або неповнолітнього [58, с. 573].

Окрему увагу необхідно приділити статті 150 Кримінального кодексу Молдови Так, до переліку способів, якими можна довести до самогубства, крім зазначених вище, належать: наклеп, цькування і образа: «Доведення до самогубства або замаху на нього, що з'явилося результатом цькування, наклепу або образи з боку винного — карається» [180, с. 96]. Якщо порівнювати з українським законодавством, то є незрозумілим, чому ці способи відокремлені, адже набагато зручніше було б об'єднати їх під терміном «приниження людської гідності», як це зробив вітчизняний законодавець. Так, в Постанові Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи» зазначається, що під терміном «систематичне приниження людської гідності» мається на увазі тривале принизливе ставлення до потерпілого (постійні образи, глуmlinня над ним, тощо) [133].

В будь-якому разі, досліджуваний злочин у всіх розглянутих нормативно-правових актах буде мати місце з моменту самогубства (позбавлення себе життя) або замаху на нього (спроби позбавити себе життя) потерпілого.

У науковій літературі існує думка, що з об'єктивної сторони цей злочин має матеріальну модель. При такому підході доведення особи до самогубства або замах на нього є наслідком жорстокого поводження з потерпілим або систематичного приниження його гідності. Виходячи із цього із суб'єктивної сторони цей злочин характеризується непрямим умислом або злочинною недбалістю. Разом з тим останнім часом у літературі було висловлене судження, що з об'єктивної сторони це посягання все-таки має формальну конструкцію злочину. Так, на думку білоруського дослідника В. В. Марчука: «при доведенні до самогубства... правомірно порушувати питання про психічне відношення винної особи тільки до діяння, що характеризується жорстоким поводженням з потерпілим або приниженням його гідності. І в цьому змісті умисел може бути тільки прямим. Суїцид або його спроба є не наслідком, а необхідною умовою кримінальної відповідальності за доведення до самогубства» [97, с. 31].

С цією позицією справедливо погоджується вітчизняний дослідник О. А. Гусак, яка зауважує, що «у статті 120 КК України мова йде про доведення до самогубства або до замаху на самогубство, але не про саме самогубство або про замах на самогубство. Насправді, при доведенні до самогубства винного не можна обвинуватити в заподіянні смерті потерпілому з декількох причин. Так, заподіяння смерті при самогубстві, як вже вказувалося, не є злочином. Крім того, смерть потерпілому заподіює не винний у доведенні до самогубства, а сам потерпілий. Через те, що самогубство не є злочином, не можна сказати, що при доведенні до самогубства зі сторони винного має місце безпосереднє заподіяння або співучасть. Відтак, дії суб'єкта відповідальності при доведенні до самогубства не перебувають у прямому причинному зв'язку зі смертю потерпілого. При доведенні до самогубства причинний зв'язок якщо і є, то тільки між діями винного та діями, вчиненими потерпілим для заподіяння собі смерті. Відповідно при доведенні до самогубства смерть потерпілого не є безпосередньо наслідком дій винного» [40, с. 13]. На наш погляд, така позиція вчених є цілком логічною.

З цього положення виникає питання щодо суб'єктивної сторони цього суспільно небезпечного діяння. Тут єдиної позиції у вчених різних країн, в тому числі і вітчизняних, немає. Так, на думку професора Г. М. Борзенкова, «із суб'єктивної сторони доведення до самогубства може бути вчинене з будь-якою формою умислу. При прямому умислі винний передбачає можливість самогубства потерпілого, бажає цього, а при непрямому — свідомо допускає

той же результат. Існує думка, що при наявності прямого умислу на доведення до самогубства потерпілого вчинене є вбивством... Така думка помилкова. Прихильники її випускають із уваги відмінності в об'єктивній стороні вбивства та доведення до самогубства. ... на відміну від вбивства, винний не робить дій, що безпосередньо приводять до смерті потерпілого. Останній сам приймає рішення попроситися з життям і сам приводить його у виконання, керуваній своїми свідомістю та волею» [92, с. 147].

Академік В. В. Сташис зазначав, що суб'єктивна сторона доведення до самогубства «характеризується виною, яка може бути як у формі умислу, так і у формі необережності. Особа може бажати настання наслідків у вигляді самогубства потерпілого або замаху на самогубство, не бажати, але свідомо їх припускати чи легковажно розраховувати на їх відвернення, або не передбачати можливості таких наслідків, за умови, що вона могла і повинна була це передбачити. Якщо особа не передбачала і не могла передбачити самогубства або замаху на самогубство з боку потерпілого, відповідальність за доведення до самогубства наставати не може» [82, с. 54]. Однак, професор В. К. Гришук вважає, що суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом до діяння, умислом або необережністю до наслідків. При цьому, вчений уточнює, якщо винний умисно схилив до фактичного самогубства або до замаху на таке самогубство особу, яка хвора на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, то вчинене, залежно від обставин справи, слід кваліфікувати тільки за відповідною частиною (і пунктом ч. 2) статті 115 КК України або за відповідною частиною статті 15 КК України і відповідною частиною (і пунктом ч. 2) статті 115 КК України [112, с. 291]. Тобто, мова йде про змішану форму вини.

Такої самої позиції дотримується дослідник Є. В. Шевченко, який відносить злочин, передбачений статтею 120 КК України до «злочинів зі складною формою вини», які, в свою чергу, є різновидом злочинів зі змішаною формою вини як явища родового [203, с. 110, 112]. Вчений зазначає, що самогубство або замах на нього варто розглядати як похідну шкоду від такого діяння, як жорстоке поводження з потерпілим, що охоплює собою, приміром, різні види тілесних ушкоджень, заподіяних потерпілому, які виступають як проміжним наслідком [203, с. 110].

У дисертаційних дослідженнях останніх років питання про суб'єктивну сторону доведення до самогубства теж не знайшов однозначної відповіді. Наприклад, дослідник Л. М. Шестопалова розглядав

можливість вчинення зазначеного діяння як з непрямим умислом, так і за необережністю [204, с. 11]. А дослідник Ю. О. Уколова вважає, що доведення до самогубства характеризується необережною формою вини у виді злочинної недбалості [192, с. 166].

Нарешті, висловлюється точка зору, яка пов'язує суб'єктивну сторону доведення до самогубства тільки з умисною формою вини. Зазначається, що доведення до самогубства або замаху на нього може бути вчинене як із прямим, так і з непрямим умислом [59, с. 250–251; 81, с. 43]. Ця позиція вчених представляється нам найбільш правильною, адже, суб'єктивна сторона складу злочину, зазначеного в статті 120 КК України «Доведення до самогубства» характеризується умисною формою вини, хоча деякі автори та окремі судові рішення відображають позицію, відповідно до якої, такий злочин може бути вчинений не тільки з непрямим умислом, а й з необережності [28]. Як вже зазначалося, наявність прямого умислу при вчиненні відповідних діянь утворює, на їхню думку, вбивство. Але прихильники названої точки зору не враховують послідовність дій, які відтворюють особливості об'єктивної сторони аналізованого злочину, які мають, на наш погляд, принципове значення для оцінки таких діянь та відмежування його від вбивства [193, с. 19]. Однак, на думку вчених, якщо погодитися з позицією, що доведення до самогубства може бути вчинено за необережністю, то цей склад злочину втрачає свій юридичний зміст [40, с. 15].

Тим більше, якщо визнати, що доведення до самогубства можливо і з необережною формою вини, то за злочин, який вчиняється і з умислом, і з необережності буде встановлена та сама санкція. У зазначеній ситуації порушується принцип диференціації кримінальної відповідальності. «Межі санкції повинні бути прямо пропорційні конкретності й точності ознак складу, описаних у диспозиції. Чим конкретніше описана об'єктивна сторона злочину, тем вужче можуть бути максимальні та мінімальні межі санкцій» [56, с. 145].

Вважаємо, що як злочин проти життя може розглядатися лише умисна форма доведення до самогубства, коли винна особа бажає настання наслідків у вигляді самогубства потерпілого чи не бажає, але свідомо їх припускає. В такому випадку винний обирає таку специфічну форму реалізації власного умислу на спричинення смерті потерпілого, коли під впливом негативних, нестерпних для жертви діянь з боку суб'єкту злочину, потерпілий сам вирішує позбавити себе життя.

При необережній формі доведення до самогубства, коли винний при цькуванні потерпілого та жорсткому поводженні з ним легковажно

розраховує на ненастання наслідків в вигляді самогубства потерпілого або його замаху на самогубство або не передбачає можливості таких наслідків, за умови, що він міг і повинен був це передбачити, взагалі, не можна розглядати як злочин проти життя, так як мета і мотив вчинення такого злочину ніяк не спрямовані на позбавлення життя потерпілого. Скоріше, в даному випадку, ми можемо вести мову про злочин проти моральності, про порушення моральних засад суспільства в частині ставлення до людської особистості через жорстоке поводження з нею, шантаж, примус до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Пропонуємо доповнити Кримінальний кодекс України статтею 304–1 «Доведення до самогубства з необережності» наступного змісту:

«Доведення до самогубства особи шляхом жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, якщо це не було спрямовано на позбавлення життя потерпілого, — карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років».

2.3. СУБ'ЄКТ У СИСТЕМІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В КРАЇНАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Суб'єктом злочину проти життя у вітчизняному кримінальному законодавстві може бути особа, яка при вчиненні умисного вбивства (статті 115–117 КК України) досягла віку чотирнадцяти років, при вчиненні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України), вбивства через необережність (ст. 119 КК України), доведення до самогубства (ст. 120 КК України), погрози вбивства (ст. 129 КК України) — шістнадцяти років. Для притягнення до відповідальності за частиною другою статті 120 КК України необхідно, щоб суб'єктом була особа, від якої потерпілий перебував у матеріальній або іншій залежності [81, с. 46].

Вчення про суб'єкт злочину привертає увагу багатьох вчених-правників, психологів у зарубіжних країнах [5; 102; 211]. Необхідність повного та всебічного дослідження даного питання багато в чому визначається тим, що як в науці, так і судовій практиці є спірні питання, пов'язані з поняттям суб'єкта злочини.

Із змісту статті 18 КК України випливає, що суб'єкт злочину як елемент складу злочину характеризується трьома обов'язковими ознаками — це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до законодавства може наставати кримінальна відповідальність.

Слід зазначити, що у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї, як правило, відсутні норми про основні ознаки суб'єкта злочину. Це пояснюється тим, що такі ознаки розглядаються як необхідні умови обвинувачення особи або його осудності.

Крім того, у ряді країн континентальної Європи суб'єктом злочину може бути як фізична, так і юридична особа (корпорація). На сьогодні така відповідальність існує в Данії, Голландії, Португалії, Франції, Фінляндії та інших державах. Визнання суб'єктом юридичної особи у кримінальному законодавстві для більшості зарубіжних країн питання залишається досить дискусійним. Однак, все це ніяким чином не порушує основний постулат вітчизняної кримінально-правової доктрини про суб'єкта злочину як виключно фізичну особу.

По-різному встановлений і вік кримінальної відповідальності у кримінальному законодавстві країн континентальної Європи. Однозначна думка існує тільки при визначенні віку кримінального повноліття. Більшість країн встановлює його на рівні вісімнадцяти років. Нижня межа віку кримінальної відповідальності коливається між десятьма та шістнадцятьма роками, а у деяких країнах низький вік кримінальної відповідальності компенсується заборонаю застосування до неповнолітніх осіб «звичайного» кримінального покарання (Італія, Швейцарія тощо) [162, с. 401; 189, с. 136–139].

Суб'єктом злочину за чинним Кримінальним кодексом Франції визнається особа, що досягла тринадцятирічного віку. Хоча якщо йому не виконувалося шістнадцять років, суд має право застосувати до нього скорочене наполовину покарання [188, с. 170–82].

За німецьким кримінальним правом суб'єктом злочинного діяння є фізична осудна особа, що досягла чотирнадцятилітнього віку. Дане положення кримінальної відповідальності міститься не в Кримінальному кодексі ФРН, а в Законі «Про відправлення правосуддя по справах про неповнолітніх» від 4 серпня 1953 року (у редакції 1974 року) і встановлюються на рівні чотирнадцяти років [210]. При цьому в законодавстві Німеччини закріплюється так звана вікова осудність — особа, що не досягла чотирнадцяти років, є, відповідно до змісту параграфу 19 Кримінального кодексу ФРН, неосудною. У систему загальних судів включені як самостійні

підрозділи судів по справах неповнолітніх, які розглядають справи про злочини, вчинені особами у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [47, с. 336].

У Кримінальному кодексі Іспанії встановлений досить високий загальний вік кримінальної відповідальності — вісімнадцять років. Разом з тим неповнолітні, які вчинили злочин, можуть притягатися до кримінальної відповідальності за спеціальним законом про кримінальну відповідальність неповнолітніх (ст. 20 Кримінального кодексу Іспанії) [173, с. 16].

При аналізі вікових меж кримінальної відповідальності необхідно розглядати ще одну категорію — осіб похилого віку. Проблема верхньої вікової межі кримінальної відповідальності в юридичній літературі розглядається лише в останні роки. На нашу думку, це можна пояснити тим, що необхідність наукового обґрунтування верхньої межі кримінальної відповідальності менше, ніж для нижньої вікової межі, тобто потреба суспільства в такому регулюванні менш актуальна в порівнянні з визначенням відповідної вікової межі для неповнолітніх.

Водночас, аналіз демографічної ситуації останніх років демонструє загальну тенденцію зростання тривалості життя населення як у світі, так і в Україні; відбувається збільшення частки літніх людей, тобто зміна прогресивного типу вікової структури населення на регресивний тип [6, с. 6]. Це пов'язано з двома основними факторами: розвитком медицини і суттєвим зниженням народжуваності як загальносвітової тенденції в розвинених країнах. В літературі зазначається, що зміна вікової структури населення позначається як на кількісних характеристиках злочинності, так і на інтенсивності злочинності осіб окремих вікових груп [37, с. 11]. На цьому тлі відзначається постійне, нехай і не настільки значне, зростання злочинності літніх осіб, пов'язане з політико-економічними перетвореннями останніх п'ятнадцяти років, які привели до падіння рівня життя старшого покоління на тлі розшарування суспільства на класи, відсутності достатньої соціальної підтримки держави.

Як вважають вітчизняні вчені-кримінологи, вік сам по собі не є визначальним фактором злочинності; водночас, одні й ті ж соціальні умови неоднаково впливають на поведінку осіб різних вікових груп. Інтенсивність розвитку злочинів серед тієї чи іншої вікової групи залежить не від віку, як біологічної особливості, а насамперед від тих умов соціального середовища, в якому живе людина [6, с. 14; 37, с. 12].

Зазначені обставини дають можливість говорити про продовження в найближчому майбутньому зростання злочинності літніх осіб, в тому числі і проти життя; отже, вбачається можливим розгляд комплексу можливих кроків і заходів щодо вдосконалення кримінальної політики, диференціації кримінальної відповідальності, оптимізації застосування заходів кримінально-правового характеру до названої вікової категорії.

В літературі можна зустріти різні класифікації періодів похилого віку. Так, за даними Організації Об'єднаних Націй та Всесвітньої організації охорони здоров'я, особи у віці шістдесяті років і старші, розглядаються як люди похилого віку. Однак, у демографічній статистиці України традиційно виділяють три вікові групи, які відповідають основним періодам життя:

- а) допрацездатний (від народження до чотирнадцяти років для обох статей);
- б) працездатний (п'ятнадцять-п'ятдесят дев'ять років для чоловіків і п'ятнадцять-п'ятдесят чотири роки для жінок);
- в) післяпрацездатний (шістдесят років і старше — для чоловіків; п'ятдесят п'ять і старше — для жінок) [37, с. 8].

Після аналізу всіх цих даних дослідник О. М. Гришко, спираючись на положення Закону України від 16 грудня 1993 року «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» прийшла до висновку, що до осіб похилого віку слід відносити чоловіків у віці від шістдесяті років та жінок у віці від п'ятдесяті п'яти років [130].

На думку зарубіжних вчених, можливі такі варіанти групування розглянутої категорії: у відповідності до календарного віку, особи у віці від шістдесяті до сімдесяті п'яти років відносяться до похилого, від сімдесяті п'яти до вісімдесяті дев'яти років — до старечого віку, а дев'яностолітні та старші — до довгожителів [106, с. 63].

На нашу думку, виділення декількох геронтологічних вікових періодів в рамках кримінального права не має сенсу і необхідності у всякому разі з позицій кримінального права. В даному випадку, слід погодитися з відомим кримінологом, професором Ю. М. Антоняном, який стверджує, що градація віку літніх осіб не повинна бути єдиною для всіх наукових дисциплін, необхідно враховувати різноманітність їх дослідних завдань [7, с. 67].

Необхідно відзначити, що чинний Кримінальний кодекс України передбачає ряд заходів в цьому напрямку, які потрібно врахувати при призначенні покарання. Так, відповідно до частини третьої статті 56,

частини другої статті 57 і частини третьої статті 61 КК України, покарання передбачене цими нормами не призначається особам, які досягли пенсійного віку. Однак, згідно з частиною другою статті 64 КК України, довічне позбавлення волі не призначаються жінкам незалежно від віку і чоловікам, які досягли до моменту винесення судом вироку шістдесятип'ятирічного віку.

Конкретизувати єдиний для всіх осіб вік, в якому обов'язково матиме місце постаріння, неможливо в силу індивідуальності розвитку кожної людини. Похилий вік обумовлює специфічні біологічні перетворення в фізіологічній та психологічній сферах, не пов'язані з психічними розладами, наприклад, так зване старече одряхління [6, с. 9].

При цьому, вважаємо невірною точку зору деяких вчених, що наявність у особи, яка вчинила злочин такої хвороби як старече слабоумство, може бути покладена в основу звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності у випадку, коли це призводить до нерозуміння особою суспільно небезпечного характеру своїх дій, або визначає неможливість керувати ними, так як зміни, викликані такою хворобою, найчастіше незворотні і мають чітко виражений віковий характер. До таких осіб не має сенсу застосовувати кримінальні покарання або примусових заходів медичного характеру через їх нездатність до виправлення і неможливості вилікування [13, с. 128].

Очевидно, що у випадку, коли особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок і такої хвороби як старече слабоумство, то мова йде про визнання такої особи неосудною, і її похилий вік вже не бути мати ніякого юридичного значення, тим більше не йдеться про звільнення від кримінальної відповідальності. Що ж стосується ефективності чи неефективності примусових заходів медичного характеру стосовно таких осіб, це питання необхідно розглядати виключно в медичній площині, з точки зору не тільки можливості вилікування таких осіб, а хоча б можливості їхньої соціальної адаптації.

Підводячи підсумок обговоренню питання про необхідність законодавчої регламентації похилого віку суб'єкта злочину, слід зазначити, що оптимальним і достатнім бачиться виділення єдиної вікової межі, після досягнення якої особа вважається такою, що має похилий вік з відповідними кримінально-правовими наслідками. Досягнення такого віку виступатиме підставою для диференціації кримінальної відповідальності досліджуваної категорії осіб. Як вже вказувалося, законодавець використовує шістдесятип'ятирічний вік як максимальну межу застосування окремих видів покарання.

На нашу думку, даний вік є оптимальним для закріплення в Кримінальному кодексі України в якості похилого віку суб'єкта злочину як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, додавши відповідний пункт до статті 66 КК України. На нашу думку, це буде повною мірою відповідати принципу гуманізму і позбавить суд можливості ігнорувати похилий вік суб'єкта злочину, як це час-то трапляється на практиці.

Важливою передумовою кримінальної відповідальності, яка вимагає обов'язкового встановлення, у кримінальному праві є кримінальна дієздатність особи — осудність. Тому значна увага приділяється в законодавстві країн романо-германської правової сім'ї визначенню тих умов, які можуть виключити або зменшити осудність особи.

Кримінальний кодекс ФРН містить також норми про неосудність внаслідок психічних розладів та про зменшену осудність. Так, параграф 20 Кримінального кодексу ФРН містить медичні критерії неосудності: хворобливий психічний розлад, глибокий розлад свідомості, слабоумство або інше тяжке психічне відхилення. Ця ж норма встановлює, що особа діє безвинно, якщо вона при вчиненні діяння внаслідок зазначених психічних розладів не здатна була усвідомлювати протиправність діяння або діяти зі свідомістю їх протиправності. Глибокий розлад свідомості може бути, наприклад, у стані гіпнозу, афекту, наркотичного сп'яніння та на практиці практикується відносно довільно [161, с. 389]. Таким чином, у параграфі 20 Кримінального кодексу ФРН розкрита одна з основних характеристик неосудності за німецьким кримінальним законодавством: неосудна особа, вчиняючи діяння, виконує склад закону, але в силу зазначених причин вона діє безвинно.

Поняття неосудності за французьким кримінальним законодавством визначається двома критеріями: медичний критерій — наявність психічного або нервово-психічного розладу; психологічний критерій — відсутність здатності усвідомлювати або контролювати свої дії (ст. 122–1 Кримінального кодексу Франції) [188, с. 79]. У кримінальному законодавстві Франції відома формула обмеженої осудності. Відповідно до цього особа визнається обмежено осудною, «якщо в момент вчинення діяння вона перебувала в стані психічного або нервово-психічного розладу, який погіршив його здатність усвідомлювати або контролювати свої дії» [188, с. 80]. Визнання особи обмежено осудною не звільняє його від кримінальної відповідальності, але є підставою для пом'якшення покарання або застосування заходів медичного характеру.

Законодавцем Іспанії неосудність віднесена до обставин, які дає підстави для звільнення від кримінальної відповідальності.

У відповідності статті 21 КК Іспанії не підлягає кримінальній відповідальності:

- 1) «той, хто під час вчинення кримінально-карного діяння через яке-небудь психічне відхилення або порушення не міг усвідомлювати протиправності чиненого ним діяння або керувати своїми діями;
- 2) той, хто під час вчинення злочину перебував у стані сильного алкогольного отруєння, під дією токсичних або одурманюючих наркотичних речовин, психотропних речовин і інших, і не мав умислу вчинити злочин або не передбачив чи не повинен був передбачити можливості його вчинення, а також перебував під впливом синдрому абстиненції через вплив таких речовин, що перешкоджало розумінню ним протиправності діяння або управлінню своїми діями;
- 3) той, хто страждав психічними порушеннями, які супроводжуються нездатністю усвідомлювати дійсність, з народження або з дитинства». Не може бути основою звільнення від кримінальної відповідальності тимчасовий психічний розлад «якщо він був спровокований самим суб'єктом з умислом вчинити злочин або у випадках, коли вона передбачала або повинна було передбачити можливість його вчинення» [173, с. 17–18]. У випадках, передбачених частиною першою, другою, третьою даної статті при необхідності призначаються заходи безпеки, передбачені даним Кодексом.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2

1. *Авакян Р. З.* Доведение до самоубийства и его предупреждение : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 715 — «Уголовное право и уголовный процесс» ; специальность 718 — «Криминология» / Р.З. Авакян.— М., 1972.— 21 с.
2. *Агильдин В. В.* Уголовно-правовая и криминологическая характеристика причинения смерти по неосторожности : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Агильдин Владимир Валерьевич.— Иркутск, 2003.— 208 с.
3. *Александрова А. С.* Французский Уголовный кодекс 1810 года / А. С. Александрова.— С.-Пб. : Изд-во С.-Петербургского гос. ун-та, 2007.— 46 с.

4. *Алексеев Н. Н.* Основы философии права / Н. Н. Алексеев.—СПб. : Юридический ин-т, 1998.— 256 с.
5. *Алексеева Л. В.* Психологическая характеристика субъекта и субъекта преступления / Л. В. Алексеева // Вестник Тюменского государственного университета.— 2003.— № 4.— С. 221–233.
6. *Андрушко А. В.* Геронтологічна злочинність : кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / А. В. Андрушко.— К., 2010.— 20 с.
7. *Антонян Ю. М.* Преступность пожилых людей / Ю. М. Антонян // Советское государство и право.— М. : Наука, 1991.— № 11.— С. 67–73.
8. *Бабаджанов И. Х.* Государственная политика в области охраны права внутриутробного ребенка на жизнь : законодательство России, Республики Таджикистан и других стран / И. Х. Бабаджанов // Мир политики и социологии.— 2012.— № 1.— С. 40–53.
9. *Бабаджанов И. Х.* Жизнь человека как социальная ценность и право на жизнь / И. Х. Бабаджанов // Мир политики и социологии.— 2012.— № 2.— С. 25–34.
10. *Бабанли Р. Ш.* Погроза вбивством : значення та місце в системі кримінального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Р. Ш. Бабанли.— К., 2010.— 18 с.
11. *Бажанов М. И.* Личность — под охраной уголовного закона / М. И. Бажанов, В. В. Сташис.— Симферополь : Таврия, 1996.— 236 с.
12. *Бажанов М. И.* Уголовное право Украины : Общая часть / М. И. Бажанов.— Днепропетровск : Пороги, 1992.— 167 с.
13. *Байбарин А. А.* О необходимости законодательной регламентации пожилого возраста субъекта преступления / А. А. Байбарин // Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал.— 2008.— № 2.— С. 126–128.
14. *Беседкина Н. И.* Конституционно-правовая защита прав неродившегося ребенка в Российской Федерации. автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституционное право ; муниципальное право» / Н. И. Беседкина.— М., 2005.— 23 с.

15. *Борзенков Г. Н.* Квалификация преступлений против жизни и здоровья : Учебно-практическое пособие / Г. Н. Борзенков.— М. : ИКД «Зерцало-М», 2006.— 144 с.
16. *Бородин С. В.* Преступления против жизни / С. В. Бородин.— СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003.— 467 с.
17. *Бородин С. В.* Преступления против жизни : Практическое пособие / С. В. Бородин.— М. : Юрист, 1999.— 356 с.
18. *Бояров С.* Квалификация убийства из ревности / С. Бояров // Российская юстиция.— 2002.— № 8.— С. 39.
19. *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин.— М. : Юрид. лит., 1963.— 275 с.
20. *Брайнін Я. М.* Основні питання загального вчення про склад злочину / Я. М. Брайнін.— К. : Видавництво Київського університету, 1964.— 191 с.
21. *Вечерова Є. М.* Криміналізація та кримінально-правова кваліфікація злочинів з позицій забезпечення окремих функцій та принципів кримінального закону [Електронний ресурс] / Є. М. Вечерова // Часопис Академії адвокатури України.— 2013.— № 4.— Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2013_4_6.pdf.
22. *Винокуров В. Н.* Причины формирования концепции «объект преступления-общественные отношения» в теории отечественного уголовного права / В. Н. Винокуров.— Российский юридический журнал.— 2009.— № 5.— С. 165–174.
23. *Вирок* по справі № 167/1206/14-к від 16 жовтня 2014 року Рожищенського районного суду Волинської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40928871>.
24. *Вирок* по справі № 1–1169/11 від 12 липня 2012 року Дарницького районного суду м. Києва / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25468478>.
25. *Вирок* по справі № 1–205/12 від 13 березня 2014 року Сторожинського районного суду Чернівецької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37611131>.

26. *Вирок* по справі № 1–389/11 від 29 квітня 2011 року Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17994925>.
27. *Вирок* по справі № 1–882/11 від 09 грудня 2011 року Луцького міськрайонного суду Волинської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19631799>.
28. *Вирок* по справі № 2608/5669/12 від 28 серпня 2012 року Святошинського районного суду м. Києва / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26396750>.
29. *Вирок* по справі № 676/4193/14-к від 14 липня 2014 року Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39901439>.
30. *Всесвітня* декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 30 вересня 1990 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_075.
31. *Гавриш С. Б.* Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений / С. Б. Гавриш // *Право и политика.* — 2000. — № 11. — С. 4–15.
32. *Гергердт К. И.* К вопросу о начале уголовно-правовой охраны человеческой жизни [Електронний ресурс] / К. И. Гергердт // Научная библиотека Сибирского федерального университета. — Режим доступу до сайта : <http://library.krasu.ru/ft/ft/b72/0227142/pdf/10/50a.pdf>.
33. *Гиряева В. Н.* 2004.02.038. Хеун В. Исследования эмбрионов и конституция : право эмбриона на жизнь и человеческое достоинство. Heun W. Embryonenforschung und verfassung : lebensrecht und menschenwuerde des embryos // *Juristen zeitung.* — Tuebingen, 2002. — № 11. — S. 517–524 / В. Н. Гиряева // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература.* — Серия 4 : Государство и право. Реферативный журнал. — 2004. — № 2. — С. 126–129.
34. *Глушков В. А.* Ответственность за преступления в области здравоохранения / В. А. Глушков. — К. : Вища школа, 1987. — 200 с.

35. *Гороховська О. В.* Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. В. Гороховська.— К., 2003.— 18 с.
36. *Грек Б.* Декриміналізація діянь як один із видів гуманізації кримінальної відповідальності : сутність та підстави / Б. Грек // *Юридична Україна*.— 2012.— № 8.— С. 90–95.
37. *Гришко О. М.* Запобігання корисливим злочинам щодо осіб похилого віку : віктимологічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. М. Гришко.— К., 2010.— 16 с.
38. *Гришук В. К.* Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року / В. К. Гришук // *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*.— 2003.— № 1.— С. 118–128.
39. *Гришук В. К.* Кримінальне право України : Загальна частина / В. К. Гришук.— К. : Ін Юре, 2006.— 568 с.
40. *Гусак О. А.* Кримінально-правова характеристика доведення до самогубства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. А. Гусак.— Одеса, 2014.— 20 с.
41. *Данилова Т.* Особистість, схильна до ревнощів : деякі аспекти проблеми / Т. Данилова // *Соціальна психологія*.— 2007.— № 2.— С. 87–92.
42. *Декларація незалежності : Права Людини в Україні : Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.khpg.org/index.php?id=946555693>.*
43. *Декларація прав дитини : Резолюція Організації Об'єднаних націй від 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_384.*
44. *Декларація, прийнята в Осло, стосовно медичного аборту : Декларація Всесвітньої медичної асоціації від 01 серпня 1970 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/990_009.*
45. *Денисов А. И.* Общая система социалистической демократии / А. И. Денисов — М. : Юрид. лит., 1975.— 248 с.

46. Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства : уголовно-правовое и криминологическое исследование / С. В. Дьяков. — С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2012. — 267 с.
47. Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. — 560 с.
48. Жижиленко А. А. Преступление против личности / А. А. Жижиленко. — Москва : ГИЗ, 1927. — 140 с.
49. Жижиленко А. А. Преступления против личности / А. А. Жижиленко. — М., Юрлитиздат. 1927. — 236 с.
50. Загальна декларація прав людини : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. — 2008. — № 93. — ст. 3103.
51. Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородников. — М. : Госюриздат, 1961. — 250 с.
52. Зайцева А. М. Жизнь человека как объект конституционно-правового регулирования : дисс. ... канд. юрид наук : 12.00.02 / Зайцева Алла Михайловна. — М., 2009. — 237 с.
53. Здоров'я / Вікіпедія — вільна енциклопедія [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
54. Здоров'я. Зміцнення здоров'я людей / Міжнародна асоціація «Здоров'я суспільства» [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://healthy-society.com.ua/> Itemid=57.
55. Касинюк Л. А. Основи конституційного права України / Л. А. Касинюк. — Х. : ТОВ «Одісей», 1997. — 160 с.
56. Ковалев М. И. О технике уголовного законодательства / М. И. Ковалев // Правоведение. — 1962. — № 3. — С. 142—146.
57. Ковлер А. И. Антропология права : Учеб. для вузов / А. И. Ковлер. — М. : НОРМА — ИНФРА-М, 2002. — 480 с.
58. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / [Н. Ф. Ахраменка, Н. А. Бабий, А. В. Барков и др.] ; Под общ. ред. А. В. Баркова. — Мн. : Тесей, 2003. — 1200 с.
59. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть / [Ахметшин Х. М., Дубовик О. Л., Дьяков С. В., Жалинский А. Э., и др.] ; Под общ. ред. : В. М. Лебедева, Ю. И. Скуратова. — М. : Норма, Инфра-М, 1996. — 592 с.
60. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини : Конвенція про права людини та

- біомедицину : Конвенція Ради Європи від 04 квітня 1997 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_334.
61. *Конвенція* про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від від 04 листопада 1950 р. ; Дата ратифікації Україною : 17 липня 1997 р. ; Дата набрання чинності для України : 11 вересня 1997 р. / Законодавство України [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
 62. *Конвенція* про права дитини : Конвенція Організації Об'єднаних націй від 20 листопада 1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України.— 1990.— № 1.— ст. 205.
 63. *Конституція* Іспанського Королівства / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/149>.
 64. *Конституція* Португальської Республіки / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/141>.
 65. *Конституція* Республіки Албанія / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/104>.
 66. *Конституція* Республіки Болгарії / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/120>.
 67. *Конституція* Республіки Словенії / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/109>.
 68. *Конституція* Республіки Хорватія / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/107>.
 69. *Конституція* Словачкої Республіки / Конституції государств (стран) мира : Інтернет-бібліотека конституцій Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/110>.

70. Конституція Чешской Республики / Конституции государств (стран) мира : Интернет-библиотека конституций Романа Пашкова [Электронный ресурс] // Режим доступа до журн. : <http://worldconstitutions.ru/archives/106/2>.
71. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : Закон УРСР від 20 квітня 1978 р. № 888-ІХ // Відомості Верховної Ради УРСР.— 1978.— № 18.— ст. 268.
72. Конституція України / Верховна Рада України.— Офіц. вид.— К. : Парламентське видавництво, 2007.— 64 с.
73. Коржанский Н. И. Квалификация следователем преступлений против личности и собственности : Учебное пособие / Н. И. Коржанский.— Волгоград : Изд-во Волгогр. ВСШ МВД СССР, 1984.— 60 с.
74. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский.— М. : Акад. МВД СССР, 1980.— 248 с.
75. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива : Курс лекцій / М. Й. Коржанський.— К. : Атіка, 2001.— 542 с.
76. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А. Н. Красиков.— Саратов : Полиграфист, 1996.— 211 с.
77. Криминология / [Ю. М. Антонян, Г. В. Дашков, В. В. Лунеев и др.] ; Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова.— [3-е изд., перераб. и доп., учеб.] — М. : Юристъ, 2004.— 734 с.
78. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація.— [4-е вид., перероб. і допов.].— Х. : Право, 2010.— 456 с.
79. Кримінальне право України : Загальна частина : Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / [Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.] ; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація.— Київ-Харків : Юрінком Інтер-Право, 2001.— 416 с.
80. Кримінальне право України : Особлива частина : підручник / [А. П. Бабий, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазин, В. О. Корнієнко, Г. В. Загіка, О. С. Козерацька та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України Є. Л. Стрельцова.— Х. : Одиссей, 2009.— 496 с.
81. Кримінальне право України : Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація.— [4-те вид., переробл. і допов.].— Х. : Право, 2010.— 608 с.

82. *Кримінальний кодекс України*. Науково-практичний коментар : у 2 т. / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна.— [5-те вид., допов.].— Х. : Право, 2013.— Т. 2 : Особлива частина.— 2013.— 1040 с.
83. *Кримінальний кодекс України* : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України.— 2001.— № 25–26.— ст. 131.
84. *Кримінальний кодекс України* : Науково-практичний коментар / [О. М. Алієва, А. П. Бабий, Л. К. Гаврильченко, Т. О. Гончар, І. С. Доброход та ін.] ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов.— [7-е вид., перероб. і допов.].— Х. : Одиссей, 2011.— 824 с.
85. *Кримінальний кодекс України* : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація.— К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.— 1196 с.
86. *Круглова Т. В.* Ревность как мотив совершения преступления и ее уголовно-правовое и криминологическое значение : дисс. ... канд. юриди. наук : 12.00.08 / Круглова Татьяна Владимировна.— Москва, 2003.— 169 с.
87. *Крылова Н. Е.* Ответственность за незаконное производство аборта и необходимость уголовно-правовой защиты «будущей» жизни / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета.— М. : Изд-во Моск. ун-та.— 2002.— № 6.— С. 38–53.
88. *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев.— [2-е изд., перераб. и доп.].— М. : Юрист, 1999.— 304 с.
89. *Кудрявцев В. Н.* Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев.— М. : Госюриздат, 1960.— 244 с.
90. *Куринов Б. А.* Борьба с преступными посягательствами на личность в СССР / Б. А. Куринов ; [Отв. ред. Р. Ф. Васильев].— М. : Правда, 1971.— 112 с.
91. *Курс советского уголовного права* / Отв. ред. профессора : Н. А. Беляев и М. Д. Шаргородский.— Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968–1981.— Т. 3 : Часть особенная / [Н. А. Беляев, Г. З. Анашкин, В. С. Прохоров и др.].— 1973.— 836 с.
92. *Курс уголовного права* : В 5-ти т. / [Борзенков Г. Н., Зубкова В. И., Кузнецова Н. Ф. и др.] ; Под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова.— М. : Зерцало, 1999–2002.— Т. 3 : Особенная часть.— 2002.— 468 с.

93. Курс уголовного права : Общая часть : Учебник : в 2 т. / [Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С., Крылова Н. Е., Кузнецова Н. Ф. и др.] ; под ред. : Кузнецовой Н. Ф., Тяжкова И. М.— М. : Зерцало, 1999.— Т. 1 : Учение о преступлении.— 1999.— 592 с.
94. Лемішко Ю. Ю. Обставини, які обтяжують покарання, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Ю. Ю. Лемішко.— Х., 2013.— 20 с.
95. Мамчур В. М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мамчур Віталій Миколайович.— Київ, 2002.— 207 с.
96. Маркс К. Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс.— [2-е изд.]— М. : Политиздат, 1954—1966.— Т. 3 : 1845—1847.— [Том подготовлен к печати И. И. Прейсом и А. А. Уйбо, при участии Г. А. Багатурия].— 629 с.
97. Марчук В. В. Уголовно-правовая оценка деяний, инспирирующих суицид / В. В. Марчук // Судовы Веснік.— 2003.— № 2.— С. 29—32.
98. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия : Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов.— Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1972.— 292 с.
99. Медицина и права человека : Нормы и правила международного права, этики, католической, протестантской, иудейской, мусульманской и буддийской религиозной морали / [Пер. с фр. Г. В. Гаровникова ; Ред. В. Д. Карпович].— М. : Прогресс-Интер, 1992.— 214 с.
100. Микаелян Н. Г. Актуальные аспекты причинения смерти по неосторожности / Н. Г. Микаелян // Вестник Дагестанского государственного университета.— 2013.— № 2.— С. 147—150.
101. Миренский Б. А. Методологические основы и методы совершенствования законодательства / Б. А. Миренский ; отв. ред. А. С. Пиголкин.— Нукус : Каракалпакстан, 1990.— 190 с.
102. Мирошниченко Н. М. Неповнолітній суб'єкт злочину : порівняльний аналіз законодавства ФРН та України / Н. М. Мирошниченко // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 8 жовтня 2010 року, Одеса.— Том 1 :

- Кримінальне, кримінально-виконавче право та кримінологія / Упорядники : Ю. О. Гурджі, А. М. Притула.— Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2010.— С. 202–204.
103. *Міжнародний* пакт про громадянські і політичні права : Пакт Організації Об'єднаних Націй від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
104. *Модельный* уголовный кодекс : Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых государств. Принят на VII пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ 17 февраля 1996 г. / Межпарламентская Ассамблея государств — участников Содружества Независимых Государств [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.iacis.ru/html/?id=22&pag=30&nid=1>.
105. *Мокринский С.* Преступления против личности : Комментарий к VI главе / С. Мокринский и В. Натансон.— Харьков : Юрид. изд-во Накркомюста УССР, 1928.— 169 с.
106. *Моргун В. Ф.* Проблема периодизации развития личности в психологии : Учеб. пособие / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачева.— М. : Изд-во МГУ, 1981.— 81 с.
107. *Москаленко В. Ф.* Актуальні проблеми здоров'я та охорони здоров'я у III тисячолітті / [Електронний ресурс] / В. Ф. Москаленко // Національна академія медичних наук України : офіційний сайт.— Режим доступу до сайта : <http://www.amnu.gov.ua/articles/1/68/ktualn-problemi-zdorov-ya-ta-ohoroni-zdorov-ya-u-iii-tisyachol-tt>.
108. *Музика А. А.* Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика.— К. : Логос, 1998.— 324 с.
109. *Науково-практичний* коментар до Кримінального кодексу України / [П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Ф. Бантишевта та ін.].— [2-ге вид., переробл. та доповн.].— К. : Дакор, 2008.— 1427 с.
110. *Науково-практичний* коментар до Кримінального кодексу України / [Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. І. Антипов та ін.] ; відп. ред. С. С. Яценко.— [4-те вид., перероб. та доп.].— К. : А. С. К., 2005.— 848 с.
111. *Науково-практичний* коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / [П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк та ін.] ; заг. ред. М. О. Потебенько, В. Г. Гончаренко.— К. : Форум, 2001.— 942 с.

112. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.— [7-ме вид., переробл. та доповн.].— К. : Юридична думка, 2010.— 1288 с.
113. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року* / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук та ін.] ; ред. М. І. Мельник, М. І. Хавронюк.— К. : Каннон, 2001.— 1102 с.
114. *Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций : В 2 т. / А. В. Наумов.*— М. : Юрид. лит., 2004.— Т. 2 : Особенная часть.— 2004.— 832 с.
115. *Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А. В. Наумов.*— М. : Изд. БЕК, 1996.— 560 с.
116. «Неотъемлемые права» Декларации независимости // 230 лет США. Вашингтон, 2010.— 24 с.
117. *Никифоров А. С. Ответственность за убийство в современном уголовном праве : Комментарий / А. С. Никифоров.*— М. : ЮрИнфо, 2000.— 60 с.
118. *Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров.*— М. : Госюриздат, 1960.— 229 с.
119. *Новгородцев П. И. О праве на существование : Социально-философские этюды / П. И. Новгородцев, И. А. Покровский.*— Москва ; С.-Петербург : Издание т-ва М. О. Вольф, 1911.— 48 с.
120. *Овчинников М. А. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью : уголовно-правовой и криминологический анализ : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Овчинников Михаил Анатольевич.*— Нижний Новгород, 2007.— 218 с.
121. *Орлеан А. М. Початок кримінально-правової охорони життя людини / А. М. Орлеан // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. / [редкол. : В. Я. Тацій та ін.].*— Х. : Право, 2012.— № 4 (71).— С. 299–307.
122. *Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України.*— 1993.— № 4.— ст. 19.
123. *Основной закон Федеративной Республики Германия / Конституции государств (стран) мира : Интернет-библиотека конституций Романа Пашкова [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : [http ://worldconstitutions.ru/archives/155](http://worldconstitutions.ru/archives/155).*
124. *Попов А. Н. Убийства при отягчающих обстоятельствах / А. Н. Попов.*— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2003.— 898 с.

125. *Правознавство* : Підручник / [Опришко В. Ф., Шульженко Ф. П., Шимон С. І. та ін.] ; За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. — К. : КНЕУ, 2003. — 767 с.
126. *Про встановлення* діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини : Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 821 від 23 вересня 2013 р. // Офіційний вісник України. — 2013. — № 82. — ст. 3065.
127. *Про затвердження* Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвонароджених : Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 179 від 29 березня 2006 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 15. — ст. 1150.
128. *Про затвердження* Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ Міністерства охорони здоров'я від 09 вересня 2013 № 787 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 82. — ст. 3064.
129. *Про затвердження* Порядку надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення : Наказ Міністерства охорони здоров'я від 24 травня 2013 № 423 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 57. — ст. 2065.
130. *Про основні* засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3721-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 4. — Ст. 18.
131. *Про охорону* дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.
132. *Про судову* практику в справах про злочини проти життя та здоров'я людини : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 / Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних і цивільних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1995 р. — № 1.
133. *Про судову* практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
134. *Рекомендація* 1046 (1986) щодо використання ембріонів та плодів людини для цілей діагностики, терапії, наукових досліджень,

- промислового використання та торгівлі : Рекомендації Ради Європи від 24 вересня 1986 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_070.
135. *Романовский Г. Б.* Гносеология права на жизнь / Г. Б. Романовский. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — 370 с.
 136. *Самойленко Є. Ю.* Призначення покарання за наявності обставин, що його пом'якшують, за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Є. Ю. Самойленко. — Х., 2013. — 20 с.
 137. *Самощенко І. В.* Відповідальність за погрозу в кримінальному праві України (поняття, види, спірні проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / І. В. Самощенко. — Х., 1997. — 23 с.
 138. *Селихова О. Г.* Конституционно-правовые проблемы осуществления права индивидов на свободу и личную неприкосновенность : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституционное право ; муниципальное право» / О. Г. Селихова. — Екатеринбург, 2002. — 23 с.
 139. *Сент-Роз Ж.* Право и жизнь / Ж. Сент-Роз // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 11 : Право. — 2003. — № 6. — С. 56–69.
 140. *Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III* // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21. — ст. 135.
 141. *Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. [та ін.]*. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 1 : А-В. — 1970. — 799 с.
 142. *Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. [та ін.]*. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 8 : Р. — 1977. — 927 с.
 143. *Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. [та ін.]*. — Т. 9 : С. — К. : Наукова думка, 1978. — 916 с.
 144. *Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. [та ін.]*. — Т. 7 : ПОЇХАТИ — ПРИРОБЛЯТИ. — К. : Наукова думка, 1976. — 723 с.
 145. *Старко О. Л.* Деякі питання кваліфікації вбивств, учинених на ґрунті ревності / О. Л. Старко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 47. — С. 498–503.

146. *Статут* (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я : Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я від 22 липня 1946 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_599.
147. *Степанова И. Б.* Ревность : Уголовно-правовой и криминологический аспекты : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / И. Б. Степанова.— СПб., 1998.— 21 с.
148. *Страмилова Т. П.* Уголовная ответственность за простое убийство : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / Т. П. Страмилова.— Москва, 2002.— 22 с.
149. *Стратонов В. М.* Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : Навчальний посібник / В. М. Стратонов, О. С. Сотула ; [заг. ред. В. М. Стратонова].— К. : Істина, 2007.— 400 с.
150. *Строгий А. В.* Причинение смерти по неосторожности и предупреждение таких преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Строгий Андрей Викторович.— М., 2004.— 174 с.
151. *Судова медицина* (у схемах, таблицях і рисунках) : навч. посібн. / [Голубович П. Л., Лісовий А. С., Мішалов В. Д. та ін.] ; під заг. ред. А. С. Лісового, П. Л. Голубовича.— К. : Атіка, 2007.— 412 с.
152. *Таганцев Н. С.* О преступлениях против жизни по русскому праву : в 2 т. / Таганцев Н. С.— С.-Пб. : Тип. А. М. Котомина, Тип. Н. А. Неклюдова, 1870—1871.— Т. 2.— 1871.— 424 с.
153. *Тасаков С. В.* Искусственное прерывание беременности (аборт). Уголовно-правовые аспекты / С. В. Тасаков, Шумилов А. Ю. // Уголовное право.— М. : Интел-Синтез, 2004.— № 2.— С. 67—69. Стволовые клетки химерных эмбрионов не будут использоваться в лечении людей [Електронний ресурс] // Московский городской Фонд ДНК-исследований.— Режим доступу : <http://dnk-gf.ru/newsline/big.php?num=3>.
154. *Тацій В. Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій.— Х. : Вища школа.— 1988.— 198 с.
155. *Тацій В. Я.* Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : Навч. посібник / В. Я. Тацій.— Харків : УкрЮА, 1994.— 75 с.

156. *Ткаченко В. И.* Квалификация преступлений против жизни и здоровья по советскому уголовному праву. Учебное пособие / В. И. Ткаченко ; под ред. : Б. В. Здравомыслова.— М. : РИО ВЮЗИ, 1977.— 100 с.
157. *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин.— М. : Госюриздат, 1957.— 363 с.
158. *Тюнін В. О.* Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 256 Кримінального кодексу України / В. О. Тюнін // Часопис Київського університету права.— 2011.— № 1.— С. 299–302.
159. Убийство : уголовно-правовая и криминологическая характеристика / М. В. Архипова, Е. А. Редькина, Д. В. Синьков, Ю. Е. Трикоз.— Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2008.— 171 с.
160. *Уголовное законодательство Норвегии* / [Науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голика ; Пер. с норвежского А. В. Жмени].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 375 с.
161. *Уголовное право зарубежных государств. Общая часть* : Учебное пособие / [Голованова Н. А., Еремин В. Н., Игнатова М. А. и др.] ; под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина.— М. : Омега-Л, ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003.— 576 с.
162. *Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть* : Учебное пособие / [Голованова Н. А., Еремин В. Н., Игнатова М. А. и др.] ; Под ред. И. Д. Козочкина.— М. : Издательский дом «Камерон», 2004.— 528 с.
163. *Уголовное право Украины. Общая часть* : Учебник / [Е. Н. Алиева, Л. К. Гаврильченко, Т. А. Гончар, Л. Д. Закруа, Е. Н. Миколенко, с. Н. Кучанский и др.] ; отв. ред Е. Л. Стрельцов.— Х. : Одиссей, 2009.— 344 с.
164. *Уголовное право Украины. Особенная часть* : учебник / [А. П. Бабий, И. С. Доброход, Ю. А. Кармазин, А. В. Загика, Е. С. Козерацкая, Д. И. Крупко и др.] ; отв. ред Е. Л. Стрельцов.— 5-е изд., доп. и перераб.— Х. : Одиссей, 2009.— 544 с.
165. *Уголовный (Пенитенциарный) кодекс Эстонской Республики* // Правовые акты Эстонии.— 2005.— № 17.— С. 1103–1220.
166. *Уголовный кодекс Австрии* / [Науч. ред., вступ. ст. С. В. Миллюкова ; предисл. Эрнста Ойгена Фабрици ; пер. с нем. Л. С. Вихровой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 550 с.
167. *Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Утвержден Законом Азербайджанской республики от 30 декабря 1999 г. Вступил в силу с 1 сентября 2001 г.* : Перевод с азербайджанского /

- [науч. ред. : И. М. Рагимов (Предисл.) ; Пер. : Б. Э. Аббасов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 313 с.
168. *Уголовный кодекс Аргентины* / [Науч. ред., вступ. ст. Ю. В. Голика ; пер. с исп. Л. Д. Ройзенгурта].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 238 с.
169. *Уголовный кодекс Бельгии* / [Науч. ред., предисл. Н. И. Мацнева ; пер. с фр. Г. И. Мачковского].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 559 с.
170. *Уголовный кодекс Голландии. Перевод с английского* / [Науч. ред. : Б. В. Волженкин ; Пер. : И. В. Миронова].— [2-е изд.] — С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 510 с.
171. *Уголовный кодекс Грузии* / [науч. ред. З. К. Бигвава ; вступ. ст. В. И. Михайлова ; обзорн. ст. О. Гамкрелидзе ; пер. с груз. И. Мериджанашвили].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 407 с.
172. *Уголовный кодекс Дании* / [Науч. ред. С. С. Беляев ; Пер. с дат. С. С. Беляева и А. Н. Рычевой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 228 с.
173. *Уголовный кодекс Испании* / [Под ред. и с предисловием Н. Ф. Кузнецовой и Ф. М. Решетникова].— М. : ИКД «Зерцало-М», 1998.— 218 с.
174. *Уголовный кодекс Кыргызской Республики* / [предисл. А. П. Стуканова, П. Ю. Константинова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 350 с.
175. *Уголовный кодекс Латвийской Республики. Принят 8 июля 1998 г. Введен в действие с 1 апреля 1999 г. С изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г.* : Перевод с латышского / [Науч. ред. : А. И. Лукашов (Пер.), Э. А. Саркисова].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 313 с.
176. *Уголовный кодекс Литовской Республики* / [Науч. ред. В. Павилониса ; предисл. Н. И. Манцева ; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамвичюса, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанскене].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 468 с.
177. *Уголовный кодекс Республики Армения. Принят Законом Республики Армения от 18 апреля 2003 года. Введен в действие 1 августа 2003 года* : Перевод с армянского / [науч. ред. : Е. Р. Азарян, Н. И. Мацнев ; Пер. : Р. З. Авакян].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 450 с.
178. *Уголовный кодекс Республики Болгария* / [Науч. ред. А. И. Лукашова ; Пер. с болг. Д. В. Милушева и др. ; Вступ. ст. Й. И. Айдарова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 296 с.

179. *Уголовный кодекс Республики Казахстан*. Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 с изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г. / [предисл. : И. И. Рогов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 466 с.
180. *Уголовный кодекс Республики Молдова*. Принят Парламентом Республики Молдова 18 апереля 2002 года, введен в действие 21 июня 2002 года. С изменениями и дополнениями на 19 декабря 2002 года / [Вступ. ст. : А. И. Лукашов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 408 с.
181. *Уголовный кодекс Республики Польша* / Науч. ред. А. Н. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. статья Э. А. Саркисовой ; пер. с польского Д. А. Барилевич].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 234 с.
182. *Уголовный кодекс Республики Сан-Марино* / [Науч. ред., вступ. ст. С. В. Максимова ; пер. с ит. В. Г. Максимова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 251 с.
183. *Уголовный кодекс Республики Таджикистан* / [предисл. А. В. Федорова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 408 с.
184. *Уголовный кодекс Республики Узбекистан*. С изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г. / [Вступ. ст. : З. Х. Гулямов, М. Х. Рустамбаев, А. С. Якубов].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 338 с.
185. *Уголовный кодекс Российской Федерации*. Принят Государственной Думой Российской Федерации 24 мая 1996 г. //Собрание законов Российской Федерации.— 1996.— № 25.— Ст. 2954.
186. *Уголовный кодекс Украины* : Научно-практический комментарий / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Андрусив Г. В. и др.] ; отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И.— К. : Правові джерела, 1998.— 1088 с.
187. *Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии* / [науч. ред., вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. -Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 522 с.
188. *Уголовный кодекс Франции* / [Науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; предисл., пер. с фр. Н. Е. Крыловой].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 648 с.
189. *Уголовный кодекс Швейцарии* / [Вступ. ст. Ю. Н. Волкова ; науч. ред., предисл., пер. с нем. А. В. Серебренниковой].— [2-е изд.].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 348 с.

190. *Уголовный кодекс Швеции. По состоянию на 1 мая 1999 года* / [Науч. ред. : Н. Ф. Кузнецова ; Ред. пер. : С. С. Беляев (науч. ред.)].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 320 с.
191. *Уголовный кодекс Японии. С изменениями и дополнениями на 1 января 2002 г. : Перевод с японского* / [Науч. ред. : А. И. Коробеев ; Пер. : В. Н. Еремин].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2002.— 226 с.
192. *Уколова Ю. А. Проблемы квалификации доведения до самоубийства как преступного деяния* : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Уколова Юлия Александровна.— Москва, 2008.— 219 с.
193. *Уколова Ю. А. Форма вины при доведении до самоубийства* / Ю. А. Уколова // *Российский следователь*.— 2007.— № 12.— С. 18–21.
194. *Фесенко Є. В. Концептуальні питання застосування нового кримінального законодавства України* // С. Б. Гавриш, Є. В. Фесенко / *Новий кримінальний кодекс України : поняття застосування і вивчення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Питання застосування нового кримінального кодексу України» (25–26 жовтня 2001 року, м. Харків)*.— Київ-Харків : Юрінком Інтер, 2002.— С. 11–14.
195. *Философский словарь* / [Ред. И. Т. Фролова].— [5-е изд.].— М. : Политиздат, 1987.— 590 с.
196. *Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления* / Е. А. Фролов // *Сборник научных трудов*.— Выпуск 10.— Свердловск : Свердловский юридический институт, 1969.— С. 184–225.
197. *Ханахок С. М. Институт уголовной ответственности за причинение смерти по неосторожности* : понятие и структура / С. М. Ханахок // *Общество и право*.— 2010.— № 3.— С. 144–148.
198. *Цивільний кодекс України* : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // *Відомості Верховної Ради України*.— 2003.— №№ 40–44.— Ст. 356.
199. *Чурляева И. В. Ответственность за причинение смерти по неосторожности* : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / И. В. Чурляева.— Ростов-на-Дону, 2004.— 23 с.
200. *Шаблистий В. В. Проблемні питання щодо визначення об'єкта погрози вбивством* / В. В. Шаблистий // *Право і суспільство*.— 2008.— № 5.— С. 78–82.

201. *Шарапов Р. Д.* Начало уголовно-правовой охраны жизни человека : опыт юридического анализа / Р. Д. Шарапов // Уголовное право.— М. : АНО «Юридические программы».— 2005.— № 1.— С. 75–77.
202. *Шаргородский М. Д.* Преступления против жизни и здоровья / М. Д. Шаргородский.— М. : Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947.— 511 с.
203. *Шевченко Є. В.* До питання змісту і співвідношення понять «мішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві / Є. В. Шевченко // Проблеми законності.— 2011.— Вип. 115.— С. 104–113.
204. *Шестопалова Л. М.* Самогубство та доведення до самогубства : заходи протидії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право и криминологія ; кримінально-виконавче право» / Л. М. Шестопалова.— К., 2001.— 20 с.
205. *Шкурная Е. В.* Жизнь как объект права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Шкурная Екатерина Валерьевна.— М., 2010.— 150 с.
206. *Якушин В. А.* Убийство : понятие, виды, квалификация / В. А. Якушин // Татищевские чтения : актуальные проблемы науки и практики : Материалы XII Международной научно-практической конференции (г. Тольятти, 16–17 апреля 2015 г.) : в 2-х частях / Тольятти : Волжский университет им. В. Н. Татищева, 2015.— Том. 2 : Актуальные проблемы юридической науки.— 2015.— 262 с.
207. *Ярмыш Н. М.* Содержание ст. 117 УК Украины как источник информации о начале жизни человека / Н. М. Ярмыш // Аеро-2011. Повітряне і космічне право : [Матеріали II Міжнар. наук. конф. «Становлення держави та права в умовах глобалізації : теоретичний і практичний аспект», Київ, Нац. авіац. ун-т, 24 лютого 2012 р.].— Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2012.— С. 462–463.
208. *Delpino L.* Diritto penale : Parte speciale e principali reati previsti dalle leggi speciali / Luigi Delpino. —Napoli : Simone, 1989.— 763 p.
209. *Dickson D.* Europe Split on Embryo Research / D. Dickson // Science.— 1998.— V.242.— # 48–82.— P.1117–1118.
210. *Jugendgerichtsgesetz* : [Електронне видання].— Режим доступу : <http://www.juris.de>.

-
211. *Vichnievsky L.* Bilan sommaire de la mise en oeuvre de la répression à l'encontre des personnes morales / Laurence Vichnievsky // *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé.*— P., 1996.— № 2 (avril-juin).— P. 289–292.
212. *Wessels J.* Strafrecht. Besonderer Teil : [in 2 Bd.] / J. Wessels, M. Hettinger. — [22 Aufl.].— Heidelberg : C. F. Muller, 1999.— B. 1. Straftaten gegen Persönlichkeits und Gemeinschaftswerte.— 1999.— 317 S.

Розділ 3. КВАЛІФІКОВАНІ ВИДИ ВБИВСТВ (ВБИВСТВА ПРИ ОБТЯЖУЮЧИХ ОБСТАВИНАХ): ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО- ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

3.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБСТАВИН, ЯКІ КВАЛІФІКУЮТЬ (ОБТЯЖУЮТЬ) ВБИВСТВО В ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Кваліфікованим вбивством прийнято називати вбивство, вчинене при наявності хоча б одної з обтяжуючих обставин (кваліфікуючих ознак), перерахованих у частині другої статті 115 КК України. Вченими-правознавцями кваліфікований злочин (кваліфікований вид злочину) визначається як злочин, який має декілька прямо передбачених відповідною статтею Особливої частини КК ознак (обтяжуючих обставин), які вказують на підвищену громадську небезпеку цього злочину порівняно з некваліфікованим (простим) видом того ж злочину [57, с. 62].

Незважаючи на стабільність законодавчих формулювань у статті 115 КК України, які за останнє десятиліття майже не перетерпіли змін, питання кримінальної відповідальності за умисне вбивство при наявності кваліфікуючих (обтяжуючих) обставин досить широко обговорюються на сторінках юридичної літератури [9; 43; 57; 70; 72; 74; 88].

Усього в частині другій статті 115 КК України міститься 14 пунктів, але в деяких з них назване більше однієї ознаки (п. 2, 9, 14 ч. 2 ст. 115 КК України) або перелічуються конкретні різновиди даної ознаки (п. 11, 12 ч. 2 ст. 115 КК України). У цілому система кваліфікуючих ознак вбивства в Кримінальному кодексі України носить вичерпний характер. Для розмежування окремих видів вбивств найважливіше

значення має Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» [95].

Багато з ознак частини другої статті 115 КК України були присутні і у колишньому законодавстві (в останній редакції КК УРСР 1960 року обставин, що обтяжують відповідальність за умисне вбивство було десять) [150, с. 380]. У діючій редакції деяких кваліфікуючих ознак уточнена, та введена нова обставина (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України). Вперше кваліфікуючі ознаки вбивства розташовуються за строгою системою, залежно від їхнього зв'язку з певними елементами складу злочину: ознаки, що відносяться до об'єктивних ознак злочину (п. п. 1–5 ч. 2 ст. 115 КК України); до суб'єктивних ознак злочину (п. п. 6–14 ч. 2 ст. 115 КК України). Ця класифікація окремими авторами вважається певною мірою умовною, тому що будь-яка об'єктивна ознака знаходить висвітлення і у суб'єктивній стороні злочину [13, с. 36]. Однак, більшість вчених-правознавців класифікували обтяжуючі обставини саме стосовно до елементів складу злочину [57, с. 64; 16, с. 56], і треба сказати, що зазначене розташування кваліфікуючих ознак має практичний сенс, оскільки полегшує процес кваліфікації конкретного вбивства.

Зрозуміло, усі інші ознаки основного складу вбивства теж повинні бути в наявності. Якщо в діях винного є два або кілька кваліфікуючих ознак, то всі вони повинні бути зазначені в пред'явленому обвинуваченні та вирокі. Однак, вони не утворюють сукупності злочинів і покарання за кожним пунктом цієї статті окремо не призначається. Проте при його призначенні враховується наявність у діях винного декількох кваліфікуючих ознак умисного вбивства як обставин, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого злочину [95].

Розглядаючи той або інший аспект вітчизняного кримінального права (у нашому випадку, це обставини, що обтяжують умисне вбивство), виникає необхідність звернутися до аналогічного зарубіжного досвіду, з'ясувати шляхи розв'язання проблем регламентації подібних злочинів в інших правових системах, зокрема, в романо-германській правовій сім'ї.

Обставини, що обтяжують умисне вбивство в країнах континентальної Європи доволі різноманітні як за кількістю, так і за змістом.

Почнемо із загальної характеристики цих обставин, відштовхуючись від вітчизняного розуміння цього субінституту, передбаченого частиною другою статті 115 КК України, якою, як вже зазначалося, визначено чотирнадцять видів кваліфікованих умисних вбивств

та звертаючи особливу увагу на ті обставини, які відсутні у українському кримінальному законодавстві.

Так, кваліфікуючі обставини Кримінального кодексу Франції 1992 року [152, с. 170–174], на відміну від наполеонівського Кримінального кодексу 1810 року, значно різноманітніші (їх загальна кількість у Кримінальному кодексі Франції 1992 року становить десять) та відносяться до морального елемента злочинного діяння (в нашому розумінні до ознак суб'єктивної сторони), до особи потерпілого та інших факторів. Серед невідомих українському кримінальному законодавству присутнє умисне вбивство, вчинене із заздалегідь обдуманим умислом, утворює вид кваліфікованого вбивства (ст. 221–3 Кримінального кодексу Франції) [152, с. 170–171].

Мається на увазі, що умисел формується на протязі більш або менш тривалого часу. Заздалегідь обдуманий умисел у загальному плані — це умисел, який формується до вчинення діянь, спрямованих на певний злочин або проступок (ст. 132–72 КК Франції) [152, с. 156]. Ознакою, яка дозволяє розмежувати «просто умисне» вбивство від вбивства із заздалегідь обдуманим умислом, слугує те, що умисел виникає «до дій, спрямованих на здійснення умислу». Тобто, вбивством із заздалегідь обдуманим умислом слід визнавати будь-яке умисне вбивство, що не вчинено в результаті виконання умислу, що раптово виник [126, с. 247].

Менш значною є класифікація обставин, що обтяжують вбивство у Кримінальному кодексі ФРН, де в частині другій параграфу 211 дається визначення кваліфікованого вбивства — тяжкого вбивства. Розподіл складів на вбивство (Totschlag) і тяжке вбивство (Mord) є традиційним для німецького кримінального права; воно існувало ще у Кримінальному кодексі 1871 року. Спочатку ці склади відрізнялися тільки специфічним формулюванням «умисел вчиненого вбивства», яке було критерієм для їхнього розмежування. Дане формулювання було орієнтовано не на юридичні, а суцього психологічні ознаки, які часом було важко встановити. Ця невідомість була частково усунута Законом від 4 вересня 1941 року [126, с. 316–317].

Німецький професор Альбін Езер підкреслює, що заподіяння смерті стає вбивством, якщо воно несе певні ознаки вбивства, що містяться у параграфі 211 Кримінального кодексу ФРН [151, с. 127]. Ці ознаки характеризують особливу соціально-етичну докорність. Їхній перелік є вичерпаним. У ньому за пануючою у німецькій кримінально-правовій науці думкою виділяють три групи ознак:

- а) стосовно до діяння, а саме до вмертвіння людини з використанням безпомічного або хворобливого стану потерпілого, болісним способом, загальнонебезпечними засобами (тобто три альтернативи);
- б) стосовні до суб'єкта діяння, що характеризують мотиви вчинення злочину, такі як: одержання задоволення від умертвіння, задоволення сексуальних бажань, прагнення до одержання майнової вигоди за всяку ціну, інших низинних спонукань (тобто чотири альтернативи);
- в) пов'язані з метою злочину, коли вбивство відбувається для того, щоб сховати інший злочин або забезпечити його вчинення (тобто дві альтернативи) [45, с. 366–367].

Разом з тим, параграф 211 Кримінального кодексу ФРН не передбачає в якості спеціальних ознак вбивства такі як: вбивство двох або більше осіб, вчинення вбивства групою осіб; зв'язок зі здійсненням потерпілим тієї або іншої діяльності; хуліганські спонукання та інші, передбачені частиною другої статті 115 КК України [151, с. 127].

Треба сказати, що зазначені в параграфі 211 Кримінального кодексу ФРН ознаки дуже докладно аналізуються в спеціальній німецькій літературі, оскільки, за загальною думою, кожна з них і всі вони разом породжують певні труднощі у судовій практиці. При цьому, стосовно до кожного з перерахованих вище ознак розглядаються об'єктивний і суб'єктивний склади (відповідність складу) вбивства. Звичайно, при аналізі суб'єктивного складу виникає багато спірних проблем, пов'язаних, зокрема, з предметом і змістом умислу, його інтенсивністю та психологічними передумовами [158, S. 173].

У частині другій параграфу 212 Кримінального кодексу ФРН встановлена кримінальна відповідальність за особливо тяжкий випадок вбивства (*besonders schwerer Fall des Totschlags*). Він не є різновидом тяжкого вбивства (*Mord*). При вчиненні особливо тяжкого випадку вбивства (*besonders schwerer Fall des Totschlags*) відсутні ознаки тяжкого вбивства (§ 211 Кримінального кодексу ФРН). Дана норма визначає розмір покарання (*Strafzumessungsregel*), у цьому випадку — більш тяжкого, чим передбачене за вчинення простого вбивства. У зв'язку із цим, оцінюючи тяжкість вини особи, суд встановлює, що вона тяжче, чим при вчиненні простого вбивства. Мова йде насамперед про такі випадки, коли діяння тільки за формальними ознаками типізації вбивств не підпадає під параграф 211 Криміналь-

ного кодексу ФРН. Приміром, у ряді випадків за частиною другою параграфу 212 Кримінального кодексу ФРН може бути кваліфіковано вбивство з ревнощів [126, с. 316]. Ступінь небезпеки таких злочинів відбивається в покаранні, яке передбачається за них, — згідно із частиною другою параграфу 212 Кримінального кодексу ФРН особливо тяжке вбивство карається безальтернативним покаранням у виді довічного позбавлення волі [151, с. 127].

Кримінальний кодекс Данії не робить різниці між простим та кваліфікованим вбивством: «будь-яка особа, яка вбиває іншу особу, визнається винним у вбивстві і підлягає тюремному ув'язненню», однак, при цьому строк такого ув'язнення визначається як будь-який, що коливається від п'яти років до довічного тюремного ув'язнення (параграф 237 Кримінального кодексу Данії) [136, с. 183].

Шведський законодавець визначає будь-яке вбивство як тяжке (крім привілейованих складів, визначених у статтях 2, 3 глави 3 частини другої Кримінального кодексу Швеції), що дає йому можливість встановлювати покарання за це діяння у виді тюремного ув'язнення на строк від десяти років до довічного (ст. 1 глави 3 частини другої Кримінального кодексу Швеції) [154, 36].

Дещо далі пішов голландський законодавець, який встановив, що тяжким вбивством є таке, яке вчиняється «умисно та із заздальгідь обміркованим наміром позбавити життя». Це надало можливості встановити покарання за цей злочин у виді «довічного тюремного ув'язнення або тюремного ув'язнення на строк не більше двадцяти років або штрафу п'ятої категорії» (ст. 289 Кримінального кодексу Голландії) [134, с. 384–385].

Стаття 112 «Тяжке вбивство» Кримінального кодексу Швейцарії встановлює: «Якщо особа діє особливо безсовісно, а саме його мотиви вчинення злочинного діяння, ціль злочинного діяння або вид виконання є особливо докорливими, то покаранням є довічне каторжне ув'язнення або каторжне ув'язнення на строк не менше десяти років» [153, с. 160]. Як бачимо, у диспозиції цієї норми багато оціночних понять морально-етичного, а не суто юридичного характеру, на зразок «особливо безсовісно», «особливо докорливими», що не дає можливості дати правову оцінку змісту таких обставин, що обтяжують вбивство. Взагалі, швейцарському законодавцю притаманно широке застосування подібних морально-етичних дефініцій без роз'яснення їхнього юридичного змісту.

У статті 200 Кримінального кодексу Японії вказується тільки на одну кваліфікуючу ознаку — особа, що вчинила вбивство людини,

що перебуває у спорідненні за прямою висхідною лінією з нею або її подружжям, карається смертною карою або безстроковим позбавленням волі із примусовою фізичною працею [155, с. 123].

Проте, кримінальне законодавство Японії передбачає відповідальність і за заподіяння смерті потерпілому в результаті вчинення розпусних дій у відношенні неповнолітніх чоловічої та жіночої статі, які не досягли тринадцяти років (ст. 176 Кримінального кодексу Японії); зґвалтування (ст. 177 Кримінального кодексу Японії); злочинних діянь, прирівняних до розпусних дій із застосуванням насильства та до зґвалтування; з використанням несвідомого стану або нездатністю цієї особи опиратися або шляхом приведення його в несвідомий стан або стан нездатності опиратися (ст. 178 Кримінального кодексу Японії) [155, с. 111–112].

У параграфі 75 Кримінального кодексу Австрії законодавець вказує тільки на умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, визначаючи, що всякий, хто вбиває іншу людину, підлягає покаранню позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти років або довічним позбавленням волі [132, с. 131].

У той же час диспозиція параграфа 75 Кримінального кодексу Австрії, що встановлює відповідальність за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, не містить переліку таких обставин. На відміну від параграфа 84 Кримінального кодексу Австрії, що передбачає відповідальність за тяжке тілесне ушкодження, де визначено в якості обтяжуючих обставин діяння, якщо воно вчинене:

- з використанням такого засобу та таким способом, із чим, як правило, пов'язана небезпека для життя;
- при участі як мінімум трьох людей за змовою;
- із заподіянням особливих мучень або відносно чиновника, свідка або експерта під час або у зв'язку з виконанням ними своїх завдань або обов'язків [132, с. 135].

У Кримінальному кодексі Італії кваліфіковані види вбивства передбачені статтями 576, 577, які озаглавлені «Обтяжуючі обставини» [48, с. 17]. Наявність у Кримінальному кодексі Італії двох статей, що передбачають відповідальність за вбивство при обтяжуючих обставинах, пояснюється різними санкціями: за злочини, передбачені статтею 576 Кримінального кодексу Італії, призначалася смертна кара, а за злочини, передбачені статтею 577 — довічне позбавлення волі. Після скасування смертної кари за злочини, передбачені обома статтями, призначається покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Стаття 577 Кримінального кодексу Італії передбачає таку обставину як умисність, тобто, сама умисність є обтяжуючою обставиною, незалежно від інших обставин діяння. Хоча із змісту диспозиції статей 576–577 Кримінального кодексу Італії зрозуміло, що всі інші види кваліфікованих вбивств також носять умисний характер, тому, мабуть, було б доцільним вказати на умисність як на загальну ознаку цих діянь.

В обох цих статтях, серед інших, містяться і такі обставини, які невідомі українському законодавству. Так, Кримінальному кодексу Італії передбачає знайому нам з історії вітчизняного права норму про вбивство родича за висхідною або спадною лінією (ст. 577 Кримінального кодексу Італії), при цьому у статті 576 Кримінального кодексу Італії ця норма «обростає» додатковими обставинами: якщо таке діяння «вчинене з низинних або неповажних мотивів або супроводжувалося мученнями або жорстокістю, або якщо застосовувалася отруйна речовина або інший підступний засіб, або якщо вбивство вчинене умисно» [126, с. 402].

Згідно із частиною другою статті 577 Кримінального кодексу Італії, у випадках вчинення вбивства у відношенні чоловіка, брата, сестри, прийомного батька або прийомної матері або прийомної дитини призначається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від двадцяти чотирьох до тридцяти років. Таке пом'якшення відповідальності залежно від ступеня спорідненості з потерпілим, на думку вчених, є некоректним [126, с. 403].

Крім того, до обтяжуючих обставин італійський законодавець відносить використання при вбивстві отруйної речовини або іншого підступного засобу (тут вже незалежно від категорії потерпілого), вбивство особою, що переховується від правосуддя, щоб уникнути арешту, затримання або ув'язнення, або з метою здобування засобів до існування на період ухилення від явки до суду [126, с. 403].

Нині діючий Кримінальний кодекс Туреччини взяв за основу італійський кодекс «Дзанарделлі» 1889 року [40, с. 145].

У статтях 449–450 Кримінального кодексу Туреччини наводиться достатньо великий перелік (тринадцять пунктів) обтяжуючих вбивство обставин, що карається довічним тяжким ув'язненням.

Так само, як і в італійському кримінальному законі, у Кримінального кодексу Туреччини вбивством при обтяжуючих обставинах вважається вбивство близьких родичів, отруєння. Також умисність вбивства передбачена окремим пунктом (п. 4) статті 450 Кримінального кодексу Туреччини. Відмінністю від кримінального закону України

є також наявність у Кримінальному кодексі Туреччини такої обставини як з помсти (п. 10 ст. 450 Кримінального кодексу Туреччини).

Крім того, до злочинів проти життя віднесені спеціальні види вбивств стосовно державних діячів або службовців. Так, статтею 450 Кримінального кодексу Туреччини передбачена відповідальність за вбивство відносно члена або колишнього члена Великих Національних Зборів Туреччини у зв'язку з виконанням ним обов'язків члена парламенту (п. 2), відносно державного чиновника при виконанні ним посадових обов'язків або колишнього державного чиновника у зв'язку із займаною ним посадою (п. 11 ст. 450 Кримінального кодексу Туреччини) [149].

Просторість і відсутність класифікаційного критерію для виділення тої або іншої обставини очевидні (виділені обставини характеризують спосіб вчинення, особливості потерпілого, особливості суб'єктивної сторони злочину тощо). При цьому ряд обставин поглинають один одного (п. 2 і п. 11 ст. 450 Кримінального кодексу Туреччини). Змістовний зміст пункту 1 статті 449 і пункту 1 статті 450 Кримінального кодексу Туреччини свідчить про те, що цілком припустимо було б їх об'єднати в одному пункті; аналогічний висновок напрошується й стосовно до пунктів 7, 8, 9 статті 450 Кримінального кодексу Туреччини. І це явно не відповідає принципу законодавчої економії, виходячи з якого кількість обставин була б доцільно скоротити, об'єднавши або поглинувши спеціальні обставини більш загальними [40, с. 145].

Подібні характеристики притаманні і Кримінальному кодексу Болгарії, особливістю якого є наявність у статті 116 великого переліку обставин, що обтяжують вбивство (він становить 12 пунктів). Як і у Кримінальному кодексі Туреччини, відмінністю від кримінального закону України є віднесення до цієї категорії злочинів таких діянь, як вбивство вчинене із задалегідь обдуманим умислом (п. 9 ч. 1 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії), вбивство батька чи матері або рідного сина чи рідної дочки (п. 3 ч. 1 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії), вбивство посадової особи, представника громадськості, а також військовослужбовця, у тому числі військовослужбовця союзної або дружньої держави або армії при виконанні або у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків або функцій, або особи, що користується міжнародним захистом (п. 1 ч. 1 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії) [142, с. 94–95].

Більш того, частина друга статті 116 Кримінального кодексу Болгарії передбачає відповідальність за особливо кваліфікований, спеціальний вид вбивства — «вбивство судді, прокурора, слідчого або особи

зі складу Міністерства внутрішніх справ при виконанні або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або функцій» [142, с. 95].

Стаття 116 Кримінального кодексу Болгарії за кваліфіковане вбивство передбачає покарання у виді позбавлення волі від п'ятнадцяти до двадцяти років, довічного ув'язнення або довічного ув'язнення без заміни (у випадках вчинення вбивства з хуліганських мотивів або такого, що представляє небезпечний рецидив або вчиненого особою, яка раніше вчинила інше умисне вбивство, суд може ухвалити й обов'язкове поселення), за особливо кваліфіковане — позбавлення волі на строк від двадцяти до тридцяти років, довічне ув'язнення або довічне ув'язнення без заміни [142, с. 95].

Треба відмітити, що в кримінальному законодавстві країн континентальної Європи питання віднесення так званих спеціальних вбивств (специфічного різновиду кваліфікованих вбивств) [121] до злочинів проти життя або до інших розділів Особливої частини кримінальних законів вирішується неоднозначно. Аналіз відповідних норм свідчить про те, що у законодавців різних країн немає єдиної позиції з цього приводу. Так, у проаналізованих вище кодексах Туреччини, Болгарії та деяких інших країн такі спеціальні види вбивств, як, наприклад, вбивство представника влади, вважаються злочинами проти життя, тоді як практично всі кримінальні закони країн колишнього СРСР відносять такі діяння до інших розділів, таких як забезпечують кримінально-правову охорону діяльності органів державної влади тощо. Однозначної відповіді на це питання не має і кримінально-правова наука.

Кримінальний кодекс Польщі у параграфі 2 статті 148 містить лише чотири види обставин, що обтяжують вбивство, і вони знайомі українському законодавцю. Питання викликає лише пункт третій, який встановлює відповідальність за вбивство «у результаті мотивації, що заслуговує особливого засудження» [145, с. 125]. При цьому не розкривається правовий зміст такої мотивації, швидше за все, мається на увазі низенна мотивація винного (користь, помста, хуліганство тощо), однак, польський законодавець з цього приводу до пояснень не вдається.

Особливу цінність для нашого дослідження обставин, що обтяжують вбивство представляють відповідні норми кримінального законодавства країн колишнього СРСР.

В цілому, враховуючи наявні в цих нормативно-правових актах радянські доктринальні традиції побудови кримінального

законодавства, норми про кваліфіковане вбивство значно не відрізняються, за виключенням певних особливостей, що відображають або національні властивості законодавства тієї чи іншої держави, або прагнення законодавця триматися у руслі законодавчих євроінтеграційних тенденцій.

Так, перший пострадянський Кримінальний кодекс Узбекистану 1994 року містить у частині другій статті 97 сімнадцять пунктів, що визначають обставини, які обтяжують вбивство [147, с. 321].

Ця норма вміщує майже всі ті обставини, що передбачені у частині другій статті 115 КК України. Однак, декілька пунктів Кримінального кодексу Узбекистану не знайшли відображення в українському кримінальному законі. Так, з радянських часів у узбецькому кримінальному законі залишено було інститут рецидивіста та особливо небезпечного рецидивіста, і вчинення умисного вбивства такими суб'єктами відбулося у пунктах «р» і «с» частини другої статті 97 [147, с. 321].

Національні особливості відображено узбецьким законодавцем у пункті «м», що встановлює відповідальність за умисне вбивство, вчинене з релігійних передсудів [147, с. 321].

Крім того, у Кримінальний кодекс Узбекистану були внесені нові для пострадянського законодавства обтяжуючі обставини: умисне вбивство у процесі масових заворушень (п. «е»), з метою одержання трансплантата або використання частин трупа (п. «н» ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Узбекистану) [147, с. 321].

Надалі, після прийняття Модельного кримінального кодексу, рекомендованого для держав-учасників Співдружності Незалежних Держав, де в статті 111 був представлений перелік обставин, які обтяжують вбивство, який складався з п'ятнадцяти пунктів [77], багато держав колишнього СРСР взяли цю норму за основу при формуванні свого нового кримінального законодавства.

Так, наприклад, пункт «н» частини другої статті 111 Модельного кримінального кодексу держав-учасників СНД про відповідальність за вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого [77] був сприйнятий кримінальним законодавством Азербайджану (п. 5 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану) [133, с. 146–147], Білорусі (п. 9 ч. 2 ст. 139 Кримінального кодексу Білорусі) [52, с. 542], Вірменії (п. 14 ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії) [141], Грузії (п. «н» ч. 2 ст. 109 Кримінального кодексу Грузії) [135, с. 167], Литви (п. 12 ч. 2 ст. 129 Кримінального кодексу Литви) [140, с. 243], Молдови (п. «f» ч. 2 ст. 145 Кримінального кодексу

Молдови) [144, с. 94], Російської Федерації (п. «м» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації) [148], Таджикистану (п. «о» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану) [146].

До особливостей національного законодавства пострадянських країн треба додати наявність таких кваліфікованих вбивств як вбивство за мотивом кровної помсти (п. «л» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], п. «е.1» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148]), поєднане з розбоєм (п. 11 ст. 117 Кримінального кодексу Латвії [139, с. 144]), поєднане з вимаганням, розбоєм або бандитизмом (п. 11 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], Білорусі (п. 12 ч. 2 ст. 139 Кримінального кодексу Білорусі) [52, с. 542], Вірменії (п. 8 ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії) [141], Казахстану (п. «з» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану) [143], п. «е.1» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], п. «к» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146]), вчинене із застосуванням вогнепальної зброї, бойової техніки або вибухових речовин (п. «з» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146]), вчинене з садистських спонукань (п. «h» ч. 2 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови) [144, с. 94], поєднане з наругою над трупом (п. 5 ч. 2 ст. 117 Кримінального кодексу Латвії [139, с. 144]).

Крім того, Кримінальний кодекс Латвії передбачає в якості обставини, що обтяжує вбивство так званий пенітенціарний рецидив. Так, у пункті 11 статті 117 Кримінального кодексу Латвії визначена відповідальність за вбивство, вчинене особою, поміщеною у місце утримання затриманих, попереднього затримання або позбавлення волі, що карається довічним ув'язненням або позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти років та контролем поліції на строк до трьох років з конфіскацією майна [139, с. 144], а пункт 4 статті 118 Кримінального кодексу Латвії «Вбивство при особливо обтяжуючих обставинах» встановлює відповідальність за вбивство вчинене особою, яка відбуває довічне ув'язнення, що карається смертною карою [139, с. 145].

Особливо цікавим представляється для нашого дослідження пункт «п» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану, який встановлює особливу відповідальність працівників правоохоронних органів або військовослужбовців за вчинення вбивства і розглядає це як обставину, що обтяжує вбивство [146]. При цьому, законодавець не роз'яснює за яких умов таке діяння, вчинене зазначеними суб'єктами набуває ознак кваліфікованого вбивства.

3.2. ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ВБИВСТВА ПРИ КВАЛІФІКУЮЧИХ (ОБТЯЖУЮЧИХ) ОБСТАВИНАХ, ЯКІ ВІДНОСЯТЬСЯ ДО ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНУ

Як вже зазначалося, за своїми ознаками кваліфіковані вбивства розташовані у Кримінальному кодексі України в залежності від зв'язку з об'єктивними та суб'єктивними елементами складу злочину.

Тут треба ще зауважити, що професор М. І. Загородніков свого часу запропонував іншу, ніж більшість авторів, класифікацію обтяжуючих обставин умисного вбивства, підрозділивши їх на обставини, що характеризують: 1) мотиви та цілі, що кваліфікують вбивство; 2) індивідуальні риси особи злочинця як кваліфікуючі ознаки особливо небезпечного умисного вбивства; 3) спосіб дії та наслідки як ознаки кваліфікованого вбивства [46, с. 41]. Професор М. І. Загородніков відступив від прийнятої більшістю авторів класифікації обставин, що обтяжують умисне вбивство, виключивши із числа ознак об'єкт злочину. З цим погоджуються й інші авторитетні вчені, оскільки жодна з обставин, що обтяжують умисне вбивство, не може бути віднесена до об'єкта злочину [17, с. 120]. Слід погодитися, що такі обтяжуючі обставини, як вбивство малолітньої дитини або жінки, завідомо для винного перебувала у стані вагітності, або двох або більш осіб, або заручника відносяться до характеристики потерпілого, але зовсім не до характеристики об'єкта вбивства. Об'єкт злочину при вчиненні будь-якого вбивства залишається без зміни та сам по собі не може обтяжувати (як і пом'якшувати) даний злочин [17, с. 120]. Перераховані обтяжуючі обставини вбивства відносяться до об'єктивних ознак злочину, сюди ж слід віднести такі обставини як вчинення вбивства з особливою жорстокістю та способом, небезпечним для життя багатьох осіб. Таким чином, обставини, передбачені пунктами 1–5 частини другої статті 115 КК України відносяться до об'єктивних ознак злочину і їх необхідно розглядати в рамках одного підрозділу.

Умисне вбивство двох або більше людей

Судово-слідча практика показує, що значні труднощі виникають при кваліфікації дії винного, якщо в їхнім результаті є смерть умисно заповдіяна двом або більше людям. Відповідальність за даний вид вбивства передбачена пунктом 1 частини другої статті 115 КК України [2]. На перший погляд, підставою для суттєвого підвищення

відповідальності в такому випадку виступає наявність двох потерпілих, кожному з яких смерть заподіяна з умисною формою вини. Однак такий підхід дуже спрощував би конструкцію складу вбивства двох або більше людей. На думку вчених, кількісні характеристики потерпілого при вчиненні даного злочину неодмінно повинні бути детерміновані особливим предметним змістом умислу винного [123, с. 145–146].

Почнемо з того, що фактично існують два різновиди вбивства двох або більше людей. Перша являє собою «класичне» вбивство двох або більше людей, при якому дії винного охоплюються єдиним умислом і відбуваються, як правило, одночасно.

Так, наприклад, згідно вироку суду [27], громадянин Д., 17 березня 2012 року близько 16 години прийшов до колишньої фактичної дружини громадянки А., з метою провідати малолітню дочку. В коридорі будинку між ним та громадянкою А. виникла сварка, у зв'язку з чим прийшла сестра громадянки А. — громадянка Р., яка проживала поряд.

В ході сварки з мотивів неприязних стосунків, які виникали між ними і раніше, у громадянина Д. виник злочинний умисел на позбавлення життя своєї колишньої дружини громадянки А. та її сестри громадянки Р. Реалізуючи свій умисел на протиправне позбавлення життя двох осіб, громадянин Д., знаходячись в коридорі будинку, дістав з кишені куртки два ножі, які заздалегідь приніс із собою, та взявши їх в обидві руки, наніс потерпілій громадянці Р. ножами не менше 14 ударів в життєво важливі органи — грудну клітину та живіт. В цей час громадянка А., намагаючись захистити громадянку Р., активними діями стала перешкоджати громадянину Д. у вчиненні умисного вбивства її сестри.

Громадянин Д. з метою позбавлення життя громадянку А., наніс і їй не менше двадцяти ударів ножами в життєво важливі органи — грудну клітину, шию, живіт. Коли громадянка А. впала, до ванної кімнати зайшла потерпіла громадянка Р. та спробувала відтягти громадянина Д. від сестри, однак останній штовхнув її, від чого вона впала на підлогу. Коли громадянка Р. спробувала підвестись, громадянин Д., доводячи до кінця свій умисел на позбавлення життя, наніс їй ще один удар ножем в область грудної клітки.

Потерпілі особи А. та Р. від отриманих тілесних ушкоджень померли на місці події [27].

У цьому випадку вбивство двох або більше людей являє собою єдиний злочин, сутність якого становить не вчинення двох або більше вбивств, а умисне заподіяння смерті двом або більше особам.

Другий різновид вбивства двох або більше людей характеризується тим, що винний вчиняє кілька вбивств із самостійними умислами, при цьому ні за одне із вчинених вбивств він раніше засуджений не був.

Однак, пункт 5 Постанови Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» визначає, що умисне позбавлення життя двох або більше осіб кваліфікується за пунктом 1 частини другої статті 115 КК України за умови, що їх вбивство охоплювалось єдиним умислом винного. Для такої кваліфікації не має значення, яким мотивом керувався винний і чи був він однаковим при позбавленні життя кожного з потерпілих. Якщо ці мотиви передбачені як кваліфікуючі ознаки, дії винного додатково кваліфікуються і за відповідними пунктами частини другої статті 115 КК України [95].

Більш того, цією Постановою Верховного Суду України наголошується, що «наявність розриву в часі при реалізації єдиного умислу на вбивство двох або більше осіб значення для кваліфікації злочину за пунктом 1 частини другої статті 115 КК України не має» [95].

Таким чином, визначальна ознака аналізованого виду вбивства — єдиний умисел винного на заподіяння смерті двом або більше потерпілим. Однак, що саме розуміти під таким умислом Пленум Верховного Суду України не вказав. У доктрині кримінального права проблема єдності умислу традиційно розглядається через призму мотивів поведінки винного. Іншими словами, ключове значення надається розв'язанню питання, чи повинні усі жертви позбавлятися життя за однаковими мотивами або мотиви заподіяння смерті різним особам можуть не збігатися. Можна констатувати, що на сьогоднішній день з цього питання склалося три точки зору.

По-перше, згадувана вище Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 зазначає, що «не має значення, яким мотивом керувався винний і чи був він однаковим при позбавленні життя кожного з потерпілих» [95].

По-друге, на думку дослідника Л. А. Андрєєвої, для кваліфікації умисного вбивства двох і більше осіб необхідно, щоб усі жертви були позбавлені життя за одним тим самим мотивом [2, с. 4].

По-третє, з погляду професора Т. В. Кондрашової, мотиви можуть бути різними навіть при різночасовому позбавленні життя декількох потерпілих [54, с. 53–54], що також непрямо підтверджується частиною другою пункту 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року [95].

Ми вважаємо, що при розв'язанні питання про наявність у діяч винного єдиного умислу слід відштовхуватися від тієї мети, яку переслідував суб'єкт, заподіюючи смерть декільком людям. При цьому ми ґрунтуємося на розумінні вбивства як своєрідного способу вирішення якоїсь конфліктної для винного ситуації (в широкому розумінні). Усякий поведінковий акт людини, здійснений під контролем його волі та свідомості, у тому числі і такий, що становить кримінально карне діяння, мотивований і цілеспрямований, незалежно від відображення таких мотивів і цілей у тексті кримінального закону.

Зазначене вище повною мірою відноситься і до характеристики процесу формування умислу на вчинення досліджуваного злочину. Злочинний результат може бути як безпосередньою метою дій винного (прямий умисел), так і мати супутній характер (непрямий умисел) [120, с. 83].

Слід зазначити, що мотив — категорія, залежна від мети, оскільки там, де немає мети, не може бути ніяких дій, спрямованих на її досягнення, а отже, не може бути й мотивів [120, с. 88–89]. У зв'язку із цим категорію єдиного умислу методологічно більш вірно розглядати з погляду не мотивів, а цілей поведінки винного. Слід зазначити, що такий підхід уже був відомий практиці. Так, розкриваючи поняття продовжуваного злочину, який, власне, відомий і вітчизняному законодавцеві (ч. 2 ст. 32 КК України), Пленум Верховного Суду СРСР в 1929 році вказав, що під продовжуваними злочинами слід розуміти «злочини, що складаються з ряду тотожних злочинних дій, спрямованих до спільної мети і таких, що складають у своїй сукупності єдиний злочин» [84]. Очевидно, що в цьому випадку також дається характеристика змісту єдиного умислу винного при вчиненні продовжуваного злочину, характер якого може носити і вбивство двох або більше осіб.

Ми вважаємося, що про єдиний умисел при вчиненні вбивства двох або більше людей (незалежно від того чи носило воно характер продовжуваного діяння або все жертви були позбавлені життя одночасно) свідчить єдина (спільна) ціль дій винного, наслідком яких стало заподіяння злочинного результату. При цьому ми розрізняємо кінцеву та проміжну цілі. Оскільки пункт 1 частини другої статті 115 КК України передбачає відповідальність за вчинення єдиного злочину, то повинна бути одна єдина кінцева мета або кілька кінцевих цілей.

Це підтверджується судовою практикою [24]. Так, громадяни С., В., Д. 24 серпня 2011 року, близько 19 години знаходились на тери-

торії колишніх хімічних складів, які розташовані на відстані 1 км від села Веселе Бериславського району Херсонської області, де разом з громадянами Ф., М. і К. вживали спиртні напої. В процесі цього між громадянином С. та його вітчимою, громадянином Ф. виникла сварка на ґрунті особистих неприязних відносин, яка переросла в бійку і в процесі якої громадянин С., громадянин В. та громадянин Д. спільно, за попередньою змовою між собою, яка виникла в процесі сварки між громадянином С. та Ф. і виразилась у формі конклюдентних дій, з метою вбивства громадянина Ф., а також його знайомих громадян М. та К. почали їх побиття. Так, громадянин С. наказав зайти громадянам Ф., М. та К. до одноповерхового приміщення, в якому громадянин С. разом з громадянином Д., почали наносити дерев'яними палицями численні удари в область тулуба та голови потерпілих громадян Ф., М. і К. При цьому, громадянин М. під час побиття, намагаючись втекти, вибіг з вказаного приміщення на вулицю та побіг у напрямку залізобетонного колодязя, а громадянин В., який стояв біля входу до цього ж приміщення, побіг за ним, наздогнав та штовхнув його, в результаті чого громадянин М. впав до вказаного колодязя заповненого водою. В цей час громадянин С. та громадянин Д. продовжували побиття потерпілих громадян Ф. і К. Після того як потерпілий К. від отриманих ударів знепритомнів громадянин Д. вибіг з приміщення та направився до залізобетонного колодязя, де громадянин В., а в подальшому і громадянин Д. реалізуючи спільний умисел на позбавлення життя громадянина М. почали кидати по тулубу та голові останнього каміння і фрагменти цегли, до тих пір поки потерпілий перестав подавати ознаки життя. В цей час громадянин С. знаходячись в приміщенні продовжував побиття громадянина Ф., а після того як останній знепритомнів, підійшов до громадянина К. та перерізав ножом йому горло. Після чого громадянин В. з громадянином Д., знаходячись надворі, побачили як з вказаного вище приміщення вибіг громадянин Ф., за яким вслід вибіг громадянин С. і наказав громадянам В. та Д. оточити громадянина Ф., останні з громадянином С. оточили потерпілого Ф. за даною одноповерховою спорудою, де громадянин С. штовхнув громадянина Ф. до фундаментної ями, у яку потім спустився та наніс громадянину Ф. чисельні удари по голові та тулубу уламком азбестової труби та ножом. Далі громадяни С., В. та Д. витягли громадянина Ф. з фундаментної ями та занесли останнього до вищевказаного приміщення, у якому поклали його на підлогу з правої сторони від входу біля громадянина К., який лежав

та не подавав ознак життя. Після чого громадянин С., реалізуючи загальний умисел направлений на протиправне позбавлення життя свого вітчима Ф. та громадянина К., наніс близько п'ять ударів ножем в область тулуба кожному. Від отриманих тілесних ушкоджень потерпілі громадяни Ф., М. та К. померли на місці [24].

В інших випадках мають місце кілька злочинів, об'єднаних спільним суб'єктом, можливо, місцем і часом. Принципово важливо, що в подібних випадках умисел на позбавлення життя кожного з потерпілих формується самостійно (часто зі значним розривом у часі), заподіянням смерті кожному з них досягається своя кінцева мета. Саме ця обставина виключає можливість оцінювати вчинене за пунктом 1 частини другої статті 115 КК України.

Часто позбавлення життя всіх потерпілих безпосередньо спрямоване на досягнення кінцевої мети. У такому випадку всі епізоди єдиного злочину відбуваються за однаковими мотивами, що являє собою найбільш типовий приклад вбивства двох і більше людей, як у випадках наведених вище.

Однак, застосування пункту 1 частини другої статті 115 КК України не виключене й тоді, коли кінцева мета досягається позбавленням життя тільки одного з потерпілих. У таких ситуаціях шляхом заподіяння смерті іншим особам досягається лише проміжна мета, що полягає в усуненні перешкод у реалізації злочинного задуму. Іншими словами, позбавлення життя однієї з жертв полегшує тут вчинення наступного або одночасного вбивства. Заподіяння смерті такій жертві не має для винного самостійного значення, оскільки не переслідує самостійну кінцеву мету. Умисел на вбивство такої особи в цьому випадку формується тільки у зв'язку із заподіянням смерті іншому потерпілому заради досягнення єдиної кінцевої мети.

Так, наприклад, згідно до вироку суду [21], 18 листопада 2011 року близько 15 годин 30 хвилин громадянин Н., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, з метою вбивства громадянина Т., на ґрунті виниклих особистих неприязних відносин, обумовлених ревностями, прибув у домоволодіння родини громадянки Б. Увійшовши в будинок, громадянин Н. постукав у двері, що вели в одну з кімнат, яку відкрив громадянин О. Продовжуючи свої злочинні дії, громадянин Н. дістав з кишені куртки ніж і наніс їм один удар у живіт громадянина О., від якого останній опустився на підлогу і закричав, призиваючи на допомогу. На крик про допомогу в коридор вибігли громадянка Б. і громадянин Т., побачивши яких громадянин Н. вирішив вчинити вбивство останніх.

Реалізуючи свій злочинний умисел, громадянин Н. наніс громадянці Б. удар ножем в область лівої частини грудної клітини, заподіявши в такий спосіб тілесні ушкодження у вигляді колото-різаної поверхневої рани на спині. Громадянка Б., усвідомлюючи, що її життю та здоров'ю загрожує небезпека, забігла в одну з кімнат домоволодіння.

Громадянин Н., продовжуючи свої злочинні дії, спрямовані на вбивство громадянина Т., взяв вила, які перебували у домоволодінні та кинув їх робочою частиною в область грудної клітини громадянина Т., заподіявши тим самим потерпілому Т. смерть [21].

Як бачимо, громадянину Н., який намагався реалізувати злочинний умисел на вбивство громадянина Т., на заваді стали громадяни О. та Б. Тоді у громадянина Н. виник умисел на їх вбивство як спосіб усунення перешкод на шляху до вбивства громадянина Т.

В представленій ситуації, коли одне з вбивств відбувається з метою полегшити наступне позбавлення життя іншої людини, винний заподіює смерть потерпілим за різними мотивами. Але такі мотиви завжди взаємопов'язані спільною (єдиною) кінцевою метою. Разом з тим дії винного в наведеному прикладі вимагають кваліфікації за пунктом 1 частини другої статті 115 КК України, оскільки описані нами проміжні цілі були враховані законодавцем при конструюванні складу вбивства.

Таким чином, ознака єдності умислу накладає відбиток на предметний зміст вини при вчиненні розглянутого злочину. У цьому випадку винний усвідомлює, що його дії спрямовані на досягнення певної кінцевої мети, створюють небезпеку для життя декількох людей, передбачає неминучість або реальну можливість настання їх смерті та бажає або свідомо допускає настання таких наслідків.

Із цього стає зрозумілим, що ознака єдності умислу характеризує його інтелектуальний момент, оскільки сама по собі ціль дій винного перебуває за рамками пункту 1 частини другої статті 115 КК України. У той же час, одне тільки усвідомлення небезпеки для життя декількох осіб і передбачення їх загибелі ще не свідчить про наявність у діях винного складу вбивства двох або більше людей.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства країн романо-германської правової сім'ї показав, що така обтяжуюча обставина як вбивство двох і більше людей притаманна лише кримінальному законодавству пострадянських країн, в інших країнах, в тому числі і колишніх соціалістичних, така кваліфікуюча ознака вбивства практично відсутня. Але й у тих кримінальних кодексах, які містять таку обтяжуючу обставину її формулювання є ідентичним: «вбивство

двох і більше осіб». Це знайшло своє вираження у пункті 7 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146], пункті 1 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пункті 1 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пункті «а» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункті 3 статті 114 Кримінального кодексу Естонії [131, с. 1138], пункті 5 частини другої статті 129 Кримінального кодексу Литви [140, с. 242], пункті «а» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], пункті «а» частини третьої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], пункті «а» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункті «а» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146], пункті «а» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321].

У судовій практиці країн, які мають подвійне вбивство як обтяжуючу обставину виникло питання про те, як кваліфікувати одночасне вчинення вбивства однієї людини та замах на вбивство іншої. При його розв'язанні визначилися дві позиції.

Одна з них була у свій час відбита в рішенні судової колегії по кримінальних справах Верховного Суду Російської Федерації, яка вказувала, що при встановленні у винного умислу на позбавлення життя двох або більше людей вбивство одного та замах на життя іншої слід кваліфікувати як закінчений злочин [17, с. 128].

Інша точка зору полягає в тому, що позбавлення життя однієї людини і замах на вбивство іншої не утворюють цієї кваліфікуючої ознаки і потребують кваліфікації за сукупністю злочинів — за частиною першою або відповідним пунктом частини другої статті 115 та статтею 15 і пунктом 1 частини другої статті 115 КК України [78, с. 252]. При цьому, перший склад злочину відображає факт позбавлення життя одного з потерпілих, а другий — замах на умисне вбивство декількох людей [150, с. 128].

На думку вчених, обидві позиції небездоганні [17, с. 392]. Однак, менш відповідною видається друга позиція, оскільки в цьому випадку замах на життя однієї людини перетворюється в замах на життя двох і більше людей, а закінчене вбивство не одержує належної юридичної оцінки за пунктом 1 частини другої статті 115 КК України, хоча саме ця позиція і підтримується більшістю вітчизняних авторів [57, с. 65; 78, с. 252; 150, с. 128] і була відображена у пункті 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини» [94].

Умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності

Пунктом 2 частини другої статті 115 КК України передбачається підвищена відповідальність за умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності. Слід відразу ж зазначити, що у пункті 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року роз'яснення щодо застосування даного пункту частини другої статті 115 КК України є занадто лаконічним [95]. Таке положення важко зрозуміти, тому що при кваліфікації вчиненого за пунктом 2 частини другої статті 115 КК України є кілька складних моментів, що вимагають одного практичного вирішення.

Однак, перш ніж ми приступимося до розгляду даної проблеми, звернемося до досвіду країн романо-германської правової сім'ї щодо відповідальності за вбивство малолітньої дитини та вагітної жінки для того, щоб усвідомити можливості вдосконалювання кваліфікації даного злочину в системі злочинів проти життя.

Порівняльно-правове дослідження показало, що в кримінальному законодавстві зарубіжних держав відповідальність за умисне вбивство малолітньої дитини та (або) жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (вагітної жінки) регламентується по-різному.

Почнемо з того, що норма, передбачена пунктом 2 частини другої статті 115 КК України фактично містить в собі не одну, а дві обставини, що обтяжують умисне вбивство. Це, по-перше, вбивство малолітньої дитини, по-друге, вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності. Кожна з цих обставин має свої, притаманні тільки їй, ознаки, які треба розглядати як окремо, так і в рамках тієї норми, що викладена у Кримінальному кодексі України.

Повертаючись до зарубіжного законодавства, треба зауважити, що у деяких країнах досліджуваного нами регіону кримінальне законодавство прямо передбачає обидві зазначені обставини як такі, що обтяжують вбивство. Це — пункти 2 і 3 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пункт 4 статті 116 Кримінального кодексу Болгарії [142, с. 94], пункти «б» і «г» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункти «г» і «о» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], пункти 2 і 3 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пункти

1 і 2 статті 117 Кримінального кодексу Латвії [139, с. 143], пункти 1 і 4 частини другої статті 129 Кримінального кодексу Литви [140, с. 242], пункти «с» і «д» частини третьої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], пункти «в» і «г» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункти «в» і «д» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146], пункти «б» і «в» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321], пункти 1 і 3 статті 221–4 Кримінального кодексу Франції [152, с. 171–172].

В Кримінальному кодексі Франції передбачено, що особі, яка вчиняє вбивство вагітної жінки, вагітність потерпілої повинна бути «очевидна або відома», а малолітство може бути невідомо (в Кримінальному кодексі Франції термін «малолітня особа» відсутній, вживається термін «неповнолітній, який не досяг 15-річного віку»). Тобто, передбачена необхідність усвідомлення суб'єктом злочину стану або віку потерпілої особи.

У випадку вбивства такого неповнолітнього, якщо вбивству передували або супроводжували зґвалтування, катування або акти жорстокості, суд асизів може шляхом винесення спеціального рішення збільшити період надійності до тридцяти років. Він також має право, якщо мова йде про умисне вбивство, ухвалити рішення про призначення покарання, іменованого у французькому кримінальному праві «нестисливим», відмовивши засудженому в праві скористатися яким-небудь заходом, зазначеним у статті 132–23 Кримінального кодексу Франції (призупинення виконання покарання, виконання покарання частинами, поміщення засудженого поза виправною установою тощо) [126, с. 403]. У юридичній літературі Франції відзначається, що включення цієї обтяжуючої обставини в дану статтю було «зворотною стороною» скасування спеціального виду вбивства — дітовбивства, що передбачав «умисне або просте вбивство новонародженої дитини» (ст. 300 КК Франції 1810 року), тобто вчинюване в момент його народження або протягом трьох днів, передбачених для того, щоб зробити заяву про громадянський стан. Була скасована так само і пробачлива обставина, передбачена на користь матері, яка являлася головним виконавцем або співучасником злочину (абзац другий ст. 302 КК Франції 1810 року). Відтепер мати піддається, як і будь-яка інша винна особа, покаранню, встановленому за тяжке вбивство [160, Р. 27].

В диспозиції статті 109 Кримінального кодексу Грузії, яка регламентує відповідальність за умисне вбивство за обтяжуючих обставин,

законодавець передбачає вчинення умисного вбивства «жінки, яка завідомо для винного знаходилася в стані вагітності» та умисного вбивства «завідомо для винного малолітнього або особи, яка знаходилася в безпорадному стані». Вчинення злочину, передбаченого статтею 109 Кримінального кодексу Грузії, карається позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти років або безстроковим позбавленням волі [135, с. 167], тобто передбачено більш суворе покарання ніж в Кримінальному кодексі України.

У кримінальних кодексах таких країн, як Білорусь, Грузія, Таджикистан та Латвія передбачено, що кримінальна відповідальність настає при умові, коли особі, яка вчиняє вбивство при даних обтяжуючих обставинах, відомо про малолітство та вагітність потерпілої [52, с. 542; 135, с. 167; 139, с. 143; 146].

В той же час в Кримінальному кодексі Болгарії не передбачено, що особі, яка вчиняє вбивство при даних обтяжуючих обставинах, повинно бути відомо про малолітство потерпілого або вагітність потерпілої жінки [142, с. 94].

В кримінальних кодексах таких пострадянських країн, як Білорусь, Грузія, Латвія, Російська Федерація та Таджикистан така обтяжуюча обставина вбивства, як вбивство малолітньої дитини в межах одного пункту поєднана з іншою обтяжуючою обставиною умисного вбивства — вбивство особи, яка знаходилась в безпорадному стані [52, с. 542; 135, с. 167; 139, с. 143; 146; 148]. Таким чином, законодавець ряду країн вважають, що вбивство малолітньої дитини в деяких випадках може розглядатися як своєрідний прояв вбивства особи, яка знаходилась в безпорадному стані. Певним чином, така позиція відображена і у Кримінальному кодексі України в пункті 6 частини першої статті 67, де вказано, що обтяжуючою обставиною злочину є його вчинення щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані. Як видно, законодавець об'єднав отаких потерпілих в одну норму керуючись тим, що специфічні властивості зазначених потерпілих в значній мірі полегшують вчинення злочину, а їх використання винним свідчить про підвищену небезпеку як самого злочину, так і особи злочинця [150, с. 380]. На підтримку цієї позиції професор В. К. Гришук, аналізуючи поняття безпорадного стану, зазначає, що такий стан обумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами стан особи, в якому вона не може чинити опір злочинцеві або уникнути злочинного посягання. В основу розуміння даного поняття може бути покладено вироблене судовою практикою

поняття безпорадного стану при згвалтуванні — фізичний чи психологічний стан потерпілої (малолітній вік, фізичні вади, розлад душевної діяльності, хворобливий або непритомний її стан тощо), за якого вона не могла розуміти характеру і значення вчинюваних з нею дій або не могла вчинити опір насильнику [79, с. 153]. А дослідник умисного вбивства при обтяжуючих обставинах М. П. Короленко прямо вказав, що «визнання вбивства малолітньої дитини кваліфікуючою ознакою викликане тим, що малолітня дитина фактично знаходиться у безпорадному стані перед вбивцею і не може себе захистити і завдати відповідний, належний опір особі, що посягає на її життя» [57, с. 66].

Кримінальний кодекс Білорусі у пункті 2 частини другої статті 139, у майже такому самому вигляді як у пункті 6 частини першої статті 67 КК України, виклав зміст обставини, що обтяжує умисне вбивство: «завідомо малолітнього, престарілого або особи, що перебуває в безпорадному стані» [52, с. 542].

В кримінальних кодексах Киргизії, Казахстану, Молдови відповідальність за «вбивство малолітньої дитини» прямо не передбачається, але міститься норма, яка передбачає відповідальність за окремий вид умисного вбивства — вбивство неповнолітнього [143; 138; 144, с. 94]. Дана норма охоплює досліджувану обставину.

Крім того, у диспозиції відповідних статей кримінальних кодексів Білорусі, Грузії, Молдови вказано на важливу складову цієї обтяжуючої обставини — на «завідомість» малолітства або неповноліття потерпілого [52, с. 542; 135, с. 167; 144, с. 94].

Законодавець цих країн вимагає, щоб потерпілий завідомо для винного був малолітнім або неповнолітнім у момент посягання на його життя. Однак, на сьогоднішній день відсутнє законодавче тлумачення поняття «завідомо для винного». Чи достатньо встановлення того факту, що винний вважав потерпілого малолітнім або неповнолітнім у силу яких-небудь причин (наприклад, оцінюючи вік потерпілого візуально) або необхідно встановити та довести, що винний достовірно знав про вік потерпілого, тобто його знання відповідали дійсності? У цьому питанні кримінально-правова наука має різні підходи.

Більшість дослідників виходять із того, що поняття «завідомість» означає достовірне знання винного про наявність у потерпілого певних ознак (малолітство, неповноліття, вагітність) [57, с. 67; 78, с. 276; 129, с. 27]. Цю позицію підтримує і Пленум Верховного Суду України, який у пункті 6 своєї Постанови № 2 від 7 лютого 2003 року

наголошує, що «ця кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, або припускав це, або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомлювати» [95].

Однак є й інший погляд на дану проблему. Так, професор С. В. Бородін з подібним підходом не згоден. Він стверджує, що при завідомості безсумнівності знання суб'єкта про обтяжуючу обставину слід відносити не до того, чи є вона в дійсності, а до того, що він знає про неї. При цьому безсумнівність знання про обтяжуючу обставину не змінюється від того, що в суб'єкта немає повної впевненості в її фактичній наявності. У таких випадках відношення винного до обтяжуючої обставини характеризується непрямим умислом (байдужне відношення до її наявності) і, отже, кваліфікація вбивства як вчиненого з обтяжуючими обставинами не виключається» [17, с. 135].

Як ми бачимо, суть розбіжностей серед науковців стосується ступеня достовірності знання винного про малолітство або неповноліття потерпілого. Одні вважають, що винний повинен точно знати про дану обставину. На думку інших, для кримінальної відповідальності за кваліфіковане вбивство досить допущення малолітства або неповноліття потерпілої особи [89, с. 336].

На наш погляд, кваліфікація дій винної особи за пунктом 2 частини другої статті 115 КК України можлива в тих випадках, коли винний знає, що потерпілий є малолітнім або неповнолітнім. Можливе знання про малолітство або неповноліття не дає підстав для подібної кваліфікації. У кримінальному законі ряду країн не випадково вживається поняття «завідомо для винного». Слово «завідоме» означає заздалегідь, наперед відоме, явне, неприховане [110, с. 50] для винного, а не з погляду на дійсність.

Однак, як вже вказувалося, вища судова інстанція України вважає, що ознака малолітства наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, тобто замість використовуваного у багатьох кримінальних кодексах терміну «завідомо» судді використовують термін «достовірно».

Проілюструємо сказане прикладами із судової практики. Так, 20 вересня 2010 року, у вечірній час, неповнолітній П., знаходячись у дворі за місцем свого проживання, побачив малолітню М., яка йшла по вулиці сама. Неповнолітній П. на ґрунті раніше виниклих особистих неприязних стосунків, вирішив налякати М.

З цією метою неповнолітній П. пішов слідом за М. і близько о 18 годині 15 хвилин несподівано ззаду напав на останню. Знаходячись

за спиною потерпілої, неповнолітній П. однією рукою обхватив шию М. і почав здавлювати її в області горла. М., чинячи активний опір, роздряпала нігтями пальців рук обличчя неповнолітньому П., в ході чого разом з ним впала на землю. У цей момент М. обернулася і бачила неповнолітнього П., впізнавши його.

Неповнолітній П., усвідомлюючи, що М. впізнавши його може розповісти кому-небудь про його неправомірні дії, бажаючи уникнути даного наслідку, прийняв рішення позбавити життя останню.

Реалізуючи свій злочинний намір направлений на умисне вбивство потерпілої, неповнолітній П., *достовірно знаючи, що М. є малолітньою*, схопив останню двома руками за шию в області горла, почав її душити. Потім, неповнолітній П., бажаючи гарантованого настання смерті потерпілої, підняв камінь і завдав ним декілька ударів в область голови потерпілої.

Після чого, неповнолітній П. взяв за ноги М., яку він вважав вже за мертву, і з метою приховати тіло потерпілої, став відтягати її з дороги до кущів. В цей час він помітив у потерпілої ознаки життя. Тоді, бажаючи довести свій злочинний намір до кінця, неповнолітній П. знову взяв камінь і завдав ним декілька ударів потерпілій в область голови. Далі, з метою остаточного настання смерті потерпілої, неповнолітній П. став ногою на шию М. і натиснув її на горло. Неповнолітній П., вважаючи свою мету досягнутою, відтягнув М. вглиб кущів, де залишив лежати її на землі.

Знаходячись на місці події, неповнолітній П. побачив, що М. ще подає ознаки життя. Бажаючи настання смерті потерпілої, неповнолітній П. ще раз взяв камінь і кинув його на голову М. [26].

Сучасний словник української мови тлумачить слово «достовірний» як такий, що не викликає сумніву, точний, цілком вірний [109, с. 388].

Тут треба сказати, що з огляду на інститут суб'єктивного ставлення, який декларується доктриною українського кримінального права, не можна плутати поняття «завідомо» та «достовірно», оскільки в останньому понятті підкреслюється відповідність знань об'єктивній реальності, а в першому — суб'єктивна переконаність винного в наявності якого-небудь факту. Вживане у кримінальних кодексах поняття «завідомо для винного» означає лише, що винний повинен бути переконаний у тому, що потерпілий малолітній або неповнолітній. А якщо ні, то, незважаючи на наявність малолітства або неповноліття потерпілого, кваліфікація вчиненого за пунктом 2 частини другої статті 115 КК України може бути поставлена під

сумнів. Тому пропонуємо ознаку малолітства у пункті 2 частини другої статті 115 КК України доповнити завідомостю для винного факту малолітства потерпілого.

Найчастіше винний, як і в представленому вище прикладі, достовірно знає про малолітство або неповноліття потерпілого. Однак, у деяких випадках, винний може помилятися щодо віку потерпілого. Суб'єктивно, у силу певних обставин, він може бути переконаний в тому, що потерпілий старше чотирнадцяти років, а об'єктивно потерпілий виявився малолітнім. Або, навпаки, винний вважав жертву малолітньою, а вона не виявилася такою. У подібних випадках виникає питання: як кваліфікувати вчинене винним при його помилці щодо віку потерпілого?

Питання про фактичну помилку винного щодо віку та інших ознак потерпілого активно обговорюється серед вчених-правників. Так, існує позиція, що в основу кваліфікації діяння винної особи покладається спрямованість її дій. Винний припускається фактичної помилки, думаючи, що особа потерпілого має або не має тих якостей, які тягнуть для нього підвищену відповідальність за вбивство [89, с. 340].

На думку вченого Л. А. Андрєєвої, помилка особи щодо ознак потерпілого слід тлумачити на користь винного [2, с. 15]. На наш погляд, при подібному підході ігнорується спрямованість умислу винного на вчинення більш суспільно небезпечного злочину — кваліфікованого вбивства. Спрямованість умислу винного повинна обов'язково знайти своє відбиття в кримінально-правовій оцінці вчиненого ним.

Оцінюючи можливі варіанти кваліфікації діяння винного при фактичній помилці щодо віку потерпілого при вчиненні злочину, передбаченого пунктом 2 частини другої статті 115 КК України, вважаємо, що при вбивстві дитини, яку винний помилково вважав малолітньою, його діяння підлягає кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених частиною другою статті 15 і пунктом 2 частини другої статті 115 КК України та, залежно від обставин справи, за відповідною частиною статті 115 КК України. Така позиція підтримується більшістю вітчизняних авторів [78, с. 276].

Якщо ж винний помилково вважав, що потерпілий не є малолітнім, а фактично загиблий виявився таким, то в цьому випадку, на наш погляд, вчинене повинне кваліфікуватися за відсутністю інших обтяжуючих обставин як просте вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України). Не можна ставити у вину суб'єктові злочину обтяжуючу обставину, яка не охоплювалася його умислом.

Викладені положення так само стосуються відповідальності винного за умисне вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, передбачене тим самим пунктом 2 частини другої статті 115 КК України.

Дослідник М. П. Короленко зазначає, що «вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, віднесене до числа кваліфікуючих обставин, у зв'язку з тим, що винний, позбавляючи життя вагітної жінки, посягає по суті на два життя — на життя потерпілої і плоду дитини. З огляду на дану обставину, закон ставить під посилену охорону життя вагітної жінки» [57, с. 66]. Так саме, професор Е. Ф. Побегайло відзначає, що підвищена суспільна небезпека такого злочину, обумовлена тим, що втрачає життя не тільки жінка, але й плід людини — зародок майбутнього людського життя [129, с. 27].

Однак, звертає на себе увагу певна нелогічність подібного законодавчого рішення, оскільки, як правильно підкреслюють деякі дослідники, при кваліфікації посягання на життя вагітної жінки не має значення, чи загинув плід, що перебуває в утробі потерпілої [102, с. 25].

У деяких винятково рідких випадках у результаті злочинного посягання на життя вагітної жінки гине тільки ненароджена дитина, а життя жінки вдається врятувати. Крім того, практиці відомі випадки, коли вдавалося врятувати життя дитини, а мати, що перебувала на пізніх строках вагітності, гинула в результаті злочинного посягання на її життя [89, с. 346]. На жаль, конструкція пункту 2 частини другої статті 115 КК України така, що практично подібні наслідки ніяк не вплинуть на кваліфікацію дій винної особи. Незалежно від того, загинула дитина або вижила, її життя в цьому випадку кримінально-правовій охороні не підлягає. Вчинене винним, незалежно від того, що відбулося з дитиною, буде кваліфікуватися за тими наслідками, які настали у відношенні її матері.

Виявляється, що з одного боку, в основі виділення даного кваліфікованого виду вбивства лежить посягання на життя не тільки жінки, але й плода, а з іншого боку, життя плода кримінальним законом ніяк не охороняється, про що вже йшла мова в другому розділі цього дослідження. Зокрема, нами стверджувалася позиція, що дитину, яка перебуває в утробі матері, не можна вважати тільки частиною її організму, а існування цієї дитини має всі ознаки самостійного життя, хоча й залежного від материнського організму в процесі внутрішньоутробного розвитку. Також, нами робився

висновок, що людиною слід визнавати життєздатний плід у віці понад двадцять два тижні вагітності. Виходячи з цього, вважаємо, що винний, посягаючи на життя вагітної жінки на строках понад двадцять два тижні вагітності, посягає не на одне, а на два життя.

На нашу думку, необхідно посягання на життя вагітної жінки на пізніх строках вагітності дорівняти до посяганням на життя двох або більше осіб, одночасно роз'яснивши в постанові Пленуму Верховного Суду України, що посягання на життя вагітної жінки зі строком вагітності понад двадцять два тижні слід розглядати як посягання на життя двох осіб. Тільки в цьому випадку можна буде констатувати, що в основі виділення вбивства вагітної жінки як кваліфікованого виду вбивства лежить те, що винний фактично посягає на два життя — матері та її дитини.

Крім того, різні наслідки повинні впливати на кваліфікацію дій винного з урахуванням спрямованості його умислу, яка теж може бути різною. Так, він може посягати тільки на життя дитини, допускаючи смерть матері, або ж винний може посягати тільки на життя матері, байдуже ставлячись до можливої загибелі дитини, також, можливий варіант, коли винний може бажати заподіяння смерті як матері, так і дитині.

Умисне вбивство заручника або викраденої людини

Кваліфікованим вбивством з підвищеною відповідальністю український законодавець у пункті 3 частини другої статті 115 КК України встановив умисне вбивство заручника або викраденої людини.

Безумовно, для з'ясування сутності цього суспільно-небезпечного діяння необхідно проаналізувати особливості кримінально-правової природи особи заручника та викраденої людини як потерпілих від досліджуваного злочину. Спільним для обох цих фігурантів є те, що і у випадку захоплення заручника, і у випадку викрадення людини винний протизаконно розпоряджається особистою свободою потерпілого, тобто його можливістю самостійно пересуватися та визначати своє місцезнаходження [89, с. 297]. Вчиняючи такий злочин, винна особа, заподіюючи смерть потерпілому, фактично використовує той факт, що заручник або викрадена людина знаходиться у шоківому стані в результаті його викрадення, захоплення тощо. Подавлена психічно жертва не може чинити опір або сподіватися до останньої хвилини на своє звільнення, не хоче собі нашкодити надто активними діями, але винні особи під будь-яким приводом лишаючи потерпілого вільного вибору пересування з одного місця

в інше, використовують цей стан і після отримання викупу або відмови в такому вбивають заручника або викрадену людину, позбавляючись таким чином свідка [57, с. 69].

В результаті дослідник умисного вбивства при обтяжуючих обставинах М. П. Короленко доходить висновку, що діяння, передбачене пунктом 3 частини другої статті 115 КК України характеризується тим, що потерпілий захоплюється або утримується всупереч його волі, в результаті чого знаходиться в тяжкому психічному стані, не може чинити опір, не має реальної можливості звільнитися без негативних наслідків і знаходиться в стані апатії [57, с. 69–70].

Даний склад злочину передбачає відповідальність і за посягання на інші об'єкти, охоронювані кримінальним законом. Викрадення людини як іншого об'єкта припускає посягання на фізичну свободу, а захоплення заручника — посягання як на фізичну свободу, так і на громадську безпеку [61, с. 52, 54]. Крім того, необхідно мати на увазі, що зазначений склад, передбачений пунктом 3 частини другої статті 115 КК України в певних випадках необхідно розмежовувати та кваліфікувати за сукупністю зі злочином, передбаченим статтею 147 КК України, так як Пленум Верховного Суду України визначив, що у разі вчинення винним захоплення заручника і його умисного вбивства, вчинене належить кваліфікувати за сукупністю злочинів — частини другої статті 147 і пункту 3 частини другої статті 115 КК України [95].

Норма про умисне вбивство заручника або викраденої людини як обтяжуюча обставина в законодавстві країн континентальної Європи представлена досить обмежено.

Так, у пункті 2 параграфу другого статті 148 Кримінального кодексу Польщі міститься досить суперечлива «зв'язка», що поєднує в одну норму відповідальність за вбивство «у зв'язку з захопленням заручника, згвалтуванням або розбоєм» [145, с. 125]. Що може слугувати критерієм об'єднання цих обставин в одну норму уявити складно, адже мотиви та цілі при вчиненні таких діянь докорінно відрізняються.

У всіх інших випадках, статті про вбивство заручника або викраденої людини зустрічаються лише у кодексах країн колишнього СРСР. При цьому, варіанти формулювання є досить різноманітними і не повторюють викладення, представлене у пункті 2 частини другої статті 115 КК України.

Найбільш поширеним є формулювання, де мова йде про умисне вбивство «сполучене з викрадення людини або захопленням заручника», що передбачено пунктом 4 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пунктом 3 частини другої

статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пунктом 11 частини другої статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пунктом «f» частини другої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], пунктом «г» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146].

В кримінальних кодексах інших держав, які містять досліджувану обтяжуючу обставину, вона формулюється тільки в поєднанні з іншими обтяжуючими обставинами, так мова йде про вбивство особи, яка «завідомо для винного, перебуває в безпорадному стані, а так само сполучене з викраденням людини або захопленням заручника» (п. 9 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану, п. «в» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації) [133, с. 146; 148]. Кримінальний кодекс Казахстану, маючи аналогічну норму, обмежився вказівкою лише на сполученість вбивства з викраденням людини (п. «в» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану) [143].

Грузинський законодавець обмежився формулюванням про умисне вбивство «у зв'язку із захопленням в якості заручника» (п «д» ст. 109 Кримінального кодексу Грузії) [135, с. 166]. У кримінальному законі Грузії замість терміна «сполучене» вжитий термін «у зв'язку» з конкретним злочинним посяганням. На думку вчених, для даного випадку це вірно формулювання розглянутої ознаки, що вказує, зокрема, на обумовленість вбивства вчиненням даного злочину [41, с. 97].

З аналізу норм кримінальних кодексів країн, які мають склад вбивства, пов'язаного із вчиненням інших злочинів випливає, що дане діяння набуває значення кваліфікованого складу злочину лише у випадках, коли вбивство «супроводжують» злочини, що традиційно визнаються найнебезпечнішими для суспільства, які посягають на особу, на відносини власності та громадську безпеку. Згідно із цією позицією посилення кримінальної відповідальності відбувається, в основному, за урахування цінності для суспільства та держави об'єктів кримінально-правової охорони. Необхідно відзначити, що встановлення того, яка сукупність суспільних відносин є більш цінною, і які критерії їх співвідношень, є прерогативою законодавця, який повинен ухвалювати оптимальні рішення.

На сьогоднішній день відсутнє чітке розуміння того, у яких випадках вбивство, пов'язане з тем або іншим злочинним посяганням, слід розглядати як єдине діяння із кваліфікуючим складом, а в яких їхня сполученість не має такого значення. Дане питання викликає досить гостру полеміку в доктрині кримінального права та впливає

на зміст окремих положень кримінального законодавства відносно правової регламентації відповідальності за вбивства, пов'язані із вчиненням інших злочинів [41, с. 99].

Так, більшість учених вважає, що в подібних випадках необхідна кваліфікація за сукупністю злочинів, які передбачають відповідальність за відповідне кваліфіковане вбивство та захоплення заручника [102, с. 25; 89, с. 323]. Таким шляхом йде і судова практика, у тому числі й українська [33].

Так, 19 жовтня 2011 року близько двадцять першої години, знаходячись у селі Дружівка Іванівського району Херсонської області, переслідуючи корисливий умисел, направлений на незаконне збагачення, з метою спонукання родичів потерпілого до сплати грошової винагороди у сумі 100000 доларів США, як умови звільнення неповнолітнього К. громадянин Д. вчинив захоплення останнього як заручника. У ході захоплення неповнолітнього К. як заручника, підсудний з метою запобігання опору потерпілого і можливості покликати на допомогу, переслідуючи прямиї умисел, направлений на протиправне позбавлення життя, тобто усвідомлюючи суспільно-небезпечний характер своїх дій, передбачаючи суспільно-небезпечні наслідки і не бажаючи, але свідомо допускаючи їх настання, громадянин Д. підійшов ззаду до потерпілого та наніс йому удар ногою під коліно і збив останнього з ніг, після чого накинув неповнолітньому К. на шию мотузку, якою почав здавлювати органи ший, чим спричинив смерть потерпілого, яка настала, згідно висновку судово-медичної експертизи, в результаті механічної асфіксії [33].

Однак є й протилежна точка зору на досліджувану проблему. Прихильники її вважають, що вбивство, сполучене з викраденням людини або захопленням заручника — це одиничний злочин [47, с. 25], врахована реальна сукупність злочинів [34, с. 7], яку слід кваліфікувати тільки як умисне вбивство з обтяжуючими обставинами.

Здається, право на існування мають і перша, і друга точки зору. Однак, необхідно враховувати ту обставину, що вища судова інстанція вже дала свою оцінку щодо співвідношення даних діянь при їхній спільній кваліфікації. Так, дії кваліфікуються як умисне вбивство заручника незалежно від того, чи була винна особа причетною до вчинення злочину, передбаченого статтею 147 КК України. Разом з тим мотив такого вбивства повинен мати зв'язок із даним злочином (це можуть бути бажання спонукати зазначених у статті 147 КК України осіб, установу, підприємство, організацію до вчинення чи утримання від вчинення певних дій, помста за невиконання висунутих

вимог, прагнення приховати захоплення чи тримання заручника або інший злочин, вчинений під час їх здійснення тощо).

Дії особи, яка вчинила злочин, передбачений статтею 147 КК України і умисно вбила заручника, мають кваліфікуватися за частиною другою цієї статті за ознакою спричинення тяжких наслідків і за пунктом 3 частини другої статті 115 КК України [95].

Складність кваліфікації за пунктом 3 частини другої статті 115 КК України, як і кримінальних кодексів інших країн, полягає ще в тому, що у кримінальному законі немає визначення викрадення людини. Так само, немає визначення незаконного позбавлення волі, адже в диспозиції статті 147 КК України є тільки вказівка на роздільну кваліфікацію незаконного позбавлення волі та викрадення людини. А складність у співвідношенні даних діянь із захопленням заручника полягає в тому, що захоплення заручника фактично здійснюється або шляхом викрадення людини, або шляхом незаконного позбавлення волі. Усе це й викликає проблеми при кваліфікації. Так, неможливо кваліфікувати вчинене за пунктом 3 частини другої статті 115 КК України, якщо в дійсності з боку винного було не викрадення людини, а, наприклад, незаконне позбавлення волі, також передбачене статтею 147 КК України.

Професор М. І. Хавронюк зазначає, що заручником є особа, яку захоплює або утримує інша особа, погрожуючи при цьому її вбити, спричинити тілесні ушкодження, вчинити інші насильницькі дії або продовжувати утримувати далі [78, с. 352]. Під захопленням особи відомий правник розуміє напад, пов'язаний з її затриманням із наступним істотним обмеженням вільного руху, пересування чи поведінки особи. Зазначається, що злочин може полягати в захопленні особи з наступним її триманням або тільки у триманні особи [78, с. 352].

Професор В. І. Борисов розуміє захоплення заручника як його викрадення, яке може бути таємним або відкритим, вчиненим шляхом обману, з насильством, в тому числі із застосуванням зброї або без такого насильства. Більш того, вчений зазначає, що «тримання заручника — це, як правило, логічний наслідок його захоплення, хоча тримання і може здійснюватися особою, яка не бере участі у захопленні» [62, с. 81]. «Тримання — це позбавлення заручника волі, коли йому забороняють залишати певне місце або унеможливають це зробити», — наголошує професор В. І. Борисов [62, с. 81].

Таким чином, об'єктивна сторона захоплення заручника та викрадення людини певною мірою корелюються в частини заволодіння

особою і незаконного переміщення її з одного певного місця, де вона вільно перебувала згідно з власною волею, до іншого, і може виразитися у формі:

- а) відкритого заволодіння нею (коли остання або інші, треті особи, у присутності яких здійснюється викрадення, завідомо для винного розуміють значення вчинюваних ним злочинних дій);
- б) таємного заволодіння (вчиненого за відсутності інших осіб щодо людини, яка не розуміє значення вчинюваних з нею дій у зв'язку з малолітнім, знаходженням у безпорадному стані тощо);
- в) заволодіння людиною, вчиненого шляхом обману чи зловживання довірою (скажімо, винна особа забирає людину із притулку для старих на підставі підроблених документів);
- г) заволодіння людиною в результаті вимушено-добровільної передачі її винному під погрозою насильства над її батьком, усиновителем, опікуном, піклувальником, вихователем тощо, або під погрозою насильства над особами, близькими для останніх, або розголошення відомостей, що ганьблять їх, пошкодження чи знищення їхнього майна [78, с. 349].

Відмінність викрадення людини та захоплення заручника полягає в суб'єктивній стороні злочину. Перший злочин вчиняється з прямим умислом і може характеризуватися будь-якими мотивами, наприклад, користь, помста тощо. Тоді як захоплення і тримання заручника відрізняються від злочину, передбаченого статтею 146 КК України, особливою метою, яку переслідує суб'єкт злочину. Діючи з прямим умислом, винний має на меті спонукання родичів заручника, державної або іншої установи, підприємства або організації, фізичної, юридичної або службової особи до здійснення, або, навпаки, утримання від здійснення будь-якої дії як умови звільнення заручника. Інакше кажучи, злочинець пов'язує звільнення заручника із задоволенням його вимог, які він висуває вказаним вище особам і органам держави (це, наприклад, вимога викупу, звільнення особи (осіб), яка відбуває покарання, надання транспортних засобів, іноземної валюти, зброї тощо) [62, с. 81].

Вказане дає можливість стверджувати, що захоплення заручника є спеціальним випадком по відношенню до викрадення людини, який відрізняється від загальної норми спеціальною метою. Таким чином, доповнення первісної редакції пункту 3 частини другої статті 115 КК про умисне вбивство заручника словами «або викраденої людини» [92] є доцільним як відображення позиції законодавця вважати обтяжуючою обставиною не тільки спеціальний випадок викрадення

(захоплення) людини — захоплення заручника, але й в цілому позначити будь-яке викрадення людини як таке, що потребує посиленої кримінально-правової репресії до винного, через неможливість потерпілого належним чином відреагувати на протиправні дії винного.

Однак, невизначеним залишається питання про неможливість кваліфікації вчиненого діяння за пунктом 3 частини другої статті 115 КК України, якщо в дійсності з боку винного було не викрадення людини, а, незаконне позбавлення волі, також передбачене статтею 147 КК України.

Справа в тому, що законодавчо не визначено в чому полягає різниця між незаконним позбавленням волі та викраденням людини.

В спеціальній літературі зазначено, позбавлення волі може полягати у триманні особи в місці, де вона взагалі не бажає або більше не бажає перебувати, або в поміщенні її в місце, яке вона не має змоги вільно залишити, хоча бажає цього. Відтак, обов'язковою ознакою складу злочину у його першій формі є місце [78, с. 348–349].

Сутність незаконного позбавлення волі полягає в тому, що потерпілого позбавляють фізичної свободи пересування за його розсудом. При незаконному позбавленні волі відбувається тільки утримання потерпілого в певному місці проти його волі, тобто переміщення потерпілого з одного місця в інше не відбувається. На відміну від викрадення людини, при якому відбувається переміщення потерпілого проти його волі, тобто винний здійснює вилучення потерпілого з місць його звичайного місцеперебування [89, с. 329].

Існує також позиція, згідно з якою викрадення людини є найнебезпечнішою формою незаконного позбавлення волі [62, с. 80].

Це вказує на спорідненість цих двох складів, на співвідношення їх як норм загальної та спеціальної. Така ситуація вимагає уточнення змісту пункту 3 частини другої статті 115 КК України, де замість вказівки на такого потерпілого як викрадена людина необхідно застосувати більш широке формулювання — «інша людина, незаконно позбавлена волі».

Умисне вбивство вчинене з особливою жорстокістю

Позбавлення життя людини є само по собі жорстоким протиправним діянням, однак законодавець, виділяючи особливу жорстокість як кваліфікуючу ознаку (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), тим самим акцентує увагу на вчиненні вбивства конкретним способом, із властивими тільки йому встановленими критеріями, що, у свою чергу, є підставою для посилення кримінальної відповідальності.

Позбавлення життя з особливою жорстокістю завжди відбувається із заподіянням потерпілому надзвичайно тяжких страждань і мучень, про що може свідчити, зокрема, тривалість процесу вчинення діяння та застосування таких засобів та знарядь, які об'єктивно не можуть привести до негайної смерті жертви (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю тощо) [95].

Вивчення кримінальних справ [22; 23; 29] дозволило зробити висновок, що в судовій практиці наявність особливої жорстокості нерідко пов'язують із заподіянням потерпілому великої кількості поранень, що не завжди слід вважати критерієм особливо жорсткого способу вчинення злочину, тому що нанесення жертві великої кількості ран може бути викликане обставинами, що виключають наявність особливої жорстокості. Проблема множинності поранень завжди була предметом полеміки на доктринальному рівні, оскільки в кримінально-правовій літературі не існує єдиної думки відносно даного питання [66, с. 44–45].

Існує точка зору, що вбивство шляхом нанесення великої кількості ран, незалежно від того, чи наносилися вони протягом тривалого часу або декількох хвилин, зі значними проміжками часу або безпосередньо одна за одною, чи було кожне з поранень смертельним чи несмертельним, настала смерть миттєво або через якийсь час, повинно кваліфікуватися як вчинене з особливою жорстокістю. Стверджується, що множинність ударів у кожному разі свідчить про наявність у діях винного особливої жорстокості. Велика кількість поранень, заподіяних потерпілому, є достатньою підставою для визнання вбивства вчиненим з особливою жорстокістю навіть у тому випадку, якщо потерпілий знепритомнів від перших ударів і в силу цього не перетерплював особливих мучень і страждань [3, с. 58–59].

Ми не поділяємо цю позицію, тому що вважаємо, при визначенні наявності особливої жорстокості у вчиненому діянні заподіяння численних поранень потерпілому необхідно пов'язувати, в першу чергу, з умислом винної особи. Встановлення факту заподіяння великої кількості поранень ще не є остаточною підставою для кваліфікації вчиненого з особливою жорстокістю. Судовій інстанції необхідно довести, що винний діяв з умислом, спрямованим на вчинення злочину з цією кваліфікуючою ознакою. Так, якщо злочинець у процесі вчиненого наносить численні рани жертві, усвідомлюючи, що тим самим заподіює їй зайві мучення, то в подібних випадках слід

говорити про особливо жорстокий спосіб вчинення злочину, навіть якщо потерпілий знепритомнів при нанесенні перших ударів.

Нам представляється вірним думка авторів, які вважають, що при вирішенні питання щодо наявності в діях злочинця особливої жорстокості при численних пораненнях, необхідно враховувати наступні істотні моменти: свідомий вибір знаряддя, застосування якого не могло не привести до множинності поранень; тривалість побиття потерпілого, час між нанесенням першого та останнього ударів; розташування ран і інших ушкоджень на тілі жертви; характер і локалізація заподіяних поранень; співвідношення сил винного та потерпілого; обстановку місця події [122, с. 49–50].

Поділяючи запропоновану точку зору, ми вважаємо, що сукупність перерахованих обставин може служити встановленню умислу винного на вчинення вбивства. У якості характерного прояву особливої жорстокості при вбивстві шляхом нанесення великої кількості поранень можна навести наступний приклад із судової практики. Так, громадянка В. знаходилася за місцем проживання свого знайомого громадянина Т. та вживала з останнім спиртні напої. Між ними виникла сварка з тієї причини, що громадянин Т. намагався вступити з громадянкою В. у статеві відносини, а остання відмовилася від цього. В ході сварки громадянка В., з метою умисного вбивства громадянина Т., із помсти за сексуальні домагання, спочатку штовхнула обвинуваченого на диван, потім скинула останнього з дивана на підлогу, схопила кухонний ніж зі столу та нанесла вказаним ножом два удари йому в живіт. Усвідомлюючи, що смерть громадянина Т. не настала, вона продовжила свої злочинні дії, і діючи умисно, з метою позбавлення його життя з особливою жорстокістю, бажаючи, щоб смерть носила особливо болісний характер та спричиняла громадянинуві Т. особливі фізичні страждання, нанесла йому п'ять різаних поранень грудної клітини та живота, а потім, перевернувши громадянина Т. на живіт, продовжуючи свої дії, направлені на завдання йому особливої фізичної болі, нанесла удар ножом у спину. Після чого громадянка В. розбила керамічну тарілку, уламки від якої помістила в ротovu порожнину громадянина Т. та вдавляла їх туди ногою.

В результаті протиправних дій обвинуваченої громадянина Т. були спричинені проникаюче колото-різане поранення живота з пошкодженням печінки, яке відноситься до тяжких тілесних ушкоджень за ознаками небезпеки для життя; проникаюча рана в лівій надлопаточній області, яка відноситься до легких тілесних ушкоджень,

та садна грудної клітини та живота, які відносяться до легких тілесних ушкоджень. Смерть громадянина Т. настала від гострого загального малокров'я на ґрунті проникаючого колото-різаного поранення живота з пошкодженням печінки.

Суд визнав громадянку В. винною за пунктом 4 частини другої статті 115 КК України, оскільки своїми умисними діями вчинила умисне вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене з особливою жорстокістю [29].

У дійсності, кількість поранень не завжди дозволяє кваліфікувати вбивство як вчинене з особливою жорстокістю. Деякі вчені стверджують, що не можна говорити про особливу жорстокість в тому випадку, якщо вбивство відбулося у результаті спровокованої потерпілим сварки та при відсутності умислу винного на вбивство з особливою жорстокістю. Ця обставина пов'язуємо цими науковцями з тим, що відсутність умислу на вчинення злочину з особливою жорстокістю може бути обумовлене наявністю збудженого стану злочинця, викликаного провокуючою поведінкою жертви. При відсутності підстав для визнання вчиненого в стані афекту, у подібних випадках позбавлення життю слід кваліфікувати як просте вбивство [90, с. 30].

А наявність пом'якшуючих обставин при вчиненні умисного вбивства, навіть якщо воно й мало ознаки особливої жорстокості, кваліфікується тільки за привілейованими статтями про вбивство Кримінального кодексу України [95].

Однак, у випадку описаному вище, дії винної громадянки В., хоча і вчиняються під емоційним впливом провокуючої поведінки жертви, все ж таки не зводяться до спричинення смерті потерпілому, вони характеризуються надмірністю уражень, які б повинні були наноситися лише для заподіяння смерті. Більш того, ці дії мають характер глумління над потерпілим, особливо це відзначається у епізоді з заштовхуванням винною керамічних уламків у ротову порожнину жертви.

З цього випливає, що вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю не тільки у випадку нанесення великої кількості поранень потерпілому, але й при наявності інших ознак, що відносяться до об'єктивної сторони, для яких характерна особлива жорстокість.

Про особливо жорстоке вбивство також слід говорити у випадках, якщо винний позбавляє потерпілого життя, заподіюючи жертві тривалі фізичні страждання шляхом давання потерпілому надзвичайно хворобливої, повільно діючої отрути. Даний спосіб слід уважати

особливо жорстоким при встановленні умислу винного на заподіяння подібних страждань потерпілому.

Треба сказати, що Кримінальний кодекс Франції у статті 221–5 встановлює посилену кримінальну відповідальність за умисне вбивство шляхом отруєння, тим самим визначаючи такий спосіб позбавлення життя жертви жорстоким, тобто обставиною, що обтяжує вбивство [152, с. 174].

Зауважимо, що при отруєнні жертви заподіяні їй фізичні страждання можуть бути як багаторазовими, так і однократними, оскільки в останньому випадку вони не стають менш болісними.

Згідно до положень Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року, умисне вбивство визнається вчиненням з особливою жорстокістю і тому разі, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих психічних чи моральних страждань (шляхом зганьблення честі, пониження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) [95].

На наш погляд, прояв особливої жорстокості може виражатися шляхом застосування психічного впливу не тільки до жертви, але й відносно близьких потерпілому осіб, що присутні на місці події, які, безсумнівно, будуть перетерплювати при цьому найсильніші душевні мучення. Таким чином, обстановка вчинення злочинів подібного роду може також свідчити про виявленої винним особливої жорстокості.

До інших обставин, що свідчать про прояв винним особливої жорстокості, на нашу думку, слід віднести і заподіяння жертві особливих психічних страждань не тільки в процесі позбавлення життя жертви, але й до вчинення вбивства.

Дослідник Я. Г. Смілянський підкреслює, що заподіянням подібного найсильнішого психічного стресу потерпілому може послужити й обстановка вчинення злочину, коли умислом винної особи охоплюється позбавлення життя, згвалтування, вчинення насильницьких дій сексуального характеру або заподіяння різної тяжкості шкоди здоров'ю одній жертві на очах у іншої, заподіюючи тим самим останній особливі душевні страждання [112, с. 284].

На думку професора С. В. Бородіна, одним з ознак особливої жорстокості можна вважати вбивство декількох осіб — одного за одним [17, с. 146]. Цю позицію в даному питанні розділяють інші вчені-правознавці, вважаючи, що до вбивств із особливою жорстокістю слід віднести і убивства в присутності наступної жертви, за умови,

якщо винний усвідомлював, що другий потерпілий розумів характер його наступних дій і їх спрямованість [106, с. 52].

Вважаємо, що злочин не підлягає кваліфікації за пунктом 4 частини другої статті 115 КК України, якщо умислом винного не охоплювалося заподіяння особливих психічних страждань своїм жертвам, наприклад, у випадку почергового вбивства двох потерпілих у процесі взаємної бійки.

Нерідко при кваліфікації протиправного діяння доводиться відмежовувати вбивство, вчинене з особливою жорстокістю, від вбивства особи, яка завідомо для винного перебуває в безпорадному стані.

Так, професор Ю. М. Антонян, вважає «слухним визнання вбивства як вчиненого з особливою жорстокістю в тих випадках, коли винний при реалізації свого умислу використовує безпомічний стан потерпілого, який усвідомлює, що його позбавляють життя, але через вік, хворобу або з інших причин не здатний опиратися. Тут жорстокість проявляється в безжалісності та у завідомих для винного особливих стражданнях потерпілого. Не може бути визнане вчиненим з особливою жорстокістю вбивство сплячої людини, хоча вона теж перебувала у безпорадному стані, але не могла усвідомлювати небезпеку, що їй загрожує. Отже, необхідно усвідомлення жертвою небезпеки, але якщо цього немає в силу її віку, хвороби та інших факторів, то немає й особою жорстокості.

Останнє затвердження повністю відноситься до малолітніх і старих. Багато хто з них через вік та психічні, пов'язаних зі старістю хвороби не в змозі усвідомити можливу загибель або каліцтво. Взагалі, не може вважатися вчиненим з особливою жорстокістю злочин проти малолітнього або старого тільки тому, що це малолітній або старий» [4, с. 53].

В цілому підтримуючи таку позицію, ми переконані, що для вирішення цієї ситуації необхідно застосувати відомий вітчизняному кримінальному праву інститут «виняткового цинізму».

Вища судовою інстанцією визначає винятковий цинізм як дії, поєднані з демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, в тому числі, це пов'язане з із знушенням над хворим, дитиною, особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані [96].

Дійсно, особливі страждання для перерахованих потерпілих в такому випадку виражаються не стільки у жорсткому фізичному впливі на них з боку винного, а саме в тому, що усвідомлюючи факт знушення над собою та реальну і невідворотню небезпеку позбав-

лення життя, вони не можуть опиратися вбивці і є, таким чином, «приреченими» на смерть, що, зрозуміло, виступає причиною особливих моральних страждань для потерпілого перед смертю. З іншого боку, це свідчить про виняткову, патологічну аморальність вбивці, що не може не бути підставою для визнання таких дій обставиною, що обтяжує умисне вбивство.

Так само це стосується кваліфікації дій злочинця, що вчинив знущання над трупом після вбивства.

Пленум Верховного Суду України у пункті 8 своєї Постанови від 7 лютого 2003 року зазначає, що знущання над трупом, вчинене після вбивства слід відносити до вбивства з особливою жорстокістю, напевно вважаючи, що це свідчить про умисний прояв особливої жорстокості [95].

Дана точка зору представляється нам непереконливою, через те, що якими б жорстокими не були дії злочинця, як би не глумився винний над трупом, у будь-якому разі, мертва людина не може зазнавати ніяких мучень чи страждань. Крім того, після вчинення вбивства, настання смерті потерпілого забезпечення кримінально-правової охорони його життя припиняється. Кажучи про знущання над трупом, ми ведемо мову про інші суспільні відносини, а саме, передбачені статтею 297 КК України, в якій йдеться вже про охорону норм суспільної моральності, а не життя і здоров'я.

Однак, якщо розглядати глуmlinня вбивці над трупом як прояв виняткового цинізму, як демонстративну зневагу до загальноприйнятих норм моралі, то визначення такого діяння кваліфікованим вбивством, на нашу думку, не буде суперечливим.

До речі, Кримінальний кодекс Латвії містить окрему норму, яка встановлює відповідальність за вбивство при обтяжуючих обставинах — «сполучене з наругою над трупом» (п. 5 ст. 117 Кримінального кодексу Латвії) [139, с. 143].

Резюмуючи сказане, пропонуємо пункт 4 частини другої статті 115 КК України доповнити словами «або винятковим цинізмом».

Звертаючись до кримінального законодавства країн романо-германської правової сім'ї, треба відзначити, що вбивство з особливою жорстокістю або жорстоким способом як кваліфіковане вбивство представлене достатньо широко.

Так, Кримінальний кодекс ФРН у частині другій параграфу 211 містить навіть дві обтяжуючі обставини, пов'язані із проявами особливої жорстокості при вчиненні вбивства. Це вчинення вбивства «із садистських спонукань» та «підступним, жорстоким способом»

[151, с. 127]. Аналогічну норму містить і Кримінальний кодекс Молдови (п. «h» ч. 3 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови) [144, с. 94].

Французький законодавець визначає кваліфікованим вбивство, якщо воно супроводжувалося тортурами або актами жорстокості (ч. 2 ст. 221–3 Кримінального кодексу Франції) [152, с. 171–171].

Кримінальні кодекси Болгарії та Естонії в якості вбивства при обтяжуючих обставинах, містять норми про позбавлення життя «особливо болісним для вбитого способом або з особливою жорстокістю» (п. 6 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії, п. 1 ст. 114 Кримінального кодексу Естонії) [142, с. 1138]. Близьким за змістом є пункт 6 частини другої статті 129 Кримінального кодексу Литви, який встановлює посилену кримінальну відповідальність за вчинення умисного вбивства, яке «сполучене з катуванням або особливою жорстокістю» [140, с. 242].

Практично всі інші кримінальні кодекси досліджуваної групи містять однакове формулювання даної обтяжуючої обставини: «з особливою жорстокістю». Це — пункт 4 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], пункт 6 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пункт 5 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пункт «е» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт 3 статті 139 Кримінального кодексу Іспанії [137], пункт «д» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], пункт 6 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пункт 4 статті 117 Кримінального кодексу Латвії [139, с. 143], пункт 1 параграфу 2 статті 148 Кримінального кодексу Польщі [145, с. 125], пункт «д» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункт «е» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146], пункт «ж» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321].

Як бачимо, при певній різноманітності формулювань, всі вони, так само як і у вітчизняному кримінальному кодексі, є занадто лаконічними та такими, що не розкривають правового змісту цієї обтяжуючої обставини.

Умисне вбивство вчинене способом, небезпечним для життя багатьох людей

Підвищений ступінь суспільної небезпеки діяння, передбаченого пунктом 5 частини другої статті 115 КК України обумовлена тим, що вбивство відбувається способом, небезпечним для життя багатьох

людей, який свідомо для винного становить реальну небезпеку для життя не тільки потерпілого, але й інших людей.

Поняття способу небезпечного для життя багатьох людей припускає як наявність певної категорії засобів, так і відповідної обстановки їхнього застосування, що створює погрозу множинності злочинних наслідків. Для кваліфікації вбивства, вчиненого таким способом необхідно встановити, що винний свідомо застосував даний спосіб заподіяння смерті, який становив реальну небезпеку для життя не тільки наміченої жертви, але й інших людей, позбавлення життя яких не є метою цього діяння.

В принципі, таке бачення змісту зазначеної норми викладено у пункті 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року, де зазначено, що «умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, має місце тоді, коли винний, здійснюючи умисел на позбавлення життя певної особи, усвідомлював, що застосовує спосіб вбивства, небезпечний для життя не тільки однієї людини, а й інших людей. При цьому небезпека для життя інших людей має бути реальною» [95].

Якщо додержуватися роз'яснень даного Пленуму Верховного Суду України, то для кваліфікації діяння як вбивства, вчиненого способом, небезпечним для життя багатьох людей, достатня наявність загрози загибелі хоча б однієї людини (крім потерпілого). При цьому погроза повинна бути реальною, а не уявною або передбачуваною. Для такої кваліфікації діяння також необхідно, щоб винний до реалізації об'єктивної сторони злочину (тобто завідомо) усвідомлював спосіб, який небезпечний не тільки для життя потерпілого, але й для життя інших людей. Цю ознаку передбачає Кримінальний кодекс Грузії, який у нормі, що встановлює відповідальність за умисне вбивство, вчинене способом, що створює небезпеку життю і здоров'ю інших осіб прямо вказує на його завідомість для винного [135, с. 167].

Слід зазначити, що якими конкретно можуть бути способи вчинення злочину, передбаченого пунктом 5 частини другої статті 115 КК України, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 долі не роз'яснено.

Використання як знаряддя вбивства предметів, що містять у собі велику руйнівну силу, підвищує небезпеку злочину через те, що значно зростає обсяг (маса) заподіюваної шкоди та підсилюється ймовірність досягнення злочинного результату — смерті жертви [127, с. 34].

Аналізуючи відповідне законодавство країн романо-германської правової сім'ї, треба зазначити, що законодавці використали, по великому рахунку, три варіанти формулювання способу вчинення цього кваліфікованого вбивства.

Перша група застосувала термін «способом, небезпечним для життя багатьох осіб» (п. 6 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії [142, с. 94], п. 6 ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], п. «е» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], п. 5 ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], п. 3 ст. 117 Кримінального кодексу Латвії [139, с. 144], п. «к» ч. 3 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], п. 5 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу України, п. «ж» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146]), як варіант застосовується термін «інших осіб» (п. «ж» ч. 2 ст. 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], п. 7 ч. 2 ст. 129 Кримінального кодексу Литви [140, с. 243], п. «д» ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321]).

Друга група використовує у відповідних нормах термін «загальнонебезпечним способом» (п. 4 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], п. 5 ч. 2 ст. 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], п. 2 ст. 114 Кримінального кодексу Естонії [131, с. 1138], п. «е» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], п. 2 ч. 2 пар. 211 Кримінального кодексу ФРН [151, с. 127]).

Третю групу складають норми, в яких законодавець прямо вказує на засоби, за допомогою яких винний вчиняє таке кваліфіковане вбивство. Так, у пункті 4 параграфу 2 статті 148 Кримінального кодексу Польщі встановлюється відповідальність за умисне вбивство, вчинене із застосуванням вогнепальної зброї або вибухових речовин [145, с. 125]. У пункті «з» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану йдеться про вбивство, вчинене із застосуванням вогнепальної зброї, бойової техніки або вибухових речовин [146].

Отже, основна дискусія щодо кваліфікуючих ознак цього вбивства точиться між представниками першої та другої умовних груп.

На підтримку представників першої групи, до якої входить і українська кримінально-правова наука і практика, треба сказати, що відповідальність за вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох людей, існує більше сторіччя, і можна припустити, що й доктрина, і практика кримінального права мають устояне значення та ознаки даного поняття.

У літературі по даному питанню існувало і існує цілий спектр різноманітних думок. Так, деяку визначеність у даному питанні внесла Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 липня 1963 року, у якій відзначалося, що це повинен бути такий спосіб заподіяння смерті, який завідомо для винного був небезпечний для життя не тільки однієї людини [83, с. 282].

Вчені-правознавці, коментуючи цю норму відзначили наступне: «Для кваліфікації діяння по даному пункту закону необхідно, щоб винний усвідомлював, що він, вбиваючи одну особу, створює небезпеку ще для багатьох людей. Створення небезпеки, крім потерпілого, ще одній особі не можна дорівнювати до створення небезпеки для життя багатьох людей. Спосіб, небезпечний для життя другої людини, імовірно, слід відрізнити від способу, небезпечного для життя багатьох людей. У законі мова йде про створення небезпеки, крім потерпілого, для життя багатьох людей, тобто великої кількості осіб, а не одного або двох [7, с. 86].

Інакше кажучи, визнання способу небезпечним для життя багатьох людей можливо тільки в тих випадках, коли виникає небезпека їх масової загибелі, оскільки настання смерті трьох осіб (потерпілого й двох інших) деякими вченими вважалося недостатнім [7, с. 86].

На наш погляд, погодитися з даним підходом не можна, оскільки в основі виділення розглянутого кваліфікованого виду вбивства лежить спосіб дій винної особи, а не кількість жертв вчиненого злочину.

Більшість авторів поступово схилилася до думки, що для визнання способу небезпечним для життя багатьох людей досить того, щоб існувала небезпека не тільки для однієї людини. Однак, на цьому спільність підходу закінчується, і починаються різні інтерпретації того, що розуміється під способом, небезпечним не тільки для однієї людини.

Професор С. І. Тишкевич зробив висновок про те, що відповідальності за вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох людей, підлягає не тільки особа, що поставила при вбивстві в небезпеку «багатьох людей», але й особа, яка для досягнення злочинної мети використовувала спосіб, небезпечний хоча б для одної «іншої особи» [122, с. 53].

Академіки М. І. Бажанов і В. В. Сташис зробили аналогічний висновок. Так, вони відзначили, що вказівка закону про небезпеку для життя багатьох людей слід розуміти як небезпеку заподіяння смерті не тільки потерпілому, а ще хоча б одній людині. На їхню думку, розглянутий пункт статті, що передбачає відповідальність за вбивство

способом, небезпечним для життя багатьох людей, застосовується і тоді, коли з урахуванням використаних знарядь вбивства небезпека загрожувала життю одної особи, але міг постраждати кожний з тих, що перебував в цьому місці [118, с. 39–40].

Академік В. І. Борисов висловив точку зору про те, що вказівка закону на небезпеку для життя багатьох людей слід розуміти як небезпеку заподіяння смерті не тільки потерпілому, але ще хоча б одній людині. Тому, на їхню думку, вбивство кваліфікується як вчинене способом, небезпечним для багатьох осіб і тоді, коли з урахуванням використовуваних знарядь вбивства небезпека загрожувала життю одної особи, але жертвою міг стати будь-хто, що перебував у цьому місці [15, с. 19].

Таким чином, ціла група авторів вважає, що спосіб вбивства повинен визнаватися небезпечним для життя багатьох людей у тих випадках, коли могла настати смерть будь-якої людини із числа тих, хто піддавався небезпеці.

Прихильники формулювання відповідної норми з використанням терміну «загальнонебезпечним способом» вважають, що такий спосіб вбивства можна кваліфікувати лише тоді, коли в результаті дій винної особи одночасно було піддано небезпеці життя не менше як двох людей. В навчальній літературі, зокрема вважається, що сутність загальнонебезпечного способу вчинення вбивства полягає в тому, що в результаті його використання створюється небезпека для життя двох і більше осіб, а не тільки однієї людини,— винний застосовує вибухові пристрої, отрутні та радіоактивні речовини, організує підпал приміщень або використовує вогнепальну зброю в багатолюдних місцях, а також вдається до інших джерел підвищеної небезпеки [130, с. 55].

Дослідник М. Г. Іванов під загальнонебезпечним способом розуміє можливість заподіяння смерті в результаті посягання, крім жертви, іншим особам, смерть яких не є метою того, хто посягає [102, с. 28].

Вчений-правознавець А. М. Красіков відзначав, що на відміну від формулювання вбивства «способом, небезпечним для життя багатьох людей», у новому для російського кримінального права терміні «вбивство загальнонебезпечним способом» використовується більш широке формулювання розглянутої кваліфікуючої ознаки, а саме, вказується лише загальнонебезпечний спосіб вбивства. Спираючись на тлумачення значення слова «загальнонебезпечний», вчений робить висновок, що загальнонебезпечний спосіб вбивства передбачає об'єктивну небезпеку для інших людей, крім потерпілого,

не конкретизуючи ступінь цієї небезпеки. Разом з тим, трохи далі в роботі, він звертає увагу на те, що погроза застосування шкоди життю, здоров'ю інших осіб, крім потерпілого, у результаті застосованого загальнонебезпечного способу вбивства повинна бути реальною [58, с. 71].

Дослідник Л. А. Андреева висловила думку, що загальнонебезпечний спосіб вбивства треба розуміти більш широко: «Так, при застосуванні способів вбивства потенційно небезпечних для багатьох людей (вибух, підпал, отруєння води, їжі тощо) досить доведеності загальної небезпеки самого способу та усвідомлення цієї обставини вбивцею, тобто не обов'язково, щоб реальної небезпеки в цей момент зазнала і будь-яка інша, крім вбитого, людина» [2, с. 21].

Наведені точки зору свідчать, що обидва формулювання досліджуваного складу, як «вбивство загальнонебезпечним способом», так і «вбивство вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб» не поміняли його суті. Представляється, що для законодавства країн другої умовної групи відбулося лише редакційне уточнення формулювання закону, що передбачає відповідальність за вбивство способом, небезпечним для життя багатьох людей.

Підтвердженням цього може слугувати й те, що у Кримінальному кодексі України поряд з терміном «способом, небезпечним для життя багатьох осіб», викладеним у пункті 5 частини другої статті 115, законодавець у пункті 12 частини першої статті 67 при визначенні обставин, які обтяжують покарання використовує формулювання «вчинення злочину загальнонебезпечним способом».

На наш погляд, суть вбивства вчиненого способом, небезпечним для життя багатьох людей, так само як і вбивства вчиненого загальнонебезпечним способом, полягає в тому, що при вчиненні злочину дії винного становлять небезпеку для життя як мінімум ще однієї людини, крім потерпілого.

3.3. ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ВБИВСТВА ПРИ КВАЛІФІКУЮЧИХ (ОБТЯЖУЮЧИХ) ОБСТАВИНАХ, ЯКІ ВІДНОСЯТЬСЯ ДО СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНУ

Пункти 6–9, 14 частини другої статті 115 КК України містить прямі вказівки на обтяжуючі обставини, що відносяться до суб'єктивної сторони злочину, тобто на внутрішню, суб'єктивну складову злочинної поведінки. Дослідники вказують, що Пункти 6–9, 14 частини другої статті 115 КК України містить прямі вказівки на обтяжуючі

обставини, що відносяться до суб'єктивної сторони злочину, тобто на внутрішню, суб'єктивну складову злочинної поведінки. Дослідники вказують, що наявність цих обставин спричиняє більш суворі заходи покарання відповідно до намірів (внутрішніх спонукань) винного, які в певних ситуаціях носять більш суспільно небезпечний характер, ніж той або інший різновид умислу, тому що свідчать про ступінь вмотивованості винного в ході вчинення суспільно небезпечного діяння, про особливості стану його психіки на момент виконання об'єктивної сторони посягання [19, с. 3].

На сучасному етапі розвитку наука кримінального права досить насичена спеціальною літературою в області мотивації злочинної поведінки. Незважаючи на масу переконливих доказів загальної значущості мотиву та мети для розуміння суб'єктивної сторони складу злочину, «у суспільній свідомості юристів вони так і не вийшли за прагматичні межі факультативних ознак суб'єктивної сторони» [69, с. 61].

Традиційно, у кримінально-правовій науці існує позиція, що мотив злочину — це спонукання до вчинення злочину, а ціль — уявлення про його суспільно небезпечні наслідки, про ту шкоду, яку усвідомлює винний, яка настане для охоронюваних кримінальним законом відносин і яка, однак, є для нього бажаною [60, с. 173].

Одним з останніх комплексних досліджень мотиву у вітчизняному кримінальному праві є робота професора А. В. Савченко «Мотив і мотивація злочину», у якій вчений на підставі аналізу різних наукових підходів доходить висновку, що під мотивом слід розуміти «інтегральне психічне утворення, яке спонукує особу до вчинення суспільно небезпечної дії і є його підставою» [105, с. 14]. Позиція А. В. Савченко, по суті, дублює викладене вище, згідно з яким мотив визнається внутрішнім спонуканням до будь-якої діяльності [86, с. 127]. Таким чином, можна сказати, що традиційне визначення мотиву злочину залишається актуальним.

Для правильної кримінально-правової оцінки велике значення має класифікація мотивів і цілей злочину. Деякими вченими такі мотиви та цілі діляться по їхнім змісту (наприклад, ревнощі, помста тощо) [101, с. 167]. Однак, ця класифікація, важлива з погляду встановлення фактичного змісту злочину, найчастіше не має кримінально-правового значення. Точно так само, помітно не впливає на кримінальну відповідальність і класифікація, заснована на ознаці стабільності (ситуативні й особистісні) [116, с. 132].

Найбільше практично корисною представляється класифікація, яка базується на моральній і правовій оцінці мотивів і цілей злочину.

Із цієї позиції всі мотиви та цілі злочинів можна розділити на дві групи: 1) низинні та 2) позбавлені низинного змісту [56, с. 247].

До низинних слід віднести ті мотиви та цілі, з якими закон пов'язує посилення кримінальної відповідальності (розглядаючи їх у конкретних складах злочинів як кваліфікуючі ознаки, а також як необхідну умову кримінальної відповідальності за статтями про спеціальні види злочинів з посиленням покаранням, у порівнянні з більш загальними складами злочинів).

При вчиненні умисного вбивства низинними слід визнавати такі мотиви, як, наприклад, корисливі (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України), хуліганські (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України), расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України), у зв'язку з виконанням особою службового або громадського обов'язку (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України тощо [85, с. 113].

До низинних цілей відносяться, зокрема, такі, як ціль укрити інший злочин або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України), ціль використання органів або тканин постраждалого (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України) тощо [85, с. 113].

Мотиви та цілі, з якими закон не пов'язує суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності за спеціальні складки злочинів з більш суворими санкціями або її посилення в рамках Загальної (ст. 67 КК України) або Особливої частини КК України, відносяться до таких, які не мають низинного змісту (помста, особиста ворожнеча тощо).

Крім цих двох груп мотивів і цілей деякими вченими виділяється ще й група мотивів і цілей суспільно корисного характеру [59, с. 247]. Нам представляється, що ні мотив, ні ціль, які послужили психологічною основою кримінально-протиправної дії, не можуть розглядатися як суспільно корисні. Тому класифікація, виходячи з наявності двох різновидів мотивів і цілей, є достатньою.

Пунктами 10–13 частини другої статті 115 КК України встановлюються суб'єктивні обставини, що визначаються особою винного, його певними ознаками та особистісними характеристиками.

Умисне вбивство з корисливих мотивів

Вбивство може бути кваліфіковано за пунктом 6 частини другої статті 115 КК України як вчинене з корисливих мотивів, якщо буде встановлено та доведено, що саме корисливі мотиви слугували приводом для вбивства потерпілого.

Згідно позиції вищої судової інстанції України, корисливі мотиви мають місце в тому випадку, коли винний, позбавляючи життя

потерпілого, бажав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном тощо), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбавитися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди [95].

Більшість вітчизняних вчених солідарно із тлумаченням корисливих мотивів, висловленим Пленумом Верховного Суду України [57, с. 83; 63, с. 38; 78, с. 277].

Подібну позицію мають і зарубіжні автори, зокрема, професор С. В. Бородін тлумачить корисливий мотив при вбивстві в самому широкому розумінні: «Користь при вбивстві — це не тільки придбання матеріальної вигоди, заволодіння тим, чого не мав винний до вбивства, але й прагнення позбутися яких-небудь матеріальних витрат зараз або в майбутньому, зберегти матеріальні блага, з якими доведеться попрощатися на законній підставі» [17, с. 169].

Професор А. В. Наумов, навпаки, висловив думку, що не можна розуміти користь занадто широко, як виявлення матеріальної зацікавленості у всіх значеннях: «Користь — спонукання низинне, прояв приватновласницької психології — пов'язується тільки з негативними в моральному відношенні вчинками: надмірною жадібністю, розкраданням, спекуляцією, убивством тощо. Гроші, майно та інші матеріальні вигоди вбивця ставить вище людського життя. У цьому й укладається особлива суспільна небезпека вбивства з корисливих мотивів» [81, с. 27–28].

Однак, наведене дає можливість стверджувати, що особливих відмінностей у тлумаченні користі у авторів різних країн немає, тому вихідним для дослідження можна вважати визначення корисливих мотивів, викладене в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року [95].

Академік В. В. Сташис наголошував, що корисливим також є вбивство, вчинене за винагороду або з метою обійняти більш високооплачувану посаду [63, с. 38].

Однак, деякі вчені вважають, що вбивство з метою заняття більш високооплачуваної посади не може бути кваліфіковано як вчинене з корисливих мотивів. Свою позицію вчені аргументують таким чином: «Перебуваючи на такій посаді, винний буде одержувати не просто більшу суму грошей, а більш високу заробітну плату, відповідно до кількості і якістю своєї праці. Користь же є не чим іншим, як незаконним збагаченням, одержанням грошей без надання

відповідного еквівалента. Із цієї причини мотивом такого вбивства виступає не користь, а кар'єризм, який хоча й відноситься до низинних мотивів, але не передбачається як обставина, що обтяжує вбивство». [12, с. 19–20].

Прагнення «піднятися по службових сходах» часто спрямоване як на одержання більшої заробітної плати, так і на одержання додаткових матеріальних переваг і благ, пов'язаних із посадою. Це означає, що в переважній більшості випадків є всі необхідні підстави для кваліфікації вбивства з метою заняття більш високооплачуваної посади як вчиненого з корисливих мотивів.

Слід погодитися з точкою зору вченого-правознавця О. М. Попова, який вважає, що винний чиняє вбивство, керуючись меркантильними міркуваннями, ставлячи свою матеріальну вигоду або матеріальну вигоду інших осіб вище людського життя. А якщо в основі вчиненого вбивства були покладені меркантильні міркування, матеріальна вигода, вчинене необхідно кваліфікувати як скоєне з корисливих мотивів, незалежно від того, на законній або незаконній підставі винний збирався набувати або відчужувати матеріальні блага для себе або інших осіб. У цьому випадку законом засуджується посягання винного на людське життя для задоволення своїх матеріальних домагань, протиставлення своїх особистих, матеріальних, егоїстичних інтересів самому цінному благу, наявному у іншій людині — її життю [89, с. 712].

Ще одним досить спірним моментом у кваліфікації умисного вбивства з корисливих мотивів є положення Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року про те, що слід кваліфікувати як вчинене з корисливих мотивів й умисне вбивство з метою подальшого використання органів чи тканин людини в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо) [95].

Справа в тому, що більшість кримінальних законів країн колишнього СРСР містять окрему норму про умисне вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого (для трансплантації, продажу або використання іншим способом органів, частин органів або тканин тіла жертви). Це — пункт 5 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], пункт 9 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пункт 14 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пункт «н» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт «м» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143],

пункт 12 частини другої статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пункт 12 частини другої статті 129 Кримінального кодексу Литви [140, с. 242], пункт «l» частини третьої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], пункт «м» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункт «о» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146], пункт «н» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321].

Треба сказати, що вбивство з метою використання органів і тканин потерпілого є новелою для кримінального права. Необхідність його включення була викликана тими якісними змінами в медицині, які відбулися за останні роки, а саме розширенням можливостей успішного здійснення пересадження ряду життєво важливих органів і тканин людського організму. У зв'язку із цим з'явилася потреба у відповідному донорському матеріалі, що, у свою чергу, може спровокувати вчинення вбивств із метою використання органів і тканин потерпілого безпосередньо для пересадження іншій особі або з метою їх наступного продажу зацікавленим організаціям або особам.

Підвищення відповідальності цього діяння пов'язане з особливою суспільною небезпекою як самого злочину, так і особи, що його вчинила. Винний, у цьому випадку, відноситься до життя інших людей з неприхованою зневагою, розглядаючи їх лише в якості «ходячого набору запчастин» [111, с. 76].

Очевидно, що треба говорити про можливість запровадження такої норми в Кримінальний кодекс України та, в рамках вищевказаних положень Пленуму Верховного суду України, про можливість комбінації такого пункту частини другої статті 115 КК України з іншими пунктами цієї ж статті. Цілком ймовірно, що вбивство з метою використання органів і тканин потерпілого може легко сполучатися з пунктом 6 частини другої статті 115 КК України.

На думку багатьох дослідників у подібній ситуації треба дотримуватися так званої «теорії конкуренції мотивів», запропонованої професором Б.С. Волковим. Згідно із цією теорією, особа, вчиняючи злочин, завжди підпорядковує свою поведінку якому-небудь одному мотиву або меті, які й визначають зміст вчинюваних дій [36, с. 18]. Тобто можна говорити про те, що не можуть поєднуватися в сукупності ті ознаки вбивства при обтяжуючих обставинах, які характеризують різні мотиви та цілі вбивства. І дійсно, важко представити, що можна вчинити вбивство з метою використання

органів і тканин з хуліганських мотивів або з метою сховати інший злочин. Однак ряд авторів вважає, що з низки суб'єктивних ознак одна, безумовно, може сполучатися з новелою норми про навмисне вбивство — це пункт про вбивство з корисливих мотивів [156, с. 67], але при цьому, на жаль, вчені не дають обґрунтування даному положенню.

За основу для аналізу візьмемо ситуацію, коли винний вирішує заробити грошей шляхом вбивства та наступного вилучення органів і тканин потерпілого для продажу та реалізує цей план. Існує три точки зору відносно кваліфікації такого діяння.

Перша полягає в тому, що вчинене необхідно кваліфікувати як умисне вбивство, вчинене з корисливих мотивів. При цьому вказується, що так необхідно кваліфікувати не тільки, якщо органи «призначені» для продажу, але навіть якщо їх «просто хочуть застосувати як їжу» [53, с. 269].

Автори, що дотримуються другої точки зору, пропонують кваліфікувати даний злочин тільки як умисне вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого. Вони обґрунтовують це тим, що таке вбивство є окремим випадком у порівнянні з вбивством з корисливих мотивів, що визначає запропоновану кваліфікацію [111, с. 77].

І, нарешті, третя точка зору полягає в тому, що при кваліфікації необхідно вказувати обидві ці ознаки. На наш погляд, це логічна позиція. Дійсно, при формуванні рішення вчинити який-небудь злочин у людини спочатку виникає певна потреба, яка згодом актуалізується. Результатом цього стає постановка мети. Так, основною метою вчиненого вбивства буде вилучення органів, тому що саме для цього особа вчиняє даний злочин. Його корисливий мотив не задовольняється тільки вчиненням вбивства — йому ще треба продати ці органи. Академік В. М. Кудрявцев зазначає, що «іноді злочин являє собою не кінцевий результат, а засіб (спосіб) досягнення основної мети. Якщо ціль не досягнута, то вчинення такого злочину, звісно не погашає первинних мотиваційних спонукань» [65, с. 104]. У нашому випадку мотивом вбивства була користь, і в момент вчинення вбивства даний мотив явно не був ще задоволений, хоча склад злочину закінчений, і для настання відповідальності цього досить.

В будь-якому випадку, умисне вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого не завжди є злочином, що вчиняється з корисливих мотивів, тому, підтверджуючи тезу про можливість сукупної кваліфікації убивства вбивства як з метою використання

органів або тканин потерпілого, так і корисливих мотивів, ми, однак, пропонуємо виділити окрему норму, яка встановлює нову обтяжуючу обставину — це вчинення вбивства з метою використання органів або тканин потерпілого. Тим більше, що статті 143, 144, 149 КК України, які встановлюють кримінально-правову заборону дій, пов'язаних з незаконним вилученням та трансплантацією людських органів і тканин, фактично не передбачають відповідальності за таке умисне вбивство, обмежуючись вказівкою на тяжкі наслідки в частині третій статті 149 КК України.

Умисне вбивство з хуліганських мотивів

Умисним вбивством з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України) є діяння, вчинене винним, коли він позбавляє іншу особу життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу [95]. Така поведінка винного є відкритим викликом громадському порядку та обумовлена бажанням протиставити себе оточуючим, продемонструвати зневажливе до них відношення [82, с. 338].

Взагалі, як вважають деякі вчені, «внутрішня сила, що спонукає винного до вчинення конкретного хуліганського прояву, може зводитися не до одного, а до множини мотивів, що називаються у кримінальному праві хуліганськими мотивами та виступають у кожному випадку або роздільно, або у певній комбінації, або у сукупності з іншими, не хуліганськими мотивами — користю, гнівом, заздрістю, ревнощами тощо» [51, с. 30].

У кримінально-правовій доктрині країн колишнього СРСР, де присутні складні злочинів, обумовлених хуліганськими мотивами питання визначення сутності цих мотивів як і раніше належать до спірних. Причина розбіжностей видається в тому, що хуліганський мотив багатосторонній і саме ця обставина надає йому особливу складність, утрудняє його визначення та відмежування від інших мотивів [35, с. 51]. Крім того, у статті 296 КК України «Хуліганство» відповідні мотиви не визначаються, а лише вказується їхній зовнішній прояв у виді грубого порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства. На нашу думку, останнє з виділених обставин є істотним недоліком законодавця, який безпосередньо відображається на правильності кваліфікації і, як наслідок, однаковому правозастосуванні норм, пов'язаних зі злочинами, вчиненими з хуліганських мотивів.

У спеціальній юридичній літературі часто висловлюється думка, що під хуліганськими мотивами слід розуміти мотиви, в основі яких лежить прагнення грубого порушення громадського порядку, вираження своєї неповаги до суспільства [81, с. 51]. Деякі автори розширюють це визначення, роблячи акцент на формі вираження зневажливого відношення. Зокрема, професор Ю. М. Антонян визначає хуліганські мотиви як прагнення в зухвалій формі проявити себе, виразити зневагу до суспільства, інших людей, законів і правил людського співжиття [6, с. 269].

Деякі автори зводили зміст хуліганських мотивів лише до бешкетництва [8, с. 134], хоча аналіз судової практики показує, що крім бешкетництва, хуліганські мотиви можуть бути виражені в бажанні звернути на себе увагу, показати свою перевагу над навколишніми, свою безкарність тощо.

Так, 30 червня 2003 року о четвертій годині підсудний А. в ресторані «Міленіум», який розташований по вул. Винниченка в м. Вінниці, безпричинно, грубо порушуючи громадський порядок, виражаючи явну неповагу до суспільства, ігноруючи існуючі в суспільстві елементарні правила поведінки, прагнучи протиставити себе суспільству шляхом приниження інших громадян, ініціював конфлікт зі громадянами М., Т. та Б., після чого на вулиці перед входом у вищевказаний ресторан, безпричинно спровокував бійку зі громадянином М., наніс йому удар рукою в обличчя, від якого останній впав, а потім з пістолету, який носив при собі, здійснив один постріл в його сторону, в результаті чого спричинив смерть громадянину М. [25].

Деякі дослідники роблять висновок, що вирішальне значення у визначенні змісту хуліганських мотивів мають особливості особи винного. Однак проявляються ці мотиви під впливом певної життєвої ситуації, обставин, що супроводжують вчинення злочину [36, с. 53].

У юридичній літературі існує також точка зору, що ніяких хуліганських мотивів або хуліганських спонукань взагалі не існує, а є істероїдне прагнення захистити, забезпечити своє буття, ствердити себе в якості соціальної та біологічної істоти, тобто мотив самоствердження [5, с. 270].

На наш погляд, з такою позицією погодитися навряд чи можливо. Вчиняючи вбивство з хуліганських мотивів, винний не прагне себе захистити, а одержує задоволення від самого факту умисного позбавлення життя іншої людини.

Раніше, у науковій літературі відзначалося, що хуліганство є безмотивним злочином і може розглядатися як «особливого роду настрої»,

що відображає негативні якості особистості, що виникають на ґрунті нерозвиненості та неповаги до особи і суспільства. Таку позицію відстоювали професори А. Н. Трайнін, В. Я. Гуревич і інші дослідники на Зборах російської групи Міжнародного союзу криміналістів [11, с. 262].

Із цього приводу професор М. П. Чубинський, виходячи з різноманітності ознак, вкладених у кримінально-правове поняття хуліганства, встановив його зв'язок як видового поняття з родовим поняттям «небезпечного стану злочинності». Професор М. П. Чубинський виходив з того, що небезпека хуліганства характеризується, у першу чергу, не об'єктивними ознаками, а внутрішніми психічними процесами, що відбуваються у свідомості хулігана. Отже, таке діяння можуть вчиняти тільки особи із чітко вираженою антигромадською хуліганською спрямованістю [11, с. 262].

«Безмотивність» хуліганства нерідко пов'язувалася з відсутністю явних зовнішніх приводів на його вчинення [38, с. 25–26]. Передбачалося, що привід, будучи зовнішньою причиною злочину, завжди тісно пов'язаний із внутрішніми спонуканнями винної особи. На перший погляд, внаслідок відсутності явного приводу або його малозначності до вчинення дій, пов'язаних із застосуванням насильства над особою, вражає очевидна безглуздість хуліганських дій. Важливо відзначити, що особливість хуліганського мотиву із властивою йому різко антисоціальною спрямованістю, грубою неповагою до суспільства та норм моралі полягає в тому, що цей мотив не вимагає якогось певного приводу для того, щоб він виявився в злочинній поведінці винного. Особисті прагнення та інтереси особи, яка вчиняє хуліганські дії, здобувають форму розгнужданого егоїзму, крайнього індивідуалізму та повної зневаги до інших. Фактичні мотиви особи на вчинення хуліганства виражаються в прагненні задовольнити свої низинні, досить часто незначні потреби, при цьому ігноруючи правила пристойності та грубо порушуючи громадський порядок [87, с. 384].

Професор Б. С. Волков зазначає, що, насправді, хуліганські мотиви мають свою, особливу, характерну для них соціальну детермінацію, яка полягає у внутрішніх умовах, обумовлених соціально-психологічними особливостями особи та обставинами її морального формування» [36, с. 49].

Професор І. Я. Козаченко відзначає, якщо хуліганські дії винний вчиняє за незначним приводом, «у цьому випадку не можна говорити про безмотивну поведінку, тому що до моменту виникнення

подібного приводу або задовго до нього у винного сформувалися хуліганські мотиви, що визначають характер його дій» [51, с. 28].

Твердження щодо можливості віднесення хуліганства до безмотивних злочинів визнаються безперечними ще й за тими підставами, що всі умисні злочини мотивовані. Такої думки дотримується більшість авторів [10, с. 117].

Здається, що особливість хуліганських мотивів і вчинених на їхній основі діянь полягає в тому, що хуліганські мотиви формуються під впливом безпосередньої ситуації, що можна пояснити домінуванням у психологічній структурі особи певних закладених природою якостей і властивостей. І справа не в тому, що хуліганські мотиви формуються під впливом конкретної ситуації, а в тому, що людина найчастіше використовує ту або іншу ситуацію для прояву своїх внутрішніх, підсвідомих особливостей, а іноді й створює її [87, с. 384].

Причому, саме незначний характер хуліганських мотивів робить їх особливо низинними й егоїстичними, а вчинене вбивство особливе тяжким. Незначний характер хуліганських мотивів вбивства наочніше всього розкривається через привід, з яким винний пов'язує свою поведінку. У вбивстві з хуліганських мотивів зовні видимою підставою до вчинення злочину виступає яка-небудь малозначна обставина, яка знаходиться у повній невідповідності зі вчиненою дією та наслідками, що настали.

Це підтверджується й випадком з судової практики. Так, 14 лютого 2013 року приблизно о 23 годині 30 хвилин громадянин К., будучи озброєним пістолетом калібру 9 мм Р.А./Р.А.К., ймовірно марки «Форд-12 Р», разом із своїм знайомим громадянином Ж. прибули до кафе «ДіДжей», що у місті Івано-Франківську, на площі Міцкевича 8, з метою подальшого відпочинку у вказаному нічному закладі. Приблизно о 23 годині 40 хвилин, громадянин К. зайшовши разом з громадянином Ж. у приміщені коридору кафе «ДіДжей», підійшов до громадян Д., Н. та В., які знаходилась в холі даного закладу, та безпричинно, з хуліганських мотивів почав чіпатися до громадянки В., запевняючи її про те, що знає її, при цьому висловлюючи нецензурною лайкою. Відповідь громадянки В. про те, що вони не знайомі, обурило громадянина К. та він продовжив ображати її. Потерпіла громадянка Д. вступилась за свою подругу і попросила громадянина К. залишити їх, на що громадянин К. почав обзивати і громадянку Д. нецензурною лайкою. При цьому, громадянин К. раптово вихопив із кишені своєї куртки, в яку

був одягнений, пістолет травматичної дії та з метою позбавлення життя потерпілої громадянки Д. приставив його до скроневої частини голови громадянки Д. Реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на позбавлення життя громадянки Д., громадянин К., усвідомлюючи перебування в громадському місці, на ґрунті явної неповаги до суспільства, що супроводжувалось особливою зухвалістю, без будь якого приводу, умисно впритул здійснив один цілеспрямований постріл в голову громадянки Д., від чого потерпіла померла на місці [30].

Оцінюючи дане судове рішення, необхідно зауважити, що при кваліфікації злочину неприпустимо робити висновок про хуліганські мотиви його вчинення тільки на підставі відсутності яких-небудь інших мотивів або мотивів взагалі. Дана кваліфікація є підтвердженням поверхневої роботи органів розслідування, тому що будь-яке діяння є мотивованим, якщо тільки воно не вчинене неосудною людиною, хоча, на нашу думку, і неосудний також керується якимись внутрішніми мотивами, які не завжди піддаються аналізу з точки зору здорової людини.

Далі, Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові від 7 лютого 2003 року зазначає, що «не можна кваліфікувати як вчинене з хуліганських мотивів умисне вбивство під час сварки чи бійки, яку розпочав сам потерпілий, а так само з ревнощів, помсти чи з інших мотивів, що виникли на ґрунті особистих стосунків, навіть якщо при цьому було порушено громадський порядок» [95]. Так, дійсно, при відмежуванні умисного вбивства з хуліганських мотивів від аналогічних злочинів проти життя на ґрунті особистих неприязних відносин іноді допускаються помилки при оцінці приводу до злочину.

І, так само, відповідно до положень зазначеної постанови вищої судової інстанції України, існує й інша небезпека можливих помилок у кваліфікації вбивства з хуліганських мотивів, їх соціально-психологічного змісту, що приводить іноді до безпідставного розширювального їхнього тлумачення, а отже, і неправильної кваліфікації вбивства. Так, у літературі висловлювалася думка, що за певних умов вбивство, вчинене на ґрунті ревнощів, можна кваліфікувати як вбивство з хуліганських мотивів [107, с. 306]. Вирішальне значення для правильної кваліфікації та відмежування розглянутого вбивства від убивства з ревнощів має ретельний аналіз усіх конкретних матеріалів справи, з якими винний пов'язує свою протиправну поведінку і які визначають зміст мотиву. В основі хуліганського мотиву лежить

розгнуданий егоїзм, прагнення проявити явну неповагу до суспільства. Ревнощі ж, навпаки, обумовлена близькими, часом інтимними відносинами між чоловіком і жінкою.

Також, на нашу думку, неприпустимим є ототожнення незначності приводу з хуліганськими мотивами в тих випадках, коли винний і потерпілий тривалий час перебувають у неприязних відносинах, іноді досить і «невеликої іскри», щоб викликати вибух гніву [51, с. 28]. Іноді до помилки приводить перебільшене значення, яке надається місцю вчинення злочину. Для хуліганських мотивів характерне прагнення до демонстративності, публічності своїх дій, щоб показати явне презирство до норм поведінки в суспільстві. Однак, хуліганські мотиви можуть проявлятися не тільки в громадських місцях або під час відсутності сторонніх. Корінь подібних помилок у тому, що фактори, що характеризують обставини та місце вчинення злочину, оцінюються поза зв'язком з мотивами [14, с. 27].

Хуліганські мотиви іноді можуть переплітатися з іншими мотивами при умисному вбивстві. Так, практика зіткнулася із ситуаціями, коли хуліганські мотиви сполучаються з мотивами націоналістичного або ксенофобського характеру [98, с. 77]. Виявити домінуючий мотив буває часом важко. Норми законодавства дозволяють урахувати при кваліфікації комбінацію цих мотивів, оскільки вони передбачені в окремих частинах (пунктах) відповідної статті.

Як вже зазначалося, кваліфіковане умисне вбивство з хуліганських мотивів притаманно лише кримінальному законодавству країн колишнього СРСР, та ще має місце у Кримінальному кодексі Болгарії (п. 10 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії) [142, с. 95].

Однак, практично всі відповідні норми, крім Кримінального кодексу України (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України), містять формулювання «з хуліганських спонукань». Це — пункт 2 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], пункт 13 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пункт 10 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пункт «к» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт «и» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], пункт 10 частини другої статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пункт 8 частини другої статті 129 Кримінального кодексу Литви [140, с. 242], пункт «с» частини другої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], пункт «и» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункт «л» частини другої статті 104 Кримінального кодексу

Таджикистану [146], пункт «л» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321].

Більшість авторів вважають не принциповою відмінність термінів «мотив» та «спонукання» у нормах про відповідне кваліфіковане умисне вбивство, однак, існують вчені, які справедливо заперечують проти підміни поняття «мотив» терміном «спонукання». Так, проти такої підміни виступає професор А. П. Тузов. Він вважає, що таке формулювання не дає можливості розмежування мотивів і спонукань. Він зазначає, що «ототожнення спонукань і мотивів, веде також до прагнення згрупувати різні елементи мотивації злочинної поведінки, які не завжди виступають мотивами злочину» [124, с. 67]. У зв'язку із цим він визначає мотиви злочинів як «пов'язані із задоволенням антисоціальним способом певних потреб активні стани людської психіки, стани спонукання особи, які визначають її суспільно небезпечну поведінку» [124, с. 69]. На нашу думку, в цілому з такою позицією можна погодитися.

Умисне вбивство людини чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією людиною службового або громадського обов'язку

У конструкції норми, передбаченої пунктом 8 частини другої статті 115 КК України законодавець, вказуючи на зв'язок посягання з діяльністю потерпілого, тим самим припускає наявність спеціальної мети — не допустити чи припинити його правомірну діяльність у зв'язку з виконанням ним свого службового або громадського обов'язку, змінити характер такої діяльності або наявність мотиву помсти за таку діяльність.

При цьому, вітчизняний дослідник цього злочину В. М. Мамчур стверджує, що не лише мета припинити виконання потерпілою особою або її близьким родичем службового або громадського обов'язку або помста за таку діяльність є змістом суб'єктивної сторони розглядуваного виду вбивства — такими ознаками можуть бути й інші мотиви або цілі, якщо вони детермінуються саме виконанням потерпілою особою чи її близьким родичем службового або громадського обов'язку [73, с. 5].

Вчений обґрунтовує позицію, що умисне вбивство особи або її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку може вчинюватися одночасно з різних мотивів та цілей. У зв'язку з цим стверджується, що не виключається

можливість кваліфікації такого вбивства одночасно за пунктом 8 та пунктами 6, 7 або 9 частини другої статті 115 КК України [73, с. 5].

Погоджуючись з цією позицією, треба зауважити, що в будь-якому випадку мотив та мета перешкоджання або припинення виконання потерпілим службового або громадського обов'язку, або помсти за такі його дії стають обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складу цього злочину.

Треба відмітити, що у формуванні подібної норми у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї виявляються три умовні тенденції.

Першою тенденцією є те, що частина країн колишнього СРСР пішла шляхом виділення досліджуваної обтяжуючої обставини як кваліфікуючої в рамках умисного вбивства як злочину проти життя. Безпосередньо формулювання самої норми відбулося на підставі: попереднього, без змін, радянського законодавства (п. 10 ч. 2 ст. 129 Кримінального кодексу Литви [140, с. 242], п. «d» ч. 2 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94]); або додавання до цього окремих елементів складу злочину, зокрема, віднесення до потерпілих його близьких родичів (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України), віднесення до правомірної діяльності потерпілого виконання ним, крім службового або громадського обов'язку, також громадянського (п. «б» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146]) або професійного обов'язку (п. «б» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану [143]); або повне копіювання відповідної норми за пунктом 2 частини другої статті 111 «Вбивство» Модельного Кримінального кодексу від 17 лютого 1996 року, прийнятого на сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників Співдружності Незалежних Держав: «особи або його близьких у зв'язку зі здійсненням нею службової діяльності або виконанням громадського обов'язку» [77], ідентично побудований пункт 3 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], пункт 10 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], пункт 2 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пункт «б» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт 4 частини другої статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пункт «б» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункт «в» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321].

На думку вітчизняного вченого-правника В. М. Мамчура, практичний інтерес для кримінального законодавства України представляє

пункт «б» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану, де крім вказаних, у пункті 8 частини другої статті 115 КК України, умов кваліфікації досліджуваного діяння вказує на те, що обставиною, яка обтяжує вбивство є виконання потерпілим не тільки службового або громадського обов'язку, але й обов'язку професійного [143]. Вчений пропонує відповідну українську норму також доповнити вказівкою на професійну діяльність потерпілого. У своєму дослідженні він зазначає, що у трудовому, адміністративному праві та в усіх статтях, крім пункту 8 частини другої статті 115 КК України, поняття «виконання службового обов'язку» та поняття «виконання професійного або трудового обов'язку» не ототожнюються. Що ж стосується поняття «виконання службового обов'язку», як ознаки розглядуваного виду вбивства, то в доктрині кримінального права і в судовій практиці воно тлумачиться як діяльність особи, що входить у коло її повноважень, а фактично — як виконання особою будь-яких трудових обов'язків на підприємстві, в установі або організації незалежно від форм власності [73, с. 9].

Дослідник В. М. Мамчур обґрунтовує думку, що таке визначення цього поняття не може вважатися правильним. Під виконанням службового обов'язку слід розуміти або виконання відповідних обов'язків лише особами, які згідно з приміткою до статті 364 КК України є службовими особами, або виконання відповідних обов'язків як цими службовими особами, так і особами, які відносяться до функціонального складу чи адміністративно-допоміжного персоналу відповідної організації. Щодо діяльності інших найманих працівників, то її слід позначати як «виконання трудових обов'язків» або як «виконання професійних обов'язків» [73, с. 9].

Другою тенденцією є поєднання в межах однієї статті як загальної норми щодо відповідальності за умисне вбивство у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, так і спеціальної норми, яка встановлює відповідальність за умисне вбивство конкретних категорій працівників правоохоронних органів. Так, у статті 145 Кримінального кодексу Молдови поряд з нормою про вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку (п. «d» ч. 2 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови), розміщена норма, яка встановлює відповідальність за умисне вбивство представника органів публічної влади або військовослужбовця під час або у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків (п. «e» ч. 3 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови) [144, с. 94].

Так само у статті 116 Кримінального кодексу Болгарії Розділу про злочини проти життя поєднані більш загальна норма про вбивство посадової особи, представника громадськості, а також військовослужбовця, у тому числі військовослужбовця союзної або дружньої держави або армії при виконанні або у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків або функцій, або особи, що користується міжнародним захистом (п. 1 ч. 1 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії) зі спеціальною нормою про вбивство судді, прокурора, слідчого або особи зі складу Міністерства внутрішніх справ при виконанні або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або функцій (ч. 2 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії) [142, с. 94–95].

Третьою тенденцією є відсутність у розділі, присвяченому злочинам проти життя відповідної загальної норми про умисне вбивство у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, а наявність в цьому розділі тільки спеціальних норм, що стосуються лише певних категорій потерпілих. Зокрема, у розділі II «Про посягання на людську особу» Кримінального кодексу Франції, пунктами 4 та 5 статті 221–4 передбачена відповідальність за умисне вбивство відносно магістрату, присяжного засідателя, адвоката, публічного службовця, представника закону, уповноваженого міністром юстиції, військовослужбовця жандармерії, службовця національної поліції, митниці, пенітенціарної адміністрації або будь-якої іншої особи, що володіє публічною владою, або особи, на яку покладений який-небудь обов'язок по публічній службі, при виконанні або у зв'язку з виконанням цих функцій або цих обов'язків, якщо статус потерпілого очевидний або відомий виконавцеві (п. 4 ст. 221–4 Кримінального кодексу Франції) та відносно свідка, потерпілого або цивільного позивача з метою перешкодити повідомленню фактів, подачі скарги або дачі показань у суді, або у зв'язку з повідомленими ним фактами, поданою скаргою або показаннями, даними в суді (п. 5 ст. 221–4 Кримінального кодексу Франції) [152, с. 172–173].

З огляду на наведену умовну класифікацію та зміст формулювання диспозиції пункту 8 частини другої статті 115 КК України, стає очевидним, що юридична природа обтяжуючої обставини, передбаченою цією нормою має подвійний характер. З одного боку, її ознаки є ознаками юридичного складу вбивства. Про це свідчить те, що встановлення хоча б однієї з цих обставин зумовлює кваліфікацію за відповідним пунктом частини другої статті 115 КК України [73, с. 9]. З іншого боку, цією нормою захищається не тільки,

а, можливо, і не стільки, життя людини, скільки відносини, що стосуються, зокрема, громадської безпеки, громадського порядку тощо. Така двооб'єктність даного злочину складає специфіку умисного вбивства особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, залишаючи при цьому його різновидом вбивства, що вчинюється при обставинах, які свідчать про підвищений ступінь суспільної небезпечності цього діяння.

Крім того, слід погодитися з авторами, які вважають законодавча модель вбивства «у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку», передбачена в пунктом 8 частини другої статті 115 КК України створює складності при тлумаченні даного діяння, тому необхідно уточнення його змісту.

На нашу думку, видається цілком логічним, що пункт 8 частини другої статті 115 КК України передбачає відповідальність не за будь-яке вбивство потерпілого у зв'язку з виконанням ним службового або громадського обов'язку, а лише за умисне вбивство, пов'язане з правомірним виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, яке мало метою припинити або змінити таку діяльність потерпілого, або ж було вчинено за мотивами помсти за правомірно, законно виконаний службовий або громадський обов'язок. Для цього, пропонуємо у диспозиції пункту 8 частини другої статті 115 КК України фразу «у зв'язку з виконанням цією людиною службового або громадського обов'язку» доповнити словом «правомірним».

Аналіз формулювання пункту 8 частини другої статті 115 КК України дає нам підстави вважати, що не зовсім доречною є пропозиція згаданого вище вченого В. М. Мамчура використати формулювання «здійснення службової, професійної або іншої правомірної суспільно корисної діяльності» [73, с. 12]. Вчений проголошує, що у цій моделі для максимальної нейтралізації негативних якостей, притаманних оціночним поняттям, пропонується дати приблизний перелік видів суспільно корисної діяльності і загальну дефініцію, яка містить критерій віднесення явищ до переліку. При цьому приблизний перелік містить ті види суспільно корисної діяльності, у зв'язку з вчиненням яких найбільш часто позбавляються життя потерпілі [73, с. 12]. Вважаємо, що термін «інша суспільно-корисна діяльність» є дуже невизначеним, неконкретним і застосування його у нормі, передбаченій пунктом 8 частини другої статті 115 КК України приведе до надмірного розширення підстав для кваліфікації діянь за даною нормою кримінального закону.

Поряд з самим виконавцем службового або громадського обов'язку, в якості потерпілих від злочину, передбаченого пунктом 8 частини другої статті 115 КК України вказано близьких родичів такої особи у зв'язку з виконанням нею службового або громадського обов'язку. У новому Кримінальному процесуальному кодексі України, який був прийнятий Верховною Радою України 19 листопада 2012 року [64], у пункті 1 частини першої статті 3 визначено, що близькими родичами та членами сім'ї є чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [64, с. 3].

Ця позиція законодавця найбільш відповідає суті того поняття «близький родич», що застосовується у кримінальному праві. Однак, законодавець поряд з терміном «близькі родичі» вживає термін «члени сім'ї» (тобто, особи не пов'язані з потерпілим кровними родинними зв'язками). Безумовно, інтереси цих осіб, також, є цінними для потерпілого. Уніфікація основних термінів, що вживаються у Кримінальному процесуальному кодексі, Кримінальному кодексі України та інших кодексах України, буде сприяти їх однаковому розумінню та правильному застосуванню, виключає необхідність розкривати їх зміст у статтях закону, де вони вживаються. Тому пропонуємо у пункті 8 частини другої статті 115 КК України після слів «чи його близького родича» доповнити словами «або члена сім'ї» і викласти цей пункт в наступній редакції: «людини чи її близького родича або члена сім'ї у зв'язку з правомірним виконанням цією людиною службового, професійного або громадського обов'язку».

Умисне вбивство з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення

У пункті 9 частини другої статті 115 КК України об'єднано дві кваліфікуючі ознаки вбивства — з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення.

Підвищена небезпека умисного вбивства з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення обумовлена поставленою метою. Про вкрай негативні особистісні характеристики суб'єкта такого вбивства свідчить те, що винний заради вчинення злочину

готовий використовувати будь-які засоби, включаючи умисне позбавлення життя іншої людини. Зазначені ціль і засоби заслуговують негативної оцінки, яка ще більш підсилюється у випадку їх комбінації, що й одержало відповідне відображення у чинному кримінальному законодавстві.

Професор В. К. Гришук зазначає, що для наявності складу умисного вбивства з метою приховати інший злочин не має значення, намагався приховати винний закінчений злочин, готування до злочину чи замах на злочин [79, с. 278]. Крім того, пунктом 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року визначено, що для кваліфікації умисного вбивства як такого, що вчинене з метою приховати інший злочин, не має значення, чи був винний причетним до злочину, який приховується. Якщо він вчинив умисне вбивство з метою приховати раніше вчинений ним злочин, його дії кваліфікуються за тією статтею Кримінального кодексу України, якою передбачено відповідальність за приховуваний злочин, та за пунктом 9 частини другої статті 115 КК України [95].

При кваліфікації цих вбивств необхідно враховувати, що кожне з них може бути вчинене тільки із прямим умислом (в даній нормі прямо вказується на спеціальну мету злочину). У зв'язку із цим, не можна визнати обґрунтованим думку про те, що вбивство з метою приховати інший злочин можливий і з непрямым умислом. У цьому випадку мета приховання або полегшення вчинення іншого злочину визначає і характер умислу самого вбивства [16, с. 191].

Вивчення судової практики показує, що найчастіше за пунктом 9 частини другої статті 115 КК України кваліфікується вбивство, коли воно спрямоване на приховання або полегшення нового злочину. Так, наприклад, згідно вироку суду [31], 13 серпня 2011 року, приблизно об 11 годині, в березовому гаю, розташованому в районі колишнього котловану відстійника шахти «Гірська» міста Гірське Луганської області, обвинувачені У. та К. разом з потерпілим П. вживали спиртні напої. Під час вживання спиртних напоїв, приблизно о 15 годині, потерпілий став висловлювати образи на адресу обвинуваченої К., яка на ґрунті раптово виниклих неприязних стосунків, ногою нанесла один удар по голові з правого боку потерпілому, який впав на землю. Після цього, обвинувачений У., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, підійшов до лежачого потерпілого П. і завдав йому не менше двох ударів кулаком руки і ногою в область голови та тулуба. Потім обвинувачені, діючи узгоджено, маючи спільний умисел на заподіяння невизначеної шкоди здоров'ю

потерпілого П., завдали останньому невстановлену кількість, але не менше ніж по одному удару ногою в область тулуба та голови, спричинивши потерпілому тяжкі тілесні ушкодження в області голови, небезпечні для життя в момент заподіяння, після чого зіштовхнули його на дно котловану, а самі повернулися на місце та продовжили вживати спиртні напої.

Після вживання спиртних напоїв, обвинувачена К. запропонувала обвинуваченому У., з метою приховати злочин у виді спричинених тяжких тілесних ушкоджень потерпілому П., вбити останнього.

З метою реалізації загального злочинного умислу, спрямованого на вбивство, громадяни У. та К. прийшли на дно котловану, де лежав потерпілий П., накинули на його шию матерчатий шнур, який удвох стали затягувати на шиї потерпілого, в результаті чого він порвався. Тоді, продовжуючи діяти узгоджено, обвинувачені накинули на шию громадянина П. знайдений ними на місці гумовий ущільнювач, який також затягли на його шиї, і таким чином вчинили вбивство потерпілого [31].

За даною справою дії обвинувачених У. та К. кваліфіковані за частиною другою статті 121 КК України та за пунктами 9, 12 частини другої статті 115 КК України, так як в суді встановлено, що вони дійсно умисно, групою осіб заподіяли потерпілому тяжкі тілесні ушкодження та з метою приховати цей злочин, через невеликий проміжок часу, за попередньою змовою між собою, здійснили його вбивство [31]. На нашу думку, кваліфікація діяння здійснена вірно, при цьому слід зазначити, що на кваліфікацію вчиненого не впливає роль, яку виконував винний при вчиненні іншого злочину, — є він його організатором, підбурювачем чи пособником [79, с. 279].

Як вже зазначалося, пункт 9 частини другої статті 115 КК України містить дві альтернативні обтяжуючі ознаки умисного вбивства — приховування іншого злочину або полегшення його вчинення. У зв'язку з цим треба відмітити, що у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї зазначені обставини представлені широко, при цьому комбінації їхнього спільного з іншими обставинами або окремого використання є досить різноманітними, так само як варіанти тлумачення таких можливих комбінацій.

Норма про відповідальність за умисне вбивство з метою приховати або полегшити вчинення іншого злочину, крім пункту 9 частини другої статті 115 КК України, знайшла своє відображення і у кримінальних кодексах багатьох країн колишнього СРСР (п. 8 ч. 2 ст. 139

Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542], п. 11 ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], п. «л» ч. 2 ст. 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], п. 6 ст. 114 Кримінального кодексу Естонії [131, с. 1138], п. 13 ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Киргизстану [138], п. 8 ст. 117 КК Латвії, п. «о» ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321]).

Литовський законодавець у відповідній нормі обмежується лише вказівкою на мету приховання іншого злочину (п. 11 ч. 2 ст. 129 Кримінального кодексу Литви), практично ігноруючи у статті 114 «Вбивство при обтяжуючих обставинах» таку мету як полегшення вчинення іншого злочину [140, с. 243].

Для країн-учасниць Співдружності Незалежних Держав у Модельному кримінальному кодексі від 17 лютого 1996 року була сформульована наступна конструкція: умисне вбивство «з метою сховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті в інших формах» (п. «л» ч. 2 ст. 111 Модельного Кримінального кодексу) [77]. Ця норма стала основою для формування відповідного пункту в кримінальних кодексах деяких країн-колишніх союзних республік (п. 6 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 147], п. «к» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], п. «к» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], п. «м» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146]).

Молдавський законодавець, також взявши за основу відповідний пункт Модельного Кримінального кодексу СНД, з якоїсь причини виключив з формулювання «насильницьке задоволення статевої пристрасті в інших формах», залишивши кваліфікованим лише умисне вбивство, поєднане із зґвалтуванням (п. «і» ч. 3 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94]). На нашу думку, таку позицію молдавського законодавця можна вважати недоглядом, який вимагає відповідного корегування.

На думку дослідників тих країн, які в кримінальному законі мають формулювання аналогічне до відповідної норми Модельного Кримінального кодексу СНД, всі три обтяжуючі обставини, які містяться в нормі однорідні за своєю спрямованістю і пов'язані зі вчиненням поряд з вбивством іншого злочину [17, с. 191], або ж вони значною мірою взаємно перетинаються [13, с. 77]. Підвищена небезпека цих видів вбивства в тому і полягає, що винний вчиняє два злочини. У перших двох обтяжуючих обставинах мова йде про

інші злочини незалежно від ступеню їхньої тяжкості, у третьому випадку мається на увазі вчинення згвалтування або насильницьких дій сексуального характеру — злочину тяжкого або особливої тяжкості [17, с. 191]. Тобто, не має значення який характер має цей інший злочин, до якої категорії він відноситься. Якщо винний йде на заповідання смерті людині, щоб сховати злочин невеликої тяжкості, небезпека такого вбивства не знижується. Сказане відноситься й до рідких випадків вбивства з метою приховання уявного злочину, коли винний помилково вважає, що йому загрожує кримінальна відповідальність за дії, які в дійсності злочином не є [13, с. 77]. В цілому, з цією точкою зору можна погодитися.

Кримінальне законодавство країн «далекого зарубіжжя» також розглядає мету вбивства — приховати інший злочин або полегшити його вчинення як обставину, яка обтяжує відповідальність. Така норма міститься, наприклад, у Кримінальному кодексі Болгарії (п. 8 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії [142, с. 94]), Кримінальному кодексі Італії (ст. 576 Кримінального кодексу Італії [126, с. 402]), Кримінальному кодексі Норвегії (пар. 233 Кримінального кодексу Норвегії [125, с. 205]), Кримінальному кодексі Туреччини (п. 7, 9 ст. 450 Кримінального кодексу Туреччини [149]), Кримінальному кодексі Франції (ч. 2 ст. 221–2 Кримінального кодексу Франції [152, с. 170]), Кримінальному кодексі ФРН (ч. 2 § 211 Кримінального кодексу ФРН [151, с. 127]).

Зокрема, вбивство для того, щоб сховати інше злочинне діяння або полегшити його вчинення трактується німецької судовою практикою традиційно та не має якої-небудь специфіки [126, с. 319]. Так, наприклад, при вбивстві, спрямованому на приховання іншого злочину потрібен прямий умисел (*Verdeckungsabsicht*). При цьому за практикою Верховного Суду ФРН вбивство повинне бути саме засобом приховання, а не засобом його вчинення. Тим самим позбавлення життя особи, яка нічого не знала про попереднє діяння (*Vortat*), не підпадає під дію даної ознаки [45, с. 367]. Якщо в вчиненому умисному вбивстві відсутні перераховані вище ознаки, то винний несе відповідальність за параграфом 212 Кримінального кодексу ФРН [126, с. 319].

Становить інтерес позиція німецького законодавця щодо призначення покарання за вчинення декількох злочинів. Відповідно до параграфа 52 Кримінального кодексу ФРН: « (1) Якщо те саме діяння порушує кілька кримінальних законів ..., то виноситься одне покарання. (2) Якщо порушується кілька кримінальних законів,

то покарання визначається тем законом, який передбачає найбільш тяжке покарання. Воно не повинне бути м'якшим, чим це допускають інші застосовувані закони» [151, с. 27].

Близьке за традицією німецькому австрійське кримінальне законодавство, проте, суттєво відрізняється від нього в частині регламентації відповідальності за вбивство, вчинене з метою сховати інший злочин або полегшити його вчинення. Справа в тому, що Кримінальний кодекс Австрії не містить складів кваліфікованих вбивств. Однак, у деяких складах злочинів, наприклад, «Крадіжка, обтяжена насильством» (пар. 131 Кримінального кодексу Австрії) смерть потерпілого виступає в якості одного із кваліфікованих наслідків діяння [132, с. 181–182].

Частина друга статті 221–2 Кримінального кодексу Франції передбачає таке обтяжуючу обставину, що пов'язана із цілями вбивства: готування чи полегшення вчинення проступку або сприяння втечі чи забезпечення безкарності виконавця чи співучасника проступку [152, с. 170]. У цьому випадку зв'язок між вбивством і проступком повинен бути безпосереднім: сукупне вчинення вбивства і будь-якого проступку повинно входити в єдиний план злочинця. Разом з тим французькі юристи відзначають, що такий прямий зв'язок між двома злочинними діяннями не слід розуміти в точному значенні слова: убивство та проступок можуть бути вчинені в різний час і в різних місцях, але саме цією особою. Послідовність вчинення вбивства та проступку не має значення. Наприклад, спочатку може бути вчинене вбивство охоронця для вчинення крадіжки, а потім сама крадіжка, або спочатку крадіжка, а після цього вбивство охоронця з метою втечі з місця вчинення злочинного діяння [126, с. 248].

Розглянута обтяжуюча обставина припускає лише вчинення проступку в зазначених вище цілях, поряд з вбивством, і не поширюється в принципі на злочин. Однак, судова практика Франції визнає наявність цього обтяжуючого обставини не тільки у випадку вчинення проступку, але й при вчиненні злочину із зазначеними цілями — для готування або полегшення вчинення злочину або для сприяння втечі або забезпечення безкарності виконавця або співучасника злочину. Ця обставина ставилася у вину особі й тоді, коли мав місце лише замах на проступок, заради якого відбувалося вбивство, або коли проступок не міг спричинити кримінального переслідування в силу якого-небудь імунітету (приміром, крадіжка не може бути вчинена на шкоду чоловікові або прямому родичеві по висхідній або спадній лініям) [159, Р. 27].

Взагалі, за французькою кримінально-правовою доктриною сполученість вбивства з іншим злочином означає вчинення поряд з вбивством будь-якого іншого злочину в будь-якій послідовності. Злочин, що супроводжує вбивство, може бути як закінченим, так і замахом. Не має значення, чи був убивця виконавцем або тільки співучасником іншого злочину. Французький кримінальний кодекс не вимагає того, щоб між вбивством та іншим злочином був тісний зв'язок. Разом з тим у спеціальній юридичній літературі Франції відзначається, що якщо інший вчинений злочин не пов'язаний з вбивством, відрізняється від нього і місцем, і часом вчинення, то суду слід відхилити дану обтяжуючу обставину вбивства та використовувати загальне правило кримінального права про реальну сукупність злочинів, вчинених у різний час і в різних місцях [159, Р. 26].

Стаття 576 Кримінального кодексу Італії передбачає в одній нормі досить докладний перелік однорідних обтяжуючих обставин при вбивстві, таких як вчинення або приховання іншого кримінального діяння, або для того, щоб добитися або забезпечити собі або іншим особам одержання прибутку або цінностей, або з метою уникнути відповідальності за інше кримінальне діяння [126, с. 402].

При регламентації вбивства Кримінальний кодекс Туреччини схожим чином закріплює диференціацію відповідальності залежно від наявності обтяжуючих обставин, передбачених статтею 450 Кримінального кодексу Туреччини [149]. До них, зокрема, відноситься умисне вбивство: з метою підготувати або полегшити вчинення або вчинити інший злочин, якщо навіть він не було доведений до кінця (п. 7 ст. 450 Кримінального кодексу Туреччини); з метою сховати інший злочин, знищити докази та ознаки вчинення злочину або забезпечити для себе або іншої особи ухилення від покарання (п. 9 ст. 450 Кримінального кодексу Туреччини) [149].

У Кримінальному кодексі Голландії спеціальних випадків сполученості інших злочинів з вбивством не передбачає, але встановлює загальне правило кваліфікації подібних діянь. Так, у статті 55 Кримінального кодексу Голландії: «Якщо дія карна більш ніж по одній нормі, що має кримінальну санкцію, повинно застосовуватися тільки одне таке положення. Якщо норми різні, повинно застосовуватися положення, що містить саме суворе основне покарання» [134, с. 182]. Даний припис підкріплюється статтею 56 Кримінального кодексу Голландії: «Якщо кілька дій пов'язані таким чином, що їх можна вважати однієї діяльністю, що триває, незалежно від того, чи є кожне само по собі злочином або проступком, повинна

застосовуватися тільки одна норма. Якщо вони різняться за суворістю, повинна застосовуватися норма, що містить саме суворе основне покарання» [134, с. 182].

Умисне вбивство поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом

Серед видів убивств при обтяжуючих обставинах, вбивство поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом, передбачене пунктом 10 частини другої статті 115 КК України являє собою найбільш жорстоке, яке не вписується навіть у рамки злочинної моралі, робить ізгоями злочинного середовища тих, хто переступив рису.

Однак, треба зауважити, що формулювання зазначеної норми, запропоноване вітчизняним законодавцем, викликає цілу низку питань, яку ми проаналізуємо з використанням, в тому числі, і досвіду країн романо-германської правової сім'ї.

Так, виникає питання щодо структури безпосереднього об'єкта цього злочину. На основі аналізу конструкції вбивства, поєданого із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом, а також положень частини першої статті 33 КК України можна зробити висновок про складний характер такого роду вбивства, і як наслідок — про наявність у складі досліджуваного вбивства крім основного безпосереднього об'єкта (життя людини), об'єкта додаткового (статевої свободи, статевої недоторканності тощо). Із усіх припустимих у судовій практиці випадків вбивств, поєднаних із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом, ознаки складного злочину має тільки вбивство, вчинене в процесі зґвалтування або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом. Тільки стосовно до них можна говорити про наявність додаткового об'єкта. Так, наприклад, 14 жовтня 2012 року приблизно о 13 годині громадянин П. прийшов до раніше знайомої йому громадянки Л., де реалізуючи умисел, який виник раптово та був спрямований на зґвалтування та вбивство громадянки Л., винний П. повалив її на підлогу та почав її душити, завдавши їй у такий спосіб тілесні ушкодження: садни в області проєкції лівої вилицюватої дуги, садно лівої скроневої області, садно в області підборіддя справа, які відносяться до легких тілесних ушкоджень; садни передньої поверхні шиї ліворуч і праворуч від шитовидного

хряща, крововилив у м'які тканини шиї і лівої скроневої області, які відносяться до тяжких тілесних ушкоджень, як такі, що є небезпечними в момент спричинення. Внаслідок дій винного П., громадянка Л. втратила свідомість, після чого винний П., діючи умисно, користуючись безпорадним станом потерпілої, смерть якої на той момент ще не настала, згвалтував громадянку Л., завдавши їй тілесні ушкодження — рану і крововиливи слизової оболонки переддвір'я піхви. Смерть громадянки Л. настала через 5–8 хвилин після того, як їй були завдані тілесні ушкодження в області шиї. Після цього винний П. з місця скоєння злочину втік [20].

Або ж, на підтвердження проголошеної тези, можна навести ще такий випадок із судової практики. 23 червня 2013 року близько 18 години громадянин А., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, під час конфлікту, який виник на ґрунті неприязних відносин, схопив пальцями правої руки громадянина М. за передню частину шиї, чим завдав йому тілесних ушкоджень, після чого переніс його на узбіччя проїзної частини дороги. Потім повернувся до свого подвір'я, де взяв дерев'яну частину лопати у вигляді руків'я, та проник ним у анальний отвір громадянина М., імітувавши таким чином статевий акт. Згідно з висновком судово-медичної експертизи № 66 від 24 червня 2013 року смерть громадянин М. настала внаслідок механічної асфіксії від здавлення шиї руками, що підтверджується наявністю крововиливу на передньо-боковій поверхні шиї зліва, крововиливів в м'яких тканинах шиї, перелому лівого ріжка під'язикової кістки в поєднанні з гострою емфіземою (роздуттям) легень та ознаками швидкої смерті [32].

Можна зробити висновок, що обидва злочини (і вбивство, і згвалтування або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом) об'єднані одним мотивом — сексуальним.

Але, цього не можна стверджувати, якщо мова йде про вбивство, поєднане із згвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом, яке вчиняється з метою приховати такий статевий злочин. В такому випадку мотив вбивства ніяк не можна розглядати як сексуальний, або такий, що пов'язаний із сексуальними переживаннями або сексуальними пристрастями винного.

З погляду на це, певною мірою логічним видається рішення законодавців Азербайджану (п. 6 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану) [133, с. 146–147], Казахстану (п. «к» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану) [143], Молдови (п. «і» ч. 3 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови) [144, с. 94], Російської Федерації

(п. «к» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації) [148] та Таджикистану (п. «м» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану) [146] про об'єднання в одну норму таких обтяжуючих вбивство обставин, як «з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а так само поєднане зі згвалтуванням або насильницькими діями сексуального характеру».

На наше переконання, якщо винний безпосередньо після вчинення згвалтування, чи насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, чи замаху на таке або через певний час після вчинення такого діяння вбиває жертву з метою приховати вчинений ним злочин, то його дії не слід кваліфікувати за пунктом 10 частини другої статті 115 КК України, так як вони вже позбавлені будь-якої сексуальної мотивації, а мають метою приховати злочинне діяння, що цілком логічно повинно кваліфікуватися за пунктом 9 частини другої статті 115 КК України.

Враховуючи таку пропозицію щодо кваліфікації вбивства, передбаченого пунктом 10 частини другої статті 115 КК України, ми вважаємо, що необхідно змінити формулювання цієї норми, і враховуючи тепер виключно сексуальну мотивацію злочинця, викласти пункт 10 частини другої статті 115 КК України в наступній редакції «10) з сексуальних мотивів». А вже під такого роду вбивством вчені-правознавці розуміють «умисне заподіяння смерті потерпілій особі з метою одержання сексуального задоволення та (або) з метою розв'язання психологічних або психосексуальних проблем, пов'язаних з розладом статевого потягу» [119, с. 7].

Саме такої позиції дотримується також законодавець Німеччини, який як обставину, що обтяжує вбивство визначає заподіяння смерті потерпілому саме «для задоволення статевого потягу» (п. 1 ч. 2 § 211 Кримінального кодексу ФРН) [151, с. 127].

Як вже зазначалося, Кримінальний кодекс Австрії не містить складів кваліфікованих вбивств. Однак, у деяких складах злочинів, наприклад, «Згвалтування» (ч. 3 пар. 201 Кримінального кодексу Австрії) смерть потерпілого виступає в якості одного із кваліфікованих наслідків діяння [132, с. 247].

Разом з тим аналіз показує, що навіть у країнах однієї романо-германської сім'ї не спостерігається єдності в законодавчих підходах до регламентації відповідальності за цей вид злочину.

Так, згідно з Кримінальним кодексом Франції обтяжуючою вбивство обставиною є така, коли «умисному вбивству передувало або його супроводжувало згвалтування» (ч. 2 ст. 221–3 Кримінального

кодексу Франції [152, с. 171]. Подібної позиції дотримуються законодавці Білорусі (п. 7 ч. 2 ст. 139 Кримінального кодексу Білорусі) [52, с. 542], Вірменії (п. 12 ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії) [141], Киргизії (п. 7 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії) [138], Узбекистану (п. «з» ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Узбекистану) [147, с. 321].

Як вже зазначалося раніше, у пункті 2 параграфу другого статті 148 Кримінального кодексу Польщі міститься норма, яка об'єднує в собі відповідальність за вбивство «у зв'язку з захопленням заручника, згвалтуванням або розбоєм» [145, с. 125]. Критерій об'єднання цих обставин в одну норму визначити складно.

Повертаючись до вітчизняного кримінального законодавства, треба зауважити, що не зовсім обґрунтованою видається позиція вищої судової інстанції України, викладена у пункті 14 Постанови Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року, де вказано, що «умисне вбивство з метою задовольнити статеву пристрасть із трупом також тягне відповідальність за пунктом 10 частини другої статті 115 КК України» [95].

З вказаного в Постанові Верховного суду України не зовсім зрозуміло про який труп йде мова, ймовірніше, про труп людини, яку перед цим вбив винний з метою подальшого статевого зв'язку з цим трупом. Тому, на нашу думку, доцільніше було б використати формулювання «умисне вбивство з метою задовольнити статеву пристрасть із трупом вбитого».

З цього приводу треба зауважити, що у Кримінальному кодексі Латвії в якості окремої обставини, що обтяжує вбивство використано формулювання «поєднане з наругою над трупом» (п. 5 ч. 2 ст. 117 Кримінального кодексу Латвії) [139, с. 144]. З огляду на мотиваційно орієнтовану детермінацію обтяжуючих обставин вбивства дана латвійська кримінально-правова норма видається не зовсім вдалою. Не зрозуміло, якими мотивами в такому випадку керується винний, які цілі переслідує? Думається, це положення Кримінального кодексу Латвії потребує уточнення.

Умисне вбивство вчинене на замовлення

Постановою Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року визначається, що умисне вбивство, вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України) — «це умисне позбавлення життя потерпілого, здійснене особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке доручення може мати форму наказу,

розпорядження, а також угоди, відповідно до якої виконавець зобов'язується позбавити потерпілого життя, а замовник — вчинити в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріально-характеру або ж не вчинювати їх» [95].

Деякі вчені пропонують розглядати вбивство на замовлення як виконання угоди про позбавлення потерпілого життя. Сторонами такої угоди є, як мінімум, дві особи — замовник і виконавець. Проте, їх може бути і більше — декілька замовників, декілька виконавців; до цих злочинів також можуть бути причетними посередники між замовником і виконавцем [57, с. 108].

Треба відмітити, що вбивство на замовлення — це нове кримінально-правове явище як у нашої держави, і в законодавстві інших країн. Раніше вбивство на замовлення розглядалося в якості різновиду вбивства з корисливих мотивів. Вбивство на замовлення вперше було закріплено в Модельному кримінальному кодексі держав-учасників СНД 1996 року як вбивство за наймом [77]. Пункт «и» частини другої статті 111 Модельного кримінального кодексу держав-учасників СНД встановлює кримінальну відповідальність за вбивство з корисливих мотивів, а так само за наймом [77]. Деякі законодавці країн СНД пішли по цьому ж шляхові, виділивши в кримінальних кодексах окремим пунктом «вбивство з корисливих мотивів, а так само за наймом». Зокрема, це Кримінальний кодекс Грузії (п. «и» ст. 109) [135, с. 167] і Кримінальний кодекс Туркменістану (п. «и» ч. 2 ст. 101) [36, с. 89].

У Кримінальному кодексі Узбекистану, прийнятому до появи Модельного кримінального кодексу держав-учасників СНД, не міститься самостійного визначення вбивства на замовлення або за наймом: встановлюється кримінальна відповідальність тільки за вбивство з корисливих мотивів. Узбецький законодавець у цьому питанні додержувався традицій радянського закону. Із цього приводу дослідник А. В. Єжков зазначає: «Кримінальне законодавство Естонії, Латвії, Узбекистану взагалі не знає поняття вчинення злочинів за наймом або на замовлення. Кваліфікуючими ознаками багатьох злочинів, у тому числі й вбивств, є їхнє вчинення «з корисливих мотивів», «з користі». Таким чином, можна зробити висновок, що дана група країн у певній мері дотепер «вірна» традиціям кримінального законодавства колишнього Радянського Союзу» [44, с. 29]. Вважаємо, що не можна повною мірою погодитися із зазначеними твердженнями. Зокрема, що стосується Узбекистану, то в цьому випадку дійсно мала місце вірність радянським принципам

і поспішність створення Кримінального кодексу. Але прибалтійським державам навряд чи можна дорікати у дотриманні радянським законодавчим традиціям.

Крім того, необхідно підкреслити своєрідну позицію естонського законодавця, яка відбилася в Кримінальному (Пенітенціарному) кодексі Естонії 2001 року [131]. Якщо Кримінальний кодекс Литви 1999 року (п. 9 ч. 2 ст. 126) [140, с. 243] і Кримінальний кодекс Латвії 1998 року (п. 9 ст. 117) [139, с. 144] дійсно містять кваліфікуючу ознаку вбивства з корисливих мотивів і не містять кваліфікуючої ознаки вбивства на замовлення або за наймом, то Кримінальний (Пенітенціарний) кодекс Естонії містить кваліфікуючу ознаку вбивства з мотивів особистої вигоди. Пункт 5 параграфу 114 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії визначає відповідальність за вбивство, поєднане з розбоєм або вчинене з особистої вигоди [131, с. 1138]. Як справедливо підкреслює правознавець О. В. Рікас, «поняття особистої вигоди більш емке, ніж поняття користі. Перше поняття охоплює як вбивство, вчинене з метою отримання матеріальної вигоди безпосередньо від його вчинення, за рахунок майна потерпілого, так і за рахунок одержання винагороди від третіх осіб — вбивство за наймом» [99, с. 149].

Що стосується російського законодавця, то у зрівнянні з відповідною нормою Модельного кримінального кодексу держав-учасників СНД, він ще більше «роздрібнив» аналогічний пункт кваліфікованого виду вбивства, додавши «вбивство, поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитизмом». Повністю пункт «з» частини другої статті 105 КК Російської Федерації «Вбивство» сформульовано у такий спосіб: «Вбивство з корисливих мотивів або за наймом, а так само поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитизмом» [148]. На думку вчених, таке формулювання є достатньо дискусійним [39, с. 89–90], хоча прикладу Росії пішли творці кримінальних кодексів Білорусі (п. 12 ч. 2 ст. 139 Кримінального кодексу Білорусі) [52, с. 542], Казахстану (п. «з» ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу Казахстану) [143], Киргизії (п. 8 ч. 2 ст. 97 Кримінального кодексу Киргизстану) [138] та Таджикистану (п. «к» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану) [146].

У пункті 5 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану передбачена відповідальність за вбивство, вчинене з корисливих мотивів або за наймом, а так само з метою використання органів або тканин потерпілого [133, с. 146]. Треба відзначити, що азербайджанський кримінальний закон містить і окремий пункт,

який визначає відповідальність за вбивство, поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитизмом (п. 11 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану) [133, с. 147]. На думку дослідників кримінального права, що цей підхід є більш раціональний, оскільки вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого стоїть ближче до вбивства з корисливих мотивів, ніж вбивство, поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитизмом [39, с. 90].

Крім того, кримінальні кодекси країн СНД різняться визначенням, яке вони дають самому поняттю «вбивство на замовлення». В одних кодексах, як вже зазначалося, вживається термін «вбивство за наймом» (у кримінальних кодексах Росії, Білорусії, Азербайджану, Казахстану, Киргизії, Грузії, Туркменістану, Таджикистану), в інших — «на замовлення», як у кримінальних кодексах України (п. 11 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу України) та Молдови (п. «т» ч. 3 ст. 145 Кримінального кодексу Молдови) [144, с. 94] або, як у Кримінальному кодексі Вірменії — «замовлене» (п. 8 ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Вірменії) [141], що, по суті, є поняттями дуже близькими за змістом.

Однак, існує різниця в юридичній техніці — у Кримінальному кодексі України вбивство на замовлення не тільки виділене як окремий вид умисного вбивства, але й розмежоване із суміжними видами вбивства, наприклад, з вбивством з корисливих мотивів. Таким чином, існує певна різниця щодо врегулювання вбивства на замовлення або за наймом в українському та інших кримінальних кодексах. На це звернув увагу І. В. Гайков, який у своєму дослідженні, проводячи порівняльний аналіз ознак цього вбивства в Кримінальному кодексі Російської Федерації та Кримінального кодексу України, вказав на те, що в статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації розглянуте вбивство, по-перше, назване вбивством «за наймом», по-друге, воно поміщене в одному пункті з вбивством з корисливих мотивів (п. «з» ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації), «що підкреслює їхній споріднений характер у тому розумінні, що вбивство за наймом завжди припускає яку-небудь вигоду вбивці-виконавця, зацікавленість у його вчиненні. Причому інтерес цей може носити і немайновий характер» [37, с. 45]. На думку І. В. Гайкова, законодавцеві Росії вдалося розкрити дійсну небезпеку вбивства на замовлення, назвавши його вбивством за наймом: «Вона криється в тому, що виконавець цього вбивства — не просто вбивця, а вбивця найнятий, тобто який, який одержав або одержує винагороду, який знає собі ціну як

фахівця із позбавлення життя. Звідси, ефективність його злочинної поведінки незмірно вище, чим звичайного вбивці, тому що вона стимульована замовником» [37, с. 46].

На нашу думку, тут досить складно говорити про правильність або неправильність у вживанні термінів. Російський законодавець визначає вбивство за наймом як різновид вбивства з корисливих мотивів, і при вбивстві за наймом обов'язкові два співучасники та корисливим мотивом повинен керуватися тільки виконавець, а мотив замовника не має значення. Український законодавець поставив перед собою інше завдання. Так, визначаючи в Кримінальному кодексі України вбивство з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України) і вбивство на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України), він підкреслює сам факт замовлення, тобто акцент робиться на існуванні замовлення як публічної оферти в цивільному праві, а не на факті, що він діє за наймом. Звідси випливає, що при вбивстві на замовлення корисливий мотив у виконавця теж не обов'язковий.

В підсумку представляється, що якщо вживається термін «вбивство за наймом», то ми дивимося на явище під кутом зору наймача, а якщо вживається термін «на замовлення» — то під кутом зору найманця. Але від цього сама суть їх домовленості не змінюється.

В цьому сенсі представляє інтерес пункт 2 статті 139 Кримінального кодексу Іспанії 1995 року, в якому в якості обставини, що обтяжує вбивство визначено заподіяння смерті іншій людині за плату, винагороду або за обіцянку [137], що також вказує на наявність певної домовленості між замовником та виконавцем, але не обов'язково ці відносини носять комерційний характер.

Така позиція щодо «комерційності» або «некомерційності» умисного вбивства на замовлення цілком корелюється з положеннями Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року, де зазначено, що «у випадках, коли умисне вбивство на замовлення вчинюється з метою одержання від замовника грошей, матеріальних цінностей чи інших вигод матеріального характеру (тобто з корисливих мотивів), дії виконавця кваліфікуються за пунктами 6 і 11 частини другої статті 115 КК України. До дій матеріального характеру, зокрема, належать сплата виконавцеві винагороди за вчинення вбивства, передача чи збереження прав на майно, звільнення від майнових зобов'язань тощо. Під діями нематеріального характеру розуміються будь-які дії, вчинення чи невчинення яких безпосередньо не пов'язане з матеріальними інтересами виконавця вбивства» [95].

Ці положення можуть бути проілюстровані судовою практикою [28]. Так, громадянка Р., завагітнівши на початку 2011 року, однак не бажаючи народжувати дитину, вирішила незаконно позбутись своєї вагітності шляхом проведення передчасних пологів та подальшого заподіяння смерті народженій дитині.

З цією метою вона в серпні 2011 року запропонувала своїй знайомій громадянці Ц. за матеріальну винагороду здійснити переривання вагітності та позбавити життя новонароджену дитину. На дану пропозицію остання погодилась та надала консультації громадянці Р. щодо придбання відповідних медичних препаратів, необхідних для проведення передчасних пологів.

На виконання раніше досягнутої домовленості, громадянка Ц., з метою переривання вагітності громадянки Р., усвідомлюючи незаконність такої операції, діючи умисно, не маючи вищої медичної освіти та спеціальної підготовки, не будучи уповноваженою на проведення операцій штучного переривання вагітності, не перевіривши стан здоров'я громадянки Р., діючи поза межами спеціально акредитованого закладу охорони здоров'я, зробила останній декілька ін'єкцій заборонених для використання вагітними препаратів «Сеністрол» та «Оксітацин», які остання придбала заздалегідь в аптеці в місті Бершадь.

Під дією вказаних препаратів біля 15 години у громадянки Р. почались передчасні пологи. Відвівши її у приміщення ванної кімнати, громадянка Ц. прийняла, згідно висновку судово-медичної експертизи № 114 від 18 листопада 2011 року живу, доношену, життєздатну дитину жіночої статі. Після цього, громадянка Ц., попередньо отримавши від останньої матеріальну винагороду у вигляді продуктів харчування, виконуючи взяті на себе у зв'язку з цим зобов'язання, діючи з корисливих мотивів та за дорученням громадянки Р., вирішила позбавити життя новонароджену дитину. З цією метою громадянка Ц., діючи умисно, усвідомлюючи суспільну небезпеку своїх дій та неминучість настання наслідків у вигляді смерті новонародженої дитини, поклала її у відро з водою.

Внаслідок закриття дихальних шляхів новонародженої дитини водою у неї настала механічна асфіксія, яка, згідно висновку судово-медичної експертизи № 114 від 18 листопада 2011 року спричинила смерть. Переконавшись у смерті новонародженої дитини, громадянка Ц. з метою приховання злочину загорнула труп у поліетиленовий пакет та передала його громадянці Р., яка у подальшому викинула його у вигрібну яму туалету нежилого господарства [28].

Дії підсудної Р. кваліфіковані судом за пунктом 4 статті 27, пунктами 2, 11 частини другої статті 115 КК України, як підбурювання до вчинення умисного вбивства малолітньої дитини, вчиненого на замовлення. Тоді як дії підсудної Ц. кваліфіковані за частиною першою статті 134 КК України, як незаконне проведення абортів, тобто проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти, та за пунктами 2, 6, 11 частини другої статті 115 КК України, як умисне вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, де кваліфікуючими ознаками є умисне вбивство малолітньої дитини, з корисливих мотивів, вчинене на замовлення, тобто судом було ураховано, що між підсудними Р. та Ц. було укладено усну угоду, відповідно до якої виконавець Ц. зобов'язувалася позбавити потерпілого життя, а замовник Р.— вчинити в інтересах виконавця Ц. певні дії саме матеріального характеру. Таке рішення цілком відповідає положенням Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року.

Умисне вбивство вчинене за попередньою змовою групою осіб

Умисне вбивство визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України), якщо у позбавленні життя потерпілого брали участь за попередньою домовленістю як співвиконавці дві і більше особи, які заздалегідь (до початку цього злочину) домовилися про його спільне вчинення [78, с. 280].

Звертаючись до аналізу зазначеної кваліфікуючої обставини, відзначимо, що пункт 12 частини другої статті 115 КК України виділяє дві рівнозначні з позицій призначення покарання обставини спільного вчинення вбивства: наявність групи осіб та групи осіб, яка діє за попередньою змовою.

Законодавець формулювання цих обставин відповідає пункту 2 частини 1 статті 67 КК України, а також частинам другій та третій статті 28 КК України, однак не містить вказівки на злочинну організацію, яка міститься в частині четвертій статті 28 КК України.

Перший вид групового вбивства має місце тоді, коли дві або більше особи, діючи спільно, з умислом, спрямованим на позбавлення потерпілого життя, беруть участь у процесі заподіяння йому смерті, застосовуючи різні види насильства.

З урахуванням конкретних обставин справи та змісту спільного умислу осіб, що вчинюють вбивство за попередньою змовою, до таких дій можуть бути віднесені:

- а) застосування на початку нападу насильства щодо потерпілого з метою приведення його у безпорадний стан з тим, щоб інший співучасник, скориставшись таким станом, заподіяв потерпілому смерть;
- б) подолання опору потерпілого з метою полегшити заподіяння йому смерті іншим співучасником (застосування до потерпілого фізичного чи психічного насильства, зв'язування його чи утримання, в той час як інший співучасник завдає йому ударів з метою заподіяння смерті тощо);
- в) усунення певних перешкод, що в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або істотно ускладнюють це (тримання чи ізоляція особи, яка намагається або може допомогти жертві, відвернення уваги такої особи тощо), а також сприяння доступу іншій особі до жертви;
- г) надання особі, яка згідно з домовленістю заподіює смерть потерпілому, конкретної допомоги під час вчинення вбивства шляхом передачі зброї, давання порад тощо;
- д) ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед убивством або під час його вчинення з метою забезпечити реалізацію спільного умислу на вбивство [78, с. 280].

Як бачимо, усі ці дії в сукупності або одне з них призводять до загибелі жертви, хоча дії кожного з учасників групи можуть виявитися (і дійсно в ряді випадків виявляються) далеко не рівноцінними в досягненні кінцевого летального результату.

Сприяння виконавцеві вбивства в реалізації його умислу іншим способом, зокрема шляхом надання порад, надання зброї або інших предметів для заподіяння смерті, заздалегідь даної обіцянки сховати злочинця, засоби або знаряддя вчинення злочину або його сліди, предмети, добуті злочинним шляхом, або обіцянка придбати або збути такі предмети, утворює пособництво вбивству, а не співвиконавство. Таке сприяння позбавленню життя ознаки групового вбивства не містить.

Дослідник обтяжуючих обставин умисного вбивства М. П. Короленко вважає, що злочинна група таким чином є тоді, коли хоча б дві діючі спільно особи безпосередньо виконують об'єктивну сторону злочину. Їх дії у одних випадках можуть бути майже однаковими, а в інших суттєво відрізнятися, співпадаючи лише по своїй спрямованості. Останнє характерно для випадків розподілу ролей при вчиненні групового вбивства. Для правової оцінки вчиненого

це не має значення, оскільки закон (стаття 27 КК України) всіх таких осіб визнає виконавцями і встановлює рівну відповідальність. Тобто, ні організатор вбивства, ні підмовник, ні посібник за пунктом 12 частини другої статті 115 КК України відповідальність нести не можуть. Відповідно і дії виконавця, навіть якщо він перебував зі згаданими особами в змові на вбивство, не можуть кваліфікуватися за цим пунктом частини другої статті 115 КК України [57, с. 62].

Подібний підхід є поширеним у теорії кримінального права. Його підтримують професори П. С. Матишевський, Д. П. Альошин та інші [75, с. 129; 1, с. 9.]. Подібну точку зору в більшості випадків підтримує й правозастосовча практика. Однак, варто також відзначити, що окремі вчені-правознавці занадто широко тлумачать поняття «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб», охоплюючи ним і дії тих осіб, які допомагали співвиконавцям, усуваючи перешкоди при вчиненні злочину, або задалегідь обіцяли збути майно, здобуте злочинним шляхом, але безпосередньої участі у вчиненні злочину не брали [67]. Як вже зазначалося, дії, що за своєю природою становлять пособництво у вчиненні злочину, прирівнюються до співвиконавства, що, очевидно, не можна визнати коректним.

В окремих випадках злочини проти життя можуть вчинятися групами осіб, що складаються з особи, яка є суб'єктом злочину, а також з особи (осіб), що не досягла віку кримінальної відповідальності або є неосудною. У зв'язку з цим постає питання про те, чи охоплюються такі прояви групової злочинності ознакою «вчинення злочину групою осіб».

Тривалий час теорія кримінального права не давала чіткої відповіді на дане питання. Переважна більшість учених виходить із того, що кваліфікація вчиненого із ставленням у вину кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину групою осіб» можлива тільки в тому випадку, коли є як мінімум два суб'єкти — співвиконавці злочину. Якщо ж із усіх осіб, що безпосередньо приймали участь у вчиненні злочину (виконували об'єктивну сторону вбивства), тільки один є його суб'єктом, то вчинене не може бути кваліфіковано як вчинене групою осіб. Підтвердженням такого висновку може служити пункт 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 «Про застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність», в якому зазначено, що «при вирішенні питання про кваліфікацію злочину, вчиненого дорослою особою

із залученням неповнолітніх осіб, які внаслідок віку (ст. 22 КК України) чи неосудності (ст. 19 КК України) не є його суб'єктами, треба мати на увазі, що таке спільне вчинення злочину не утворює співучасті» [93].

Даний підхід надзвичайно розповсюджений у сучасній правовій літературі. Так, академік М. І. Панов підкреслює, що для притягнення до відповідальності за співучасть у вчиненні злочину необхідно встановити не тільки наявність двох і більше осіб, але й осудність, і досягнення віку кримінальної відповідальності для кожного зі співучасників, незалежно від того, яку роль він виконував у співучасті [60, с. 208].

Аналогічної позиції дотримується професор Ю. О. Красиков, що стверджує, що наявність двох або більше осіб передбачає, що всі співучасники досягли встановленого законом віку, що дозволяє притягнути особу до кримінальної відповідальності, і що всі співучасники були осудні під час вчинення злочину [128, с. 228].

Однак, у науці кримінального права існували та існують і інші аспекти щодо вирішення розглянутої проблеми. Так, професор А. А. Піонтковський відзначав: «Не можна говорити про співучасть у тих випадках, коли виконавцем виступає душевнохворий або неповнолітній, який у силу свого віку не може бути суб'єктом злочину, або особа, що помиляється щодо характеру вчинених нею діянь. Підбурювач або пособник душевнохворого або малолітнього, що вчинив суспільно небезпечне діяння, а також особи, що діяла в омані, відповідає не за підбурювання або пособництво в злочині, а за сам злочин внаслідок того, що виконавець є лише знаряддям вчинення цього діяння в руках інших» [68, с. 456]. Як ми бачимо, професор А. А. Піонтковський підкреслював, що не може бути співучасті в злочині, якщо його єдиним безпосереднім виконавцем виступає особа, яка не може бути суб'єктом кримінального права. Втім, у відношенні інших можливих ситуацій при вчиненні злочину, наприклад при співвиконавстві, учений нічого подібного не стверджував, очевидно, підтримуючи позицію вищої судової інстанції того часу.

Однак, багато вчених вважають, що для кваліфікації вчиненого як злочину, вчиненого групою осіб, не обов'язково, щоб усі учасники були суб'єктами злочину. Досить встановити спільність дій декількох осіб при вчиненні конкретного злочину, незалежно від тієї обставини, що до кримінальної відповідальності може бути притягнутий тільки один з них [97, с. 52]. Так, вченими стверджується, що оскільки

при визначенні співучасті не зазначені такі ознаки співучасників, як осудність і досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, текст закону, фактично, допускає можливість під згаданими в ньому особами розуміти, зокрема, і фактичних учасників, не здатних нести кримінальну відповідальність. Тому вчинення будь-якого умисного злочину особою, здатною нести кримінальну відповідальність, разом з одним або декількома особами, що не мають ознак суб'єкта злочину, слід кваліфікувати як злочин, вчинений групою осіб, якщо ця обставина передбачена у відповідній частині кримінального закону як кваліфікуюча ознака. Необхідною умовою такої кваліфікації повинне бути встановлена судом особиста участь як мінімум двох осіб (включаючи особу, здатну нести кримінальну відповідальність) у повному або хоча б частковому виконанні об'єктивної сторони злочину. Якщо ж годний суб'єкт не був виконавцем злочину (тобто, коли вся об'єктивна сторона злочину виконана особами, що не підлягають кримінальній відповідальності), то його дії утворюють посереднє виконавство, а злочин не є груповим [97, с. 52].

Тобто, оскільки кримінальний закон не вказує на те, що особи, що спільно брати участь у вчиненні злочину, повинні мати всі ознаки суб'єкта злочину, то й у випадку, коли інші особи не є суб'єктами кримінального права та не підлягають кримінальній відповідальності, суб'єкт злочину повинен визнаватися діючим у складі групи осіб [89, с. 568].

Дослідник Т. В. Кондрашова, відзначаючи необхідність притягнення винного до відповідальності за злочин, вчинений групою осіб, у випадках, коли інші особи не підлягають кримінальній відповідальності в силу яких-небудь причин, справедливо відзначає: «Як нам представляється, суспільна небезпека вбивства в цьому випадку зростає не від того, що хтось із учасників має ознаки суб'єкта, у когось вони відсутні, а в результаті об'єднання зусиль цих осіб у досягненні злочинної мети. Крім того, у судовій практиці є значна кількість випадків, коли перед судом з'являється лише один суб'єкт, обвинувачуваний у груповому вчиненні злочину, оскільки інші співучасники не встановлені або невідоме їхнє місцезнаходження. Через те, що їхні особистості найчастіше невідомі (у вироку вони іменуються «невстановленими особами»), то неможливо розв'язати питання про те, чи володіють вони всіма ознаками суб'єкта злочину. Але ні в практиків, ні в теоретиків не виникали (у всякому разі, не зафіксовані на сторінках юридичної преси) сумніви щодо питання про можливість притягнення встановленої особи до кримінальної

відповідальності саме за груповий злочин» [55, с. 95]. Тому, учений вважає, що відповідний пункт статті про умисне вбивство з обтяжуючими обставинами повинен бути поставлений у вину особі, що вчинила злочин у групі осіб або в групі осіб за попередньою змовою, навіть якщо інші учасники групи в силу обставин, зазначених у законі, не підлягають кримінальній відповідальності. При цьому не має значення, чи був цей винний обізнаний про те, що інші члени групи не підлягають відповідальності, або не був обізнаний про це [55, с. 95].

На нашу думку, слід погодитися, що суб'єкт, який вчиняє вбивство разом з особами, що не підлягають кримінальній відповідальності, тим не менш значно збільшує свої можливості для досягнення злочинного результату. Такі особи полегшують суб'єктові кримінального права вчинення злочину, як би діяла група, щоб складалася тільки з одних суб'єктів, а може ще й успішніше. Маніпулювати, наприклад, групою малолітніх значно простіше, чим групою дорослих чоловіків, а фізично вони можуть виявитися навіть більш розвиненими, ніж інші дорослі. [89, с. 575].

У будь-якому разі, суб'єктивний зв'язок між діючими особами є, в іншому випадку учасники злочину не могли б об'єднати свої зусилля при позбавленні потерпілого життя. Суб'єкт злочину не міг не усвідомлювати, що він об'єднує свої зусилля для досягнення злочинного результату із зусиллями інших осіб

Крім того, на думку правознавців, важливо звернути увагу й на те, що потерпілому байдуже, які особи заподіюють йому смерть, чи є вони суб'єктами кримінального права. Збільшення кількості осіб, що посягають значно зменшує можливості потерпілого на опір [89, с. 576].

Якщо визнати такі аргументи логічними та вірними по суті, то формально ніяких перешкод для її застосування у кримінально-правовій теорії та практиці немає. В пункті 12 частини другої статті 115 КК України мова йде про вчинення злочину групою осіб, не обов'язково це повинна бути група суб'єктів злочину. Не суперечить кримінальному закону ситуація, коли злочин може вчинити в групі і особа, яка є належним суб'єктом, і особи, які з якихось причин не є суб'єктами злочину, але від цього цей злочин не перестає бути груповим. Відповідальність за пункті 12 частини другої статті 115 КК України, відповідно, несе тільки належний суб'єкт, інші відповідальності не підлягають. Якщо ж суспільно-небезпечне діяння в групі вчиняють тільки особи, які не є суб'єктами злочину (наприклад, через малолітство), то кримінальній відповідальності не підлягає ніхто з них.

Другий вид групового вбивства, передбачений пунктом 12 частини другої статті 115 КК України, це вбивство, вчинене групою осіб за попередньою змовою. Об'єктивний прояв цього кваліфікуючого обставини повністю збігається з тільки що названою ознакою групи (хоча б два учасники), яка насильно позбавляє життя потерпілого. Суб'єктивною ознакою вчиненого є наявність попереднього, тобто до початку виконавських дій, змови (угоди) про вбивство між двома або більше виконавцями. На думку професора М. І. Мельника, «домовитись про спільне вчинення злочину заздалегідь — означає дійти згоди щодо його вчинення до моменту виконання його об'єктивної сторони. Таким чином, ця домовленість можлива на стадії до готування злочину, а також у процесі замаху на злочин. Як випливає із частини другої статті 28 КК України, домовленість повинна стосуватися спільності вчинення злочину (узгодження об'єкта злочину, його характеру, місця, часу, способу вчинення, змісту виконуваних функцій тощо) [78, с. 100].

Закон не пов'язує укладання змови на вбивство з якою-небудь формою угоди. Змова можлива в будь-якій формі: словесній, письмовій, у формі конклюдентних дій, поглядом тощо. Єдина умова — повинно бути встановлено та доведено, що змова на вбивство у винних була до того моменту, як вони приступилися до процесу позбавлення потерпілого життя.

Системне тлумачення положень Кримінального кодексу України дозволяє зробити, зокрема, висновок про те, що законодавець спеціально використав при визначенні поняття «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» слово «осіб», на відміну від визначення поняття «вчинення злочину групою осіб», для того, щоб підкреслити те, що даною ознакою можуть охоплюватися як випадки вчинення злочину у співвиконавстві за попереднім порозумінням, так і випадки вчинення злочину у співучасті з розподілом ролей. На дану проблему звертали увагу ряд вчених, які схилилися до більш традиційного вузького тлумачення ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» [67]. Вагомим орієнтиром при вирішенні даної проблеми є, очевидно, абзац другий 2 пункту 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року, в якому надається роз'яснення кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» [95]. При тлумаченні змісту даної ознаки вживається поняття «співвиконавці», отже, вища судова інстанція також схилиється до того, що під ознаку «вчинення злочину за попередньою змовою

групою осіб» підпадають лише випадки вчинення злочину у співвиконавстві за попереднім порозумінням.

Також необхідно звернути увагу, що поняттям «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» можуть охоплюватися як традиційний характер взаємодії між співвиконавцями, коли вони спільно виконують злочинне діяння (його частину), так і випадки, коли між співвиконавцями існує розподіл функцій («технічний розподіл ролей») [49, с. 288]. Так, з урахуванням конкретних обставин справи та змісту спільного умислу осіб, що вчинюють вбивство за попередньою змовою, до таких дій можуть бути віднесені: передача іншому співучаснику зброї, подолання опору потерпілого або приведення його у безпорадний стан з метою полегшити заповідання йому смерті іншим виконавцем тощо [78, с. 101].

Треба зазначити, що у романо-германській правовій сім'ї тільки у кримінальних законах країн колишнього СРСР присутня обтяжуюча обставина, яка у різних комбінаціях встановлює відповідальність за вчинення умисного вбивства групою та за попередньою змовою цією групою.

За формулюванням найпростішою виявилася норма, передбачена пунктом «f» частини третьої статті 145 Кримінального кодексу Молдови, в якій встановлюється відповідальність за вчинення умисного вбивства двома або більше особами [144, с. 94]. Така диспозиція навіть не вимагає від законодавця окремо формулювати поняття групи, що є позитивним досвідом простого та зрозумілого викладення нормативного матеріалу у кримінальному законі.

Певну групу складають норми кримінальних законів, які передбачають відповідальність за вчинення умисного вбивства групою осіб. Це пункт 15 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 543], пункт «з» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт 10 статті 117 Кримінального кодексу Латвії [139, с. 143].

Кримінальний кодекс Вірменії у пункті 7 частини другої статті 104, крім простої групи, передбачає відповідальність за вчинення умисного вбивства організованою групою [141].

Ще більш складним формулюванням зазначеної обтяжуючої обставини відрізняється пункт «п» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану, в якому встановлюється відповідальність за вчинення умисного вбивства групою осіб або членом організованої групи в її інтересах [147, с. 321]. Нам здається, що на практиці кваліфікація діяння винного за такою нормою може видаватися

досить складною через необхідність встановлення та доведення цілої низки кваліфікуючих ознак: наявність організованої групи, членство винного у цій групі, вчинення ним умисного вбивства саме в інтересах саме цієї організованої групи, членом якої він є.

Всі інші країни, що містять у своїх кримінальних законах досліджувану обставину, пішли по шляху, запропонованому Модельним кримінальним кодексом держав-учасників СНД 1996 року, який у пункті «з» частини другої статті 111 встановлював відповідальність за умисне вбивство, вчинене групою осіб або групою осіб за попередньою змовою [77]. Крім того, у тій самій статті 111 Модельного кримінального кодексу держав-учасників СНД частиною третьою передбачалася відповідальність за вбивство, вчинене організованою групою [77].

Так, пунктом «ж» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації передбачається відповідальність за вбивство, вчинене групою осіб, групою осіб за попередньою змовою або організованою групою [148].

Далі «пішли» законодавці Азербайджану та Таджикистану, які до ознак передбачених Кримінальним кодексом Російської Федерації додали також ознаку «організоване об'єднання» (п. 1 ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146–147], п. «и» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану [146]).

Киргизький законодавець розділив зазначені обставини на три пункти, передбачивши окремо відповідальність за умисне вбивство, вчинене «групою осіб» (п. 14 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії), «групою осіб за попередньою змовою» (п. 15 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії), «організованою групою або злочинним об'єднанням» (п. 17 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії) [138]. Доцільність такого дроблення видається досить сумнівною.

Представлений аналіз дає можливість стверджувати, що ознакою, яка об'єднує всі вищевказані норми є наявність групового суб'єкта. І ця ознака, в першу чергу, створює підстави для визначення її як обставини, що обтяжує вбивство. Вважаємо цілком справедливим і доречним зауваження професора С. В. Бородіна, що «особлива суспільна небезпека вбивства, вчиненого групою осіб, полягає не стільки в попередній змові, скільки в тому, що таке вбивство ставить потерпілого в невідгдане положення за співвідношенням сил, скорочує, а іноді паралізує його можливість чинити опір. Крім того, вчинення вбивства групою осіб розширює можливість для приховування слідів злочину та досягнення інших цілей, якщо

вони переслідувалися при його вчиненні» [17, с. 162]. Ми також вважаємо, що вчинення умисного вбивства групою осіб (як при співвиконавстві, так і технічному розподілі ролей) само по собі стає обтяжуючою обставиною, незалежно від того чи була попередня змова, чи умисел на вбивство виник у групі під час вчинення суспільно-небезпечного діяння.

Крім того, груповий суб'єкт вбивства має місце і при його вчиненні організованою групою чи іншими видами злочинних об'єднань. Тому згадування у відповідних нормах будь-яких інших, крім групи, злочинних групових суб'єктів, наприклад тих, що вказувалися вище нічого не додають для кваліфікації діяння. Наявність групи сама по собі вже є обтяжуючою обставиною, а ознаки згуртованості та організованості такого групового суб'єкта можуть послужити лише підставою для посилення покарання за вчинене умисне вбивство.

Тому пропонуємо викласти пункт 12 частини другої статті 115 КК України в наступній редакції» «вчинене двома або більше особами».

Умисне вбивство вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116–118 Кримінального кодексу України

Вищою судовою інстанцією вбивство, передбачене пунктом 13 частини другої статті 115 КК України визначено як повторне, відповідальність за яке настає незалежно від того, чи була винна особа раніше засуджена за перший злочин, вчинила вона закінчене вбивство чи готування до нього або замах на нього, була вона виконавцем чи іншим співучасником злочину [95].

Теорія і практика вітчизняного кримінального права дотримуються позиції, що умисне вбивство, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116–118 КК України, не підлягає кваліфікації за пунктом 13 частини другої статті 115 КК України, якщо судимість особи за раніше вчинене умисне вбивство знята чи погашена в установленому порядку та на момент вчинення наступного умисного вбивства не спливли строки давності притягнення її до кримінальної відповідальності за раніше вчинене умисне вбивство, а у випадку, передбаченому частиною четвертою статті 49 КК України, коли особа була звільнена судом від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності [78, с. 281].

Однак, вченими неодноразово вносилися пропозиції, що з метою подальшого посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами, у тому числі і з вбивствами, доцільно внести доповнення до частини другої статей 106 і 108 КК України, передбачивши відповідно, що зняття або погашення судимості, закінчення строків давності, кримінальне переслідування за раніше вчинений особливо небезпечний злочин, при вчиненні нового аналогічного злочину, не виключає визнання цього злочину повторним [57, с. 130]. На нашу думку, така пропозиція хоча і несе в собі певний профілактичний потенціал, однак, порушує основоположні принципи дії кримінального права в питаннях припинення кримінально-правових відносин в частини зняття, погашення судимості тощо.

Проблемним є також питання, чи є повторним вбивство, вчинене особою, що раніше посягала на вбивство? Підтримуючи позицію деяких вітчизняних вчених [57, с. 132], вважаємо, що необхідно виходити зі статей 13, 16 КК України, що встановлюють єдині підстави відповідальності за закінчений і не закінчений злочин. Тому і готування, і замах на вбивство (ст. 14, 15 КК України) при з'ясуванні фактів про повторність повинні признаватися рівнозначними закінченому злочину.

В романо-германській правовій сім'ї норми про повторне вбивство представлені лише країнами «близького зарубіжжя». Однак, і серед них можна виділити три умовні групи, які відрізняються розумінням множинності вбивств у відповідних статтях кримінального законодавства.

Перша група, до якої входить і Україна, розуміють повторність як вчинення вбивства особою, яка раніше вчинила умисне вбивство або замах на нього. Це пункт 16 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі [52, с. 542] та пункт «g» частини третьої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94].

Серед іншого, ознаками такого вбивства, зокрема, білоруськими вченими, визначено те, що:

- злочини були вчинені особою не одночасно;
- вчинене не охоплювалося єдиним умислом;
- кожний зі вчинених особою двох або більше злочинів був закінченим умисним вбивством, замахом на умисне вбивство або визнавався співучастю в умисному вбивстві;
- перший із вчинених злочинів охоплюється поняттям «раніше вчинене умисне вбивство» і відповідно кваліфікований;

- на момент вчинення другого або наступних злочинів не закінчилися строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності за перший злочин або за цей злочин особа має не погашену або не зняту судимість;
- другий злочин, який охоплюється поняттям «наступне умисне вбивство», сам по собі — без урахування його повторності — містить склад злочину, передбаченого статтею 139 Кримінального кодексу Республіки Білорусь [52, с. 561–562].

Другу групу складають норми кримінальних законів країн, що залишилися в рамках традицій радянського законодавства, яким передбачалася така обтяжуюча вбивство обставина, як вчинення умисного вбивства «при особливо небезпечному рецидиві або особою, що раніше вчинила вбивство» (п. «р» ч. 2 ст. 104 Кримінального кодексу Таджикистану) [146]. В рамках цієї формули, але дещо по-іншому викладена диспозиція у пункт «р» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану, де мова йде про вчинення умисного вбивства «повторно або небезпечним рецидивістом» [147, с. 321].

Кримінальний кодекс Болгарії, ймовірно, теж за радянською традицією побудови кримінального законодавства, визначає як обтяжуючу обставину вчинення такого вбивства «що представляє небезпечний рецидив або вчинене особою, що раніше вчинила інше умисне вбивство, за яке не було винесено вирок» (п. 11 ч. 1 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії) [142, с. 95].

Від першої групи ці норми відрізняє наявність втраченого українським кримінальним законом окремого, законодавчо визначеного інституту особливо небезпечного рецидиву. Що ж до повторного вбивства, його ознаки принципово не відрізняються від норм першої групи.

Третю велику групу складають кримінально-правові норми країн, які використовують іншу форму визначення множинності злочинів при вчиненні двох чи більше вбивств — неодноразовість. Це — пункт 10 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146], пункт «о» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт 4 статті 114 Кримінального кодексу Естонії [131, с. 1138], пункт «н» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], пункт 16 статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138].

Слід зазначити, що багато дослідників вважають, що віднесення неодноразовості до однієї з форм множинності злочинів, особливо

відносно умисних вбивств є некоректним. Так, професор Т. М. Черненко переконана, що неодноразовість у рамках Загальної частини Кримінального кодексу розглядається як форма множинності, а в рамках Особливої частини — як властивість одиночного злочину. Вона запропонувала виключити її з форм множинності, однак у конкретному випадку чомусь вважає потрібним неодноразовість кваліфікувати поряд із сукупністю злочинів [157, с. 41].

Професор Ф. С. Бражник зазначає, що віднесення неодноразовості до самостійного виду множинності злочинів теоретично не обґрунтовано і пропонує виключити неодноразовість із множинності злочинів та визнати її складовою частиною сукупності злочинів [18, с. 8].

Вважаємо, що неодноразовість, всупереч розповсюдженому в науці кримінального права переконанню, взагалі не є видом множинності, а являє собою різновид складного злочину, при якому раніше вчинені дії втрачають свою юридичну значимість, а оцінюється все вчинене в цілому.

Учені-правознавці країн, де неодноразовість передбачена як обставина, що обтяжує відповідальність, пропонують відмовитися від цього терміна, але передбачити в законі підвищену відповідальність за вбивство, вчинене особою, яка раніше відбувала покарання за даний злочин, тобто визнати рецидив обставиною, що обтяжує відповідальність.

Дійсно, як зазначають правники, визнання рецидиву як обтяжуючої обставини для вбивства юридично логічною та справедливою кваліфікацією та призначення покарання за злочини проти життя. Питання про відповідальність за вдруге вчинене вбивство буде вирішуватися в такий спосіб. Якщо винний відбував покарання за вчинене ним раніше вбивство — він зазнає підвищеної відповідальності за рецидив злочину. Якщо він не відбував покарання, але зберігаються строки давності кримінального переслідування за раніше вчинене вбивство — буде відповідати за сукупністю вбивств. Якщо ж винний вчинив вбивство вдруге після набуття вироком законної сили, але до відбування покарання за нього — відповідальність буде за сукупністю вироків [89, с. 134].

Іноді в літературі висловлюється думка про те, що поряд з неодноразовістю, необхідно відмовитися й від судимості як обставини, що обтяжує відповідальність, оскільки вважається, що цілком достатньо урахування судимості в рамках відповідної санкції статті [34, с. 5]. На нашу думку, подібний підхід, враховуючи найвищу цінність людського життя, не може поширюватися на вбивства.

Збільшення суворості покарання у зв'язку з повторним вчиненням вбивства, якщо зберігається судимість за раніше вчинений злочин, цілком виправдано. Рецидив свідчить про те, що винний не розкався, відбувши покарання за вчинене вбивство, тому він не може й не повинен розраховувати на поблажливість із боку держави. Якщо ж відмовитися й від рецидиву як обставини, що обтяжує відповідальність, то в цьому випадку винний буде притягуватися до відповідальності за кожне наступне вбивство як вчинене вперше, без урахування наявної судимості.

Взагалі, представляється, що така обтяжуюча обставина вбивства як «раніше вчинене» юридично більш обумовлена, ніж «вчинене неодноразово», оскільки діяння, що становлять неодноразовість, втрачають свою юридичну значимість, а є лише складовими нібито більш небезпечного злочину. Кожне з них окремо не кваліфікується та покарання за кожне з них окремо не призначається.

Умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості

Законом України від 5 листопада 2009 року № 1707-VI «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» в Кримінальний кодекс України були внесені відповідні зміни та доповнення, що стосуються відповідальності за злочини, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості [91].

Мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості у Кримінальному кодексі закріплюється у двох формах:

- у вигляді кваліфікуючої ознаки статей Особливої частини Кримінального кодексу (злочини проти життя та здоров'я особи, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (ст. 115, 121, 122, 126, 127 КК України), порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань (ст. 161 КК України), ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК України);
- у вигляді обставини, що обтяжує кримінальну відповідальність (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України).

У першому випадку розглянутий мотив має значення для кваліфікації діяння, а в другому випадку мотив шляхом посилення кримінальної відповідальності впливає на розмір та вид покарання.

За своїм змістом цей мотив є об'ємним і містить декілька альтернативних ознак. У Кримінальному кодексі України, це, мабуть, один з небагатьох мотивів, який містить таку кількість ознак, що визначають його зміст.

Для кваліфікації за мотивами расової, національної чи релігійної нетерпимості досить встановити одну з перерахованих ознак, що визначають характер нетерпимості. Тобто, досить вказати, що діяння вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, тоді не потрібно встановлювати наявності усіх ознак, що визначають характер нетерпимості.

Зміст термінів расової, національної і релігійної нетерпимості стосовно до мотивів злочинів у розглянутій правовій нормі в цілому представляється більш менш зрозумілим, тому що словосполучення «міжетнічна, расова та релігійна ворожнеча» вживається в статті 37 Конституції України.

Зміст розглянутого мотиву визначає, як уже вказувалося, альтернативно перераховані ознаки, що характеризують нетерпимість або ворожнечу. Нетерпимість або ворожнеча можуть мати характер «расової», «національної» або «релігійної» нетерпимості або ворожнечі, можуть проявлятися у відношенні певної соціальної групи.

Мотив расової, національної та релігійної нетерпимості розуміється як зумовлені певними потребами, внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного продемонструвати свою перевагу і показати неповноцінність потерпілого через його належність до конкретної (іншої) нації або через його расову належність чи наслідок сповідання їм певної релігії і внаслідок цього своє ненависне до нього ставлення, щоб принизити його гідність [103, с. 87].

На думку професора В. К. Грищука, в основі расової, національної ворожнечі або лежать антинаукові погляди про неповноцінність людей певної раси, національності, а релігійної ворожнечі — хибні уявлення про переваги одного віросповідання над іншим чи однієї конфесії над іншою всередині одного віросповідання [78, с. 168–169].

Вітчизняні вчені переконані, що расова, національна і релігійна нетерпимість може виражатися у істотному посиленні серед певних груп населення настроїв неприязні, у почутті сильної ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій, приниженні позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими [78, с. 428].

З огляду на це професор А. В. Савченко вважає, що, умисне вбивство, вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної

нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України) кваліфікують тоді, коли винний прагне продемонструвати людську неповноцінність потерпілого, через належність останнього до конкретної раси, нації (національності) чи етнічної групи або релігійної конфесії (вірвчення) та внаслідок цього виявляє своє упереджене, ненависницьке ставлення до нього. Підвищена суспільна небезпека цього виду умисного вбивства зумовлена посяганням не тільки на життя особи, а й на гарантовану статтею 24 Конституції України рівність прав і свобод людини та громадянина, незалежно від їх раси, кольору шкіри, релігійних переконань, етнічного походження, за мовними або іншими ознаками тощо [104, с. 175]. На думку вченого, для застосування пункту 14 частини другої статті 115 КК України необхідно встановити конкретний спеціальний мотив з тих, що перелічені у кримінальному законі, або їх сукупність. Такий мотив може поєднуватися з іншими спонукуваннями (помста, корисливість, хуліганські мотиви), у той же час він має серед них домінувати. Домінуючим спонукуванням в цьому випадку виступає прагнення винної особи вчинити фізичну розправу з потерпілим у зв'язку з його расовою чи національною приналежністю або релігійними переконаннями тим самим принизити честь і гідність певної раси, нації або конфесії. Сюди також відноситься бажання спровокувати або розпалити національну, расову чи релігійну ворожнечу та ненависть, продемонструвати шовіністичний світогляд або ксенофобію щодо всіх інших чи конкретних груп людей (наприклад, викликати шляхом умисного вбивства загострення міжнаціональних чи міжконфесійних стосунків, масові заворушення тощо). Це може бути також помста потерпілому за його незгоду підтримати націоналістичну або релігійну дискримінацію. Умисне вбивство з мотивів релігійної нетерпимості, як правило, передбачає міжособистісні неприязні стосунки, зумовлені непримиримістю до представників іншої конфесії (цей вид умисного вбивства може поєднувати в собі елементи національної та расової ворожнечі). Релігійна ненависть може стати мотивом до вчинення умисного вбивства особи, що не сповідає жодної релігії, а також атеїста [104, с. 176].

В принципі, таку точку зору поділяють і вчені інших країн колишнього СРСР, які містять норму, яка передбачає відповідальність за вчинення умисного вбивства з мотивів расової, національної, релігійної ненависті або ворожнечі. Це — пункт 12 частини другої статті 120 Кримінального кодексу Азербайджану [133, с. 146], пункт 14 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі

[52, с. 542], пункт 13 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії [141], пункт «м» статті 109 Кримінального кодексу Грузії [135, с. 167], пункт «л» частини другої статті 96 Кримінального кодексу Казахстану [143], пункт 9 частини другої статті 97 Кримінального кодексу Киргизії [138], пункт «ї» частини третьої статті 145 Кримінального кодексу Молдови [144, с. 94], пункт «л» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації [148], пункт «н» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану [148], пункти «к», «м» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану [147, с. 321].

Дуже близькими за змістом до української норми є відповідні статті кримінальних кодексів Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Киргизії, Таджикистану, де мова йде про мотиви расової, національної, релігійної ненависті або ворожнечі. Крім цього, у пункті «м» статті 109 Кримінального кодексу Грузії згадується як ознака обтяжуючої обставини етнічна ненависть та ворожнеча [135, с. 167], у пункті «н» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану йдеться про місницьку ненависть та ворожнечу або кровну помсту [146]. На нашу думку, це відображає місцеві особливості формування мотиву активного неприйняття певних сторін соціального статусу потерпілого.

У пункті 13 частини другої статті 104 Кримінального кодексу Вірменії законодавець застосовує термін «релігійний фанатизм» [141]. Як нам здається, це є не дуже вдалим варіантом формування диспозиції відповідної статті, тому що необхідно буде доводити, що винний не тільки діяв з мотивів релігійної ненависті або ворожнечі, але й був релігійним фанатиком. Останнє, враховуючи традиційний формально-логічний підхід у кваліфікації злочинного діяння, видається нам практично неможливим.

Так само, не дуже вдалим видається нам зміст пункту «м» частини другої статті 97 Кримінального кодексу Узбекистану, в якому встановлюється відповідальність за умисне вбивство, вчинене з релігійних забобонів [147, с. 321]. Визначити, що саме є релігійним забобом, для юристів (як практиків, так і науковців) видається нам доволі складним завданням.

Кримінальні кодекси Молдови та Казахстану серед інших ознак у відповідних нормах про умисне вбивство застосовують термін «соціальна ненависть або ворожнеча» [143; 144, с. 94]. Дехто з вітчизняних вчених вважає за доцільне доповнити вказаною ознакою пункт 14 частини другої статті 115 КК України, аргументуючи

тим, що у сучасному українському суспільстві расову, національну та релігійну нетерпимість породжує ненависть соціальна, що ґрунтується на почуттях заздрості й злості до представників інших національностей або просто приїжджих, які готові працювати за меншу плату [114, с. 21]. На думку дослідника мотивів расової, національної та релігійної нетерпимості у кримінальному праві І. М. Савківа, теоретично мотив соціальної ненависті або ворожнечі можна визначити як зумовлені певними потребами внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного показати своє ненависне ставлення до людини через її соціальне становище в суспільстві. Узагалі поняття «соціальна нетерпимість» охоплює будь-який вид неприязні між людьми [103, с. 87]. Тим самим, вчений визнає, що, в разі прийняття законодавцем такого доповнення у Кримінальний кодекс України, фактично як обтяжуючу умисне вбивство обставину можна буде визнати будь-яку нетерпимість або неприязнь між винним та потерпілим. Звісно, що це є неприпустимим.

Безумовним «лідером» щодо кількості кваліфікуючих ознак ненависті або ворожнечі як обтяжуючої вбивство обставини є російський законодавець. Пунктом «л» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації передбачається відповідальність за умисне вбивство «з мотивів політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі або за мотивами ненависті або ворожнечі у відношенні якої-небудь соціальної групи» [148].

На переконання російських вчених, вбивство за ідеологічним мотивом обумовлене нетерпимим або ненависним відношенням винного до потерпілого внаслідок незгоди з його поглядами, переконаннями, принципами. Вбивство за політичними мотивами стає наслідком нетерпимості або ненависті винного до потерпілого як представника певних політичних поглядів, що відображають суспільний лад, економічну структуру країни, а також діяльність громадських організацій, партій, рухів. [76, с. 82–83].

При вчиненні вбивства, передбаченого пунктом «л» частини другої статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації для суб'єкта має вирішальне значення приналежність потерпілого до певної соціальної групи, заснованої на якійсь спільності людей — політичній, ідеологічній, расовій, національній, релігійній тощо. І при цьому для винного головним є бажання показати нетерпиме, ненависне відношення до потерпілого в силу приналежності його до якої-небудь соціальної групи [76, с. 83].

У контексті розглянутого мотиву політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, або мотиву ненависті або ворожнечі у відношенні якої-небудь соціальної групи російські правознавці звертають увагу на співвідношення зазначених мотивів з «екстремістським мотивом» [115, с. 1144]. При тому, що поняття «екстремістського мотиву» у Кримінальному кодексі Російської Федерації відсутнє.

У цьому випадку пропонується зміст екстремістського мотиву розкривати через роз'яснення поняття злочину екстремістської спрямованості [115, с. 1144].

Існують різні рівні прояву дій екстремістської спрямованості, які відрізняються за характеру та ступеня суспільної небезпеки. Використаний законодавцем латинський термін «екстремізм» означає прихильність до надзвичайних заходів. Держава зацікавлена в припиненні цих дій на будь-якому рівні, коли мова йде про охоронювані законом інтереси [76, с. 83].

Так, у примітці до статті 282.1 Кримінального кодексу Російської Федерації вказується, що діяння стає екстремістським, якщо при його вчиненні буде встановлений мотив політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, або мотив ненависті або ворожнечі у відношенні якої-небудь соціальної групи [148].

Така позиція російського законодавця породжує проблему тотожності екстремістського мотиву та мотиву політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі або мотиву ненависті або ворожнечі у відношенні якої-небудь соціальної групи.

Професор В. В. Лунєєв припускає віднесення екстремістського мотиву злочину до політичної кримінальної мотивації, яка утворює самостійний вид [100, с. 549]. Професор П. С. Дагель до «низинних» мотивів злочинної поведінки відносить, крім усіх інших, політичні та релігійні мотиви, тобто мотиви, до яких повинні відноситися й екстремістські мотиви [42, с. 197–198]. Дослідник екстремізму Є. П. Сергун визначає екстремістський мотив злочину як кримінальний намір, заснований на прихильності до екстремістської ідеології, а так само як злочинний мотив на ґрунті екстремізму, сутність якого докорінно відрізняється від різного роду «низинних» мотивів (егоїзм, користь, помста, заздрість тощо) [108, с. 214]. Тобто, поняття «екстремістський мотив злочину» можна ототожнювати з поняттям «політичний мотив злочину» тільки в тому випадку, якщо останній ґрунтується винятково на ґрунті антидемократичної ідеології.

Таким чином, можна дійти до висновку, що мотив політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, або мотив ненависті або ворожнечі у відношенні якої-небудь соціальної групи та екстремістський мотив тотожні тільки в тому випадку, якщо діяння посягає на конституційний лад і громадську безпеку та мають антидемократичну спрямованість. Однак, у цих мотивах різне змістовне наповнення, тому ототожнення їх не завжди можливе.

На наше переконання, застосування термінів «екстремістський», «політичний», «ідеологічний» відносно мотиву злочину видається не зовсім прийнятним для вітчизняного кримінального законодавства, та й законодавства інших країн, через надмірну «заполітизованість» цих термінів, можливість їхнього протиправного використання проти політичних та ідеологічних опонентів через значну юридичну невизначеність цих дефініцій у кримінально-правовій теорії та практиці. Прикладом такої невизначеності може слугувати багаторічна дискусія, що точиться навколо поняття «політична злочинність» [50; 71; 113; 117].

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3

1. *Альошин Д. П.* Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Д. П. Альошин. — Х., 2003. — 21 с.
2. *Андреева Л. А.* Квалификация убийств, совершенных при отягчающих обстоятельствах : Учебное пособие / Л. А. Андреева. — СПб. : Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной прокуратуры РФ, 1998. — 56 с.
3. *Аниязиц М. К.* Ответственность за преступления против жизни по действующему законодательству союзных республик / М. К. Аниязиц. — М. : Юрид. литература, 1964. — 211 с.
4. *Антонян Ю. М.* Понятие особой жестокости и преступления с особой жестокостью / Ю. М. Антонян // Социалистическая законность. — М. : Известия, 1990. — № 6. — С. 53–55.
5. *Антонян Ю. М.* Психология убийства / Ю. М. Антонян. — М. : Юристъ, 1997. — 304 с.
6. *Антонян Ю. М.* Убийства ради убийства / Ю. М. Антонян. — М. : Щит-М, 1998. — 233 с.
7. *Ашитов З. О.* Социалистическая законность и квалификация преступлений / З. О. Ашитов. — Алма-Ата : Казахстан, 1983. — 158 с.

8. *Бажанов М. И.* Квалификация хулиганства по советскому уголовному праву / М. И. Бажанов // Советское государство и право.— 1958.— № 6.— С. 133–138.
9. *Байков В. А.* Квалифицированные виды убийств : Уголовно-правовые и криминологические проблемы : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Байков Вячеслав Андреевич.— М., 2003.— 163 с.
10. *Бандурка А. М.* Вандализм / А. М. Бандурка, А. Ф. Зелинский.— Университет внутренних дел.— Х., 1996.— 200 с.
11. *Батюкова В.* Ретроспективный анализ законодательства о хулиганстве и иных преступлениях, совершаемых из хулиганских побуждений / В. Батюкова // Право и жизнь.— 2012.— № 165 (3).— С. 250–267.
12. *Беляев В. Г.* Вопросы квалификации убийств : Учебное пособие / В. Г. Беляев, Н. М. Свидлов.— Волгоград : Высшая следственная школа, 1984.— 60 с.
13. *Борзенков Г. Н.* Квалификация преступлений против жизни и здоровья : Учебно-практическое пособие / Г. Н. Борзенков.— М. : ИКД «Зерцало-М», 2006.— 144 с.
14. *Борзенков Г. Н.* Проблемы квалификации преступлений против жизни и здоровья, совершенных из хулиганских побуждений / Г. Н. Борзенков // Законность.— 2008.— № 5.— С. 25–30.
15. *Борисов В. И.* Преступления против жизни и здоровья : вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц.— Харьков : Консум, 1995.— 104 с.
16. *Бородин С. В.* Ответственность за убийство : Квалификация и наказание по российскому праву / С. В. Бородин.— М. : Юрист, 1994.— 216 с.
17. *Бородин С. В.* Преступления против жизни / С. В. Бородин.— СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003.— 467 с.
18. *Бражник Ф. С.* Множественность преступлений — отражение их совокупной общественной опасности / Ф. С. Бражник // Уголовное право.— 2000.— № 3.— С. 6–10.
19. *Бражников В. В.* Отягчающие обстоятельства, относящиеся к субъективной стороне преступления : вопросы квалификации и уголовной ответственности : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. В. Бражников.— Томск, 2010.— 20 с.
20. *Вирок* по справі № 1222/1321/12 від 19 березня 2013 року Попаснянського районного суду Луганської області / Єдиний

- державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30011295>.
21. *Вирок* по справі № 2010/1428/2012 від 25 липня 2012 року Колегії суддів Дергачівського районного суду Харківської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25723867>.
 22. *Вирок* по справі № 1/0614/282/11 від 02 квітня 2012 року Малинського районного суду Житомирської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22340949>.
 23. *Вирок* по справі № 1/1219/90/2012 від 17 вересня 2012 року Новопокровського районного суду Луганської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26999635>.
 24. *Вирок* по справі № 11/791/320/2013 від 26 березня 2013 року Колегії суддів судової палати в кримінальних справах апеляційного суду Херсонської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30180237>.
 25. *Вирок* по справі № 1–200/11 від 30 грудня 2011 року Замостянського районного суду м. Вінниці / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20786477>.
 26. *Вирок* по справі № 1–48/11 від 08 червня 2011 року Братського районного суду Миколаївської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16996080>.
 27. *Вирок* по справі № 1610/1742/2012 від 17 грудня 2013 року Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Полтавської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36726941>.
 28. *Вирок* по справі № 225/602/12 від 07 вересня 2012 року Колегії суддів Тростянецького районного суду Вінницької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26284872>.

29. *Вирок* по справі № 247/2800/13-к від 27 листопада 2013 року Торезький міський суд Донецької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35597520>.
30. *Вирок* по справі № 344/8372/13-к від 30 вересня 2013 року Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33788242>.
31. *Вирок* по справі № 421/181/14-к від 20 березня 2014 року Первомайського міського суду Луганської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37738520>.
32. *Вирок* по справі № 734/3380/13-к від 05 грудня 2013 року Козелецького районного суду Чернігівської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35821881>.
33. *Вирок* по справі № 11//791/957/2013 від 18 липня 2013 року Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Херсонської області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32521283>.
34. *Волженкин Б. В.* Принцип справедливости и проблемы множественности преступлений по УК РФ / Б. В. Волженкин // Законность. — 1998. — № 12. — С. 2–7.
35. *Волков Б. С.* Мотив и квалификация преступлений / Б. С. Волков ; Под ред. Ф. Н. Фаткуллина. — Казань : Изд-во Казанского университета, 1968. — 164 с.
36. *Волков Б. С.* Мотивы преступлений. Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование / Б. С. Волков ; Науч. ред. : М. Д. Лысов. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. — 152 с.
37. *Гайков И. В.* Проблемы квалификации и регламентации ответственности за убийство по найму : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гайков Игорь Викторович. — Ростов-на-Дону, 2004. — 191 с.
38. *Гальченко Ф.* Квалификация хулиганства / Гальченко Ф., Матышевский П., Яценко С. // Советская юстиция. — 1972. — № 13. — С. 8–9., с. 8 ; Прокопович Е. Уголовная ответственность за хулиганство / Е. Прокопович // Советская юстиция. — 1974. — № 19. — С. 25–26.

39. *Геворгян В. М.* Уголовная ответственность за убийство по найму (заказу) в законодательстве стран СНГ и Балтии / В. М. Геворгян // Современное право.— 2007.— № 11.— С. 88–92.
40. *Грызыхин С. А.* Отягчающие обстоятельства убийства по зарубежному уголовному законодательству / С. А. Грызыхин // Вестник Омского университета : Серия «Право».— 2008.— № 2 (15).— С. 145–150.
41. *Гукасян А. А.* Законодательство зарубежных государств об уголовной ответственности за убийство, связанное с совершением других преступлений, предусмотренных в законе в качестве отягчающих его обстоятельств (сравнительно-правовой анализ) / А. А. Гукасян.— Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата.— 2012.— № 1 (24).— С. 95–100.
42. *Дагель П. С.* Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов ; Науч. ред. : Г. Ф. Горский.— Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974.— 243 с.
43. *Дзюба В. Т.* Деякі питання кримінальної відповідальності за вбивство за кримінальним законодавством України / В. Т. Дзюба // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи : Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22–23 квітня 2004 р.).— К.-Х. : Юрінком Інтер, 2004.— 260 с.— С. 72–78.
44. *Ежков А. В.* Ответственность за убийство по найму в уголовном законодательстве Российской Федерации : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. В. Ежков.— Н. Новгород, 2006.— 31 с.
45. *Жалинский А. Э.* Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский.— М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.— 560 с.
46. *Загородников Н. И.* Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородников.— М. : Госюриздат, 1961.— 250 с.
47. *Иванов Н. Г.* Постановление Пленума Верховного Суда РФ «О судебной практике по делам об убийстве (ст. 105 УК РФ)». Критический взгляд / Н. Г. Иванов // Уголовное право.— 2000.— № 2.— С. 21–25.
48. *Игнатова М. А.* Уголовное право Италии : Основные институты : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. А. Игнатова.— Москва, 2002.— 24 с.

49. *Ільїна О. В.* Особливості тлумачення кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» корисливих злочинів проти власності / О. В. Ільїна // *Часопис Київського університету права.*— 2009.— № 4.— С. 287–291.
50. *Кабанов П. А.* Политическая преступность в условиях реформирования политической системы общества России : криминологическое описание и объяснение закономерностей развития / П. А. Кабанов // *Юридический мир.*— 2006.— № 8.— С. 66–73.
51. *Козаченко И. Я.* Квалификация хулиганства и отграничение его от смежных составов преступлений. Учебное пособие / И. Я. Козаченко.— Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1984.— 84 с.
52. *Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь* / [Н. Ф. Ахраменка, Н. А. Бабий, А. В. Барков и др.] ; Под общ. ред. А. В. Баркова.— Мн. : Тесей, 2003.— 1200 с.
53. *Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации* / [Ахметшин Х. М., Беляев А. Е., Борзенков Г. Н., Волженкин Б. В. и др.] ; Отв. ред. : Радченко В. И. ; Науч. ред. : Михлин А. С., Шмаров И. В.— М. : Вердикт, 1996.— 648 с.
54. *Кондрашова Т. В.* Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т. В. Кондрашова.— Екатеринбург : Гуманитарный университет, 2000.— 348 с.
55. *Кондрашова Т. В.* Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т. В. Кондрашова.— Екатеринбург, 2000.— 108 с.
56. *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : Курс лекцій / М. Й. Коржанський.— К. : Атіка, 2001.— 432 с.
57. *Короленко М. П.* Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Короленко Микола Павлович.— Одеса, 2002.— 203 с.
58. *Красиков А. Н.* Ответственность за убийство по российскому уголовному праву / А. Н. Красиков.— Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1999.— 123 с.
59. *Криминология* : Учебник для вузов / [А. И. Алексеев, Ю. Н. Аргунова, с. В. Ванюшкин и др.] ; Под общ. ред. А. И. Долговой.— М. : Норма — Инфра-М, 2001.— 784 с.
60. *Кримінальне право України* : Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І Тютюгін та ін.] ; За ред.

- В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-е вид., перероб. і допов.]. — Х. : Право, 2010. — 456 с.
61. *Кримінальне право України : Особлива частина : підручник* / [А. П. Бабий, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазин, В. О. Корнієнко, Г. В. Загіка, О. С. Козерацька та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України Є. Л. Стрельцова. — Х. : Одіссей, 2009. — 496 с.
62. *Кримінальне право України : Особлива частина : Підручник* / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 544 с.
63. *Кримінальне право України : Особлива частина : підручник* / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-те вид., переробл. і допов.]. — Х. : Право, 2010. — 608 с.
64. *Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р.* — Х. : Право, 2012. — 392 с.
65. *Кудрявцев В. Н.* Генезис преступления : Опыт криминологического моделирования : Учебное пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев. — М. : Форум-Инфра-М, 1998. — 216 с.
66. *Кузнецова Н. Ф.* Вопросы квалификации умышленного убийства / Н. Ф. Кузнецова // Вестник МГУ. — Серия : Право. — 1961. — № 2. — С. 37–45.
67. *Куринов Б. А.* Научные основы квалификации преступлений / Б. А. Куринов. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 181 с.
68. *Курс советского уголовного права : в 6 т.* / [Ред. кол. : А. А. Пионтковский и др.]. — М. : Наука, 1970–1971. — Том 2 : Часть обшая : Преступление. — 1970. — 516 с.
69. *Лунеев В. В.* Субъективное вменение / В. В. Лунеев. — М. : Спарк, 2000. — 70 с.
70. *Маковецька Н. Є.* Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща : юридичний аналіз складів злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Маковецька Неля Євгенівна. — Л., 2010. — 207 с.
71. *Маляр Г. В.* Проблема політичної злочинності в зарубіжній криминології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Г. В. Маляр. — К., 2010. — 20 с.

72. *Мамчур В. М.* Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мамчур Віталій Миколайович.— К., 2002.— 207 с.
73. *Мамчур В. М.* Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / В. М. Мамчур.— К., 2002.— 20 с.
74. *Маслова Е. Н.* Оценочные категории в квалифицированных видах убийства : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Маслова Елена Николаевна.— М., 2006.— 249 с.
75. *Матышевский П. С.* Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П. С. Матышевский.— К. : Юрінком, 1996.— 240 с.
76. *Микаелян Н. Г.* Актуальные аспекты убийства по мотивам политической, идеологической, расовой, национальной или религиозной ненависти или вражды либо по мотивам ненависти или вражды в отношении какой-либо социальной группы / Н. Г. Микаелян // Юридический вестник ДГУ.— 2012.— № 4.— С. 81–85.
77. *Модельный Уголовный кодекс : Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств : Принят на седьмом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств : Постановление от 17 февраля 1996 г. № 7–5 / Федеральный образовательный портал «Юридическая Россия» [Электронный ресурс] // Режим доступа к журн. : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241285>.*
78. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.— [7-ме вид., переробл. та доповн.]— К. : Юридична думка, 2010.— 1288 с.*
79. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.— [3-те вид., переробл. та доповн.]— К. : Атіка, 2005.— 1064 с.*
80. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.] ; за ред.*

- М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — [3-тє вид., переробл. та доповн.]. — К. : Атіка, 2005. — 1064 с.
81. *Наумов А. В.* Мотивы убийств : Учебное пособие / А. В. Наумов. — Волгоград : Высшая следственная школа МВД СССР, 1969. — 135 с.
 82. *Немтинов Д. В.* Проблемы квалификации преступлений против жизни и здоровья, совершенных из хулиганских побуждений / Д. В. Немтинов // Вестник Тамбовского университета. — Серия : Гуманитарные науки. — 2011. — № 10. — С. 332–339.
 83. *О некоторых вопросах, возникших в судебной практике по делам об умышленном убийстве : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 03 июля 1963 г. № 9 // Сборник Постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924–1963 г. / Сост. : В. И. Терехилов (гл. ред.) и др. — М. : Известия Советов Депутатов Трудящихся СССР, 1964. — 479 с. — С. 282.*
 84. *Об условиях применения давности и амнистии к длящимся и продолжаемым преступлениям : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 4 марта 1929 г. [Электронный ресурс] // Информационно-правовой портал «Гарант». — Режим доступа : <http://base.garant.ru/1305198>.*
 85. *Одайник Б. М.* Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одайник Борис Миколайович. — К., 2010. — 220 с.
 86. *Орлов Ю. В.* Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину : сутність та питання доцільності законодавчого закріплення / Ю. В. Орлов // Право і Безпека. — 2011. — № 4 (41). — С. 126–129.
 87. *Павлов О. П.* Мотив в преступлениях, совершаемых из хулиганских побуждений / О. П. Павлов // Бизнес в законе. — 2009. — № 1. — С. 383–385.
 88. *Панов Н. И.* Проблемы квалификации умышленных убийств, совершенных в соучастии / Н. И. Панов // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи : Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22–23 квітня 2004 р.). — К.-Х. : Юрінком Інтер, 2004. — 260 с. — С. 24–29.
 89. *Попов А. Н.* Убийства при отягчающих обстоятельствах / А. Н. Попов. — М. : Юридический центр Пресс, 2003. — 898 с.
 90. *Попова Н. П.* Проблемы квалификации убийства, совершенного с особой жестокостью / Н. П. Попова // Проблемы социально-экономического развития Сибири. — 2011. — № 6. — С. 26–38.

91. *Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості* : Закон України від 5 листопада 2009 р. № 1707-VI // Відомості Верховної Ради України.— 2010.— № 5.— Ст. 43.
92. *Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності* : Закон України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI // Відомості Верховної Ради України.— 2008.— № 24.— ст. 236.
93. *Про застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>.
94. *Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-94>.
95. *Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
96. *Про судову практику у справах про хуліганство* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 2006 р. № 10 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06>.
97. Рарог А. Понимание Верховным Судом РФ «группы лиц» соответствует принципу справедливости / А. Рарог, Г. Есаков // Российская юстиция.— 2002.— № 1.— С. 51–53.
98. *Расторопов С. В.* Квалифицированные и особо квалифицированные виды составов преступлений против здоровья человека / С. В. Расторопов // Законодательство.— 2003.— № 10.— С. 77–82.
99. *Риккас Е. В.* Убийство при отягчающих обстоятельствах по уголовному законодательству Эстонской Республики : сравнительно-правовой анализ : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Риккас Елена Велловна.— М., 2004.— 236 с.

100. *Российская* юридическая энциклопедия / [Абова Т. Е., Авакьян С. А., Алексеев Г. Д. и др.] ; Гл. ред. А. Я. Сухарев. — М. : Инфра-М, 1999. — 1100 с.
101. *Российское* уголовное право. Общая часть : Учебник / [С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.] ; Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова ; Институт государства и права РАН. — [2-е изд., перераб. и доп.] — М. : Спарк, 2000. — 478 с.
102. *Российское* уголовное право : В двух томах / [Н. Г. Иванов, В. С. Комиссаров, Н. А. Лопашенко и др.] ; под ред. А. И. Рарога. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Профобразование, 2003. — Том 2 : Особенная часть. — 2003. — 904 с.
103. *Савків І. М.* Поняття расової, національної та релігійної нетерпимості у кримінальному праві України / І. М. Савків // Юридична психологія та педагогіка. — 2011. — № 2. — С. 84–92.
104. *Савченко А. В.* Вплив мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості на кваліфікацію злочинів / А. В. Савченко // Вісник Академії адвокатури України. — К. : Видавничий центр Академії адвокатури України, 2010. — число 1 (17). — С. 174–177.
105. *Савченко А. В.* Мотив і мотивація злочину : монографія / А. В. Савченко. — К. : Атіка, 2002. — 144 с.
106. *Садреев К.* О квалификации умышленных убийств, совершенных с особой жесткостью / К. Садреев, И. Мухамедзянов // Социалистическая законность. — М. : Известия, 1981. — № 10. — С. 52–53.
107. *Семерикова А.* Личность преступника, совершившего убийство из хулиганских побуждений (п. «и» ч. 2 ст. 105 УК РФ) / А. Семерикова // Актуальные проблемы российского права. — 2008. — № 4. — С. 302–306.
108. *Сергун Е. П.* Экстремизм в российском уголовном праве (теоретико-дедуктивный подход) / Е. П. Сергун. — М., Саратов : РПА Минюста России, 2009. — 224 с.
109. *Словник української мови* : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 2 : Г-Ж. — 1971. — 550 с.
110. *Словник української мови* : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 3 : З. — 1972. — 744 с.
111. *Смирнов В. А.* Убийство в целях использования органов и тканей потерпевшего (п. «м» ч. 2 ст. 105 УК РФ) / В. А. Смирнов. — 2003. — № 3. — С. 76–78.

112. *Смілянський Я. Г.* Особливості складу злочину, передбаченого п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України / Я. Г. Смілянський // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : Матеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 8 жовт. 2010 р.) : У 2-х т. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», Міжнар. гуманіт. ун-т, Одес. нац. ун-т ім. І. Мечнікова, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Прикарпат. юрид. ін-т Львів. держ. ун-ту внутр. справ. — Одеса : Б. в., 2010. — Т. 1 : Кримінальне, кримінально-виконавче право та криминологія. — 2010. — С. 281–284.
113. *Сморгунова А. Л.* Политическая преступность : критическая криминология и междисциплинарный подход / А. Л. Сморгунова // Политическая экспертиза : ПОЛИТЭКС. — 2006. — Т. 2. — № 1. — С. 51–61.
114. *Солдатова Г.* Ми шукаємо винуватця своїх проблем і боїмося конкуренції / Г. Солдатова // Psychologies. — 2006. — № 6. — С. 21–23.
115. *Соловьева С. В.* Проблемы определения мотива политической, идеологической, расовой, национальной, религиозной ненависти или вражды либо ненависти или вражды в отношении какой-либо социальной группы в статьях Особенной части УК РФ / С. В. Соловьева // Научный журнал КубГАУ. — 2012. — № 82 (08). — С. 1136–1147.
116. *Сотула А. С.* Развитие учения о факультативных признаках субъективной стороны состава преступления / А. С. Сотула // Вестник Самарской гуманитарной академии. — Серия : Право. — 2013. — № 1. — С. 130–134.
117. *Сотула О. С.* Поняття політичної злочинності : огляд існуючих дефініцій / О. С. Сотула // Кримінальне право. — 2006. — № 5. — С. 3–10.
118. *Сташис В. В.* Личность под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием) : научное издание / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. — Симферополь : Таврида, 1996. — 235 с.
119. *Стетюха М. П.* Убийства, сопряженные с изнасилованием и (или) насильственными действиями сексуального характера : уголовно-правовые и криминологические аспекты : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. П. Стетюха. — Ростов-на-Дону, 2008. — 23 с.

120. *Стратонов В. М.* Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : Навчальний посібник / В. М. Стратонов, О. С. Сотула ; [заг. ред. В. М. Стратонова].— К. : Істина, 2007.— 400 с.
121. *Тарарухін С. А.* Кваліфіковані злочини / С. А. Тарарухін // Юридична енциклопедія / leksika.com.ua [Електронний ресурс] // Режим доступу к журн. : http://leksika.com.ua/19750306/legal/kvalifikovani_zlochini.
122. *Тишкевич С. И.* Квалификация преступлений против жизни. Учебное пособие / С. И. Тишкевич.— Минск : Изд-во МВШМ МВД СССР, 1991.— 78 с.
123. *Ткачѳв И. О.* Особенности субъективной стороны состава убийства двух или более лиц (п. «а» ч. 2 ст. 105 УК РФ) / И. О. Ткачѳв // Российский юридический журнал.— 2006.— № 4.— С. 145–148.
124. *Тузов А. П.* Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А. П. Тузов.— Вища школа, 1982.— 181 с.
125. *Уголовное законодательство Норвегии* / [Науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голика ; Пер. с норвежского А. В. Жмени].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 375 с.
126. *Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть* : Учебное пособие / [Голованова Н. А., Еремин В. Н., Игнатова М. А. и др.] ; Под ред. И. Д. Козочкина.— М. : Издательский дом «Камерон», 2004.— 528 с.
127. *Уголовное право России. Часть особенная* : Учебник для вузов / [Волженкин Б. В., Галиакбаров Р. Р., Горелик А. С. и др.] ; Отв. ред. Л. Л. Кругликов.— М. : Бек, 1999.— 832 с.
128. *Уголовное право России* : Учебник для вузов : в 2 т. / [Жалинский А. Э., Игнатов А. Н., Костарева Т. А. и др.] ; Отв. ред. и рук. авт. колл. А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков.— М. : Норма : 1998–2000.— Т. 1 : Общая часть.— 1998.— 639 с.
129. *Уголовное право России* : Учебник для вузов : В двух томах / [Ахметшин Х. М., Волженкин Б. В., Галиакбаров Р. А. и др.] ; Отв. ред. и рук. авт. колл. А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков.— М. : Норма : Инфра-М, 1998.— Том 2 : Особенная часть.— 1998.— 808 с.
130. *Уголовное право. Особенная часть* : Учебник / [Афанасьев Н. Н., Ветров Н. И., Габдрахманов Р. Л. и др.] ; Отв. редакторы : Н. И. Ветров, Ю. И. Ляпунов.— М. : Новый Юрист, 1998.— 766 с.
131. *Уголовный (Пенитенциарный) кодекс Эстонской Республики* // Правовые акты Эстонии.— 2005.— № 17.— С. 1103–1220.

132. *Уголовный кодекс Австрии* / [Науч. ред., вступ. ст. С. В. Милюкова ; предисл. Эрнста Ойгена Фабрици ; пер. с нем. Л. С. Вихровой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 550 с.
133. *Уголовный кодекс Азербайджанской Республики*. Утвержден Законом Азербайджанской республики от 30 декабря 1999 г. Вступил в силу с 1 сентября 2001 г. : Перевод с азербайджанского / [науч. ред. : И. М. Рагимов (Предисл.) ; Пер. : Б. Э. Аббасов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 313 с.
134. *Уголовный кодекс Голландии*. Перевод с английского / [Науч. ред. : Б. В. Волженкин ; Пер. : И. В. Миронова].— [2-е изд.] — С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 510 с.
135. *Уголовный кодекс Грузии* / [науч. ред. З. К. Бигвава ; вступ. ст. В. И. Михайлова ; обзорн. ст. О. Гамкрелидзе ; пер. с груз. И. Мериджанашвили].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 407 с.
136. *Уголовный кодекс Дании* / [Науч. ред. С. С. Беляев ; Пер. с дат. С. С. Беляева и А. Н. Рычевой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 228 с.
137. *Уголовный кодекс Испании* / [Под ред. и с предисловием Н. Ф. Кузнецовой и Ф. М. Решетникова].— М. : ИКД «Зерцало-М», 1998.— 218 с.
138. *Уголовный кодекс Кыргызской Республики* : Принят законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 18 сентября 1997 г. [Электронный ресурс] // Федеральный образовательный портал «Юридическая Россия».— Режим доступа : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243545>.
139. *Уголовный кодекс Латвийской Республики*. Принят 8 июля 1998 г. Введен в действие с 1 апреля 1999 г. С изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г. : Перевод с латышского / [Науч. ред. : А. И. Лукашов (Пер.), Э. А. Саркисова].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 313 с.
140. *Уголовный кодекс Литовской Республики* / [Науч. ред. В. Павилониса ; предисл. Н. И. Манцева ; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамавичюса, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанские].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 468 с.
141. *Уголовный кодекс Республики Армения*. Принят Законом Республики Армения от 18 апреля 2003 года. Введен в действие 1 августа 2003 года : Перевод с армянского / [науч. ред. : Е. Р. Азарян, Н. И. Мацнев ; Пер. : Р. З. Авакян].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 450 с.

142. *Уголовный кодекс Республики Болгария* / [Науч. ред. А. И. Лукашова ; Пер. с болг. Д. В. Милушева и др. ; Вступ. ст. Й. И. Айдарова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 296 с.
143. *Уголовный кодекс Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 с изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г.* / [предисл. : И. И. Рогов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 466 с.
144. *Уголовный кодекс Республики Молдова. Принят Парламентом Республики Молдова 18 апереля 2002 года, введен в действие 21 июня 2002 года. С изменениями и дополнениями на 19 декабря 2002 года* / [Вступ. ст. : А. И. Лукашов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 408 с.
145. *Уголовный кодекс Республики Польша* / Науч. ред. А. Н. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. статья Э. А. Саркисовой ; пер. с польского Д. А. Барилевич].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 234 с.
146. *Уголовный кодекс Республики Таджикистан* / [предисл. А. В. Федорова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 408 с.
147. *Уголовный кодекс Республики Узбекистан. С изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г.* / Вступ. ст. : Гулямов З. Х., Рустамбаев М. Х., Якубов А. С.— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 338 с.
148. *Уголовный кодекс Российской Федерации. Принят Государственной Думой Российской Федерации 24 мая 1996 г. //Собрание законов Российской Федерации.— 1996.— № 25.— Ст. 2954.*
149. *Уголовный кодекс Турции : Принят Великим Национальным Собранием Турции 1 марта 1926 г. с изм. и доп. на 3 августа 2002 г.* / [Науч. ред. и предисл. Н. Сафарова, Х. Аджара ; Пер. с турецкого Н. Сафарова, Х. Бабаева].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 374 с.
150. *Уголовный кодекс Украины : Научно-практический комментарий* / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Андрусив Г. В. и др.] ; отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И.— К. : Правові джерела, 1998.— 1088 с.
151. *Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии* / [науч. ред., вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. -Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 522 с.
152. *Уголовный кодекс Франции* / [Науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; предисл., пер. с фр. Н. Е. Крыловой].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 648 с.

153. *Уголовный кодекс Швейцарии* / [Вступ. ст. Ю. Н. Волкова ; науч. ред., предисл., пер. с нем. А. В. Серебренниковой].— [2-е изд.].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 348 с.
154. *Уголовный кодекс Швеции. По состоянию на 1 мая 1999 года* / [Науч. ред. : Н. Ф. Кузнецова ; Ред. пер. : С. С. Беляев (науч. ред.)].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 320 с.
155. *Уголовный кодекс Японии. С изменениями и дополнениями на 1 января 2002 г. : Перевод с японского* / [Науч. ред. : А. И. Коробеев ; Пер. : В. Н. Еремин].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2002.— 226 с.
156. *Феоктистов М.* Квалификация убийств : некоторые вопросы теории и практики / М. Феоктистов, Е. Бочаров // Уголовное право.— 2000.— № 2.— С. 65–67.
157. *Черненко Т. Г.* Формы множественности преступлений и их отражение в квалификации преступлений / Т. Г. Черненко // Уголовное право.— 2000.— № 4.— С. 40–43.
158. *Küper Wilfried.* Strafrecht. Besonderer Teil. Definitionen mit Erläuterungen / Wilfried Küper.— [3 Aufl.].— Heidelberg : C. F. Müller, 1999.— 526 s.
159. *Veron M.* Droit penal special / Michel Veron.— 8-e edition.— Paris : Armand Colin, 2001.— 357 p.
160. *Véron Michel.* Droit penal special / Michel Véron.— [8-e ed.].— Paris : Dalloz, 2001.— 320 p.

Розділ 4.

ПРИВІЛЕЙОВАНІ ВИДИ ВБИВСТВ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

Поряд із відповідальністю за умисне вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК України) та при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 115 КК України), вбивство через необережність (ст. 119 КК України), чинне кримінальне законодавство передбачає відповідальність за умисні вбивства при пом'якшуючих обставинах: умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України), умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України), умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України), які у кримінально-правовій науці отримали назву — привілейовані види вбивств [41, с. 92].

Привілейований склад включає ознаки, що пом'якшують відповідальність у порівнянні з основним складом. Взявши за основу розподіл пом'якшуючих обставин, які можуть увійти в якості ознак до складу злочину, можна показати відмінності в процесах законодавчого відображення цих обставин у відповідних діяннях [10, с. 101–102.].

Так, при виборі оптимальної моделі привілейованого складу, основу якого становить пом'якшуюча ознака, необхідно враховувати фактори як об'єктивного характеру, так і суб'єктивного характеру, що супроводжують таке діяння. Їхнє урахування і буде в підсумку визначати індивідуальний характер суспільної небезпеки діяння, особливість якого обумовлюється специфічним лише для даного складу конструктивною пом'якшувальною обставиною.

Інших привілейованих видів вбивства, крім перерахованих вище, Кримінальний кодекс України не містить. Подальше збільшення їхнього числа, можливо, не завжди недоцільно, оскільки неминуче призвело б до протиріччя з однією з основних концепцій вітчизняного кримінального законодавства, що визнає життя людини най-

вищою соціальною цінністю. У зарубіжному кримінальному законодавстві також обмежене число привілейованих складів убивства. Наприклад, у відповідності з Модельним Кримінальним кодексом, затвердженим 17 лютого 1996 року на сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників Співдружності Незалежних Держав [54], чотири їхніх види встановлюються кримінальними кодексами деяких колишніх республік СРСР (Російської Федерації, Білорусі, Казахстану, Латвії, Узбекистану та ін.). Кримінальне законодавство країн дальнього зарубіжжя звичайно обмежується одним-двома привілейованими складами вбивства. Серед них зустрічаються дітовбивство, убивство в стані афекту та вбивство на прохання потерпілого [80, с. 319–321, 403–404, 460].

4.1. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ УМИСНОГО ВБИВСТВА, ВЧИНЕНОГО В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

Діяння, передбачене статтею 116 КК України, виражається в умисному вбивстві людини, вчиненому в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло. Як зазначено у диспозиції статті 116 КК України, стан раптово виниклого сильного душевного хвилювання є наслідком протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого.

Стан сильного душевного хвилювання визначається пунктом 23 Постанови Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» як емоційний стан винного, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними [65].

У психологічній науці цей стан іменується фізіологічним афектом і розглядається як надзвичайно сильний, особливо виражений, бурхливо протікаючий короткочасний емоційний стан, пов'язане з кардинальною зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин, супроводжуваний різко вираженими психофізіологічними проявами та змінами, що дає невіддєглу свідомому вольовому контролю розрядку в дії [70, с. 489].

У юриспруденції деструктивний за своїм характером афект є предметом вивчення науки кримінального права. Грунтуючись на психологічній характеристиці даного поняття, законодавець, як вже зазначалося, виділив причини виникнення афекту, що мають правове значення:

- 1) протизаконне насильство: фізичне (заподіяння тілесних ушкоджень або побоїв, незаконне позбавлення волі тощо) або психічне (наприклад, погроза завдати фізичної, моральної чи майнової шкоди) [65]. Протизаконність дій потерпілого у даному випадку виступає причиною виникнення у винного специфічного емоційно-психологічного стану, який, у свою чергу, викликає відповідну його реакцію у вигляді заподіяння смерті потерпілому [56, с. 283];
- 2) систематичне знущання (особливо цинічне глузування, тривале кепкування над особою, образа дією чи словом, що мають багаторазовий характер. Воно може, зокрема, проявлятися у безжалісному, грубому поводженні з потерпілим, що завдає йому фізичних та психічних страждань, принизливого ставленні до потерпілого, як то постійні образи, цькування, цілеспрямоване висміювання, глум над ним тощо) [56, с. 283];
- 3) тяжка образа з боку потерпілого, що виражається у явно непристойній поведінці потерпілого, що особливо принижує гідність чи ганьбить честь винного або близьких йому осіб [65]. Образа може бути заподіяна у будь-якій формі — словом (публічні цинічні зневажливі вислови, нецензурна лайка чи висловлення принизливих характеристик на адресу потерпілого або близьких йому осіб), шляхом зображення (виконання карикатури чи компонованої фотографії, які зображують вказаних осіб у принизливому вигляді), дією (може полягати у цинічно-глузливому торканні до тіла потерпілого, демонструванні непристойних жестів, плювання в обличчя, зривання одягу з оголенням інтимних частин тіла тощо) [56, с. 283].

Як бачимо, законодавче визначення афекту багато в чому зводяться до перерахування його основних ознак.

Незважаючи на відсутність однозначності в розумінні афекту даний термін у правовій психології використовується досить широко, що свідчить про необхідність знаходження єдиного та точного визначення даного поняття.

Термін «афект» у сучасному (вузькому) його розумінні був введений академіком О. М. Леонтьєвим, який визначав його як «сильне емоційне явище, що раптово виникає» [50, с. 462]. У юриспруденції цей термін заміняється на визначення «сильне душевне хвилювання», яке з'явилося в законодавстві у 1903 році і співвідносилося з «афектом» як загальне й часткове, а зараз отожднюється з ним, що може привести до «розмитості» категоріального апарата трьох наук: юриспруденції, юридичної психології та психології [42, с. 42; 56, с. 282].

Виходячи з того, що визначення наявності або відсутності стану афекту є винятковою компетенцією експерта [44, с. 135, 257], а сильного душевного хвилювання — компетенцією суду, необхідно законодавчо розмежувати ці два поняття. В іншому випадку, експерт буде вирішувати питання, що раніше перебували у веденні суду. Щоб цього уникнути, на наш погляд, необхідно ретельно розробити в законі поняття «афект» і «сильне душевне хвилювання»: окреслити їхні межі та визначити їхнє співвідношення.

Так, дослідник О. В. Авраменко вважає, що на відміну від раніше існуючих суто правових дефініцій стану сильного душевного хвилювання, у яких він ототожнювався лише з афектом чи фізіологічним афектом, під цим поняттям у кримінальному праві України слід розуміти емоційний стан особи у вигляді афекту, стресу чи фрустрації, котрий значною мірою обмежує її здатність усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними під час вчинення нею передбаченого КК суспільно небезпечного діяння [1, с. 5].

Інший вітчизняний дослідник А. В. Байлов, навпаки, вважає, що «сильне душевне хвилювання» окрім фізіологічного афекту охоплює інші схожі з ним емоційні стани (транс, фрустрація, емоційне збудження або напруга тощо), які не відносяться до останнього. Однак, суттєве зниження кримінальної відповідальності за умисне вбивство, передбачене статтею 116 КК України має місце лише за умови перебування винного під час вчинення цього діяння у стані фізіологічного афекту [5, с. 6].

Але, на нашу думку, не можна ставити знаку рівності між фізіологічним афектом та стресом, фрустрацією, емоційним збудженням. Так, дійсно, при всіх цих емоційних станах вегетативні реакції систем організму схожі (зміна пульсу, дихання, тиску крові), однак, фізіологічний афект є наслідком стресу чи фрустрації, і всі ці стани супроводжуються емоційним збудженням.

Головне в тому, що при фізіологічному афекті увага людини сконцентровується на емоційних переживаннях, сприйняття дійсності є неадекватним, у результаті чого відбувається звуження свідомості людини. Людиною усвідомлюються тільки ті цілі, що знаходяться у безпосередньому зв'язку зі спонуканнями. Дії характеризуються автоматизмом.

Звуженість свідомості людини, яка діє у стані афекту, веде до того, що вона суттєво втрачає здатність усвідомлювати характер вчинюваних дій та контролювати їх. Однак, при фізіологічному афекті особа не втрачає можливості повністю усвідомлювати характер

даних дій та керувати ними, на відміну від патологічного афекту, де є повна втрата цього. Отже, наслідки фізіологічного афекту мають ознаки юридичного критерію обмеженої осудності, тобто особа не може повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними [51, с. 235].

Афективні дії відрізняються недостатньою осмисленістю та продуманістю, відсутністю попереднього плану, хаотичністю рухів. У стані афекту людині важко стримати себе від насилля, однак вона може керувати афективними реакціями та їх зовнішніми проявами. Дії людини у стані афекту свідчать про зменшення її вимогливості до себе та своїх вчинків. Стан фізіологічного афекту зберігає здатність усвідомлення оцінки власної поведінки та можливості керування власними діями [39, с. 57].

Відповідно, виникає питання про позитивну або негативну оцінку афекту. Одні вважають афект нормальною реакцією, а інші аномалією, вказуючи на явну невідповідність реакції суб'єкта провокуючому впливу, викривлення в оцінці правових ситуацій [67, с. 160]. Слідуючи логікою законодавця, можна стверджувати, що афект є нормальною реакцією здорового організму, яка, хоча й відноситься до станів зниженої правоздатності, але не виключає осудності та може потягти відповідальність у встановлених законом випадках, а не застосування примусових заходів медичного характеру. На наш погляд, враховуючи, що для емоційних станів, до яких відноситься й афект, характерна афективна амбівалентність (співіснування протилежних почуттів до людини, явища, наприклад, одночасна любов і ненависть), є недоцільним давати компонентам правової психології позитивну або негативну оцінку.

За специфікою протікання стадій афекту та характером їхнього впливу на поведінку суб'єктів права розрізняють наступні групи афектів:

- стенічні (наприклад, гнів, радість) і астенічні (туга, страх);
- патологічні, фізіологічні та аномальні (афекти психічно неповноцінних осіб, афект у стані фізіологічного алкогольного сп'яніння);
- класичні та кумулятивні (накопичувальні) [116, с. 19].

Із усього різноманіття афектів правове значення мають далеко не всі, зокрема, у юридичній практиці найчастіше зустрічаються афекти гніву та страху. Афект гніву (ненависті) відноситься до захисного рефлексу та носить агресивний характер. Його специфіка полягає в тому, що людина відчуває потребу в емоційній розрядці

шляхом агресії, це спосіб знаходження оптимального стану. Більшість злочинів, передбачених статтею 116 КК України, відбувається під впливом афекту гніву.

Так, за матеріалами кримінальної справи [12], громадянин М., перебуваючи в кухні будинку громадянина К., сидячи за столом, у процесі розмови із приводу боргів, в особливо непристойній формі став висловлювати на адресу громадянина К., його дружини і дитини погрози та образи в нецензурній формі, і при цьому схопив лівою рукою громадянина К. за кофту попереду, а правою рукою, стиснутою в кулак, замахнувся для нанесення удару по обличчю останнього. У цей момент у громадянина К. внаслідок протизаконного насильства, погроз і тяжких образ з боку громадянина М. раптово виник винятковий емоційний стан фізіологічного афекту, як психологічна основа стану сильного душевного хвилювання, у силу якого його здатність розуміти значення своїх дій, управляти ними та передбачити їхні наслідки була суттєво знижена, а також виник злочинний умисел, спрямований на умисне вбивство потерпілого М.

Коли громадянин М., перебував у положенні стоячи, громадянин К., утримуючи лівою рукою його за праву руку, завдав удару кулаком правої руки по обличчю громадянина М. Від зазначеного удару останній упав на диван, який перебував поруч зі столом, ударившись при цьому головою об опалювальну металеву трубу, що проходить по стіні над диваном.

Продовжуючи свої злочинні умисні дії, спрямовані на протиправне заподіяння смерті громадянину М., громадянин К., перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання, діючи умисно, підняв біля столу з підлоги дерев'яний табурет, яким наніс кілька ударів по голові потерпілого М.

Більш ніж через два-три години після заподіяної відкритої черепно-мозкової травми з переломом кісток черепа, крововиливами під оболонки та субстанцією головного мозку, що ускладнився набряком головного мозку та легенів громадянин К. помер на місці вчинення злочину. Його смерть знаходилася у прямому причинному зв'язку з настанням смерті.

При цьому громадянин М. у період вчинення злочину перебував у винятковому емоційному стані (вираженої емоційної напруги), еквівалента юридичного поняття «сильне душевне хвилювання» [12].

Афект страху виникає від реальної або уявної небезпеки для найбільш важливих благ людини та пов'язаний з безумовним оборонним рефлексом. Правове значення він здобуває при перевищенні

меж необхідної оборони, відповідальність за яке наступає тільки при умисній формі вини, тобто при очевидності невідповідності посягання та захисту, що нехарактерно для афекту. Таким чином, якщо насильство викликане афектом страху, то оборонні дії особи повинні вважатися правомірними.

Як вже зазначалося, сьогодні серед юристів поширене уявлення про те, що сильне душевне хвилювання, про яке йде мова в законодавстві, тотожне фізіологічному афекту, якому протиставляється афект патологічний [42, с. 42; 56, с. 282].

Патологічний афект — це хворобливий розлад свідомості, що виключає осудність (ст. 19 КК України) та є предметом вивчення психіатрії, а не правової психології. При патологічних афектах спонукання безпосереднє дає стрімку, неусвідомлену розрядку у злочинній дії, остання втрачає характер вольової поведінки та виступає як акт поведінки душевнохворої людини, як це має місце при гоміцидоманії (імпульсивному вбивстві) [72, с. 36].

Критерій розмежування фізіологічного та патологічного афектів залежить не від того, у кого він виник, а від того, наскільки виражені ознаки афекту: чи спостерігається повна втрата здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними, глибоке затьмарення свідомості, виснаження, виключення стримуючих механізмів поведінки з наступною протрацією та інші симптоми, які проявляються у ступені, не властивому фізіологічному афекту. Щоб уникнути змішування цих понять, у юридичній психології до терміна «афект» додають уточнюючі слова «фізіологічний» [38, с. 159] або «непатологічний» [61, с. 13].

Одним з обставин, що сприяють вчиненню афективних правопорушень, є наявність у суб'єктів відхилень психіки, що не утворюють неосудності, і перебувають між акцентуаціями особистості та психічними захворюваннями [3, с. 7–8].

До таких розладів психіки відносяться і такі, що пов'язані з такими деструктивними явищами як алкоголізм, наркоманія та токсикоманія. У несприятливих, екстремальних умовах ці психічні аномалії знижують опір до впливу конфліктних ситуацій, створюють перешкоди для розвитку соціально корисних властивостей особистості і її адаптації до зовнішнього середовища, послаблюють механізми внутрішнього контролю, полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, непродуманих, у тому числі протиправних вчинків [26, с. 277–278].

У зв'язку із цим у якості окремого виду афекту вченими пропонується ввести поняття «аномальний афект» [113, с. 43]. Слід

погодитися з тим, що афективно-вольові аномалії та своєрідність розумової діяльності, наявні у психічно неповноцінних особистостей, можуть звужувати їхню опірність до стресу, послабляти контрольні механізми поведінки, обмежувати альтернативні можливості вибору ними дії в тих або інших ситуаціях [28, с. 212]. Однак, погоджуючись із самим існуванням аномального афекту, ми вважаємо, що він є підвидом фізіологічного, тому що не виходить за межі ознак останнього та не має чітких критеріїв об'єктивізації.

Досягненням сучасної юриспруденції є введення в правове поле так званого «накопичувального» або кумулятивного афекту. Дискусії із приводу тривалості першої стадії афекту в теорії права велися протягом тривалого часу. Одним з перших прихильників існування кумулятивного афекту був професор Е. П. Побегайло [62, с. 32]. Він, як і наступні вітчизняні дослідники допускали, що «розрив у часі між неправомірними діями потерпілого й реалізацією умислу на вбивство або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень може мати місце і в тих випадках, коли цей розрив зумовлено накопиченням негативних емоцій з боку винного, який знаходиться у стані фізіологічного афекту» [5, с. 6].

На їхню думку, відмінність кумулятивного афекту від всіх попередніх («класичних») видів афекту полягає у тому, що з усіх причин, що породжують афект, на перше місце виходить тривала психотравмуюча ситуація, що складається, як правило, у сфері сімейних або суворо регламентованих відносин (наприклад, в умовах військової служби). Крім того, стадію афективного вибуху може спровокувати незначний вплив, який буде відігравати роль «останньої краплі» (тому кумулятивний афект по-іншому називається «краплинний») [116, с. 21]

Прикладом може слугувати ситуація з судової практики [13]. Так, громадянка Л. у період з липня 2011 року по січень 2012 року підтримувала дружні, а згодом, і близькі взаємовідносини з громадянином Д. Під час цих відносин, на побутовому підґрунті, між ними виникли особисті неприязні відносини, які були викликані тими фактами, що громадянин Д., який останнім часом став зловживати спиртними напоями, почав проявляти по відношенню до громадянки Л. випадки агресії, які супроводжувалися чисельними нецензурними висловами та погрозами.

6 листопада 2012 року, приблизно о 17 годині 30 хвилин, громадянка Л. мала розмову по мобільному телефону з громадянином Д., під час якої, у черговий раз, громадянин Д. став ображати громадянку Л., висловлюючи на її адресу нецензурні вислови, які за своїм змістом

принижують її честь та гідність, а також, у грубій категоричній формі став висловлювати погрози фізичної розправи по відношенню до громадянки Л. і її малолітньої доньки. При цьому, громадянин Д., у ході розмови в наказовому порядку зажадав від громадянки Л., щоб вона прийшла до нього за місцем його проживання для розмови та з'ясування відносин, погрожуючи при цьому, у іншому разі, прийти до громадянки Л. до місця її проживання і в грубій формі, із застосуванням насильства з'ясувати з нею взаємовідносини.

Розуміючи безвихідність ситуації, яка склалася, а також ті обставини, що громадянин Д. може дійсно виконати свої погрози щодо застосування насильства відносно неї та її малолітньої доньки, громадянка Л. вирішила сама піти до нього. У зв'язку з цим, побоюючись агресивної поведінки з боку громадянина Д. по відношенню до неї, а також до її доньки, громадянка Л. взяла у кухонній кімнаті своєї квартири кухонний ніж побутового призначення.

У вказаний вище день, громадянка Л., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, постукала у вхідні двері до житла громадянина Д. Через нетривалий час громадянин Д. відкрив вхідні двері квартири і, залишаючись у дверному отворі, став лягтися з громадянкою Л., висловлюючи на її адресу нецензурні вислови та погрози застосування відносно неї фізичного насильства. Після чого, із застосуванням значної фізичної сили, громадянин Д. завдав удар кулаком правої руки у область передньої поверхні грудної клітини (в місці сонячного сплетіння) тіла громадянки Л., чим завдав останній гострий фізичний біль. Внаслідок цього, у громадянки Л. від протиправного психологічного та фізичного впливу з боку громадянина Д., раптово виник специфічний емоційно-психологічний стан, тобто стан сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту).

На підґрунті особистих неприязних відносин до громадянина Д., перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), який раптово виник внаслідок протизаконного психологічного і фізичного впливу з боку громадянина Д., діючи умисно, з метою умисного вбивства, громадянка Л. дістала з правої кишені своїх джинсових брюк вказаний вище кухонний ніж, і утримуючи його у своїй правій руці за рукоятку, навмисно завдала по тілу громадянина Д. один удар клинком у область живота. В результаті чого, у цей же день, у хірургічному відділенні Сніжнянської центральної міської лікарні настала смерть потерпілого громадянин Д. [13].

Як бачимо, з матеріалів цієї кримінальної справи, виникненню сильного душевного хвилювання передував достатньо довгий період

крайнього емоційного напруження для винної, який супроводжувався відчуттям страху, безвихідності, безпорадності, що в кінці кінців і призвело до «афективного вибуху» та вбивства.

Що ж стосується присутності привілейованого складу умисного вбивства у стані сильного душевного хвилювання (афекту) у кримінальному законодавстві інших країн романо-германської правової сім'ї, то, треба сказати, що представлений цей злочин тут не так широко як можна було б на це сподіватися.

Власно кажучи, така норма притаманна лише кримінальним кодексам країн так званого «німецького права» (Германії, Австрії, Швейцарії та іншим) та країн колишнього СРСР, які отримали її в «спадок» від радянського кримінального права, в рамках того ж «німецького права» (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан, Естонія та інші).

Досить лаконічною є стаття 113 Кримінального кодексу Швейцарії «Вбивство в стані афекту». Нормою передбачено, якщо особа вчиняє вбивство при наявності вибачаючих обставин, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання або під впливом серйозної психотравмуючої ситуації, то покаранням є утримання у каторжній в'язниці на строк до десяти років або тюремне ув'язнення на строк від одного року до п'яти років [109, с. 161]. Швейцарський законодавець не роз'яснює, що мається на увазі під вибачаючими обставинами, так само, нічого не зазначено про провокуючу роль самого потерпілого, є лише вказівка на особливий емоційний стан винного: сильне душевне хвилювання або вплив серйозної психотравмуючої ситуації.

Аналогічно, не зовсім конкретно та логічно видається є норма, передбачена параграфом 76 Кримінального кодексу Австрії. По-перше, викликає питання сама назва цієї статті — «Вбивство простого виду». Можливо, це вказівка на привілейований характер цієї норми, тим більше, що Кримінальний кодекс Австрії не містить традиційного складу «простого» вбивства (без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин), а зразу вказує на «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах» (§ 75 Кримінального кодексу Австрії) [85, с. 131]. По-друге, із змісту диспозиції не зрозуміло, що у даному складі стало причиною сильного душевного хвилювання і кого саме вбиває винний: «Всякий, хто дає захопити себе усім зрозумілому сильному душевному переживанню настільки, що вбиває іншу людину, підлягає покаранню позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років» [85, с. 131].

Більш послідовним та логічним став німецький законодавець, який у параграфі 213 Кримінального кодексу ФРН «Менш тяжкий випадок убивства» визначив, «якщо той, хто вчинив вбивство, при відсутності вини з його боку був приведений у лють жорстоким поведінням з ним або з його родичем або тяжкою образою з боку вбитої людини та вчинив діяння на місці, де він був спровокований, або іншим способом, то має місце менш тяжкий випадок, покаранням є позбавлення волі на строк від одного року до десяти років» [107, с. 127].

Вже ця норма є близькою за змістом до діяння, передбаченого статтею 116 КК України, оскільки в ньому встановлюється відповідальність за заподіяння смерті в стані афекту, у результаті провокації, що й припускає зменшене покарання, яке, втім, у ході шостої кримінально-правової реформи було підвищено [27, с. 369].

В даній статті передбачаються дві групи підстав, що дозволяють суду зменшувати покарання:

- власне такі, що провокували та призвели до афекту, до них відносяться жорстоке поведіння із винним чи його родичем або тяжка образа, що були здійснені вбитим, безвинно з боку винного та спровокували вчинення діяння на місці провокації;
- менш тяжкі випадки, які подібні з перерахованими в частині першої параграфа 213 Кримінального кодексу ФРН.

На нашу думку, безвинність суб'єкта цього злочину, на яку вказано у диспозиції параграфа 213 Кримінального кодексу ФРН, розуміється не як відсутність вини у суб'єктивній стороні цього складу (тоді не йшла мова про злочин), а як відсутність протиправних причин у дія винного для провокуючої поведінки потерпілого.

Однак, треба зазначити, що приписи параграфу 213 Кримінального кодексу ФРН, застосовуються інакше, ніж у статті 116 КК України, оскільки вони за німецькою кримінально-правовою доктриною утворюють не склад діяння, а правило пом'якшення покарання, що діє при наявності зазначених у цій нормі умов [27, с. 369].

На думку, що викладена в підручнику Й. Вессельса та М. Хеттингера, параграф 213 Кримінального кодексу ФРН конструює не склад діяння, але формулює правило визначення покарання і відповідно не є привілейованим складом [126, S. 19].

Німецькі автори О. Хоманн та Г. Зандер зазначають, що дане в параграфі 213 Кримінального кодексу ФРН відхилення від рамок покарання за частиною першою параграфа 212 «Вбивство» догматично є небезперечним. Однак так чи інакше, оскільки у параграфі

213 міститься проста норма призначення покарання, вона повинна застосовуватися особливо з урахуванням вини кожного учасника діяння [123, С. 6].

Багато в чому вказану норму Кримінального кодексу ФРН повторює стаття 118 Кримінального кодексу Болгарії, де зазначено, що «за вбивство, вчинене у стані сильного хвилювання, викликаного насильством з боку потерпілого, тяжкою образою або наклепом або іншою протизаконною дією, у результаті якого настали або могли настати тяжкі наслідки для винного або його близьких, покарання: у випадках, передбачених статтею 115,— позбавлення волі від одного року до восьми років, а у випадках, передбачених пунктами 1–6 статті 116,— позбавлення волі від трьох до десяти років» [97, с. 96]. Відмінність цієї норми від статті 116 КК України полягає в тому, що, так само як і у параграфі 76 Кримінального кодексу ФРН, присутня вказівка на те, що провокуюча поведінка потерпілого може стосуватися не тільки винного, але і його близьких. Більш того, вказано, що результатом такої поведінки потерпілого є тяжкі наслідки, які настали або могли настати для винного або його близьких. На нашу думку, подібне роз'яснення щодо наслідків провокаційної поведінки потерпілого, ще й з відсилкою до статей 115 (передбачає відповідальність за умисне вбивство) та 116 (передбачає відповідальність за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах) Кримінального кодексу Болгарії, не є раціональним і веде до конкуренції цих норм.

Аналогічного змісту є стаття 146 Кримінального кодексу Молдови «Вбивство, вчинене в стані афекту», яка також містить вказівку на дії потерпілого, «якщо ці дії спричинили або могли спричинити тяжкі наслідки для винного або його родичів». Карається злочин позбавленням волі на строк до п'яти років [99, с. 162].

Так само, про тяжку образу винного чи його близьких йдеться у статті 130 Кримінального кодексу Литви «Вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», де зазначено, що «Той, хто вчинив вбивство, перебуваючи в стані раптового сильного душевного хвилювання, викликаного незаконним вчинком з боку потерпілого, або особливо тяжкою образою щодо його самого або близької йому людини, карається позбавленням волі на строк до шести років [95, с. 243].

Однак, поряд у Латвії, вказівка на протиправні дії потерпілого відносно близьких винного, у статті 120 «Вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» Кримінального кодексу Латвії,

вже відсутня: «Вбивство, вчинене в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання, викликаного насильством або тяжкою образою честі з боку потерпілого, — карається позбавленням волі на строк до п'яти років» [94, с. 146].

Подібного змісту норму містить і стаття 115 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії: «Вбивство, вчинене в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання, викликаного насильством або образою з боку потерпілого відносно вбивці або його близьких, — карається тюремним ув'язненням на строк від одного року до п'яти років» [84, с. 1138].

Однак, видатною є назва статті 115 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії — «Спровоковане вбивство». Така назва прямо не вказує на емоційний стан винного, але відображає ще одну обов'язкову ознаку такого злочину — провокуючу поведінку потерпілого, чого немає в назві подібних статей інших кримінальних кодексів країн романо-германської правової сім'ї.

Говорячи про кримінальне законодавство країн СНД, треба відмітити, що вже 17 лютого 1996 року на сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників Співдружності Незалежних Держав був затверджений Модельний Кримінальний кодекс як основа для створення нового кримінального законодавства [54]. Модельним Кримінальним кодексом було прийнято багато новацій у кримінально-правовій науці, що існували на той час, і творці даного рекомендаційного законодавчого акту при створенні статті щодо вбивства у стані афекту намагалися урахувати всі можливі обставини, що супроводжують вчинення цього злочину. В результаті стаття 112 Модельного Кримінального кодексу «Вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» вийшла достатньо обширною [54].

Першою державою, яка прийняла новий кримінальний кодекс відразу після затвердження Модельного Кримінального кодексу, була Російська Федерація. Кримінальний кодекс Російської Федерації був прийнятий 13 червня 1996 року, набрав чинності з 1 січня 1997 року і, фактично, став одним з перших нових кримінальних кодексів серед країн колишнього СРСР (Російську Федерацію випередив тільки Узбекистан, прийнявши новий Кримінальний кодекс 22 вересня 1994 року [103, с. 321–322]).

Стаття 107 Кримінального кодексу Російської Федерації 1996 року «Вбивство, вчинене в стані афекту» своєю першою частиною фактично повторила зміст відповідної статті Модельного Кримінального кодексу, однак, стаття 107 Кримінального кодексу Російської

Федерації складається із двох частин, у яких відповідно сформульовані основний та кваліфікований склади злочину. Діяння, передбачене цією статтею належить до категорії злочинів середньої тяжкості.

У частині першій цієї статті зазначено, що «Вбивство, вчинене в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання (афекту), викликаного насильством, знущанням або тяжкою образою з боку потерпілого або іншими протиправними або аморальними діями (бездіяльністю) потерпілого, а так само тривалою психотравмуючою ситуацією, що виникла у зв'язку із систематичною протиправною або аморальною поведінкою потерпілого, — карається виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або примусовими роботами на строк до трьох років, або позбавленням волі на той же строк» [104].

Українським законодавцем застосовується термін «систематичне знущання», і з урахуванням наявної термінології у статті 116 КК України, виникає питання про зміст терміну «знущання» та відмінність знущання від тяжкої образи.

Російська кримінально-правова наука трактує знущання, яке може викликати стан афекту як зле глузування, глум над винним. На відміну від тяжкої образи, яка завжди виражається в непристойній формі, знущання може здійснюватися в пристойному виді, хоча за своїм змістом є настільки ж цинічним і образливим, та таким, що глибоко вражає психіку людини. Такими є, наприклад, глузування над фізичними вадами людини або іншою його ущербністю. Знущання може бути розтягнутим у часі [114, с. 321–322].

Також потребує тлумачення формулювання про інші протиправні або аморальні дії (бездіяльність) потерпілого. Професор Е. П. Побегайло вважає, що під іншими протиправними діями (бездіяльністю) потерпілого слід розуміти такі поведінські акти, які хоча й не є насильством, знущанням і образою, але разом з тим характеризуються грубим порушенням прав і законних інтересів винного або інших осіб. Це може бути зухвала самоправність, заподіяння смерті або шкоди здоров'ю не в результаті насильства, шантаж, наклеп, пошкодження або знищення майна, зловживання посадовими повноваженнями, перевищення посадових повноважень, наруга над могилою, неповернення великої суми боргу тощо. На відміну від попереднього КК РФСР (ст. 104) у статті 107 КК Російської Федерації немає вказівки на те, що ці дії «спричинили або могли спричинити тяжкі наслідки для винного або його близьких». Тим самим рамки застосування статті 107 КК РФ розширені [114, с. 322].

Під аморальними діями (бездіяльністю) потерпілого розуміються суперечні нормам моралі вчинки, які можуть виявитися приводом для виникнення афекту, наприклад, очевидний факт подружньої зради, зрада близьких, «підсиджування» на роботі [114, с. 322].

Частина друга статті 107 Кримінального кодексу Російської Федерації 1996 року передбачає відповідальність за вбивство двох або більш осіб, вчинене в стані афекту, що карається примусовими роботами на строк до п'яти років або позбавленням волі на той же строк [104]. Мова йде про декілька вбивств, вчинених одночасно або протягом короткого проміжку часу, і які охоплюються єдиним умислом винного [14, с. 323].

В подальшому, інші країни колишнього СРСР цілком (буквально) сприйняли диспозицію статті 107 Кримінального кодексу Російської Федерації. Це стаття 98 «Вбивство, вчинене в стані афекту» Кримінального кодексу Республіки Казахстан від 16 липня 1997 року [98], стаття 98 «Убивство в стані сильного душевного хвилювання» Кримінального кодексу Киргизької Республіки від 1 жовтня 1997 року [93], стаття 106 «Вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» Кримінального кодексу Республіки Таджикистан від 21 травня 1998 року [102], стаття 141 «Вбивство, вчинене в стані афекту» Кримінального кодексу Республіки Білорусь від 9 липня 1999 року [37, с. 562], стаття 105 «Вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» Кримінального кодексу Республіки Вірменія від 18 квітня 2003 року [96].

Крім того, Кримінальний кодекс Грузії, прийнятий 22 липня 1999 року, у статті 111 «Умисне вбивство, вчинене в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання» до диспозиції статті 107 Кримінального кодексу Російської Федерації додав згадувану вище вказівку на протиправні дії потерпілого відносно близьких винного [90].

Також, позитивною рисою Кримінального кодексу Грузії 1999 р. (ст. 111) та Кримінального кодексу Азербайджану, прийнятого 30 грудня 1999 року (ст. 122) є вказівка на умисний характер вбивства, вчиненого в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання [90; 86].

Найбільш близькою за змістом до статті 116 КК України 2001 року виявилася стаття 98 «Умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання» Кримінального кодексу Республіки Узбекистан 1994 року, як вже зазначалося, першого пострадянського кримінального кодексу [103, с. 321–322]. В цій статті зазначено, що «Умисне

вбивство, вчинене в стані раптово виниклого сильного душевного хвилювання, викликаного протиправним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого, а так само іншими протиправними діями потерпілого, — карається позбавленням волі до п'яти років» [103, с. 321–322].

Треба вказати, що вітчизняні автори неодноразово зауважували, що в юридичному значенні поняття «насильство» слід розглядати тільки як протизаконне. У зв'язку з цим є надмірною вказівка в диспозиціях статей 116, 123 КК України на «протизаконність» насильства, бо само поняття «насильство» вже містить у собі цю ознаку [5, с. 11].

Крім того, вченими-правознавцями зазначається, що норми, які передбачають відповідальність за посягання на життя і здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, потребують розширення обставин, які мають місце з боку потерпілого. На думку авторів, доцільно у статтях 116, 123 КК України передбачити таку обставину, як «інші протиправні дії з боку потерпілого». Під останніми потрібно розуміти діяння, як ті, що передбачені статтями КК, але не підпадають під ознаки насильства, знуцання й образи, так і не передбачені ними, але пов'язані з порушенням вимог норм інших галузей права. Підстави виникнення стану сильного душевного хвилювання (насильство, образа, систематичне знуцання, аморальні або інші протиправні дії з боку потерпілого) можуть бути спрямовані не тільки на винного або його близьких, а й на будь-яких інших осіб [5, с. 12–13].

В цілому погоджуючись з цими пропозиціями, вважаємо, що наведене формулювання «аморальні або інші протиправні дії з боку потерпілого» треба замінити на «неприйнятні для винного дії з боку потерпілого». Так, фактично особу можна довести до стану сильного душевного хвилювання діями потерпілого, які не є протиправними (вони можуть бути, наприклад, небажаною, але правомірною поведінкою, або зловживанням правом, яке не є правопорушенням). А ступінь аморальності тої чи іншої дії потерпілого визначається самим винним, в залежності від його світосприйняття, моральних принципів та установлень (наприклад, відношення до подружньої зради може дуже відрізнятись у людей різних національностей, релігій, культур).

Наведене дає можливість запропонувати нову редакцію статті про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, а саме: «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (афекту), що раптово виникло внаслідок насильства,

систематичного знущання, тяжкої образи або інших неприйнятних для винного дій з боку потерпілого,— карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

4.2. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ УМИСНОГО ВБИВСТВА МАТІР'Ю СВОЄЇ НОВОНАРОДЖЕНОЇ ДИТИНИ

Діяння, передбачене статтею 117 КК України, виражається в умисному вбивстві матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів. Як зазначено у санкції статті 117 КК України, карається зазначене діяння обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Віднесення цього злочину до привілейованих пов'язано з тим, що під час пологів та деякий час після них жінка знаходиться у особливому фізичному та психічному стані, який послаблює її здатність повністю усвідомлювати свої дії або керувати ними [105, с. 405].

Іншою специфічною ознакою умисного вбивства, передбаченого статтею 117 КК України є його потерпілий. У відповідності з диспозицією цієї статті, потерпілим від цього злочину, який вчиняється матір'ю, може бути тільки її новонароджена дитина.

Через це, суб'єктом цього вбивства може бути лише жінка, що виносила та народила дитину [73, с. 7], і яка є осудною та до вчинення даного злочину досягла чотирнадцятирічного віку [56, с. 285].

Вітчизняний дослідник О.Л. Старко та деякі інші вчені наголошують, що особливий психофізичний стан притаманний кожній вагітності й пологам та має місце у всіх випадках дітовбивств. При цьому, обумовлений пологами стан не можна розглядати як причину дітовбивства, він є обставиною, яка послаблює здатність жінки до правильного вибору варіанту поведінки [73, с. 10–11]. І треба сказати, що ця позиція в кримінально-правовій науці в цілому підтримується. Так, професор В.К. Гришук вважає, що тимчасовий психічний розлад послаблює здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними, у зв'язку з чим вона є обмежено осудною. Такий стан жінки-породіллі презюмується в кожному випадку вчинення даного злочину. Однак він не є обов'язковою конструктивною ознакою його складу, а тому кримінальній відповідальності за статтею 117 КК України підлягає і жінка, яка не перебувала фактично в такому стані під час вбивства своєї новонародженої дитини [56, с. 285]. Так само, професор Л.Л. Кругліков вважає, що при вбивстві під час або відразу ж після пологів певні відхилення в психологічному

стані породіллі, що впливають на можливість усвідомлення нею своєї поведінки та на ухвалення рішення, презюмуються законодавцем, і ця презумпція оголошується незаперечною. Тому, якщо в конкретному випадку виявиться, що пологи пройшли гладко та не викликали скільки-небудь помітних психічних розладів, проте, матір з яких-небудь міркувань вбила дитину під час пологів або відразу ж після пологів, вчинене повинно кваліфікуватися не на загальних підставах, а за привілейованою статтею про вбивство матір'ю новонародженої дитини [45, с. 29].

Однак, деякі автори не погоджуються з тим, що особливий психофізіологічний стан обов'язково властивий вагітності й пологам і наявний у всіх випадках дітовбивства [119, с. 22; 121, с. 6]. Зокрема, дослідник О. В. Шевченко звертає увагу на те, що вагітність і пологи можуть мати різний вплив на психіку жінки — від незначних до тяжких змін фізіологічного, психічного чи психологічного рівня. Зміни фізіологічного полягають у тому, що материнський організм під час вагітності перебудовується і пристосовується до нових умов, відбуваються відчутні зміни в нервовій, ендокринній та імунній системах, у гормональному фоні та в обміні речовин. Зі змінами фізіологічного рівня тісно пов'язані зміни психічного рівня вагітної жінки. Найбільшого впливу та змін її психіка зазнає саме під час пологів, що є специфічним стресом, який переживає породілля. Фізіологічний складник останнього є природнім: зміна кров'яного тиску, серцево-судинної діяльності, м'язова напруга тощо. Психологічний складник виявляється в тривожності, беспорядності, напруженості, роздратованості, втомі, відчутті неспокою, зниженні самоконтролю тощо. А протікання пологового стресу нерідко супроводжується певними елементами дезорганізації поведінки, наявністю реакції розгубленості. Разом із тим жінки-дітовбивці виконують цілеспрямовані дії, наслідком яких є заповідання смерті дитині і приховування вчиненого злочину. Під час пологів жінка може й усвідомлювати зовнішню сторону ситуації, але розгубленість, страх, больові відчуття, стан високої нервово-психічної напруженості, тимчасові розлади мислення й деякі особистісні риси і можуть викликати фрагментарне усвідомлення власних дій. Однак під час вагітності й пологів психічне здоров'я не кожної жінки зазнає відхилень у вигляді подібних розладів та психозів непсихотичного характеру [121, с. 11–12].

Більш того, професор В. К. Грищук вказує на зв'язок такого психофізіологічного стану породіллі з умислом на вбивство немовляти:

«Якщо умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини вчинено із заздалегідь обдуманим умислом, у тому числі за взаємною згодою подружжя, вчинене слід кваліфікувати за пунктом 2 частини другої статті 115 КК України, а за наявності підстав — і за іншим пунктом частини другої цієї статті. Коли ж таке вбивство вчинене за взаємною згодою подружжя — за пунктами 2, 12 частини другої статті 115 КК України та, за наявності підстав, і за іншим пунктом частини другої цієї статті [56, с. 285].

Вважаємо, що законодавцеві варто було б відкоригувати диспозицію норми, пов'язавши вчинення даного злочину не тільки з моментом заподіяння смерті немовляті, але й з особливим психічним станом його матері у цей момент та моментом виникнення умислу на вбивство такої дитини. Відсутність такого стану або наявність заздалегідь обдуманого умислу повинно виключати відповідальність щодо статті 117 КК України.

Слід зазначити, що більш визначено відповідальність матері за вбивство дитини під час пологів сформульовано в статті 116 «Дітовбивство» Кримінального кодексу Швейцарії: «Якщо мати вбиває свою дитину під час пологів або в період часу, коли вона перебуває під впливом процесу пологів, то вона карається тюремним ув'язненням на строк не більш трьох років в'язниці» [109, с. 161]. Ця норма фактично за своїм правовим змістом відповідає кримінальному закону України, але сформульована вона простіше та не допускає двозначного тлумачення. У змісті цього закону на перший план виноситься такий критерій, як хворобливий стан жінки в момент вбивства дитини, пов'язаний саме із процесом пологів, а не з будь-якими психотравмуючими ситуаціями, що представляється цілком логічним.

Треба відзначити, що на теперішній час у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї немає єдиного підходу в регламентації відповідальності за вбивство матір'ю новонародженої дитини. Кожен європейський законодавець при конструюванні цієї норми загострює увагу або на об'єктивних, або на суб'єктивних ознаках, які, на його думку, носять визначальний характер при кваліфікації названого діяння.

Однак, у ряді європейських країн вбивство матір'ю новонародженої дитини не є привілейованим складом злочину та не виділяється із числа інших видів вбивств. Так, у ФРН Шостим законом про кримінально-правову реформу від 26 січня 1998 року особлива відповідальність за дітовбивство була скасована [107, с. 7]. Був виключений

параграф 217 Кримінального кодексу ФРН про пом'якшення відповідальності матері позашлюбної дитини при її вбивстві під час пологів або відразу після них, тому що відпала підстава в результаті зміни громадського статусу матері позашлюбної дитини [27, с. 359].

Кримінальний кодекс Іспанії 1995 року, що став підсумком тривалого розвитку іспанського законодавства не передбачає пом'якшувальні обставини, і відносить даний склад до простого вбивства [92, с. 48].

У кримінальному законодавстві Франції норма про відповідальність матері за вбивство своєї новонародженої дитини стоїть в одному ряді з іншими видами кваліфікованих вбивств відносно окремих груп потерпілих. Французький законодавець не тільки відмовився від пом'якшення покарання (виключивши кримінальну відповідальність за дітовбивство з нового Кримінального кодексу Франції 1992 року) [80, с. 246], але й підсилив відповідальність за нього. Так, довічним ув'язненням карається умисне вбивство неповнолітнього до п'ятнадцяти років (п. 1 ст. 221–4 Кримінального кодексу Франції 1992 року) або особи, особлива уразливість якої в силу її віку, хвороби, каліцтва, фізичної або психічної вади або стану вагітності очевидна або відома виконавцеві (п. 3 ст. 221–4 Кримінального кодексу Франції 1992 року) [108, с. 171–172].

Дослідник кримінального права Франції Н.Є. Крилова вказує на те, що відмова від визнання пом'якшення відповідальності за позбавлення життя немовляти та введення нових обтяжуючих обставин привели до фізичного посилення відповідальності за злочин у порівнянні з колишнім Кримінальним кодексом Франції 1810 року [80, с. 249].

Але в ряді країн романо-германської правової сім'ї законодавець відносить таке діяння до злочинів з пом'якшувальними обставинами, розглядаючи в якості останніх вплив пологів на психічний і фізіологічний стан матері, обмежуючи час вчинення злочину жорсткими рамками — під час пологів або безпосередньо після них [21, с. 16].

Так, Кримінальний кодекс Австрії у параграфі 79 «Вбивство дитини при народженні» встановлює, що «мати, яка вбиває дитину в процесі пологів або коли вона перебуває ще під впливом пологів, повинна каратися позбавленням волі на строк від одного року до п'яти років» [85, с. 132].

Так само, Кримінальний кодекс Польщі включає норму, яка містить наступне положення: «Матір, яка вчиняє вбивство своєї дитини

під час пологів під впливом процесу пологів, підлягає покаранню від трьох місяців до п'яти років» [100, с. 125]. Потрібно відзначити, що в обох випадках законодавець не вживає поняття «новонароджена дитина». На думку дослідника М. О. Трясоумова, даний виклад має свої переваги, тому що в «популярній формі» вказується на той факт, що вбивство було вчинено при пологах і звучується коло діянь, що попадають під дію цієї норми [77, с. 59]. Пологи самі по собі є психотравмуючою ситуацією, тривалість якої обмежена процесом пологів. Даний злочин віднесений до категорії менш тяжких [100, с. 48].

Перше ніж прийти до подібного трактування, у початковій редакції Кримінального кодексу Польщі 1997 року законодавець докладно перераховував усі умови, які характеризують даний склад злочину як привілейований. До таких були віднесені — сильне переживання, пов'язане із перебігом пологів, значні фізичні недоліки дитини або загальна важка особиста ситуація. Законом від 8 липня 1999 року польський законодавець переглянув диспозицію даної норми. Представляється, що даний рішення був прийнято під впливом судової практики, яка вимагала точності законодавчого опису злочинної поведінки [11, с. 203].

У згадуваній раніше статті 116 Кримінального кодексу Швейцарії диспозиція дещо ширша. Психофізичний стан жінки, пов'язаний з пологами виділений в якості пом'якшувальної обставини [109, с. 161]. Законодавець не вказав конкретний часовий проміжок, на протязі якого триває специфічний стан породіллі. Представляється, що його визначення повинно залежити від певних медичних критеріїв, а також від конкретних обставин.

У статті 3 глави третьої книги другої Кримінального кодексу Швеції 1962 року дещо інакше формулює даний склад злочину: «Жінка, яка вбиває свою дитину в момент народження або під час пологів, коли порушений її душевний стан або якщо вона сильно бідує, повинна бути засуджена за дітовбивство до тюремного ув'язнення на строк не більш шести років» [110, с. 36–37]. Варто відзначити, що покаранню підлягає жінка, яка позбавила життя або свою вже народженого дитину, або свою дитину під час пологів. Зі змісту даної норми стає зрозумілим, що законодавець не розмежовує поняття «дітовбивство» та «убивство матір'ю новонародженої дитини».

У порівнянні з подібним викладом за Кримінальним кодексом Швеції потрібно розглянути трактування аналогічної норми в Кримінальному кодексі Албанії, що встановлює відповідальність за дітовбивство. Стаття 81 «Дітовбивство» Кримінального кодексу Албанії

має наступний зміст: «Дітовбивство, добровільно вчинене матір'ю прямо після народження, вважають злочинним протиріччям і повинне бути покаране штрафом або ув'язнення до двох років» [87]. Законодавець Албанії не трактує поняття «дітовбивство» розширювально, обмежуючись тільки новонародженістю. Часовий проміжок зазначений досить конкретно — відразу після народження.

Аналогічна детальна диференціація відповідальності за дане діяння міститься також у Кримінальному кодексі Голландії. Одна норма (ст. 290 Кримінального кодексу Голландії) встановлює кримінальну відповідальність за просте вбивство новонародженої дитини, інша (ст. 291 Кримінального кодексу Голландії) підсилює покарання в тому випадку, якщо вбивство вчинене умисно, тобто «реалізуючи рішення, прийняте перед пологами» [89, с. 385]. Вказівка в диспозиції статті на суб'єктивну сторону, а також досить суворе покарання — дев'ять років тюремного ув'язнення, на відміну від простого вбивства новонародженої дитини (шість років), свідчить про більший ступінь суспільної небезпеки діяння.

Ще однією підставою віднесення досліджуваного злочину до привілейованих є такий елемент суб'єктивної сторони як мотив.

Так, у параграфі 238 Кримінального кодексу Данії зазначено: «якщо матір вбиває своєї дитину протягом або відразу ж після пологів і якщо вона діяла, перебуваючи в біді, зі страху про ганьбу або зазнаючи страждання внаслідок слабкості, сум'яття або паніки, викликані пологами, то вона підлягає тюремному ув'язненню на будь-який строк, що не перевищує чотирьох років» [91, с. 183]. Як бачимо, у якості обов'язкового мотиву виступає острах ганьби, також мова йде про вплив слабкості, сум'яття, паніки або безпорадності, викликаних пологами [91, с. 183].

Особливий інтерес представляє регламентація відповідальності за вбивство матір'ю новонародженої дитини за кримінальним законодавством Болгарії. У статті 120 Кримінального кодексу Республіки Болгарія передбачена відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або безпосередньо після пологів. Поряд із цією нормою закріплена стаття 121 Кримінального кодексу Республіки Болгарія, яка передбачає відповідальність за вбивство «новонародженої потворної дитини» [97, с. 96]. Пом'якшуючою обставиною є не тільки стан матері, але й факт особливого фізичного аномального розвитку дитини.

Стаття 125 Кримінального кодексу Республіки Болгарія містить підставу звільнення від покарання матері, якщо буде встановлено,

що вона заподіяла смерть своїй дитині в процесі пологів або відразу ж після його народження через необережність [97, с. 99].

Не можна не відзначити законодавче закріплення відповідальності за аналогічне діяння у кримінальному законодавстві Норвегії. У ньому закріплено три норми, що містять склад даного злочинного діяння (ст. 234, 241, 244 Кримінального кодексу Норвегії). Відмінним є й те, що суб'єктом даного злочину може бути не тільки мати, але й батько новонародженої дитини. Так, у статті 241 Кримінального кодексу Норвегії зазначено, що «чоловік, який знає про те, що жінка, яка завагітніла від нього, замишляє який-небудь злочин, спрямований проти життя дитини, або який ставить під загрозу його життя, і не вживає ніяких дій, щоб запобігти злочину, підлягає покаранню у вигляді тюремного ув'язнення строком до трьох років. Якщо злочин привів до смерті дитини, може призначатися покарання у вигляді тюремного ув'язнення строком до чотирьох років» [79, с. 209].

Відповідальність матері дитини регламентується таким чином, що коли «мати, яка на протязі доби після народження вчиняє злочин, описаний в статті 242 або в статті 243 проти своєї дитини, у будь-якому разі підлягає покаранню не суворіше, чим визначено в статті 234» [79, с. 210]. У статті 234 Кримінального кодексу Норвегії закріплене положення про те, що якщо вбивство вчинене матір'ю у відношенні її власної дитини при народженні або на протязі доби після пологів, то їй призначається покарання у вигляді тюремного ув'язнення. Якщо в результаті не настала смерть, або не нанесені значні тілесні ушкодження чи збиток здоров'ю дитини, даний злочин може бути некараний.

Стаття 113 глави «Злочини проти життя та здоров'я» Модельного Кримінального кодексу країн СНД передбачає відповідальність за вбивство матір'ю новонародженої дитини під час пологів або безпосередньо після них, із включенням у диспозицію статті такої привілейованої обставини, як «психотравмуюча ситуація, викликана пологами» [54].

Дослівно дана конструкція відтворена в статті 140 Кримінального кодексу Республіки Білорусь [37, с. 560] та статті 106 Кримінального кодексу Республіки Вірменія [96].

На нашу думку, слушною є позиція білоруських вчених-правознавців, які вважають, що з суб'єктивної сторони вбивство матір'ю новонародженої дитини може відбуватися як із прямим, так і з непрямым умислом. Момент виникнення умислу впливає на кваліфікацію вчиненого. Для правильної кваліфікації діяння необхідно, щоб умисел

на вбивство матір'ю своєї дитини виник під час пологів або безпосередньо після них. Вбивство матір'ю своєї дитини із задалегідь обдуманим умислом, що виразився у вчиненні готування до вбивства майбутньої дитини, виключає її відповідальність за привілейованою статтею, а все вчинене в такій ситуації слід кваліфікувати як умисне вбивство малолітнього при обтяжуючих обставинах [37, с. 560].

Однак, треба відзначити, що незважаючи на модельний зразок і деяку подібність, кримінальні кодекси колишніх союзних республік мають певну своєрідність у регламентації розглянутої норми.

Так, у статті 99 «Умисне вбивство матір'ю новонародженої дитини» Кримінального кодексу Республіки Узбекистан міститься склад умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини, вчиненого під час пологів або безпосередньо після них. При цьому не вказується, які обставини дозволяють знижувати покарання для матері при вчиненні злочину в цей часовий проміжок [103, с. 322].

Аналогічна конструкція складу міститься в статті 121 «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини» Кримінального кодексу Азербайджанської Республіки [86, с. 148]. Треба сказати, що таким чином побудована і стаття 117 КК України, різниця полягає лише у санкціях: статті 99 Кримінального кодексу Республіки Узбекистан та 121 Кримінального кодексу Азербайджанської Республіки передбачають за цей злочин безальтернативне покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років, тоді як стаття 117 КК України містить вказівку на покарання обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк [2].

Практично повністю відтворюється диспозиція статті 117 КК України і статтею 116 Кримінального (Пенітенціарного) кодексу Естонії [84, с. 1138], але назва статті «Вбивство дитини» не містить ні однієї з ознак цього діяння, крім віку потерпілої особи.

По-різному законодавцями трактується стан, в якому може перебувати породілля під час пологів або після них. Так, у статті 119 «Вбивство новонародженої дитини» Кримінального кодексу Латвії зазначено, що таке діяння відбувається під впливом викликаного пологами «психічного та фізіологічного стану» [94, с. 145].

Законодавець Литви у статті 131 «Вбивство новонародженої дитини» Кримінального кодексу Литви лише констатує наявність певного стану у породіллі, вказуючи, що діяння вчиняється «під впливом викликаного пологами стану» [95, с. 243].

Більш розгорнуту характеристику стану породіллі дає у статті 147 Кримінальний кодекс Республіки Молдова, де в якості обставини,

що пом'якшує покарання передбачається «затмарення свідомості»: «вбивство матір'ю новонародженої дитини під час пологів або безпосередньо після них у стані викликаного родами фізичного або психічного розладу із затмаренням свідомості» [99, с. 95]. Незважаючи на такий зміст, законодавець назвав дану норму «Дітовбивство» [99, с. 95]. Представляється, що таке поняття ширше за своїм змістом та допускає розширювальне тлумачення відносно суб'єктивної сторони та потерпілого.

Так само, детально описані пом'якшуючі обставини і у статті 106 «Вбивство матір'ю новонародженої дитини» Кримінального кодексу Російської Федерації, де зазначено, що «Вбивство матір'ю новонародженої дитини під час або відразу ж після пологів, а та само вбивство матір'ю новонародженої дитини в умовах психотравмуючої ситуації або в стані психічного розладу, який не виключає осудності, карається обмеженням волі на строк від двох до чотирьох років, або примусовими роботами на строк до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк» [104].

Дослівно диспозиція статті 106 Кримінального кодексу Російської Федерації повторена у статтях 97 Кримінального кодексу Республіки Казахстан [98, с. 129] та 105 Кримінального кодексу Республіки Таджикистан [102].

Специфічною особливістю аналізованого складу злочину є, на нашу думку, неможливість співучасті в його вчиненні. Привілейована обставина відноситься безпосередньо й тільки до особи жінки — матері новонародженої дитини, а тому вона не може бути поширена на інших можливих учасників вчинення злочину.

Вітчизняна кримінально-правова наука, в цілому, підтримує позицію, що висловлена професором В. К. Грищуком, в відповідно до якої «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини може бути вчинене у співучасті. Співвиконавець цього вбивства підлягає кримінальній відповідальності залежно від обставин справи за відповідною частиною (і пунктом частини 2) статті 115 КК України. Дії підбурювача і пособника цього злочину кваліфікуються, відповідно, за частинами третьою або четвертою статті 27 і статті 117 КК України» [56, с. 285].

У спеціальній кримінально-правовій літературі щодо кваліфікації співучасті у вбивстві матір'ю новонародженої дитини висловлюються різні думки. Так, фахівці у галузі кримінального права Білорусі вважають, що дії осіб, які прийняли спільну умисну участь у вчиненні вбивства матір'ю новонародженої дитини (підбурювання,

організація, пособництво), кваліфікуються як співучасть в вбивстві малолітньої особи за пунктом 2 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі (Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах) і відповідної частини статті 16 Кримінального кодексу Білорусі (Співучасть у злочині). Співвиконавство разом з матір'ю, яка народила дитину, кваліфікується як вбивство малолітньої особи, вчинене групою осіб, однак дії самої матері і у цьому випадку повинні кваліфікуватися тільки за статтею 140 Кримінального кодексу Білорусі, яка передбачає відповідальність за вбивство матір'ю новонародженої дитини [4, с. 65].

У ситуації, коли особа виступила в ролі виконавця злочину, вчені вважають, що вона підлягає відповідальності тільки за пунктом 2 частини другої статті 139 Кримінального кодексу Білорусі. Мати, яка виступила в якості підбурювача, буде підлягати відповідальності за статтею 140 Кримінального кодексу Білорусі, якщо вона під час пологів або безпосередньо після них при відповідних обставинах схилила кого-небудь умертвити дитину, а в інших випадках її відповідальність буде наступати за співучасть в вбивстві малолітнього [4, с. 65].

Інші спеціалісти з країн колишнього СРСР вважаються, що якщо інша особа є підбурювачем або пособником, то вона повинна відповідати за статтями, які передбачають відповідальність за співучасть та вбивство матір'ю немовляти новонародженої дитини [112, с. 346]. Деякі вчені стверджують, що дії підбурювача або пособника кваліфікуються також як співучасть та вбивство матір'ю новонародженої дитини, однак, вбивство немовляти, вчинене іншою особою, кваліфікується за відповідною статтею про умисне вбивство при обтяжуючих обставинах [81, с. 96]. Дехто з вчених переконаний, що співучасть іншої особи в цьому злочині повинна кваліфікуватися як умисне вбивство при обтяжуючих обставинах незалежно від ролі співучасника у злочині [82, с. 41]. Крім того, існує позиція, що виконання злочину щодо підбурювання матері повинно кваліфікуватися не як вбивство із кваліфікованим складом, а як «просто» вбивство [64, с. 240].

Треба відмітити, що немає єдиного підходу і щодо кваліфікації дій самої матері-вбивці. На думку вітчизняної дослідниці А. О. Драгоненко, мати новонародженої дитини відповідає за привілейоване вбивство, крім одного випадку, коли вона виступає в якості підбурювача до вбивства її новонародженої дитини або в якості пособника такому вбивству (ч. 4 або 5 ст. 27 і п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України)

[25, с. 12]. Дослідник С. Е. Петрова вважає, що якщо мати є виконавцем злочину, а інша особа, наприклад, батько — пособником, то відповідальність матері настає за статтею про вбивство матір'ю новонародженої дитини, а батька — за цією ж статтею, але з посиланням на статтю про співучасть, але якщо мати надає допомогу в вчиненні вбивства, а батько є виконавцем, то батько відповідає за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, мати — за цією же статтею, але з посиланням на статтю про співучасть, а якщо мати та батько були співвиконавцями, то дії батька повинні бути кваліфіковані як умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, а матері — за статтею про вбивство матір'ю новонародженої дитини [60, с. 316]. На думку дослідника Д. М. Молчанова, кваліфікація злочину повинна бути наступною: якщо матір не була безпосереднім виконавцем злочину, вона повинна відповідати як за співучасть в умисному вбивстві при обтяжуючих обставинах, а якщо вона виконувала об'єктивну сторону вбивства новонародженої дитини, а інші були пособниками, підбурювачами або організаторами, то вони також повинні відповідати за вбивство матір'ю новонародженої дитини з посиланням на відповідну частину статті за співучасть [55, с. 279].

Треба погодитися з тими дослідниками, які вважають, що коли мова йде про спільне вчинення злочину, то мається на увазі його спільна фактична складова, тобто суспільно небезпечне діяння та заподіювані ним суспільно небезпечні наслідки. Що ж стосується правової складової спільного злочину, то кваліфікація дій співучасників може бути різною залежно від наявності або відсутності на їхній стороні конкретних обставин, що мають юридичне значення. Отже, єдиний для всіх співучасників злочин відносно до різних співучасників може бути кваліфікований за різними статтями Кримінального кодексу [4, с. 68].

На нашу думку, той факт, що співучасники знають про особливий стан матері, не скасовує та не змінює зміст їх вини: вони умисно беруть участь в вбивстві саме безпомічної новонародженої дитини. І не тільки із суб'єктивної, але й з об'єктивної сторони підбурювач, організатор і пособник при співучасті в вбивстві матір'ю новонародженої дитини беруть участь у вбивстві малолітнього дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України). За співучасть саме в цьому вбивстві співучасники й повинні відповідати, оскільки на жодного з таких співучасників не тільки не поширюється, але навіть теоретично не може поширюватися положення про матір-породілля, яка не може повною мірою віддавати звіт своїм діям або керувати ними,

оскільки перебуває в стані зменшеної осудності, обумовленої пологами. При цьому викладена оцінка дій співучасників повинна бути такою незалежно від їхньої конкретної ролі у вбивстві, чи то підбурювання, організація, пособництво або співвиконавство.

Складніша ситуація з кваліфікацією дій самої матері, яка при наявності всіх передбачених законом обставин виступає співучасницею у вбивстві її новонародженої дитини у ролі, наприклад, підбурювача до такого вбивства. Дії виконавця злочину будуть оцінені як вбивство із кваліфікованим складом, дії матері-підбурювачки, за логікою чинного Кримінального кодексу України, слід кваліфікувати як підбурювання до вбивства із привілейованим складом за статтею 117 КК України.

Однак, відповідно до частини другої статті 29 КК України відповідальність організатора, підбурювача й пособника наступає за відповідною частиною статті 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини Кодексу, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем. Оскільки виконавець притягається до відповідальності за вбивство із кваліфікованим складом, так і матір-підбурювачка повинна б була притягатися до відповідальності за цією статтею.

Дещо інакше сформульована відповідальність співучасників за Кримінальним кодексом Російської Федерації. Згідно із частиною третьою статті 34 Кримінального кодексу Російської Федерації відповідальність організатора, підбурювача та пособника наступає за статтею, яка передбачає покарання за вчинений злочин, з посиланням на статтю 33 Кримінального кодексу Російської Федерації, за винятком випадків, коли вони одночасно були співвиконавцями злочину [104]. Як бачимо, у даній нормі немає прямої вказівки кваліфікувати дії співучасників за тією ж статтею, що й виконавця, є лише вказівка на вчинений злочин, що може означати і вчинений самим співучасником злочин.

В будь-якому разі при кваліфікації дій матері-підбурювачки за статтею 117 КК України з посиланням на норми Загальної частини Кримінального кодексу ми одержуємо ситуацію, коли виконавцем злочину може бути тільки матір новонародженої дитини, але сама матір в описаній ситуації не виконує вбивство. Отже, у цьому випадку має місце підбурювання до вчинення злочину виконавця, який несе відповідальність за злочин, передбачений іншої статтею, ніж стаття 117 КК України.

Таким чином, матір новонародженої дитини, у відповідності до частини другої статті 29 КК України, при підбурюванні до вбивства

цієї дитини буде нести відповідальність за частиною четвертою статті 27 та пунктом 2 частини другої статті 115 КК України.

В цілому, проведений компаративістський аналіз дозволив виявити низку особливостей кримінально-правової регламентації відповідальності за вбивство матір'ю новонародженої дитини в країнах романо-германської правової сім'ї, які мають свою дещо відмінну систему кримінального права, а в цьому зв'язку й свою специфіку викладення даної норми.

Зокрема, у ряді європейських країн даний склад є привілейованим. До пом'якшуючих обставин віднесено особливий психофізіологічний стан матері, а також часові рамки вчинення даного злочину — під час пологів або безпосередньо після них. Більш того, для деяких країн характерна наявність декількох норм, які передбачають відповідальність за аналізований злочин. Однак, німецькі та французькі законодавці не тільки не розглядають дані обставини як пом'якшуючі, але й відносять дане вбивство до категорії кваліфікованих.

Специфічною особливістю болгарського варіанта цього діяння є вказівка на певні фізичні недоліки потерпілого (його потворність), наявність яких є пом'якшуючою обставиною.

Також особливим є суб'єктний склад даного злочину. Досить рідким є факт визнання батька суб'єктом даного злочину поряд з матір'ю. Взагалі, на нашу думку, специфічною особливістю аналізованого складу злочину є неможливість співучасті в його вчиненні. Привілейована обставина відноситься безпосередньо та тільки до особи жінки — матері новонародженої дитини, а тому вона не може бути поширена на інших можливих учасників вчинення злочину. Той факт, що співучасники знають про особливий стан матері, не скасовує та не змінює зміст їхньої вини: вони умисно беруть участь в вбивстві саме безпомічної новонародженої дитини. І не тільки із суб'єктивної, але й з об'єктивної сторони підбурювач, організатор і пособник при співучасті в вбивстві матір'ю новонародженої дитини беруть участь у вбивстві малолітнього дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України).

Так само, у Кримінальному кодексі Голландії міститься вказівка на те, що всі інші особи, які брали участь при вчиненні злочину, підлягають кримінальній відповідальності за вчинення простого або іншого вбивства.

У випадку, коли сама матір, яка при наявності всіх передбачених законом обставин, виступає співучасницею у вбивстві її новонародженої дитини у ролі, наприклад, підбурювача до такого вбивства, вона, у відповідності до частини другої статті 29 КК України, буде

нести відповідальність за частиною четвертою статті 27 та пунктом 2 частини другої статті 115 КК України.

Важливим конструктивним моментом є визначення віку, з якого особа підлягає кримінальній відповідальності за вчинення даного злочину. На думку психологів та законодавців, особа повною мірою усвідомлює суспільну небезпечність і караність злочинів, а також здатна до свідомо-вольового контролю своїх дій по досягненню чотирнадцятирічного віку [43, с. 232]. Але в законодавстві країн континентальної Європи найпоширенішим є положення про настання кримінальної відповідальності із сімнадцяти-вісімнадцяти років [97; 100].

На наш погляд, інтерес для дослідників має вказівка у деяких кримінальних кодексах на неможливість вчинення даного злочину із заздалегідь обдуманим умислом, що представляється нам достатньо успішною законодавчою конструкцією.

Так само, вважаємо, що законодавцеві варто було б відкоригувати диспозицію вітчизняної норми про вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, пов'язавши вчинення даного злочину не тільки з моментом заподіяння смерті немовляті, але й з особливим психічним станом його матері у цей момент та моментом виникнення умислу на вбивство такої дитини, а саме викласти відповідну статтю в такій редакції: «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів, вчинене у стані особливого психічного розладу, викликаногопологовим процесом і який не виключає осудності». Відсутність такого стану або наявність заздалегідь обдуманого умислу повинно виключати відповідальність щодо статті 117 КК України.

4.3. УМИСНЕ ВБИВСТВО ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ АБО В РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ЗЛОЧИНЦЯ

Стаття 118 КК України містить склад привілейованого умисного вбивства — вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, відповідальність за яке настає лише за умови, що здійснений винним захист явно не відповідав небезпечності посягання чи обстановці, яка склалася.

Професор М. І. Мельник вважає, що умисне вбивство підлягає кваліфікації за цією статтею у трьох випадках, а саме, у разі його вчинення при перевищенні:

- меж необхідної оборони. У цьому випадку діяння характеризується вбивством того, хто посягає, при захисті від суспільно небезпечного посягання, але з перевищенням меж необхідної оборони, тобто за явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту;
- меж захисту в обстановці уявної оборони. Вбивство здійснюється за обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання з боку потерпілого не було і винна особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Тобто, коли обстановка, що склалася, давала особі підстави вважати, що мало місце реальне посягання і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення. Питання про те, чи дійсно в особі були підстави для помилкового висновку про наявність суспільно небезпечного посягання, вирішується з урахуванням конкретних обставин справи;
- заходів, необхідних для затримання злочинця. Діяння полягає у вбивстві особи, яка вчинила злочин, при її затриманні, але з перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, тобто за явної невідповідності зазначеної шкоди небезпечності досягання або обстановці затримання злочинця [56, с. 286].

Обов'язковою умовою кваліфікації вбивства за статтею 118 КК України є перебування винного при вчиненні цього діяння у стані необхідної оборони, уявної оборони або в умовах необхідності затримання злочинця [56, с. 286].

Такий привілейований склад умисного вбивства в кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї представлений досить обмежено, незважаючи на те, що субінститути необхідної оборони та заходів, необхідних для затримання злочинця відомі всім кримінальним законам зазначених країн. Однак, регламентація цих обставин, що виключають злочинність діяння, принципово різна. Відрізняються не тільки їхні назви та місце в системі кримінальних кодексів, але й їхній перелік, умови та підстави правомірності.

Так, звертає на себе увагу відмінність, навіть, у самій назві інституту необхідної оборони. Власне «необхідною обороною» він іменується в Україні, Росії та інших країнах [43; 104], а також в Австрії [85, с. 45–46], Албанії [87]. Майже у всіх інших країнах романо-германської правової сім'ї прийнятий термін «правомірна оборона» («*legitimate defense*»). Його використовують, зокрема, у кримінальних кодексах Бельгії, Італії та інших країн [88].

Норми необхідної оборони, як правило, розташовані в Загальній частині кримінальних кодексів. Однак є виключення — у кримінальних кодексах країн, заснованих на моделі Кримінального кодексу Франції 1810 року (зокрема, у Бельгії й деяких країнах — колишніх французьких колоніях) [88], відповідні норми цілком або частково сформульовані в Особливій частині у вигляді застережень до таких складів, як вбивство, нанесення тілесних ушкоджень [46, с. 124].

Незважаючи на уявну простоту, норми про необхідну оборону на практиці виявляються одними з найбільш складних, що пояснюється, насамперед, різноманіттям ситуацій, що виникають у зв'язку із застосуванням цієї обставини. Тому в багатьох країнах переважна більшість норм про необхідну оборону залежно від типу правової системи встановлюються судовою практикою [32, с. 40].

Законодавці більшості країн континентальної Європи досить розширювально визначають допустимий об'єкт захисту від посягання при необхідній обороні. Найбільше абстрактно він сформульований у кримінальних кодексах держав-учасниць СНД, згідно з якими необхідна оборона допускається при захисті життя, здоров'я та прав особи, що захищається чи інших осіб, інтересів держави або суспільства від суспільно небезпечного посягання (Азербайджан [86], Білорусь [37, с. 142], Казахстан [98], Росія [104], України [2] тощо, крім Грузії та Молдови). Такого ж підходу (у частині захисту публічних інтересів) дотримується законодавець ряду постсоціалістичних країн (Болгарія [97, с. 32], Латвія [94, с. 68–69], Литва [95, с. 143–144] та інші).

У кримінальних кодексах більшості країн романо-германської правової сім'ї прямо не врегульоване питання щодо меж правомірності захисту прав і інтересів держави та суспільства. Як правило, законодавець говорить про захист життя, здоров'я, особистої недоторканності, власності та інших прав особи, що захищається або інших осіб. Такого роду формулювання містять кримінальні кодекси Австрії [85, с. 45], Албанії [87] та інших країн. Втім, можна цілком допустити, що під «іншими особами» у законодавстві зазначених країн мається на увазі і держава.

У більшості кримінальних законів досліджуваних країн характер посягання визначається як «наявне протиправне посягання (напад)». На протиправний характер посягання вказують, зокрема, кримінальні кодекси Австрії, Болгарії, ФРН, Грузії, Іспанії, Польщі [85, с. 45; 97, с. 32; 107, с. 19; 90, с. 102; 92; 100, с. 55]. Але є й інші (і нерідко

більш вдалі) визначення. У Кримінальному кодексі Албанії, говориться про «несправедливий» (*injusta*) напад [87]; у кримінальних кодексах Вірменії, Білорусі, Казахстану, України — про «суспільно небезпечне» посягання [37, с. 142; 43; 96; 98]; у Кримінальному кодексі Литви — про «небезпечне» посягання [95, с. 143].

Треба відмітити, що неоднозначність тлумачення у вітчизняних науково-практичних коментарях та наукових публікаціях змісту поняття «суспільно небезпечне посягання» викликає труднощі у правозастосовчій діяльності. На думку дослідника Л. А. Остапенко, суспільно-небезпечне посягання — це активні умисні дії особи (осіб), які проявляються у застосуванні насильства до потерпілого чи інших осіб, протиправному заволодінні їх майном, заподіянні шкоди суспільним інтересам та інтересам держави, а так само це замах на вчинення таких дій [59, с. 10].

В будь-якому разі, визначення розглянутого посягання як суспільно небезпечного є більш точним, оскільки на практиці можлива необхідна оборона проти дій неосудної особи, яка, власно кажучи, не діє протиправно. Треба відмітити, що в кримінально-правовій літературі неоднозначно вирішується питання з приводу припустимості оборони щодо посягань неосудних осіб, осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, або осіб, які діяли невинувато чи через необережність. На думку вітчизняних вчених, підвищені вимоги до особи, яка захищається від суспільно небезпечних посягань таких осіб, є надмірними: в умовах захисту її єдине завдання — здійснити цей захист максимально ефективно, але без перевищення меж необхідної оборони. Будь-які інші критерії оцінки її дій можуть зменшити ефективність захисту та призведуть до порушення права особи на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання. У випадку, коли особа сприймала необережні дії інших осіб як суспільно небезпечне посягання, питання про її відповідальність слід вирішувати за правилами уявної оборони [59, с. 10]. Взагалі, особа, що захищається не завжди може визначити протизаконний характер посягання в момент його вчинення.

Досить цікаве правило щодо наявності ознаки посягання містить Кримінальний кодекс Грузії (ч. 3 ст. 28 КК Грузії): «заподіяння шкоди тому, хто посягає з метою повернення віднятих у результаті протиправного посягання майна або інших правових благ є правомірним і у випадку, якщо це відбулося безпосередньо при переході цих благ у руки того, хто посягав і їхнє негайне повернення ще було можливе» [90, с. 103].

До умов правомірності необхідної оборони можна віднести відсутність провокації з боку того, хто захищається. Така умова закріплена в кримінальних кодексах Іспанії, Таджикистану, Узбекистану [92; 102; 103].

В цілому, у кримінальних кодексах більшості держав романо-германської правової сім'ї сформульований лише загальний принцип пропорційності (розумної необхідності) дій того, хто захищається. До таких країн відносяться: Данія, Іспанія, Швейцарія [91, с. 23; 92; 109, с. 85].

В інших випадках законодавець більш конкретно розкриває співвідношення між характером протиправного діяння та припустимими заходами оборони. При цьому основна увага законодавця спрямована на те, щоб чітко визначити, у яких випадках той, хто захищається має право (або, навпаки, не має права) заподіяти нападаючому смерть або тяжку тілесну шкоду [32, с. 42].

Так, у статті 122–5 Кримінального кодексу Франції прямо забороняється вчиняти умисне вбивство для припинення вчинення злочину або проступку проти власності [108, с. 171–81].

Треба додати, що норму про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони в Особливій частині кримінального закону містять тільки країни колишнього СРСР і Болгарія. Склад цього злочину викладено або як окрему норму (ст. 119 КК Болгарії [97, с. 96], ст. 143 КК Білорусі [37, с. 142], ст. 108 КК Вірменії [96], ст. 121 Латвії [94, с. 146], ст. 100 КК Узбекистану [103]), або як складову норми про кримінальну відповідальність за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ч. 2 ст. 123 КК Азербайджану [86], ч. 2 ст. 108 КК Російської Федерації [104], ст. 118 КК України [43], ч. 2 ст. 107 КК Таджикистану [102]).

Санкція, у всіх зазначених кодексах, має альтернативний характер, коливається в межах двох-трьох років обмеження або позбавлення волі (крім Кримінального кодексу Болгарії, де покарання носить безальтернативний характер у виді п'яти років позбавлення волі [97, с. 96]), у деяких кодексах передбачене також покарання у вигляді виправних робіт на строк до двох років (Україна, Латвія [43; 94, с. 146]).

Так чи інакше, виходячи із принципу пропорційності, законодавство країн романо-германської правової сім'ї передбачає відповідальність за перевищення меж необхідної оборони, в тому числі, і за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони.

За загальним правилом, ця відповідальність носить пом'якшувальний характер, іноді законодавець, враховуючи деякі обставини на боці особи, яка захищається, допускає і повну відмову від призначення покарання. Такими обставинами визнаються сильне душевне хвилювання, пробачне хвилювання, сильне емоційне збудження, збентеження, страх або переляк, викликані посяганням. Тим самим у кримінальному законі визначається, що при наявності зазначених обставин, особа, яка захищається не вчиняє злочину та, відповідно, не підлягає кримінальній відповідальності та покаранню (ч. 4 ст. 12 КК Болгарії [97, с. 33], ч. 2 ст. 41 КК Голландії [89, с. 174], ч. 2 параграфу 13 КК Данії [91, с. 23], ст. 66 КК Казахстану [98], ч. 3 ст. 28 КК Литви [95, с. 144], параграф 2 ст. 25 КК Польщі [100, с. 55], параграф 33 КК ФРН [107, с. 19], ч. 2 ст. 33 КК Швейцарії [109, с. 85]).

Дійсно, у переважній більшості випадків несподіваний агресивний напад породжує у особи, що захищається стан емоційної нестабільності, виводить її із психічної рівноваги, вона, як правило, гостро переживає те, що відбувається.

Так, за матеріалами кримінальної справи, 22 лютого 2012 року громадянка М. перебувала за місцем проживання, де о 19 годині 15 хвилин між нею та громадянином С., який перебував в стані алкогольного сп'яніння, на кухні, на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин, відбувся словесний конфлікт, у ході якого громадянин С. і громадянка М. стали ображати один одного нецензурною лайкою. Після чого, громадянин С., застосовуючи фізичну чинність, утримуючи однієї рукою громадянку М. за волосся, а іншою рукою зжатою в кулаки, став заподіювати їй удари в область голови та грудної клітки, при цьому наніс громадянці М. не менше восьми ударів. Громадянка М. у свою чергу, закривалася від ударів своїми обома руками. Таким чином, громадянці М., у результаті нанесених їй ударів, були заподіяні тілесні ушкодження, які за своїм характером відносяться до легких тілесних ушкоджень, що мають незначні наслідки [14].

Після чого, громадянин С. схопив громадянку М. за волосся, повалив її на підлогу, обличчям вниз, утримуючи останню своїм правим коліном, яке він розташував у останньої на спині, і вдавлюючи її при цьому в підлогу, взявши з кухонного стола ніж, яким став загрожувати громадянці М. фізичною розправою, а також виражатися на її адресу нецензурною лайкою. У цей час, громадянка М. розуміючи обстановку, що склалася та реально усвідомлюючи посягання

на своє життя й здоров'я, різким ривком вибила ліктем своєї лівої руки ніж з руки громадянина С., і в той момент у неї раптово виник злочинний умисел, спрямований на умисне вбивство громадянина С. Перебуваючи в стані необхідної оборони, перевищуючи її межі, громадянка М., визначивши зазначений ніж як знаряддя злочину, взяла його у свою праву руку, лежачи на підлозі в кухні, бажаючи настання смерті громадянина С., утримуючи ніж у правій руці, ввернувшись з-під утримуючого її громадянина С., діючи умисно, усвідомлюючи, що в результаті її злочинних дій настануть наслідки у вигляді незворотної смерті потерпілого, і бажаючи настання таких наслідків, громадянка М., нанесла потерпілому громадянину С. один удар у життєво важливий орган в області грудей ліворуч. Від отриманих тілесних ушкоджень потерпілий громадянин С. помер приблизно в 20 годині 45 хвилин на місці вчинення злочину [14].

Зрозуміло, що в даному випадку, цинічні образи та грубе насильство з боку громадянина С., поєднане з обґрунтованим побоюванням за власне життя та здоров'я, викликали сильне душевне хвилювання у громадянки М., що, в кінці кінців, і призвело до формування у неї умислу на вбивство кривдника.

Отже, можна затверджувати, що в будь-якому стані необхідної оборони присутні медико-психологічні ознаки афекту, а будь-який стан афекту інстинктивно спрямований на відсіч агресора. Зокрема, емоції гніву властиві й тому, і іншому явищу. Але морально-етична картина розглянутих станів різна: при афекті домінуючим мотивом є помста та загострене прагнення до відновлення справедливості (такої, як її собі уявляє суб'єкт злочину), що є неприйнятним для необхідної оборони. Стан раптово виниклого сильного душевного хвилювання, властивий обом досліджуваним інститутам, однак, в афектованих злочинах він відіграє домінуючу роль, що визначає поведінку суб'єкта злочину, тоді як при необхідній обороні або її перевищенні цей стан відіграє роль фона.

На думку деяких вчених, при кваліфікації та притягненні до кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони суду необхідно враховувати психічний стан особи, яка захищалася та її здатність до сприйняття обставин події, що відбувалася, і з метою диференціації відповідальності пропонується доповнити розділ кримінального закону, що передбачає умови звільнення від кримінальної відповідальності новелою, згідно з якою «особа, що вчинила вбивство або заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю при перевищенні меж необхідної оборони, може бути звільнена від кримінальної

відповідальності, якщо у неї буде встановлений стан афекту, викликаний суспільно небезпечним посяганням» [16, с. 10].

Така пропозиція, на нашу думку, не є доцільною. Перевищення меж необхідної оборони виступає в якості пом'якшувальної обставини саме тому, що в екстремальних умовах відвернення суспільно небезпечного посягання той, хто захищається діє, як правило, у стані сильного душевного хвилювання (афекту). Відповідно, в такій ситуації можуть існувати психофізіологічні проблеми щодо усвідомлення характеру своїх дій та керування ними в повному обсязі особою, яка захищається.

Єдиний можливий варіант урахування при необхідній обороні стану сильного душевного хвилювання передбачений частиною четвертою статті 36 КК України: «Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заповіданої нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту».

Що ж до конкуренції статей 116 та 118 КК України при перевищенні меж необхідної оборони у стані сильного душевного хвилювання, то судова практика виходить з того, що дії особи, яка вчинила умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, перебуваючи при цьому у стані сильного душевного хвилювання слід кваліфікувати за статтею 118 КК України, а не за статтею 116 КК України. Така кваліфікація обумовлюється тим, що в обох випадках йдеться про умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах, але санкція статті 118 КК України є менш суворою (виправні роботи на строк до двох років або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на строк до двох років), ніж санкція статті 116 КК України (обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк) [56, с. 286].

Недостатньо аргументованою та доцільною нам видається також пропозиція щодо виключення даного привілейованого складу злочину із класифікації вбивств та найменування його «заподіянням смерті при перевищенні меж необхідної оборони» [31, с. 9]. Автор пропозиції, дослідник Е. В. Кабурнеєв вважає, що «називати вбивство людиною, яка захищала свої охоронювані інтереси або інтереси інших осіб, але при цьому перевищила межі оборони, щонайменше, аморально. При цьому не йдеться про випадки розправи над тим, хто посягає і вже припинив напад. Вагомим аргументом, що підтверджує дану позицію, є віднесення даного діяння до злочинів невеликої тяжкості, тоді як усі інші вбивства, у тому числі й привілейовані, відносяться до злочинів іншої тяжкості» [31, с. 9]. На нашу

думку, коли мова йде про умисне позбавлення життя іншої людини, це може трактуватися лише як вбивство, що ж до санкцій, то, на відміну від інших привілейованих вбивств, мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути головним чином обумовлена захистом від суспільного посягання охоронюваних законом прав і інтересів, чим і обумовлена найменша санкція цієї норми серед всіх видів вбивств.

Все що сказано про вбивство при перевищенні меж необхідної оборони певною мірою стосується і вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця.

Відповідно, до статті 118 КК України, смерть заподіюється особі, яка вчинила злочин безпосередньо після вчинення посягання цією особою, з метою доставлення її відповідним органам влади. Саме ця мета і дозволяє відмежувати даний злочин від вбивства, передбаченого статтею 115 КК України.

Деякі дослідники дотримуються дещо іншої позиції і вважають, що стаття, яка визначає сутність обставини затримання особи, що вчинила злочин, розкриваючи поняття заподіяння шкоди при затримці такої особи, вказує на соціально корисну мету затримання: доставлення особи, що вчинила злочин, відповідним органам влади. Однак, якщо в Загальній частині кримінального закону мова йде про доставляння живого злочинця органам влади, то вбивство злочинця виключається цю мету взагалі, у принципі (інакше не буде досягнута мета затримання), і ні про який привілейований склад вбивства такої особи не може бути й мови [69, с. 45]. Звідси виходить, що, вбивство особи, що вчинила злочин, при її затриманні повинно оцінюватися (кваліфікуватися) на загальних підставах, інакше законодавцеві необхідно або уточнити, удосконалити законодавчу регламентацію інституту заподіяння шкоди при затриманні особи, що вчинила злочин, або (що небажано) виключити привілейований склад вбивства з кримінального кодексу [69, с. 45].

При усій дискусійності цього твердження, це все ж дає можливість стверджувати, що, незважаючи на значну наукову та практичну значущість появи в 2001 році в Кримінальному кодексі України норми про затримання особи, що вчинила злочин, ця норма ще вимагає певного вдосконалення.

У даному випадку, використовуючи компаративістський метод, необхідно звернутися до законодавчого досвіду країн романо-германської правової сім'ї щодо регламентації перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

В загальному плані, Кримінальний кодекс Австрії містить лише норми про необхідну оборону та крайню необхідність, що, загалом, правомірно для стабільної держави, але навряд чи може бути корисним у вітчизняних умовах при аналізі вказаних діянь [85, с. 45–46, 49].

Кримінальний кодекс ФРН говорить лише про вимушену оборону та вимушене положення (гл. 4 Кримінального кодексу ФРН) [107, с. 19–20].

Кримінальному кодексі Швейцарії відомі лише дозвіл закону, службовий або професійний обов'язок, а також необхідна оборона та крайня необхідність [109, с. 84–86].

Кримінальний кодекс Бельгії містить лише загальну, неконкретизовану норму, присвячену досліджуваним обставинам. У статті 71 Кримінального кодексу Бельгії зазначено, що «не вважається правопорушенням, якщо обвинувачуваний або підозрюваний перебували в момент вчинення протиправної дії в стані неосудності або вони були примушені до цього силою, якій вони не могли опиратися» [88, с. 71–72].

У Кримінальному кодексі Франції обставини, що виключають злочинність діяння містяться в главі II «Підстави ненастання кримінальної відповідальності або її пом'якшення», хоча прямо про затримання особи, що вчинила злочин, і підставах для застосування до неї відповідних заходів у законі не ведеться [108, с. 79–82].

Примітним є Кримінальний кодекс Республіки Сан-Марино, який містить главу IV «Виправдувальні обставини». Її специфіка полягає в тому, що коло обставин, що виключають злочинність діяння, значно розширено у порівнянні з вітчизняним, включаючи такі, як згода особи, що володіє на те правом (ст. 39 Кримінального кодексу Республіки Сан-Марино), вчинення діяння в ході спортивного заходу (ст. 44 Кримінального кодексу Республіки Сан-Марино). Разом з тим він передбачає кримінальну відповідальність за неумисне перевищення меж, закріплюючи обов'язок застосування покарань, передбачених для неумисних злочинів (ст. 45 Кримінального кодексу Республіки Сан-Марино) [101, с. 51–52, 54–55]. Стаття 43 Кримінального кодексу Республіки Сан-Марино встановлює підстави законного застосування сили. При цьому застосування зброї допускається лише у випадках, прямо передбачених законом [101, с. 54].

Кримінальне законодавство Норвегії розглядає зазначені обставини у двох параграфах (параграфи 47, 48), та знає крайню необхідність, необхідну оборону та затримання злочинця [79, с. 73–74].

Кримінальне законодавство, що діє на території колишнього СРСР, містить детально розроблені норми, що регламентують підстави та умови затримання особи, яка вчинила злочин. Як вже зазначалося, цьому сприяло прийняття Модельного кримінального кодексу для країн СНД [54]. Зазначений нормативний акт законодавчо регламентував підстави та межі заподіяння шкоди при затриманні особи в статті 40 «Заподіяння шкоди при затриманні особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння», тобто, поширив сферу її дії не тільки на злочинця, але й на осіб, які не підлягають кримінальній відповідальності в силу, наприклад, віку або неосудності [15, с. 72].

Однак, у наступний період, при прийнятті кримінальних законів більшість країн колишнього СРСР відтворили тією чи іншою мірою не текст даної статті, а відповідну норму Кримінального кодексу Російської Федерації, з її, як представляється, значно більшими недоліками [53, с. 312].

Про затримання особи, що вчинила саме злочин, а не суспільно небезпечне діяння, говориться в кримінальних кодексах Азербайджану (ст. 37) [86], Білорусі (ст. 35) [37, с. 158], Вірменії (ст. 43) [96], Грузії (ст. 29) [90, с. 103], Киргизії (ст. 38) [93, с. 63], Молдови (ст. 27) [99, с. 162], Таджикистану (ст. 41) [102], а також і України (ст. 38) [2].

Дещо іншим шляхом пішов узбецький законодавець, який у статті 39 Кримінального кодексу Республіки Узбекистан «Заподіяння шкоди при затриманні особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння» вказав на урахування особи затримуваного, сили та можливості затримуючого, його душевний стан та інші обставини, пов'язані з фактом затримання при вирішенні питання про відповідність засобів і методів затримання [103, с. 78].

Глава VIII Кримінального кодексу Киргизької Республіки «Обставини, що виключають злочинність діяння» фактично копіює відповідні статті російського Кримінального кодексу в їхній первісній редакції [93, с. 61–65]. Однак у ньому відсутня вказівка на таку умову, як неможливість затримання особи іншим, ненасильницьким способом. Втім, такої умови немає і у кримінальних кодексах Вірменії, Грузії, Молдови, а також і України.

Кримінальний кодекс Республіки Казахстан досить своєрідно поступив з відповідною нормою. Стаття 33 названа «Заподіяння шкоди при затриманні особи, що вчинила посягання» [98, с. 54–55]. Однак, як відмічає професор С. Ф. Мілюков, «у частині першій даної статті говориться про заподіяння шкоди особі, що вчинила саме злочин,

а не суспільно небезпечне посягання. Останнім терміном законодавець користується в частині третій, а у частині другій ми бачимо одночасно їх обох. Зрозуміло, що така термінологічна плутанина здатна породити серйозні проблеми при застосуванні розглянутих норм у слідчій, прокурорській і судовій практиці» [52, с. 142].

Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан вказує на «явну невідповідність засобів затримання безпеці діяння та особи, що його вчинила», як перевищення заходів, необхідних для затримання. Цією вказівкою суттєво обмежуються можливості застосування зброї та спеціальних засобів при затриманні. Хоча в ньому враховані сили та можливості затримуючого, його душевний стан та інші обставини [102, с. 55]. Аналогічні недоліки властиві Кримінальному кодексу Азербайджанської Республіки [86, с. 63–64].

Кримінальне законодавство Молдови закріпило в окремій статті (стаття 35 Кримінального кодексу Республіки Молдова) перелік «обставин, що усувають кримінальний характер діяння». Право на затримання в зазначеному кримінальному законі взагалі не обмежується якими-небудь умовами: «Не є злочином діяння, передбачене кримінальним законом, вчинене з метою затримання особи, що вчинила злочин і передачі його правоохоронним органам» [99, с. 132–135]. Вчені вважають, що така лапідарність не виправдана, оскільки вона відкриває дорогу для свавілля з боку затримуючих (насамперед, представників влади) [52, с. 141].

Стаття 35 Кримінального кодексу Республіки Білорусь дозволяє затримувати особу із заподіянням їй шкоди, коли вона намагається або може ухилитися від слідства та суду. Перевищення заходів, необхідних для затримання, тягне кримінальну відповідальність у випадках умисного позбавлення життя або заподіяння тяжкого або менш тяжкого тілесного ушкодження. Законодавчо закріплено право на затримання особи, що вчинила злочинне діяння, потерпілими та іншими громадянами, поряд зі спеціально уповноваженими особами (ч. 3 ст. 35 Кримінального кодексу Республіки Білорусь) [37, с. 158–159].

Принципово важливою відмінністю Кримінального кодексу Білорусі є наявність статті 37 «Помилка в наявності обставин, що виключають злочинність діяння», яка говорить: «Якщо внаслідок омани особа вважала, що перебуває в стані необхідної оборони або крайньої необхідності, або здійснювала затримання особи, що вчинила злочин, але зважаючи на обставини справи не повинна була та не могла усвідомлювати відсутність обставин, що виключають злочинність

діяння, її дії оцінюються за правилами статей 34, 35, 36 Кодексу (тобто як вчинені при зазначених обставинах) [37, с. 168].

Якщо в обстановці, що склалася особа повинна була та могла передбачити відсутність обставин, що виключають злочинність діяння, вона підлягає відповідальності за заподіяння шкоди через необережність» [37, с. 169]. Наявність зазначеної норми в кримінальному законі Білорусі дозволяє говорити про його крашу опрацьованість у порівнянні із кримінальними кодексами інших країн СНД.

Статтею 29 Кримінального кодексу Литви «Затримання особи, що вчинила злочинне діяння» запроваджена спроба детального регламентування меж правомірності заподіяння шкоди при затриманні. Так, наприклад, у частині першій цієї статті зазначено: «особа не підлягає відповідальності згідно зі цим Кодексом за діяння, якщо при переслідуванні, затриманні, припиненні втечі або інших діях завдала майнової шкоди невеликої тяжкості, а так само тяжку шкоду здоров'ю через необережність особі, що вчинила злочинне діяння та активно намагається уникнути затримання, а також при затриманні на місці злочину особи, що вчинила умисне вбивство або замах на вбивство — за тяжку шкоду здоров'ю, якщо іншими засобами затримати особу, що вчинила злочинне діяння, не представлялося можливим». Там же здійснена ще одна спроба, але вже законодавчого розмежування затримання та необхідної оборони: «відносно особи, що здійснила опір при затриманні особи, що вчинила злочинне діяння, застосовуються правила необхідної оборони, передбачені статтею 28 цього Кодексу» [95, с. 144–145]. Таким чином, законодавчо закріплено, що опір при затриманні повинен оцінюватися саме за правилами необхідної оборони, як менш суворий (у тому числі, за литовським законодавством) для правомірно діючих осіб.

На наш погляд, детальне регламентування зазначеної норми, хоча й не здатне охопити особливості всіх життєвих ситуацій, проте, у явних випадках, таких як вбивство, дозволяє заподіювати затримуваному шкоду аж до умисної тяжкої шкоди здоров'ю. Це дозволяє особі, що здійснює затримання, не витратити час на вибір відповідних до вчиненого злочину заходів.

Слід зазначити, що литовський законодавець обґрунтовано передбачив можливість заподіяння матеріальної шкоди затримуваному в процесі затримання. Причому ступінь (розмір матеріального збитку) цієї шкоди не деталізована, що дозволяє зробити висновок про його незлочинність у будь-якому розмірі.

Для нашого дослідження представляє інтерес і стаття 31 Кримінального кодексу Латвійської Республіки «Затримання із заподіянням особі шкоди» [94, с. 70–71]. На думку вчених, у ній змішані поняття заподіяння шкоди при затриманні та необхідній обороні [52, с. 143]. У частині першій зазначеної статті вказано: «затриманням із заподіянням особі шкоди визнається дія, спрямована проти особи, що вчиняє або вчинила злочинне діяння. Кримінальна відповідальність за цю дію не настає, якщо не допущена явна невідповідність заподіяної особі шкоди характеру діяння, непокори або опору» [94, с. 70–71].

Вчені-правознавці вважають, що «латвійський законодавець перестарався, прагнучи передбачити умови правомірності заподіяння шкоди при затриманні. Поняття «явної невідповідності» носить оцінний характер і може служити підставою для свавілля того, хто застосовує це право. Включення ж у текст норми вказівки на опір зводить нанівець спробу виділення зазначеного обставини з необхідної оборони» [6, с. 96].

У світлі викладеного, не позбавлена недоліків і диспозиція статті 38 КК України, де, зокрема, зазначено, що «не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин».

Таким чином, виходить, що заподіювати шкоду при затриманні особи, що вчинила злочин навіть у недалекому минулому вже не можна. Однак, А. М. Ришелюк дещо розширює межі її дії: «затримання здійснюється безпосередньо після вчинення злочину. Вжитий у законі термін «безпосередньо» не слід розуміти у тому сенсі, що особа, яка вчинила злочин, може бути затримана лише на місці вчинення злочину відразу ж після його вчинення. Положення статті 38 КК України поширюється також на випадки, коли така особа залишила місце злочину, а потерпілий або інші особи змушені були здійснювати її переслідування і затримали її через деякий час поза місцем вчинення злочину» [56, с. 118]. На думку академіка Ю. В. Бауліна, затримання може бути вчинене лише в момент або безпосередньо після вчинення злочинного посягання. Тому затримання, здійснене через якийсь час, тобто не безпосередньо після вчинення злочинного посягання, є неправомірним [41, с. 281].

Якщо особа, яка здійснює затримання, внаслідок опору особи, яка вчинила злочин, не могла за обставинами справи усвідомлювати невідповідність вжитих нею заходів обстановці затримання, відповідальність за перевищення заходів, необхідних для затримання, не настає [56, с. 119].

Крім того, стосовно до факту затримання особи, що вчинила злочин, прийнято говорити про затримання дійсного злочинця. Вчені вважають, якщо ж потерпілий сумлінно помиляється щодо злочинності вчиненого або особи злочинця, то питання про відповідальність за необґрунтоване заподіяння шкоди має вирішуватися за правилами затримання так званого уявного злочинця, що аналогічні правилам про уявну оборону [41, с. 281].

Однак, на нашу думку, правова оцінка затримання уявного злочинця повинна здійснюватися на підставі відповідних доповнень до положень статті 38 КК України.

4.4. ІНШІ ВИДИ ВБИВСТВ, ВЧИНЕНИХ ПРИ ОБСТАВИНАХ, ЯКІ ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ

Кримінальне законодавство багатьох країн романо-германської правової сім'ї серед інших містить і такий привілейований склад як вбивство на прохання потерпілого.

Питання про доцільність виділення вбивства на прохання потерпілого як привілейованого одне із самих суперечливих у кримінальному праві, воно постійно перебуває в центрі гострих міжнародних етичних і медичних дискусій, не говорячи вже про власне кримінально-правові. Існує ряд наукових пропозицій на користь декриміналізації цього діяння та передачі права потерпілому самому вирішувати, чи приймати смерть від сторонньої руки [27, с. 370].

У вітчизняному кримінальному праві відповідна норма вперше з'явилася в Кримінальному уложенні 1903 року. Стаття 460 Уложення передбачала пом'якшення кримінальної відповідальності за вбивство, вчинене на наполегливу вимогу вбитого та з жалю до нього [83, с. 619].

Це положення не було сприйнято пізнішим законодавством, за виключенням спроби в Кримінальному кодексі УСРР 1922 року взагалі виключити кримінальну відповідальність за таке вбивство. Так, у примітці до статті 143 Кримінального кодексу УСРР 1922 року була вказівка на некараність вбивства, вчиненого на прохання потерпілого [106, с. 50].

Однак, ця норма була чинною лише до 3 січня 1923 року, коли була скасована [19, с. 388]. На думку професора І. І. Карпеця, цим самим у законодавстві була допущена інша крайність — така дія вважалася простим убивством, хоча у випадку надання отрути лікарем з жалю безнадійно хворому на прохання останнього повинна була йти мова про пом'якшувальні обставини [33, С 130].

Через майже сторіччя, сучасні медичні технології дозволяють продовжити не тільки життя хворого, але і його агонію. Тому, у ході реформи кримінального права довелося знову повернутися до цієї проблеми. Серед учених-юристів з'явилися прихильники введення в Кримінальний кодекс відповідного привілейованого складу вбивства, тим більше, що кримінальні кодекси країн «далекого» та «близького» зарубіжжя» мають подібні норми [85, с. 132; 90, с. 167; 91, с. 183–184; 99, с. 96; 107, с. 127; 111, с. 124]. Мова йде про ситуації, коли прохання або згода на позбавлення життя виходять безпосередньо від безнадійно хворого або іншим чином приреченої на смерть людини, яка перебуває в безпомічному стані, ще й зазнає нестерпних страждань. Саме цілям припинення цих страждань і слугує «легка смерть» (еутаназія). Передбачається, що винний у заподіянні смерті діє за мотивом співчуття.

У літературі таке умисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань називають різними термінами: «евтаназія», «ейтаназія», «еутаназія». Термін «еутаназія» вжито в частині третій статті 52 закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року [58]. Отже, його вживання у наукових дослідженнях набуло легального статусу [19, с. 387].

Термін «еутаназія» використаний Конгрегацією Віровчення в «Декларації про еутаназію» від 5 травня 1980 року. Текст Декларації передбачає будь-яке суб'єктивне визначення і остаточно роз'яснює зміст еутаназії: «Під словом еутаназія розуміється будь-яка дія чи, навпаки, бездіяльність, яке по своєму змісту чи наміру призведе до смерті, яка має за ціль усунути біль та страждання» [22]. Тобто в її прямому значенні, еутаназія — умисне вбивство за допомогою методу, який провокує найменші біль та страждання, виконане «з жалю» для того, щоб покласти кінець неможливим стражданням, чи для того, щоб уникнути тяжкості життя, яке вважається «нелюдським», «не достойним самої людини» [8, с. 34].

Натомість, на думку вчених-правознавців, еутаназія — це свідомо та умисно вчинювані діяння (дія чи бездіяльність) медичного працівника, які спрямовані на припинення нестерпних фізичних чи психічних страждань пацієнта та здійснюються за неодноразовим та однозначним проханням пацієнта чи його законного представника, які є повністю, об'єктивно та своєчасно інформовані про наслідки такого втручання, з метою припинення цих страждань, що має результатом смерть пацієнта [120, с. 9].

Інші вчені виділяють дещо відмінні ознаки еутаназії: «це умисні дії або бездіяльність медичного працівника, здійснювані відповідно до явно та недвозначно вираженого прохання інформованого хворого або його законного представника з метою припинення фізичних і психічних страждань хворого, який перебуває в загрозовому для життя стані, у результаті яких настає його смерть. Поняття «інформований хворий», вживане в міжнародно-правових документах в галузі охорони здоров'я, означає пацієнта, який обізнаний про стан свого здоров'я, діагноз, прогноз розвитку захворювання та наслідках того або іншого лікування або відмови від нього» [47, с. 75].

У науковій літературі еутаназію класифікують на певні різновиди.

Поширеною є класифікація, згідно з якою, виділяють активну еутаназію — умисне заподіяння смерті хворому («метод наповненого шприца») та пасивну еутаназію — припинення будь-яких дій для підтримування життя важкохворого пацієнта («метод відкладеного шприца») [2, с. 27]. Різновидом активної еутаназії є інструментна еутаназія, тобто з допомогою спеціальних пристроїв. В контексті поняття пасивної еутаназії згадують про ортотаназію (припинення надзвичайних заходів по відношенні до хворого, визнаного уже невиліковним, хоча і надмірно не страждаючим) та дистаназію (продовження життя хворого у будь-який спосіб) [30, с. 149].

Поділ еутаназії на активний та пасивний види дає підстави окремим науковцям вважати, що лише активна еутаназія може бути розцінена як повноцінна, тоді коли пасивна еутаназія взагалі не може розглядатись як різновид еутаназії, оскільки за своєю спрямованістю такі дії медичного працівника не мають прямого умислу умертвити невиліковно хвору особу, а лише по збавити її від страждань [74].

Ще одна класифікація еутаназії здійснюється залежно від можливості пацієнта висловити свою згоду на її проведення. Виділяють: добровільну, недобровільну і примусову еутаназію [29, с. 152].

Добровільна еутаназія здійснюється свідомій людині на її прохання, а недобровільна, коли хворий через свій важкий стан не може висловити прохання про еутаназію, тому таке прохання висловлюється законним представником хворого, або збігається з думкою медицини (підґрунтям цього прохання є нібито вищі інтереси хворого). Примусова еутаназія передбачає умертвіння наперекір волі хворого, всупереч його бажанню. Цей вид еутаназії кваліфікують як злочин проти людства, і до медицини він може мати тільки формальне відношення [35].

В рамках добровільної еутаназії виділяють і автоеутаназію, під якою розуміють добровільне припинення пацієнтом свого життя, яке здійснено за допомогою спеціальних засобів, з метою припинення своїх страждань [34, с. 182]. Окремо виділяють «Самогубство, асистоване лікарем» — має місце тоді, коли лікар тільки допомагає невиліковно хворій людині покінчити з життям [2, с. 28].

Німецький професор Г. Вольфсласт виділяє також непряму еутаназію, тобто неумисне, але усвідомлене як можливість скорочення життя в результаті якої-небудь медичної дії [17, с. 390].

Прихильники еутаназії нерідко обґрунтовують свою позицію посиланнями на «природні», «невідчужувані», «конституційні», суб'єктивні права, «основні права та свободи людини» тощо. Так, професор Г. Йонас вважає, що за хворим може бути визнане право на смерть як доповнення найважливішого права — права на життя, тому що життя завершується смертю [124].

Деякі дослідники еутаназії доходять висновку, що «конституційне встановлення права на життя логічно означає юридичне закріплення права людини на смерть. Якщо право на життя належить до особистих прав людини, його реалізація здійснюється нею індивідуально та самотійно, незалежно від волі інших», «питання життя та смерті юридично повинно вирішуватися людиною індивідуально, без участі інших осіб» [23, с. 52]. Право на життя припускає можливість людини самотійно розпорядитися своїм життям, у тому числі добровільно ухвалити рішення щодо строків і способів його припинення, право на життя юридично закріплює і його межі, тобто право на самогубство [23, с. 53].

Однак конституційне закріплення права на життя не означає автоматичне закріплення права на свою «протилежність» — смерть. Стаття 27 Конституції України про невід'ємне право на життя переслідує конкретну мету: заборонити довільне позбавлення життя будь-якої людини, до якої б нації, раси, етнічної групи вона не належала, незалежно від будь-яких ознак, якостей, властивостей, вчинків людини [1]. Ми згодні з позицією, що закріплення в законі права на життя в жодному разі не переслідує мету законодавчого закріплення й права на смерть [47, с. 76]. Представляється неправильним обґрунтовувати еутаназію лише з позицій формальної логіки.

У кримінально-правовій літературі можна зустріти й інші точки зору. Так, професор Г. М. Борзенков хоча й визнавав юридично незаперечним таке право людини, однак вважав, що посиланням

на нього еутаназію виправдовувати не можна. Дане право, на думку професора, не може бути делеговано ні лікареві, ні близьким родичам, ні іншим особам. Вчений вважав, що «ніхто не має права здійснювати смертний вирок, винесений людиною самому собі. Еутаназія — теж убивство. Пом'якшуючі ж обставини такого вбивства, включаючи мотиви, якщо вони дійсно мали місце, можуть бути враховані при призначенні покарання» [48, с. 144].

Ще на початку минулого століття, професор М. С. Таганцев, аналізуючи прогалини законодавства, відзначав, що «у тих випадках, коли з яких-небудь міркувань вчинення злочинного діяння, наприклад, убивства за згодою, визнається за законом караним, ця згода тим не менш повинна впливати на зменшення відповідальності» [75, с. 120]. Професор С. В. Познишев основну увагу приділяв суб'єктивній оцінці такої згоди та вважав, що відповідальність може бути пом'якшена тільки за вбивство, вчинене з одного тільки жалю [63, с. 159].

На думку професора С. В. Познишева, кримінально релевантним (адекватним) являлося волевиявлення жертви:

- «1) дане серйозно, що виражало обмірковане рішення суб'єкта;
- 2) дане добровільно, а не в силу якого-небудь примусу;
- 3) не вирване обманом, а дане з розумінням наслідків діяння, на яке дається згода;
- 4) дане особою осудною;
- 5) згода повинна бути дане не по вчиненню, а до вчинення діяння» [63, с. 159].

Цей перелік вважався вичерпним, і відсутність хоча б однієї з умов переводило діяння в розряд злочинів.

Інакше оцінював ознаки згоди професор Л. С. Белогриц-Котляревський. Головним в оцінці волевиявлення потерпілого він вважав спрямованість дій того, хто спричиняв шкоду. Цей висновок дав підставу для виділення наступних умов допустимості згоди:

- «1) правоздатність того, хто виражає згоду в момент її давання, що передбачає не тільки загальну юридичну дієздатність особи, але й спеціальне право розпорядження даним благом;
- 2) добровільність згоди;
- 3) згода повинна носити серйозний характер. Виражене в жарт або нерішуче під впливом хворобливого або гнітючого в дану хвилину стану, згода постраждалого повинна залишатися поза всяким впливом на відповідальність винного;
- 4) різноманіття форм вираження згоди;

5) діяння не повинно містити в собі посягання на інтереси суспільні або державні; воно повинно торкатися лише приватних інтересів» [7, с. 249–250].

До форми вираження згоди і наука, і практика підходили лояльно: юридично значущою визнавалося не тільки письмова, але також словесна та конклюдентна згода. Якщо суб'єкт чинив діяння, помилково покладаючись на волю потерпілого, питання про кримінальну відповідальність пропонувалося розглядати за загальними правилами про значення помилки в кримінальному праві.

І слід зазначити, що у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї саме прохання потерпілого найчастіше виділяється як важлива ознака досліджуваного привілейованого складу вбивства. Так, у параграфі 77 Кримінального кодексу Австрії «Вбивство на вимогу жертви» зазначено, що «всякий, хто вбиває іншу людину за її серйозною і наполегливою вимогою, підлягає покаранню позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років» [85, с. 132].

Параграф 239 Кримінального кодексу Данії визначає, що «будь-яка особа, яка вбиває іншу особу за висловленим проханням останньої, підлягає тюремному ув'язненню на будь-який строк, що не перевищує трьох років, або простому ув'язненню на строк, не менш чим шістьдесят днів» [91, с. 183–184].

У статті 143 Кримінального кодексу Іспанії говориться, що карається «той, хто заподіює або активно сприяє заподіяння смерті іншій людині, за її настійним, серйозним і ясным проханням, якщо жертва страждала від важкої хвороби, яка б безперечно призвела би до смерті або такої, що заподіювала їй постійні тяжкі страждання» [92].

Неоднозначною представляється стаття 202 Кримінального кодексу Японії «Участь у самогубстві та вбивстві за згодою» [111, с. 124]. В одну норму об'єднано три склади, зокрема, у статті зазначено, що «той, хто підготував людину до вбивства, або надав їй допомогу в самогубстві, або вбив людину на її настійну вимогу або з її згоди, карається позбавленням волі із примусовою фізичною працею або тюремним ув'язненням на строк від шести місяців до семи років» [111, с. 124].

Не має однозначного перекладу в спеціальній літературі параграф 216 Кримінального кодексу ФРН. Так, у Кримінальному кодексі Федеративної Республіки Німеччини, випущеному в 2003 році за редакцією професора Д. А. Шестакова, мова йде про вбивство

на прохання потерпілого, яке підлягає покаранню позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років для того, «хто вбиває іншу особу в результаті категоричного та наполегливого прохання потерпілого позбавити його життя» [107, с. 127].

У широко відомій монографії професора А. Е. Жалинського «Сучасне німецьке кримінальне право» параграф 216 Кримінального кодексу ФРН озаглавлений як «Умертвіння на прохання» і мова йде про відповідальність того, «хто умертвляє іншу особу (zur Totung bestimmt worden) під впливом чітко вираженого та серйозного прохання потерпілого позбавити його життя» [27, с. 370]. Професор А. Е. Жалинський зазначає, що «прохання або вимога особи, яка вирішила померти означає більше, ніж згода зі смертю, і повинна бути звернена до певної особи або громадськості, тобто невизначеної групи осіб. Виразність означає, що вимога є однозначною та безсумнівно містить у собі бажання бути умертвленим. Серйозність вимоги полягає в тому, що вона визначена вільною волею та свідомо цілеспрямована на досягнення смерті» [27, с. 371].

Верховний Суд ФРН із цього приводу так сформулював свою позицію: «Ознака серйозності (Ernst lich ke it) припускає тільки таку вимогу, яка ґрунтується на вільному від помилок волевиявленню. Потребуюча своєї смерті людина повинна мати здатність ухвалювати рішення (Urteilkraft), щоб значення та наслідки свого рішення розглянути та зрозумілим чином зважити» [27, с. 371].

Однак, врешті решт, за ініціативою німецьких законодавців Бундестаг 6 листопада 2015 року, проголосував за ухвалення закону, який дозволяє за низки умов допомагати людям, які бажають добровільно піти з життя. Так, відповідно до закону, громадяни, в тому числі родичі невиліковно хворого, мають право сприяти проведенню еутаназії «на індивідуальній основі, виходячи з альтруїстичних мотивів». Водночас закон забороняє сприяти еутаназії на комерційній основі. Порушнику цього розділу закону загрожуватиме до трьох років позбавлення волі [78].

Іноді до прохання як ознаки складу злочину додається і вказівка на мотив співчуття або жалості до потерпілого. Так, у статті 114 Кримінального кодексу Швейцарії «Убивство на прохання потерпілого» зазначено, що карається тюремним ув'язненням той, «хто за вартими уваги мотивами, а саме з співчуття вбиває людину за її серйозною і наполегливою вимогою» [109, с. 161].

Кримінальний кодекс Польщі, у статті 150 встановив, що той, «хто вчиняє убивство людини на її прохання та під впливом співчуття

до неї, підлягає покаранню позбавленням волі на строк від трьох місяців до п'яти років» [100, с. 126].

Кримінальний кодекс Польщі зберіг привілейований склад вбивства людини на її прохання та під впливом співчуття до нього (параграф 1 ст. 150), що був у такій же редакції в статті 150 Кримінального кодексу Республіки Польща 1969 року. Крім того, у статтю 150 чинного Кримінального кодексу Польщі був введений параграф 2, відповідно до якого суд у виняткових випадках вчинення такого вбивства може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання та навіть відмовитися від його призначення. По суті, у 1997 році введенням зазначеної норми Польща зробила крок до легалізації еутаназії [100, с. 33]. Однак, доктрина польського кримінального права відмовляє людині в праві на смерть, визнаючи, що людське життя є благом, значення якого не можна розглядати лише в категоріях індивідуальних. Воно має соціальну цінність, і ніхто не повинен розпоряджатися своїм життям довільним способом [68, с. 398–399]. Так, професор Я. Варилевський зауважує, що гасло *legis* кримінально-правової заборони еутаназії слід виводити з необхідності охорони людському життю, яке має першорядне значення в ієрархії правових цінностей [125, S. 77].

Незважаючи на традиції ігнорування в радянському законодавстві норми про вбивство на прохання потерпілого, деякі країни колишнього СРСР активно включилися в процес формування законодавства, присвяченого еутаназії.

Термін «еутаназія» включено в статтю 148 Кримінального кодексу Молдови «Позбавлення життя за бажанням особи (еутаназія)», де зазначено, що: «Позбавлення життя особи у зв'язку з невиліковною хворобою або нестерпністю фізичних страждань за бажанням особи, або у відношенні неповнолітнього, його родичів, карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років» [99, с. 96].

Серед новел, що мають відношення до даної категорії злочинних діянь, слід виділити статтю 110 Кримінального кодексу Грузії, яка встановлює відповідальність за вбивство на прохання жертви. Вказавши, що умисне позбавлення життя за наполегливим проханням жертви й у зв'язку з її дійсною волею, вчинене з метою звільнення вмираючого від сильних фізичних болів, є вбивством і тягне покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років (як і при доведенні до самогубства) [90, с. 167], грузинський законодавець тим самим висловив своє неприйняття ідеї про законодавче закріплення права людини самому розпоряджатися своїм життям (еутаназії) [90, с. 42].

Зазначена позиція знаходить підтримку серед сучасних дослідників, у тому числі, російських. Так, професор С. В. Бородін пропонував включити в Особливу частину Кримінального кодексу Російської Федерації норму, що передбачає більш м'яке покарання за умисне позбавлення життя безнадійно хворої людини з метою пом'якшення її страждань. Причому ще більш м'яке покарання пропонувалося за позбавлення життя, виконане за проханням померлого [9, с. 34].

І хоча тепер у Кримінальному кодексі Російської Федерації немає відповідної норми, у статті 106 проекту Кримінального кодексу Російської Федерації, прийнятого Державної Думою в першому читанні, ознаки відповідного складу злочину були сформульовані у такий спосіб: «Позбавлення життя зі співчуття до потерпілого (еутаназія) у зв'язку з його важкою невиліковною хворобою та (або) нестерпними фізичними стражданнями за умови його добровільного на те волевиявлення» [49, с. 58].

Однак, існує також і низка держав, у яких питання еутаназії віднаходять своє легальне позитивне вирішення. Першість у питанні легалізації еутаназії сьогодні займає Голландія, в якій 2 квітня 2002 року був прийнятий «Закон про припинення життя за бажанням чи допомогу в самогубстві», яким було легалізовано можливість здійснення асистованого суїциду та еутаназії [122]. Треба відмітити, що цей закон накладає суворі обмеження на проведення еутаназії. Пацієнт повинен страждати від невилікового захворювання і кілька разів звертатися з проханням еутаназії до лікарів, які, у свою чергу, зобов'язані провести консиліум і, в разі позитивного рішення, вдатися до заведеної форми умертвіння пацієнта. Крім того, пацієнти можуть залишити письмове прохання лікареві на той випадок, якщо вони будуть занадто хворі фізично чи психічно, щоб прийняти таке рішення. При цьому з закону вилучили дозвіл звертатися по еутаназію дітям від дванадцяти років. До досягнення шістнадцятирічного віку такі пацієнти можуть піти з життя лише з дозволу батьків [122].

У Бельгії закон визнає еутаназію як «правочинну дію» за певних обставин. Парламент цієї держави 23 вересня 2002 року прийняв закон, згідно з яким лікареві дозволяється умертвляти невиліковно хворого пацієнта за умови, що пацієнт письмово, багаторазово, добровільно, свідомо й без жодного тиску засвідчить своє бажання померти. Такий документ може скласти сам хворий або ж за посередництвом третьої особи, яку він обере і яка обов'язково мусить бути матеріально незацікавленою у його смерті [122].

У колі романо-германської правової сім'ї є ще кілька держав, які не визнають характеру злочинного діяння за пасивною еутаназією. Так, у згадуваних Швейцарії, Німеччині, Швеції й Фінляндії пасивна еутаназія перебуває за межами правового переслідування. Японія має спеціальну процедуру здійснення пасивної еутаназії [122]. Варто також відзначити й той факт, що перший крок щодо легалізації пасивної еутаназії зробили також і парламентарії Франції. Так, у грудні 2004 року вони переважною більшістю голосів схвалили законопроект, яким пропонують легалізувати пасивну еутаназію. Істотною особливістю цього закону є наявність у ньому права невиліковно хворого пацієнта вимагати припинити лікування, а також можливість застосування лікарями сильних знеболюючих засобів, навіть якщо ті прискорюють смерть пацієнта [115].

В Україні, попри незаперечне право будь-якої людини на гідну смерть, підтвердженого, до речі, Декларацією прав людини, суспільство ще не скоро буде готовим до його закріплення на законодавчому рівні. Адже рівень розвитку системи охорони здоров'я у державі ще далекий від стандартів високо розвинутих постіндустріальних країн світу. Тож небезпека помилкового діагнозу і, як наслідок цього, неправомірне застосування еутаназії, є особливо вірогідними [8, с. 37].

Однак, українські дослідники права не залишилися осторонь проблеми еутаназії [2; 8; 18; 19; 20; 24; 36; 40; 76; 117; 120].

Справа в тому, що український законодавець однозначно виявив своє негативне ставлення до можливості легалізації еутаназії. Так, при підготовці однієї із перших редакцій проекту Цивільного кодексу України лунали пропозиції щодо легалізації пасивної форми еутаназії. Однак у кінцевому варіанті така пропозиція не віднайшла свого місця. При цьому, частина четверта статті 281 ЦК України містить положення, згідно з якими «забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя» [118]. Регламентація щодо заборони здійснення еутаназії міститься також у статті 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», в якій передбачено, що медичним працівникам забороняється здійснення еутаназії [58]. Проте, ми погоджуємося з думкою вітчизняних правників, що така регламентована заборона еутаназії не буде мати ефекту без чіткої криміналізації такого суспільно-небезпечного діяння нормами Кримінального кодексу України, його конкретизації та деталізації [19; 120]

Вченими-правознавцями наголошується на необхідності відмежування права на еутаназію від права пацієнта відмовитись від лікування чи будь-якого іншого медичного втручання, що регламентується частиною четвертою статті 284 ЦК України [118], статтею 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [58]. Проблема полягає в тому, що така близькість вказаних юридичних можливостей спонукає окремих науковців вважати, що легітимована можливість відмовитись від лікування на будь-якій стадії є першою основною дією здійснення пасивної еутаназії [71, с. 9].

Однак, ці поняття є близькими але не тотожними, справа в тому, що відмова пацієнта від лікування за своїм змістом не спрямована на припинення власного життя. Акцент в цьому випадку ставиться здебільшого на небажання людини медичного втручання взагалі, що зумовлюється іншими чинниками. Насправді, не можна погодитися із думкою, що відмовляючись від лікування, людина здійснює своє повноваження розпоряджатись власним життям, оскільки цим повноваженням, так само як і правом на смерть, людина законодавчо не наділена [120].

Згадуване вище положення статті 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», про заборону здійснення еутаназії медичним працівникам, на думку професора В. К. Гришука, викликає два застереження. Перше стосується кола суб'єктів заборони. Вченому видається неправильним підхід, коли пряма заборона здійснення еутаназії стосується лише медичних працівників, а про фармацевтичних працівників та інших осіб нічого не сказано [19, с. 388]. Очевидно, що така формальна заборона має стосуватися всіх без винятку суб'єктів. Друге застереження стосується відсутності в згаданій частині третьій статті 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» вказівки на відповідальність за порушення заборони еутаназії [19, с. 388].

Треба погодитися з думкою професора В. К. Гришука, що у сучасній теорії кримінального права України та у правозастосувальній практиці визнано, що згода іншої людини на позбавлення її життя або наявність її прохання про позбавлення життя не усуває протиправності діяння, спрямованого на позбавлення життя такої людини, і не звільняє суб'єкта, який це вчинить, від кримінальної відповідальності. Однак виникає питання про кваліфікацію еутаназії за відповідною статтею Особливої частини КК України [19, с. 389].

Дослідник кримінально-правової природи позбавлення життя людини на її прохання Я. О. Триньова пропонує новий підхід

до кримінально-правової оцінки позбавлення життя іншої людини із співчуття до неї [76, с. 305]. Цей підхід ґрунтується, по-перше, на тому, що не будь-яке умисне спричинення смерті є вбивством, а лише насильницьке; по-друге, на тому, що обов'язковою ознакою насильства є застосування щодо особи фізичної або психічної сили проти її волі.

Дослідник вважає, що визнання позбавлення життя людини із співчуття до неї вбивством не враховує однієї важливої обставини: вбивство — це виключно насильницьке діяння. Щодо позбавлення життя людини на її прохання із співчуття до неї цього не скажені, адже вона сама просить про це. Тому вона пропонує визнати позбавлення життя іншої людини із співчуття до неї самотійним злочином проти життя і віднести його до окремої групи цих злочинів — умисне ненасильницьке спричинення смерті [76, с. 305].

На нашу думку, зазначена пропозиція є недостатньо вдалою. Далеко не завжди вбивство, в тому сенсі як його прийнято розуміти у кримінальному праві, супроводжується насильством. Приклади очевидні — вбивство шляхом бездіяльності (в рамках нашого дослідження, це може бути невведення життєво необхідної ін'єкції тяжкохворому пацієнту, що призвело до його смерті), смертельне отруєння потерпілого (як ілюстрація, потерпілий може бути введений в оману щодо властивостей того медичного препарату, який йому пропонує винний як такий, що приведе до поліпшення стану здоров'я потерпілого, а, насправді, такий препарат є отрутою і веде до смерті останнього) тощо. Отож, на нашу думку, позбавлення життя людини на її прохання, однозначно, є вбивством.

Однак, не можна не погодитися з точкою зору Я.О. Триньової, що суспільна небезпечність цього діяння, беручи до уваги якісний стан об'єкта на який воно посягає (невиліковна хвороба), бажаність настання смерті для людини (потерпілого), яка терпить страждання, що обумовлює ненасильницький характер злочину, а також відсутність його суспільно-шкідливої мотивації (метою виконавця цього злочину є позбавлення хворого від страждань шляхом заподіяння йому смерті, яка у своїй основі вона не є соціально небезпечною, однак, суб'єкт вдається до забороненого способу досягнення мети), є значно меншою в порівнянні з вбивством [76, с. 307].

Це ще одне підтвердження того, що позбавлення життя потерпілого на його прохання слід кваліфікувати як вбивство, але як вбивство привілейоване.

Не можна також погодитися з позицією, що була висловлена в юридичній літературі стосовно можливості кваліфікації бездіяльності винного у так званій пасивній еутаназії як ненадання допомоги хворому (статті 136 і 139 КК України) [105, с. 455; 57, с. 301; 43, с. 255].

Слушною видається твердження вченого-правознавця В. І. Каснюка, який вважає, що у частині другій статті 139 КК України, де встановлено відповідальність за ненадання допомоги хворому, що спричинило смерть або інші тяжкі наслідки, між ненаданням допомоги і цими наслідками має бути встановлено причинний зв'язок. Однак, якщо надання допомоги все одно не могло запобігти настанню вказаних наслідків, медичний працівник відповідає за частиною першою статті 139 КК України, за сам факт ненадання такої допомоги. Наслідки, що настали, не можуть бути поставлені йому в вину, оскільки тут між ненаданням допомоги і цими наслідками немає причинного зв'язку [42, с. 64].

Ми переконані, що прагнення до смерті самого невиліковно хворого потерпілого через фізичні та психічні страждання та його прохання до інших осіб щодо спричинення йому смерті та відповідні дії винного, який через співчуття та жаль до потерпілого погоджується та вчиняє його вбивство, однозначно вказує на прямий умисел при вчиненні такого злочину (як по відношенню до діяння, так і до наслідків, що настали). Це стосується як активної, так і пасивної форми еутаназії, і не може кваліфікуватися ні за статтею 136 або 139 КК України.

Одним з альтернативних проектів Кримінального кодексу України було передбачено ще декілька привілейованих видів вбивств [66, с. 7].

Зокрема, пропонувалося ввести відповідальність як за привілейований склад за умисне вбивство «із помсти, викликаной захворюванням з вини потерпілого на наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, синдром імунодефіциту людини, венеричну хворобу» [66, с. 7].

Така пропозиція була відкинута, і на нашу думку, цілком справедливо. Віднесення самочинної розправи з потерпілим до пом'якшуючих обставин відкриває шлях до протиправного вирішення будь-яких випадків заподіяння шкоди особі. Якщо привілейованим буде вбивство через помсту за зараження тяжкою хворобою, то цілком логічно, що наступним кроком повинно було б бути віднесення до категорії привілейованих, наприклад, умисного вбивства із помсти за вбивство близького родича тощо. Введення такої норми до кримінального закону видається нам цілком неприйнятним.

Так само, це стосується пропозиції віднесення до привілейованих умисного вбивства «із ревнощів, за наявності достатніх для неї

підстав» [66, с. 7]. Абсолютно зрозуміло, що самі по собі ревності (навіть «за наявності достатніх для неї підстав»), без сильного душевного хвилювання, такого як передбачено у статтю 116 КК України не можуть бути підставою для пом'якшення відповідальності за умисне вбивство.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4

1. *Авраменко О. В.* Стан сильного душевного хвилювання : кримінально-правові та психологічні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / О. В. Авраменко.— Львів, 2008.— 19 с.
2. *Анікіна Г. В.* Перспективи легалізації евтаназії в Україні / Г. В. Анікіна // Форум права.— 2009.— № 3.— С. 25–34 [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09agvevu.pdf>.
3. *Антонян Ю. М.* Преступное поведение и психические аномалии / Ю. М. Антонян, с. В. Бородин ; Под ред. В. Н. Кудрявцева.— М. : Спарк, 1998.— 214 с.
4. *Бабий Н. А.* Квалификация соучастия в убийстве матерью новорожденного ребенка / Н. А. Бабий // Проблемы укрепления законности и правопорядка : наука, практика, тенденции.— 2011.— № 4.— С. 64–71.
5. *Байлов А. В.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / А. В. Байлов.— Харків, 2005.— 20 с.
6. *Байрамов Р. Р.* Модернизация уголовного законодательства о причинении вреда при задержании лица, совершившего общественно опасное деяние (опыт стран ближнего зарубежья) / Р. Р. Байрамов, А. В. Никуленко // Юридическая наука : история и современность.— 2012.— № 7.— С. 92–97.
7. *Белогриц-Котляревский Л. С.* Учебник русского уголовного права : Общая и особенная части / Л. С. Белогриц-Котляревский.— Киев : Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903.— 626 с.
8. *Борисевич Н. М.* Проблема легалізації евтаназії як законодавчого закріплення права пацієнта на гідну смерть / Н. М. Борисевич // Медичне право України : правовий статус пацієнтів в Україні

- та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми перспективи вдосконалення) : Матеріали II Всеукраїнської науково практичної конференції (м. Львів, 17–18 квітня 2008 року) / [упоряд. І. Я. Сенюта, Х. Я. Терешко].— Львів : Львівський Обласний Благодійний Фонд, 2008.— 352 с.— С. 34–37.
9. *Бородин С.* Уголовно-правовые проблемы эвтаназии / С. Бородин, В. Глушков // Советская юстиция.— 1992.— № 9–10.— С. 34.
 10. *Буланов А. Ю.* Роль смягчающих обстоятельств при квалификации преступлений и назначении наказания / А. Ю. Буланов.— М. : Камерон, 2005.— 272 с.
 11. *Вакалюк Е. С.* Ответственность за убийство матерью новорожденного ребенка по уголовному законодательству стран дальнего зарубежья / Е. С. Вакалюк // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.— 2012.— № 9.— С. 203–207.
 12. *Вирок* по справі № 0517/1719/2012 від 10 серпня 2012 року Єнакіївського міського суду Донецької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32322071>.
 13. *Вирок* по справі № 244/22/13-к від 15 березня 2013 року Сніжнянського міського суду Донецької області / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29940470>.
 14. *Вирок* по справі № 419/3240/12 від 10 травня 2012 року Червоногвардійського районного суду м. Дніпропетровська / Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24541277>.
 15. *Волженкин Б. В.* Модельный Уголовный кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств / Б. В. Волженкин // Государство и право.— 1996.— № 5.— С. 67–75.
 16. *Вольдимарова Н. Г.* Уголовная ответственность за убийство при превышении пределов необходимой обороны : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / Н. Г. Вольдимарова.— М., 2003.— 27 с.
 17. *Вольфсласт Г.* Эвтаназия с позиций науки и судебной практики ФРГ. Сравнение с другими европейскими странами / Г. Вольфсласт // Современное медицинское право в России и за рубежом : Сб. науч. тр. / Отв. ред. : О. Л. Дубовик, Ю. С. Пивоваров.— М. : ИНИОН, 2003.— 472 с.— С. 390–395.

18. *Ворона В. А.* Право на еутаназію як складова права людини на життя / В. А. Ворона // *Право України.*— 2010.— № 5.— С. 199–205.
19. *Гришук В. К.* Еутаназія : кримінально-правові проблеми / В. К. Гришук // *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 13–14 лютого 2003 року) / гол. ред. колег. П. М. Рабінович.*— Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003.— 563 с.— С. 387–390.
20. *Гришук В. К.* Еутаназія : суспільна та кримінально-правова оцінка / В. К. Гришук // *Право України.*— 2010.— № 9.— С. 110–119. ; *Довбуш О.* Право на гідну смерть / О. Довбуш // *Право України.*— 2002.— № 10.— С. 122–125.
21. *Грубова Е. И.* Проблемы ответственности за убийство матерью новорожденного ребенка в российском и зарубежном уголовном законодательстве : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Е. И. Грубова.— Москва, 2009.— 27 с.
22. *Декларація про еутаназію, прийнята Святою конгрегацією з Доктрини віри 5 травня 1980 року.*— [Електронний ресурс].— Режим доступу : http://www.newadvent.org/library/docs_df80eu.htm.
23. *Дмитриев Ю. А.* Право человека в Российской Федерации на осуществление эвтаназии / Ю. А. Дмитриев, Е. В. Шленева // *Государство и право.*— 2000.— № 11.— С. 52–59.
24. *Домбровська О.* Щодо правових аспектів легалізації еутаназії / О. Домбровська // *Право України.*— 2008.— № 10.— С. 19–24.
25. *Драгоненко А. О.* Співучасть у вчиненні вбивства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / А. О. Драгоненко.— Харків, 2011.— 19 с.
26. *Дубинин Н. П.* Генетика, поведение, ответственность : О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения / Н. П. Дубинин, И. И. Карпец, В. Н. Кудрявцев.— [2-е изд., перераб. и доп.] — М. : Политиздат, 1989.— 351 с.
27. *Жалинский А. Э.* Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский.— М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.— 560 с.
28. *Зейгарник Б. В.* Патопсихология / Б. В. Зейгарник.— [3-е изд., перераб. и доп.]— Москва : Юрайт, 2012.— 367 с.

29. *Зильбер А. П.* Этюды медицинского права и этики / А. П. Зильбер.— М., 2008.— 848 с.
30. *Иванюшкин А. Я.* Профессиональная этика в медицине : (Философские очерки) / А. Я. Иванюшкин.— М. : Медицина, 1990.— 220 с.
31. *Кабурнеев Э. В.* Ответственность за убийство при превышении пределов необходимой обороны : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кабурнеев Эдуард Валерьевич.— М., 2002.— 157 с.
32. *Капинус О. С.* Необходимая оборона и крайняя необходимость по уголовному законодательству зарубежных стран / О. С. Капинус // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации.— 2008.— № 3–5.— С. 40–44.
33. *Карпец И. И.* Уголовное право и этика / И. И. Карпец.— М. : Юрид. лит., 1985.— 256 с.
34. *Кассихина Н. М.* Проблемы эвтаназии / Н. М. Кассихина // Актуальные проблемы правового регулирования медицинской деятельности : Материалы 2-й Всероссийской научно-практической конференции (г. Москва, 26 марта 2004 года) / под общ. ред. С. Г. Стеценко.— М. : Юрист, 2004.— 376 с.— С. 182–183.
35. *Кемп Кеннет В.* Эйтаназія / Кеннет В. Кемп [Перевод Ю. Кузнецовой] // Медицина [Электронный ресурс].— Режим доступа : <http://www.creationism.org/crimea/text/44.htm>.
36. *Кліванська А.* Право на еутаназію крізь призму практики Європейського суду з прав людини / Кліванська А. // Юридичний вісник України.— 2013.— № 28 (13–19 липня).— С. 14–15.
37. *Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь* / [Н. Ф. Ахраменка, Н. А. Бабий, А. В. Барков и др.] ; Под общ. ред. А. В. Баркова.— Мн. : Тесей, 2003.— 1200 с.
38. *Коновалова В. О.* Юридична психологія : Підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько.— [2-ге вид., перероб. і доп.] — Х. : Право, 2008.— 240 с.
39. *Костицкий М. В.* Судебно-психологическая экспертиза / М. В. Костицкий.— Львов : Вища шк., 1987.— 141 с.
40. *Котюк І. І.* Правові та морально-етичні аспекти евтаназії та її альтернатив / І. І. Котюк, А. В. Мусієнко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.— 2002.— № 2.— С. 121–124.
41. *Кримінальне право України : Загальна частина : підручник* / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; За ред.

- В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-е вид., перероб. і допов.]. — Х. : Право, 2010. — 456 с.
42. *Кримінальне право України : Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-те вид., переробл. і допов.]. — Х. : Право, 2010. — 608 с.*
43. *Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / [О. М. Алієва, А. П. Бабий, Л. К. Гаврильченко, Т. О. Гончар, І. С. Доброход та ін.] ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. — [7-е вид., перероб. і допов.]. — Х. : Одиссей, 2011. — 824 с.*
44. *Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. — Х. : Право, 2012. — 392 с.*
45. *Кругликов Л. Л. Преступления против личности / Л. Л. Кругликов. — Ярославль : ЯрГУ, 1998. — 76 с.*
46. *Крылова Н. Е. Уголовное право современных зарубежных стран : Англии, США, Франции, Германии : Учебное пособие / Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова. — М. : Зерцало, 1997. — 188 с.*
47. *Крылова Н. Е. Уголовно-правовая оценка эвтаназии / Н. Е. Крылова // Современное право. — 2007. — № 1. — С. 75–80.*
48. *Курс уголовного права : В 5-ти т. / [Борзенков Г. Н., Зубкова В. И., Кузнецова Н. Ф. и др.] ; Под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. — М. : Зерцало, 1999–2002. — Т. 3 : Особенная часть. — 2002. — 468 с.*
49. *Курс уголовного права : В 5-ти т. / [Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С., Крылова Н. Е. и др.] ; Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. — М. : Зерцало, 2002. — Т. 1 : Общая часть. Учение о преступлении. — 2002. — 611 с.*
50. *Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии : Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Психология» / А. Н. Леонтьев. — Москва : Смысл, 2000. — 509 с.*
51. *Марчак В. Я. Емоційні стани і процеси як підстава обмеженої осудності / В. Я. Марчак // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : Науково-практичний журнал. — 2009. — № 21. — С. 231–240.*
52. *Милюков С. Ф. Модернизация института задержания преступника : возможности использования зарубежного опыта / С. Ф. Милюков // Правовые реформы в современной России : значение, результаты, перспективы : Материалы научно-практической конференции, посвященной 50-летию юбилею юридического*

- факультета Воронежского государственного университета (Воронеж, 20–21 ноября 2008 года).— Вып. 5.— ч. 5 : Уголовное право, уголовный процесс и криминалистика / [отв. ред. : Ю. Н. Стариков].— Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2009.— С. 136–144.
53. *Милюков С. Ф.* Новейшие подходы к изучению проблем правовой регламентации обстоятельств, исключающих преступность деяния / С. Ф. Милюков, А. В. Никуленко // Российский криминологический взгляд.— 2008.— № 3.— С. 310–319.
54. *Модельный Уголовный кодекс : Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств : Принят на седьмом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств : Постановление от 17 февраля 1996 г. № 7–5 / Федеральный образовательный портал «Юридическая Россия» [Электронный ресурс] // Режим доступа к журн. : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241285>.*
55. *Молчанов Д. М.* Соучастие в преступлении со смягчающими обстоятельствами : вопросы квалификации / Д. М. Молчанов // Системность в уголовном праве : материалы II Рос. Конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая–1 июня 2007 г. / редкол. : В. С. Комиссаров (отв. ред.) [и др.].— М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007.— С. 277–279.
56. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.— [7-ме вид., переробл. та доповн.].— К. : Юридична думка, 2010.— 1288 с.*
57. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Бойко А. М., Брич Л. П., Гришук В. К. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.— [3-тє вид., переробл. та доповн.].— К. : Атіка, 2005.— 1064 с.*
58. *Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ // Відомості Верховної Ради України.— 1993.— № 4.— ст. 19.*
59. *Остапенко Л. А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Л. А. Остапенко.— Київ, 2003.— 17 с.

60. *Петрова С. Е.* Некоторые вопросы квалификации убийства матерью новорожденного ребенка (ст. 106 УК РФ) в аспекте системности уголовного права / С. Е. Петрова // Системность в уголовном праве : материалы II Рос. Конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая-1 июня 2007 г. / редкол. : В. С. Комиссаров (отв. ред.) [и др.].— М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007.— С. 313–317.
61. *Платонов К. К.* Краткий словарь системы психологических понятий : Учеб. пособие / К. К. Платонов.— М. : Высш. школа, 1981.— 175 с.
62. *Побегайло Э. Ф.* Борьба с тяжкими насильственными преступлениями и роль органов внутренних дел в ее осуществлении : криминологический и уголовно-правовой аспекты : Дисс. ... доктора юрид. наук в форме научного доклада, выполняющего также функции автореферата : 12.00.08 / Побегайло Эдуард Филиппович.— М., 1988.— 40 с.
63. *Познышев С. В.* Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права / С. В. Познышев.— [2-е изд., испр. и доп.].— М. : Изд. А. А. Карцева, 1912.— 653 с.
64. *Полный курс уголовного права* : В 5 томах / [под ред. А. И. Коробеева].— М. : Юридический центр Пресс, 2008.— Том 2 : Преступления против личности / [Горелик А. С., Иванов Н. Г., Князев С. Д. и др.] ; под ред. А. И. Коробеева.— 2008.— 680 с.
65. *Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
66. *Проект Кримінального кодексу України* (підготовлений авторським колективом, на чолі з заслуженим юристом України, доктором юридичних наук, професором В. М. Смітєнком, за завданням Комісії (тепер Комітету) Верховної Ради України з питань правопорядку і законності та внесений народним депутатом О. Б. Матковським на розгляд Верховної Ради в першому читанні) // «Іменем закону».— 16 травня 1997 року.— № 20.— С. 1–16.
67. *Психология для юристов* : Учебник / [И. И. Аминов, И. Ф. Колонтаевская, И. Б. Лебедев и др.].— М. : Омега-Л, 2005.— 552 с., с. 147 ; Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов.— М. : Юрист, 1999.— 488 с.

68. *Рёрихт А. А.* Эвтаназия в медицинском и уголовном праве Польши (Реферативный обзор) / А. А. Рёрихт // Современное медицинское право в России и за рубежом : Сб. науч. тр. / Отв. ред. : О. Л. Дубовик, Ю. С. Пивоваров. — М. : ИНИОН, 2003. — 472 с. — С. 396–402.
69. *Рожнов А.* Применение норм о преступлениях против жизни и здоровья / А. Рожнов, М. Князьков // Российская юстиция. — 1998. — № 11. — С. 45.
70. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб : Издательство «Питер», 2012. — 705 с.
71. *Соловйов А. В.* Право людини на життя : цивільно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / А. В. Соловйов. — Л., 2004. — 17 с.
72. *Сонник Г. Т.* Психіатрія : Підручник / Г. Т. Сонник, О. К. Напреенко, А. М. Скрипніков. — К. : Здоров'я, 2003. — 443 с.
73. *Старко О. Л.* Умисне вбивство матер'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. Л. Старко. — К., 2007. — 20 с.
74. *Судо Ж.* Эвтаназия / Ж. Судо // Крымский клуб биоэтики и экологии [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://bioeticsclub.narod.ru/russian/bioetics/read/js_euphtanasia.htm.
75. *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. Лекции : в 2-х т. / Таганцев Н. С. ; [сост. и отв. ред. : Н. И. Загородников]. — М. : Наука, 1994. — Т. 1 : Часть общая. — 1994. — 380 с.
76. *Триньова Я. О.* Кримінально-правова природа та ознаки позбавлення життя людини на її прохання / Я. О. Триньова // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2010 року). — Том 1 : Кримінальне, кримінально-виконавче право та кримінологія / [упоряд. Ю. О. Гурджі, А. М. Притула]. — Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2010. — 392 с. — С. 305–307.
77. *Трясоумов М. А.* Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с убийствами матерью новорожденного ребенка (ст. 106 УК РФ). Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Трясоумов Михаил Александрович. — Екатеринбург, 2000. — 218 с.

78. У Німеччині дозволили евтаназію [Електронний ресурс] / LB.ua // Режим доступу до журн. : http://ukr.lb.ua/news/2015/11/06/320348_nimechchini_dozvolili_evtanaziyu.html.
79. Уголовное законодательство Норвегии / [Науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голика ; Пер. с норвежского А. В. Жмени].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 375 с.
80. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть : Учебное пособие / [Голованова Н. А., Еремин В. Н., Игнатова М. А. и др.] ; Под ред. И. Д. Козочкина.— М. : Издательский дом «Камерон», 2004.— 528 с.
81. Уголовное право России : Особенная часть в двух полутамах / [Борзенков Г. Н., Кузнецова Н. Ф., Крылова Н. Е. и др.] ; под ред. Г. Н. Борзенкова и В. С. Комиссарова.— М. : Зерцало-М, 2005.— Первый полумтом.— 2005.— 456 с.
82. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / [Волкова Т. Н., Грачева Ю. В., Ермакова Л. Д. и др.] ; под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, А. И. Рарога, А. И. Чучаева.— [Изд. доп.] — М. : Инфра-М : Контракт, 2005.— 735 с.
83. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. : С мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии представления Мин. Юстиции в Государственном Совете и журналов — особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета.— С.-Петербург : Издание Н. С. Таганцева, 1904.— 1124 с.
84. Уголовный (Пенитенциарный) кодекс Эстонской Республики // Правовые акты Эстонии.- 2005.— № 17.— С. 1103—1220.
85. Уголовный кодекс Австрии / [Науч. ред., вступ. ст. С. В. Милюкова ; предисл. Эрнста Ойгена Фабрици ; пер. с нем. Л. С. Вихровой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 550 с.
86. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Утвержден Законом Азербайджанской республики от 30 декабря 1999 г. Вступил в силу с 1 сентября 2001 г. : Перевод с азербайджанского / [науч. ред. : И. М. Рагимов (Предисл.) ; Пер. : Б. Э. Аббасов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 313 с.
87. Уголовный кодекс Албании, принят 29 апреля 1991 года [Електронний ресурс] / Уголовные кодексы мира // Режим доступу до журн. : <http://ugolovnykodeks.ru/2011/11/ugolovnyj-kodeks-albanii/22/>.
88. Уголовный кодекс Бельгии / [Науч. ред., предисл. Н. И. Мацнева ; пер. с фр. Г. И. Мачковского].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 559 с.

89. *Уголовный кодекс* Голландии. Перевод с английского / [Науч. ред. : Б. В. Волженкин ; Пер. : И. В. Миронова].— [2-е изд.] — С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 510 с.
90. *Уголовный кодекс* Грузии / [науч. редактирование З. К. Бигвава. Вступительная статья к. ю. н. доц. В. Ю. Михайлова. Обзорная статья д. ю. н. проф. О. Гамкрелидзе. Перевод с грузинского И. Мериджанашвили].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 409 с.
91. *Уголовный кодекс* Дании / [Науч. ред. С. С. Беляев ; Пер. с дат. С. С. Беляева и А. Н. Рычевой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 228 с.
92. *Уголовный кодекс* Испании / [Под ред. и с предисловием Н. Ф. Кузнецовой и Ф. М. Решетникова].— М. : ИКД «Зерцало-М», 1998.— 218 с.
93. *Уголовный кодекс* Кыргызской Республики : Принят законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 18 сентября 1997 г. / [авт. предисл. А. П. Стуканова, П. Ю. Константинова].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 350 с.
94. *Уголовный кодекс* Латвийской Республики. Принят 8 июля 1998 г. Введен в действие с 1 апреля 1999 г. С изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г. : Перевод с латышского / [Науч. ред. : А. И. Лукашов (Пер.), Э. А. Саркисова].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 313 с.
95. *Уголовный кодекс* Литовской Республики / [Науч. ред. В. Павилониса ; предисл. Н. И. Манцева ; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамовичюса, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанскене].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 468 с.
96. *Уголовный кодекс* Республики Армения. Принят Законом Республики Армения от 18 апреля 2003 года. Введен в действие 1 августа 2003 года : Перевод с армянского / [науч. ред. : Е. Р. Азарян, Н. И. Мацнев ; Пер. : Р. З. Авакян].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 450 с.
97. *Уголовный кодекс* Республики Болгария / [Науч. ред. А. И. Лукашова ; Пер. с болг. Д. В. Милушева и др. ; Вступ. ст. Й. И. Айдарова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 296 с.
98. *Уголовный кодекс* Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 с изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г. / [предисл. : И. И. Рогов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 466 с.
99. *Уголовный кодекс* Республики Молдова. Принят Парламентом Республики Молдова 18 апреля 2002 года, введен в действие

- 21 июня 2002 года. С изменениями и дополнениями на 19 декабря 2002 года / [Вступ. ст. : А. И. Лукашов].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 408 с.
100. *Уголовный кодекс Республики Польша* / Науч. ред. А. Н. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. статья Э. А. Саркисовой ; пер. с польского Д. А. Барилевич].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 234 с.
101. *Уголовный кодекс Республики Сан-Марино* / [науч. ред., вступ. ст. С. В. Максимова ; пер. с итал. В. Г. Максимова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 251 с.
102. *Уголовный кодекс Республики Таджикистан* / [предисл. А. В. Федорова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 408 с.
103. *Уголовный кодекс Республики Узбекистан. С изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г.* / Вступ. ст. : Гулямов З. Х., Рустамбаев М. Х., Якубов А. С.— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 338 с.
104. *Уголовный кодекс Российской Федерации. Принят Государственной Думой Российской Федерации 24 мая 1996 г.* //Собрание законов Российской Федерации.— 1996.— № 25.— Ст. 2954.
105. *Уголовный кодекс Украины* : Научно-практический комментарий / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Андрусив Г. В. и др.] ; отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И.— К. : Правові джерела, 1998.— 1088 с.
106. *Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г.* (с измен. и дополнениями по 1-ое июня 1924 года и с алфав. указателем) : [6-е офиц. издание].— Х. : Юридическое Издательство Наркомюста УССР, 1924.— 104 с.
107. *Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии* / [науч. ред., вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. -Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 522 с.
108. *Уголовный кодекс Франции* / [Науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; предисл., пер. с фр. Н. Е. Крыловой].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 648 с.
109. *Уголовный кодекс Швейцарии* / [Вступ. ст. Ю. Н. Волкова ; науч. ред., предисл., пер. с нем. А. В. Серебренниковой].— [2-е изд.].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 348 с.
110. *Уголовный кодекс Швеции. По состоянию на 1 мая 1999 года* / [Науч. ред. : Н. Ф. Кузнецова ; Ред. пер. : С. С. Беляев (науч. ред.)].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 320 с.

111. *Уголовный кодекс Японии. С изменениями и дополнениями на 1 января 2002 г. : Перевод с японского / [Науч. ред. : А. И. Коробеев ; Пер. : В. Н. Еремин].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2002.— 226 с.*
112. *Улицкий С. Я. Убийство матерью новорожденного ребенка / С. Я. Улицкий // Актуальные проблемы государства и права на рубеже веков. Часть I : Материалы межвуз. науч. конф., посвящ. 40-летию юрид. факультета ДВГУ.— Владивосток, 1998.— С. 344–346.*
113. *Усова И. Психические отклонения, имеющие уголовно-правовое значение / И. Усова // Законность.— 1992.— № 3.— С. 41–43.*
114. *Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [Дубовик О. Л., Жалинская-Рёрихт А. А., Жалинский А. Э. и др.] ; Отв. ред. А. Э. Жалинский.— М. : Изд-во Эксмо, 2005.— 1088 с.*
115. *Французы изменили клятве Гиппократу // Газета.Ru [Электронный ресурс].— Режим доступа : http://www.gazeta.ru/2004/12/01/oa_141215.shtml.*
116. *Хапчаев С. Т. Понятие аффекта в правовой науке / С. Т. Хапчаев // Вестник Челябинского государственного университета.— 2008.— № 8.— С. 17–23.*
117. *Харчук В. Право на еутаназію як особисте право людини / В. Харчук // Юридичний журнал «Юстиніан».— Режим доступу до журн. : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3477>.*
118. *Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України.— 2003.— № 40.— ст. 356.*
119. *Чемеринский К. В. Объективная сторона убийства матерью новорожденного ребенка / К. В. Чемеринский // Современные научные исследования.— 2011.— № 2 (2).— С. 20–32.*
120. *Чорнобровий М. П. Еутаназія : pro et contra (філософсько-правовий підхід) / Чорнобровий М. П., Стефанчук Р. О., Лозінська С. В. // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.— 2004.— № 4.— С. 7–18. [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://www.univ.km.ua/visnyk/693.pdf>.*
121. *Шевченко О. В. Кримінальна відповідальність за вбивство матерію своєї новонародженої дитини автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. В. Шевченко.— Х., 2011.— 20 с.*

122. *Эвтаназия и закон : где и почему ее разрешают* // Тема дня [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://www.temadnya.ru/spravka/30apr2002/1290.html>.
123. *Hohmann O.* Strafrecht. Besonderer Teil II / O. Hohmann, G. M. Sander.— [2 Aufl.].— Munchen : C. H. Beck, 2011.— 341 s.
124. *Szawarski Z.* Samobojstwo : W poszukiwaniu definicji / Z. Szawarski // Etyka.— № 23.— W-wa ; Poznan, 1988.— S.27–62.
125. *Warylewski J.* W sprawie prawnokarnego postrzegania eutanazji / J. Warylewski // Ibid.— 1999.— №. 3.— S.75–78.
126. *Wessels J.* Strafrecht. Besonderer Teil : [in 2 Bd.] / J. Wessels, M. Hettinger.— [22 Aufl.].— Heidelberg : C. F. Muller, 1999.— B. 1. Straftaten gegen Personlichkeits und Gemeinschaftswerte.— 1999.— 317 s.

Розділ 5. ВІДМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ВІД ІНШИХ ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

5.1. «СПЕЦІАЛЬНІ» ВБИВСТВА ТА ІНШІ ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПОСЯГАННЯМ НА ЖИТТЯ

У сучасному кримінальному законі законодавець приділив багато уваги питанню охорони життя від злочинних посягань. Як вже зазначалося, у частині першій статті 115 КК України міститься загальна норма, що встановлює кримінальну відповідальність за основний склад умисного вбивства — воно визначено як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Однак, законодавець передбачив багато спеціальних норм (тобто таких, що містять всі ознаки загальної норми, але, крім того, мають й свої специфічні риси), в яких злочинним наслідком є заподіяння смерті іншій людині. Принаймні, у шістдесяті семи складах злочинів з різних розділів Особливої частини Кримінального кодексу України прямо чи опосередковано вказано на настання смерті потерпілого як наслідок злочинного діяння [10].

У кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї такі складі теж представлені досить широко. Так, у Кримінальному кодексу ФРН нараховується тридцять чотири складі злочинів, де прямо вказується на злочинний наслідок у виді смерті потерпілого [29]. У Кримінальному кодексі Франції таких складів злочинів — двадцять сім [30]. У Кримінальному кодексі Голландії дуже широко представлені складі злочинів, в яких жертва помирає в результаті конкретного насильницького або небезпечного злочину, наприклад, частина третя статті 282 Кримінального кодексу Голландії (незаконне позбавлення волі, що призвело до смерті), частина друга статті 282 а Кримінального кодексу Голландії (взяття заручника,

що призвело до смерті), частина третя статті 300 Кримінального кодексу Голландії (фізичне насильство, що призвело до смерті), частина друга статті 302 Кримінального кодексу Голландії (фізичне насильство при обтяжуючих обставинах, що призвело до смерті), стаття 312 Кримінального кодексу Голландії (inter alia збройний розбій, що призвів до смерті). Розділ VII Книги Другої Кримінального кодексу Голландії (стаття 507 et seq.) містить багато злочинів цього типу [22].

Питання відмежування вбивства від інших видів так званих «спеціальних» вбивств, відмежування таких спеціальних вбивств між собою доволі часто були об'єктом дослідження для вчених, які вивчали різні аспекти злочинних посягань на життя людини [1, с. 6–49; 2, с. 372–399; 4; 5, с. 106–121; 14, с. 46–47; 18, с. 7; 32].

Певну систему розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини відтворила у своїй монографії «Теорія розмежування складів злочинів» дослідник Л. П. Брич [3, с. 554–590]. Так, вчена переконана, що найважливішим критерієм, за яким класифікують злочини проти життя (вбивства), передбачені в розділі II Особливої частини, є форма вини. Роль форми вини в розмежуванні складів злочинів, у яких єдиним, основним чи додатковим безпосереднім об'єктом є життя людини, неоднакова стосовно різних складів злочинів. Для складів злочинів з однаковою формою вини вона є спільною ознакою. Водночас форма вини є розмежувальною ознакою між умисними і необережними злочинами, що заподіюють смерть людини [4, с. 182].

Злочини, передбачені статтями інших розділів Особливої частини, суб'єктивна сторона яких характеризується умисним відношенням винного до наслідків у вигляді смерті, які виступають ознакою основного чи кваліфікованого складу злочину перелічені у частині п'ятій пункту 17 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», як такі, що охоплюються поняттям «раніше вчинене умисне вбивство», в тому числі вбивства, відповідальність за які передбачена іншими статтями КК України (статті 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ст. 443 КК України 2001 р.) [19]. Ці норми про умисні склади злочинів, де життя особи є основним або єдиним додатковим безпосереднім об'єктом, співвідносяться із загальною нормою про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України), як спеціальні. В цьому випадку конкуренція

є повною. Це норми про склади злочинів, що передбачені статтями: 112, ч. 2 ст. 115, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, 443 КК України та група норм про злочини, які прийнято називати умисними вбивствами з пом'якшуючими ознаками, що передбачені статтями: 116, 117, 118 КК України [4, с. 183].

Дослідник Л. П. Брич наголошує, що суб'єктивна сторона злочинів, передбачених усіма іншими статтями, як розділу II, так і інших розділів Особливої частини, до наслідків у вигляді смерті, що виступають ознакою основного чи кваліфікованого складу злочину, характеризується лише необережною формою вини. Також вчена вважає, що окремо потрібно розглянути особливості співвідношення названих складів злочинів, де життя особи є єдиним додатковим безпосереднім об'єктом, із кваліфікованим складом умисного вбивства (ч. 2 ст. 115 КК України). Конкуренція норм про ці склади злочинів, як загальної і спеціальної є частковою. З боку складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 115 КК України, вона може мати місце лише в частині окремих кваліфікуючих ознак [4, с. 183–184].

В цілому погоджуючись з позицією Л. П. Брич, вважаємо, що в кримінальних кодексах країн колишнього СРСР, так само як і у Кримінальному кодексі України умовну систему посягань на життя можна представити наступним чином — відносно основного складу так званого простого вбивства спеціальними виступають, поперше, кваліфіковані та привілейовані види вбивств, тобто вчинені при обтяжуючих чи пом'якшуючих обставинах, по-друге, необережне вбивство та інші суспільно небезпечні діяння, наслідком яких, серед іншого, є необережне заподіяння смерті потерпілому (як правило, це пов'язано з порушенням певних правил або приписів), по-третє, це умисні посягання на життя спеціального суб'єкта, діяльність якого визначається чіткими рамками державних, службових та інших повноважень (державна, громадська діяльність, службові обов'язки, обов'язки з військової служби, діяльність щодо охорони громадського порядку, здійснення правосуддя, пов'язана з нааданням правової допомоги тощо), такі посягання у науковому середовищі часто називають спеціальними вбивствами [6]. Окрему групу, на нашу думку, складають злочини так званої міжнародної юрисдикції, передбачені розділом XX Особливої частини Кримінального кодексу України і більшістю кримінальних законів країн романо-германської правової сім'ї. Це ведення агресивної війни, порушення законів і звичаїв війни, поєднане з умисним вбивством, застосування зброї масового знищення, що спричинило загибель людей, геноцид.

Щодо першої групи, то вона була детально описана у попередніх розділах, і в питаннях їхньої кваліфікації у законодавстві країн романо-германської правової сім'ї спостерігається певна однаковість, викликана, насамперед, наявністю у кваліфікованих та привілейованих видів вбивств одного єдиного об'єкта злочину — життя людини.

У другій групі спеціальними відносно загальної норми про вбивство через необережність (ст. 119 КК України) є норми, де у складах закріплених у них злочинів життя особи виступає додатковим об'єктом, єдиним або в альтернативі з іншими особистими благами людини (здоров'ям...). Для цих складів злочинів властивою є однакова (необережна) форма вини, що характеризує суб'єктивне ставлення до всіх альтернативних наслідків. Це має місце, як у тих випадках, коли смерть як обов'язкова ознака складу злочину у диспозиції відповідної статті (частини статті) Особливої частини Кримінального кодексу України названа прямо, наприклад, «загибель людей», «загибель кількох осіб», так і тоді, коли вона охоплюється поняттями «тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки» [4, с. 186]. Така сама ситуація спостерігається і у більшості кримінальних кодексів країн континентальної Європи.

Стосовно третьої групи, де потерпілим виступає особа, наділений державними, службовими та інших повноваженими, то загальною відносно цих спеціальних норм є норма про кваліфікований склад умисного вбивства лише в частині ознаки, закріпленої у пункті 8 частини другої статті 115 КК України, що в більш загальних рисах вказує на правовий та соціальний статус потерпілого: «особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку». У названих спеціальних нормах зміст такої ознаки як потерпілий більш конкретизований порівняно зі змістом відповідної ознаки складу злочину, закріпленого у загальній нормі [4, с. 184]. В таких випадках при кваліфікації кримінальна відповідальність настає згідно зі спеціальною нормою.

Така позиція вітчизняного законодавця не завжди поділяється законодавцем зарубіжним. Так, у статті 221–4 Кримінального кодексу Франції Глави I «Про посягання на життя людини», в диспозиції якої викладені обставини, що обтяжують умисне вбивство, серед інших потерпілих із загальними ознаками, на штатт неповнолітнього або вагітної, перераховані особи, які наділені конкретними спеціальними повноваженнями. За пунктом 4 умисне вбивство (*meurtre*) карається довічним кримінальним ув'язненням, якщо воно вчинене відносно магістрату (поняття «магістрат» об'єднує як суддів,

так і прокурорів), присяжного засідателя (що є членом журі в суді ассізів), адвоката, публічного службовця, представника закону, уповноваженого національної поліції, митниці, пенітенціарної адміністрації або будь-якої іншої особи, що володіє публічною владою, або особи, на яку покладений який-небудь обов'язок щодо публічної служби, при виконанні або у зв'язку з виконанням цих функцій або цих обов'язків, якщо статус потерпілого очевидний або відомий виконавцеві. За пунктом 5 відповідальність передбачена за те саме діяння відносно свідка, потерпілого або цивільного позивача з метою перешкодити повідомленню фактів, подаянню скарги або дачі показань у суді, або у зв'язку з повідомленими ним фактами, поданою скаргою або показаннями, даними в суді [30, с. 172–173].

Так само, Кримінальний кодекс Болгарії у статті 116 поряд з загальною нормою кваліфікованого вбивства «посадової особи, представника громадськості» (ч. 1 ст. 116 Кримінального кодексу Болгарії), в частині третій цієї статті передбачає відповідальність за «вбивство судді, прокурора, слідчого або особи зі складу Міністерства внутрішніх справ при виконанні або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або функцій» [27, с. 94–95].

Тобто, французький та болгарський законодавці, на відміну від українського, не роблять різниці між кваліфікованим вбивством та так званим спеціальним вбивством з потерпілим, що має особливий статус.

Враховуючи те, що в Кримінальному кодексі України поряд з пунктом 8 частини другої статті 115 існують і норми, що встановлюють відповідальність за посягання на життя, передбачені статтями 112, 348, 379, 400, 443 КК України, а санкції всіх цих норм є тотожними, така різниця в підходах законодавців різних країн не є принциповою.

На нашу думку, наявність в українському кримінальному законі таких спеціальних норм (статті 112, 348, 379, 400, 443 КК України), дає можливість через об'єкт посягання точніше встановити мотиви та мету злочинного посягання на життя, коли вбивство використовується як спосіб впливу на певні державно-владні відносини та інститути. Крім того, ці норми мають очевидно виражений превентивний характер. Тому їхня присутність у вітчизняному кримінальному кодексі є рисою більш обґрунтованою, у порівнянні з законодавством країн континентальної Європи.

Як вже зазначалося, з міжнародно-правової точки зору вбивство може відноситися до різних видів злочинної діяльності, таких

як геноцид, злочин під час війни, злочин проти осіб, які користуються міжнародним захистом. Крім того, міжнародні договори використовують різні формулювання щодо даного діяння: «віроломне вбивство», «зрадницьке вбивство», «вбивство в будь-якій формі» [13, с. 338].

У рамках міжнародно-правового поняття злочинів проти людства можна виділити два склади, що передбачають встановлення відповідальності за вбивство: вбивство як спосіб вчинення геноциду (ст. 442 КК України, ст. 103 Кримінального кодексу Азербайджану, ст. 127 Кримінального кодексу Білорусі, ст. 416 Кримінального кодексу Болгарії, ст. 393 Кримінального кодексу Вірменії, ст. 611 Кримінального кодексу Естонії, ст. 160 Кримінального кодексу Казахстану, ст. 99 Кримінального кодексу Литви, ст. 135 Кримінального кодексу Молдови, ч. 2 ст. 357 Кримінального кодексу Російської Федерації, ст. 398 Кримінального кодексу Таджикистану, ст. 153 Кримінального кодексу Узбекистану, ст. 211–1 Кримінального кодексу Франції, § 220 а Кримінального кодексу ФРН, ст. 264 Кримінального кодексу Швейцарії) та вбивство при порушенні законів і звичаїв війни (ч. 2 ст. 438 КК України, ст. 135 Кримінального кодексу Білорусі, ст.ст. 410–412 Кримінального кодексу Болгарії, ч. 1 ст. 159 Кримінального кодексу Казахстану, ч. 1 ст. 143 Кримінального кодексу Молдови, ст. 152 Кримінального кодексу Узбекистану).

Відмежування між загальною нормою вбивства та його варіантом у розумінні злочину проти людства розглянемо на прикладі геноциду. Геноцид визначається статтею 442 КК України як «діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу». Така дефініція майже дослівно відтворює міжнародне визначення геноциду [9], однак у Конвенції йдеться про серйозні тілесні ушкодження, а у Кримінальному кодексі України — лише про тяжкі, що дещо звужує сферу застосування норми. Також у національному кримінальному законодавстві дається більш конкретне та вузьке визначення підбурювання до геноциду, а саме: публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів із закликанням до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів.

Законодавці деяких країн романо-германської правової сім'ї, які встановили в національному законодавстві відповідальність за геноцид, обрали шлях розширеного, порівняно з Конвенцією, його тлумачення. Так, згідно зі статтею 71 Кримінального кодексу Латвії, геноцид утворюють умисні дії, спрямовані на повне чи часткове знищення не лише перерахованих у статті II Конвенції груп, а і соціальних груп і груп людей певних спільних переконань [25, с. 113–114].

Кримінальний кодекс Польщі не містить терміна «геноцид», але у статті 118 передбачено кримінальну відповідальність за дії, які спрямовані на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової, політичної, релігійної групи або групи з певним світоглядом, вчинення вбивства або спричинення тяжкої шкоди здоров'ю особі, яка належить до такої групи, та дії, внаслідок яких створюється для осіб, які належать до такої національної групи, умов життя, які загрожують їй біологічним знищенням, застосування засобів, які можуть обмежувати народжуваність в межах групи, або примусове відбирання дітей у осіб, які належать до неї, а також за готування до зазначених раніше дій [28, с. 109].

На думку вчених, віднесення до безпосереднього об'єкта геноциду груп людей певних спільних переконань або груп з певним світоглядом, як зробив польський законодавець, не виправдано. Адже переконання людини та її світогляд — поняття дуже абстрактні, і на момент вчинення злочину їх досить важко встановити [20, с. 137].

У статті 211–1 Кримінального кодексу Франції проголошується, що геноцидом є дії, які здійснюються з метою виконання узгодженого плану, направленою на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи, або групи, визначеної на основі будь-якого іншого критерію, по вчиненню або примушуванню до вчинення щодо даної групи одного з наступних діянь: умисне посягання на життя, тяжке посягання на фізичну або психічну недоторканність, створення таких умов існування, які спричиняють повне або часткове знищення групи, міри, направлені на зменшення народжуваності, насильницьке переміщення дітей [30, с. 165].

У статті 127 «Геноцид» Кримінального кодексу Білорусі, злочин утворюють «дії, які вчиняються з метою планомірного знищення повністю або частково» не лише вказаних у статті II Конвенції груп, але і груп, визначених на основі будь-якого іншого критерію [8, с. 460].

Тут треба відмітити, що стаття 2 Загальної декларації прав людини проголошує, що кожній людині надаються всі права і свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану [7]. Але виходить, що Конвенція визнає рівними лише тих потерпілих від геноциду, які наділені національними, етнічними, расовими чи релігійними ознаками. Тому, слушною є позиція вчених про необхідність доповнити об'єкт геноциду політичними та соціальними групами [20, с. 139].

Наведене дає підстави стверджувати, що склади геноциду та вбивства при кваліфікуючих обставинах за вітчизняним кримінальним законом досить близькі. Дійсно, за певних умов вчинення вбивства двох або більш осіб може послужити початком і згодом перерости в акт геноциду [17, С 52].

Професор А. В. Наумов вважає, що у випадку з геноцидом безпосереднім об'єктом злочину є життя та здоров'я національної групи [16, с. 51]. Однак без урахування суб'єктивної сторони злочину такий підхід не вирішує проблему кваліфікації. Багато чого залежить від розуміння обсягу терміна «геноцид». Так, формально склад геноциду не пов'язаний із числом жертв злочину. Тому можна допустити, що навіть заподіяння смерті одній особі може бути достатнім для наявності в діях злочинця цього складу. Але довести в такому випадку факт вчинення геноциду практично неможливо. Необхідно виходити із численних, можливо масових актів заподіяння смерті, адже злочин геноциду може бути вчинений тільки із прямим умислом і умисел повинен бути спрямований на знищення певної групи людей. Тобто, перша умова кваліфікації — вбивство двох або більш осіб розглядається як спосіб вчинення геноциду, тільки якщо в наявності дискримінаційна складова, інакше це не геноцид.

Відмежування між геноцидом та вбивством з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості відбувається за спрямованістю умислу. Прийнята судовою практикою Міжнародного трибуналу по Руанді концепція заснована на тому, що «геноцид відрізняється від інших злочинів наявністю *dolus specialis* — спеціального умислу. Останній розуміється як конкретний умисел, наявність якого є невід'ємним елементом складу злочину та припускає, що злочинець свідомо намагався добитися такого результату... У випадку з геноцидом умисел конкретизований «у намірі знищити, повністю або частково, національну, релігійну, расову або етнічну групу як таку» [34].

Таким чином, проведення відмежування між геноцидом і вбивством припускає, по-перше, визначення прямого умислу та встановлення дискримінаційної складової. По-друге, з метою відмежування геноциду від вбивств з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості встановлюється наявність спеціального умислу на знищення певної групи цілком або частково. Практично це самий складний момент, здатний перенести статтю «геноцид» у розряд фактично непридатних. Таким чином, розділити вбивство та геноцид можна тільки за умислом, проявом якого є масовість вчинення дій, тобто наявність певного стійкого контексту, у рамках якого відбуваються вбивства.

У зв'язку з розглянутими обставинами актуальною в міжнародному праві є концепція введення нового самостійного складу міжнародного злочину, іменованого «демоцид» (democide), вбивство «будь-якої особи або народу, вчинюване урядом». Демоцид — загальне поняття, що позначає вбивство будь-якої людини (людей) урядом, включаючи геноцид, політицид (вбивство з політичних причин) і масові вбивства [33, Р. 24]. Був розроблений відповідний проєкт правової норми, у диспозиції якої зберігалася ознака спеціального суб'єкта — умовно, «уряди», а також послідовно перераховані способи вчинення злочину, у тому числі використання непосильних робіт, депортації, медичні експерименти та ще близько десяти пунктів, що визначають різні способи заподіяння смерті. Очевидно, що така конструкція, типова для міжнародного права, неприйнятна для вітчизняного кримінального законодавства, де кожному зі способів вчинення єдиного за міжнародним правом злочину найчастіше відповідає самостійний склад.

5.2. САНКЦІЇ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ: ОБУМОВЛЕНІСТЬ, СТРУКТУРА, ВИДИ

Звісно, що серед усіх існуючих злочинів злочини проти життя, безумовно, є найбільш тяжкими та суспільно небезпечними, і зрозуміло, що законодавці всіх країн романо-германської правової сім'ї встановили за вчинення цих діянь максимально суворі санкції серед тих, які передбачені кримінальним законодавством, що і дає можливість відмежувати злочини проти життя від інших кримінально-карних діянь. Однак, слід зазначити, що у діючому Кримінальному кодексі України серед санкцій за вчинення умисного вбивства та вбивства через необережність є певні протиріччя, які викликають

різної судової практики та створюють можливість різних зловживань із боку правозастосовних органів, що вимагає певного компаративістичного аналізу санкцій за діяння, пов'язані з заподіянням смерті людини в законодавстві країн континентальної Європи.

Традиційно вченими у кримінальному законодавстві виділялися чотири види санкцій: абсолютно визначені, відносно визначені, альтернативні та відсилочні [11, с. 80].

Абсолютно визначені санкції встановлювали єдину міру покарання, вказуючи при цьому її вид і точний розмір покарання. У чинному вітчизняному кримінальному законодавстві абсолютно визначених санкцій немає. Однак, в одному з сучасних академічних підручників з кримінального права вказується, що: «абсолютно визначеними є смертна кара, довічне позбавлення волі та позбавлення спеціального, військового або військового звання, класного чину та державних нагород. Перераховані покарання не допускають дозування при їхньому призначенні судом» [12, с. 59].

Нечисленними прикладами абсолютно визначених санкцій за вчинення злочину проти життя можуть виступати санкції статей 211 Кримінального кодексу ФРН [29, с. 127], 221–2 Кримінального кодексу Франції [30, с. 170], в яких передбачено одне, безальтернативне, чітко визначене покарання — довічне позбавлення волі. Як вже вказувалося, український кримінальний закон не містить абсолютно визначених санкцій, що, нашу думку, є правильним, тому що такі санкції не дають можливості суду враховувати особливості злочину, особу злочинця та інші обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання.

Інший різновид санкцій — відносно визначені, можуть встановлюватися з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання (на строк «від» і «до»). У цьому разі в законі передбачено нижчу та вищу межі певного покарання, а суду надається право вибирати конкретну міру покарання в цих межах з урахуванням особливостей кожного злочину та особи злочинця. Такі санкції представлені практично у всіх кримінальних кодексах країн романо-германської правової сім'ї. Це і частина перша статті 115 КК України: «позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років», параграф 76 Кримінального кодексу Австрії: «позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років» [21, с. 131], стаття 115 Кримінального кодексу Болгарії: «позбавлення волі на строк від десяти до двадцяти років» [27, с. 94], стаття 108 Кримінального кодексу Грузії: «позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років» [23, с. 165], частина

перша статті 129 Кримінального кодексу Литви: «позбавлення волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років» [26, с. 242] та інші.

Аналіз відносно визначених санкцій за вчинення умисних вбивств вказує на негативну, з нашої точки зору, тенденцію у визначенні розриву між нижчою і вищою межами покарання, що припускає суддівський розсуд при визначенні міри такого покарання. Іноді цей розрив складає десятиріччя [21, с. 131; 27, с. 94; 26, с. 242]! Своєрідним рекордсменом є польський законодавець, який за вчинення простого вбивства встановив покарання у виді позбавленням волі з розривом у сімнадцять років — «на строк від восьми до двадцяти п'яти років» (пар. 1 ст. 148 Кримінального кодексу Польщі) [28, с. 124–125].

Певна невідповідність присутня і у вітчизняному кримінальному законодавстві. Згідно з чинними санкціями за вбивство, передбачене частиною першою статті 115 КК України можна отримати менше покарання («від семи років») ніж, наприклад, за замах на вбивство журналіста (ст. 348¹ КК України), або захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України) («від восьми років»). На нашу думку, враховуючи найвищу цінність людського життя, нижня межа умисного вбивства, передбаченого частиною першою статті 115 КК України повинна бути встановлена на рівні восьми років, тоді як відповідальність за посягання на життя осіб, передбачених статтями 112, 348, 348¹, 379, 400, 443 КК України повинна починатися з семи років.

Треба сказати, що всередині самих так званих спеціальних вбивств немає єдності щодо визначення нижньої межі покарання за посягання на життя осіб з особливими повноваженнями. Так, у статті 112 КК України «Посягання на життя державного чи громадського діяча» санкція полягає у позбавленні волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічному позбавленні волі з конфіскацією майна або без такої, що повністю відповідає санкції вбивства при обтяжуючих обставинах, зокрема, пункту 8 частини другої статті 115 КК України (умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку). Тобто, для законодавця замах на вбивство державного чи громадського діяча та закінчене умисне вбивство за обставин, що обтяжують відповідальність мають однаковий рівень суспільної небезпеки. Зрозуміло, що така позиція законодавця протирічить не тільки принципам та змісту кримінально-правових відносин, але й здоровому глузду.

Схожа ситуація складається із статтями 348 КК України «Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця» — «карається позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі», 348¹ КК України «Посягання на життя журналіста», 379 КК України «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя», 400 КК України «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги», 443 КК України «Посягання на життя представника іноземної держави» — «караються позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі».

Для виправлення ситуації, як вже вказувалося, пропонуємо нижню межу покарання за переліченими статтями встановити на рівні семи років позбавлення волі.

Існує інший вид щодо відносно визначених санкцій — із вказівкою тільки максимуму покарання «до». У подібних випадках нижча межа покарання визначається мінімально можливим розміром (межею) цього покарання, передбаченим Загальною частиною кримінального закону. У кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї такі санкції цього виду мають, як правило, норми, що передбачають відповідальність за привілейовані та необережні вбивства. Це параграф 80 Кримінального кодексу Австрії: «позбавлення волі на строк до одного року» [21, с. 131], параграф 238 Кримінального кодексу Данії: «позбавлення волі на строк не більше п'яти років» [24, с. 183], статті 119, 120 Кримінального кодексу Латвії: «позбавлення волі на строк до п'яти років» [25, с. 145–146], частина друга статті 221–6 Кримінального кодексу Франції: «тюремне ув'язнення на строк до п'яти років» [30, с. 175], стаття 3 глави 3 частини другої Кримінального кодексу Швеції: «позбавлення волі на строк не більше шести років» [31, с. 36–37] та інші.

Статті 116, 117 КК України передбачають покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, а стаття 119 КК України в частині першій визначає, що винна особа карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. Це, в цілому, відповідає практиці європейських країн. В інших злочинах Розділу II Особливої частини Кримінального кодексу України, наслідком

яких є необережне заподіяння смерті потерпілому, покарання у своїй верхній межі досягає трьох (ч. 2 ст. 137, ч. 2 ст. 139 КК України) або п'яти (ч. 2 ст. 134, ч. 2 ст. 136 КК України) років позбавлення волі, що, в цілому, співвідноситься з санкцією частини першої статті 119 КК України.

Санкції у вигляді позбавлення волі за злочини, ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у виді смерті людини, що настали в результаті порушення певних правил чи приписів найрізноманітніші. Якщо взяти максимальну межу покарання у виді позбавлення волі, то вона коливається в межах восьми (ч. 2 ст. 270, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 286 КК України), десяти (ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 269 КК України) та дванадцяти років (ч. 2 ст. 267 КК України). При цьому, в санкціях, як правило, не виділяється підвищена відповідальність за заподіяння смерті через необережність двом або більш особам, обмежуючись невизначеним терміном «загибель людей». Професор В. О. Навроцький запропонував вітчизняному законодавцю відмовитися від вказівки на наслідки, які полягають у заподіянні смерті одній чи кільком особам в диспозиціях статей Кримінального кодексу України, які передбачені іншими розділами Особливої частини Кримінального кодексу України (крім розділу «Злочини проти життя і здоров'я»), «тоді заподіяння смерті завжди буде кваліфікуватися за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК» [15, с. 47].

Крім того, законодавець не пояснює, як слід розуміти термін «інші тяжкі наслідки», яким позначається відповідна ознака складу злочину, що не має своєю альтернативою загибель людей, то така диспозиція статті Особливої частини не дає підстав вважати, що тяжкими наслідками охоплюється шкода у вигляді смерті людини. В окремих випадках певною підставою для висновку про те, що поняття «смерть людини» входить у обсяг поняття «тяжкі наслідки» є метод порівняння санкцій. Так, санкції частини четвертої статті 152 КК України та частини третьої статті 153 КК України, у яких особливо тяжкі наслідки, як прийнято вважати, охоплюють смерть потерпілої особи, заподіяну через необережність, є явно суворішими за санкцію частини першої статті 119 КК України — норми про основний склад вбивства через необережність. Те саме можна сказати й щодо санкції частини другої статті 147 КК України і змісту такої кваліфікуючої ознаки цього складу злочину, як «тяжкі наслідки» [4, с. 181].

У всіх інших випадках кримінальні покарання розташовані в альтернативних санкціях. Так, частина друга статті 115 КК України

передбачає покарання у виді карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому пунктом 6 частини другої статті 115 КК України.

А, наприклад, у частині другій статті 105 Кримінального кодексу Російської Федерації вказано, що передбачене цією нормою суспільно небезпечне діяння карається «позбавленням волі на строк від восьми до двадцяти років з обмеженням волі на строк від одного до двох років, або довічним позбавленням волі, або смертною карою» [12, с. 60].

Або ж Кримінальний кодекс Голландії, де винній особі за вчинення тяжкого вбивства встановлюється покарання у виді «довічного тюремного ув'язнення або тюремного ув'язнення на строк не більше двадцяти років або штрафу п'ятої категорії» (ст. 289 Кримінального кодексу Голландії) [22, с. 384–385].

Останній приклад з голландського кримінального закону наводить на думку про можливість впливу на вбивцю за рахунок законодавчого закріплення норм про відшкодування збитку, заподіяного вбивством. Дійсно, вітчизняна та зарубіжна кримінально-правова теорія і практика дозволяють не вважати чимось абсолютно новим інститут відшкодування шкоди, заподіяного вбивством, або призначення штрафу за цей злочин поряд з іншим покаранням.

Вчені вважають, що при внесенні змін у законодавство можливі два підходи до розглянутої проблеми: вирішити її безпосередньо в Кримінальному кодексі, або ж віднести її до кола питань, врегульованих цивільним законодавством [2, с. 416]. У першому випадку слід в санкціях статей кримінального закону про вбивство при обтяжуючих обставинах і без обтяжуючих обставин поряд з позбавленням волі, смертною карою або іншими покараннями передбачити одночасне відшкодування матеріального збитку та компенсацію моральної шкоди родичам потерпілого, а при їхній відсутності — застосування до винної в вбивстві особи великого штрафу, що має бути стягнутий на користь держави. Відповідно, у Загальній частині кримінального закону необхідно було б передбачити можливість призначення за найбільш тяжкі злочини, у тому числі і за вбивство, двох покарань, наприклад позбавлення волі і штрафу або позбавлення волі і обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду. У випадку прийняття за основу підходу, пов'язаного з цивільним правом варто було б встановити обов'язок винного відшкодувати матеріальний збиток і компенсувати моральну шкоду родичам вбитого. Судовий порядок цих стягнень можна було б зробити альтернативним: як

разом із кримінальною справою в порядку кримінального судочинства, так і за допомогою заявлення самостійного позову за правилами цивільного судочинства [2, с. 417]. Звісно, що внесення відповідних змін до кримінального законодавства представляється перспективнішим, оскільки покарання за вбивство тут концентрується в одній санкції кримінального закону та підкреслює його суворість і безкомпромісність при охороні людського життя.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 5

1. *Борисов В. И.* Преступления против жизни и здоровья : вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. — Х. : Консум, 1995. — 104 с.
2. *Бородин С. В.* Преступления против жизни / С. В. Бородин. — СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. — 467 с.
3. *Брич Л. П.* Теорія розмежування складів злочинів : монографія / Л. П. Брич. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. — 712 с.
4. *Брич Л.* Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична : зб. наук. праць. — 2008. — Вип. 46. — С. 178–192.
5. *Гороховська О. В.* Вбивство через необережність : проблеми кримінальної відповідальності / О. В. Гороховська. — К. : Вид. Паливода А. В., 2007. — 180 с.
6. *Диваева И. Р.* Спорные вопросы толкования некоторых квалифицированных видов убийства в теории уголовного права и судебной практике / И. Р. Диваева, Т. Н. Нуркаева // Проблемы в российском законодательстве. — М. : Медиа-ВАК, 2014. — № 2. — С. 127–129.
7. *Загальна декларація прав людини : Декларація ООН від 10 грудня 1948 р.* / Законодавство України [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. *Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь* / [Н. Ф. Ахраменка, Н. А. Бабий, А. В. Барков и др.] ; Под общ. ред. А. В. Баркова. — Мн. : Тесей, 2003. — 1200 с.
9. *Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : Конвенція ООН від 09 грудня 1948 р.* / Законодавство України [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_155.

10. *Кримінальний кодекс України* : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — ст. 131.
11. *Курс советского уголовного права* : В 5-ти т. / [Н. А. Беляев, Н. С. Лейкина, Н. П. Грабовская и др.] ; Отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1968–1981. — Т. 1 : Часть Общая. — 1968. — 646 с.
12. *Курс уголовного права* : В 5-ти т. / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юрид. фак. ; Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. — М. : Зерцало-М, 2002. — Т. 1 : Общая часть. Учение о преступлении / [Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С., Крылова Н. Е. и др.]. — 2002. — 611 с.
13. *Маляева Е. О.* Международное законодательство об ответственности за преступления против права человека на жизнь / Е. О. Маляева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия : Право. — 2003. — № 2. — С. 338–348.
14. *Марін О. К.* Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм / О. К. Марін. — К. : Атіка. — 2003. — 224 с.
15. *Навроцький В. О.* «Загибель людей» як вид злочинних наслідків : проблеми встановлення змісту та кваліфікації / В. О. Навроцький // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи» (м. Харків, 22–23 квітня 2004 року). — К.-Х. : Юрінком Інтер, 2004. — 260 с. — С. 44–47.
16. *Наумов А. В.* Преступления против мира и безопасности человечества и преступления международного характера / А. В. Наумов // Государство и право. — 1995. — № 6. — С. 48–56.,
17. *Никифоров А.* Ответственность за убийство в современном уголовном праве : Квалификационное убийство / А. Никифоров // Уголовное право. — 1999. — № 3. — С. 50–56.
18. *Остапенко Л. А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Л. А. Остапенко. — Київ, 2003. — 17 с.
19. *Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи* : Постанова Пленуму Верховного Суду України

- від 7 лютого 2003 р. № 2 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України.— Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
20. *Строкова І. І.* Геноцид : поняття та ознаки злочину в міжнародному та національному праві (порівняльний аналіз) / І. І. Строкова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.— 2007.— Вип. 38.— С. 134–140.
 21. *Уголовный кодекс Австрии* / [Науч. ред., вступ. ст. С. В. Милюкова ; предисл. Эрнста Ойгена Фабрици ; пер. с нем. Л. С. Вихровой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.— 550 с.
 22. *Уголовный кодекс Голландии. Перевод с английского* / [Науч. ред. : Б. В. Волженкин ; Пер. : И. В. Миронова].— [2-е изд.] — С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 510 с.
 23. *Уголовный кодекс Грузии* / [науч. ред. З. К. Бигвава ; вступ. ст. В. И. Михайлова ; обзорн. ст. О. Гамкредидзе ; пер. с груз. И. Мериджанашвили].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 407 с.
 24. *Уголовный кодекс Дании* / [Науч. ред. С. С. Беляев ; Пер. с дат. С. С. Беляева и А. Н. Рычевой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 228 с.
 25. *Уголовный кодекс Латвийской Республики. Принят 8 июля 1998 г. Введен в действие с 1 апреля 1999 г. С изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 г.* : Перевод с латышского / [Науч. ред. : А. И. Лукашов (Пер.), Э. А. Саркисова].— С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2001.— 313 с.
 26. *Уголовный кодекс Литовской Республики* / [Науч. ред. В. Павилониса ; предисл. Н. И. Манцева ; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамавичюса, А. Дракшене ; пер. с лит. В. П. Казанскене].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 468 с.
 27. *Уголовный кодекс Республики Болгария* / [Науч. ред. А. И. Лукашова ; Пер. с болг. Д. В. Милушева и др. ; Вступ. ст. Й. И. Айдарова].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 296 с.
 28. *Уголовный кодекс Республики Польша* / Науч. ред. А. Н. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. статья Э. А. Саркисовой ; пер. с польского Д. А. Барилевич].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 234 с.
 29. *Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии* / [науч. ред., вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. -Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.— 522 с.

30. *Уголовный кодекс Франции* / [Науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой ; предисл., пер. с фр. Н. Е. Крыловой].— С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002.— 648 с.
31. *Уголовный кодекс Швеции. По состоянию на 1 мая 1999 года* / [Науч. ред. : Н. Ф. Кузнецова ; Ред. пер. : С. С. Беляев (науч. ред.)].— СПб. : Юридический центр Пресс, 2001.— 320 с.
32. *Ярмиш Н. М.* Проблеми відмежування вбивства від деяких суміжних злочинів / Н. М. Ярмиш // Вісн. Націон. ун-ту внутр. справ.— Харків.— 2005.— Вип. 29.— С. 114–118.
33. *Rummel R. J.* *Death By Government* / R. J. Rummel.— New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 1994.— 496 p.
34. *The Prosecutor v. Jean — Paul Akayesu. Case # ICTR-96-4-T/September? 2? 1998/- para 122 / United Nations* [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн. : <http://www.un.org/icty/judgements/akayes.html>.

ВИСНОВКИ

Комплексне порівняльне теоретико-правове дослідження кримінально-правової охорони життя людини у країнах романо-германської правової системи дозволило сформулювати низку важливих висновків, викладення яких стало б відповідним внеском у кримінально-правову доктрину та практику застосування національного кримінального законодавства:

1. Об'єктами порівняння за допомогою порівняльно-правового методу виступають правова система континентального права та її елементи. Очевидним є те, що специфіка предмета дослідження має своїм основним завданням не тільки порівняння кримінально-правового нормативного масиву окремих держав, оскільки досліджується не тільки кримінальний закон як такий, а його еволюція та функціонування (на певному етапі та у певних країнах).

Компаративний підхід, що ґрунтується на компаративному методі, безпосередньо сам не обмежується тільки порівняльним методом, а охоплює й інші методи, предметні знання, взаємопов'язані з ним. Це стосується різновидів порівняльного методу, зокрема, порівняльно-правового та порівняльно-історичного методів, які на відміну від першого є спеціально-науковими засобами пізнання і використовуються переважно правовою та історичною науками, тому застосовується як синхронне порівняння у межах одного й того ж періоду, так і діахронне (тобто у загальному розвитку).

В ході дослідження, на основі архівних, фондкових, і літературних джерел вітчизняних і закордонних вчених, каталогів, довідників, в історичному аспекті нами умовно було виділено п'ять етапів розвитку та взаємодії з зарубіжними правовими системами законодавства про охорону життя на теренах України:

- I етап (до X століття) — давньослав'янський дохристиянський;
- II етап (XI–XVII століття) — київоруський візантійсько-християнський;
- III етап (XVII століття — 1917 рік) — імперський;
- IV етап (1917–1991 роки) — радянський;
- V етап (1991 рік — до теперішнього часу) — сучасний, часів незалежності України. Вони різняться змістовністю, осяжністю, оригінальністю і специфікою висвітлення.

Перший етап (до X ст.) — давньослав'янський дохристиянський. Він характеризується тим, що кримінально-правова охорона життя визначалася нормами звичаєвого права прадавніх слов'ян, які стали, по суті, одним з основних джерел кримінально-матеріального права Давньої Русі, як державного утворення, що відбилося у встановленнях, що містилися в Законі Руському та, відповідно, у греко-руських договорах 911 і 944 років. Зокрема, одним з основних звичаїв була заборона на вбивство всередині роду і обов'язок родичів помститися за вбивство.

Законодавство, зазначеного нами періоду, серед посягань на життя не виділяє різні їхні категорії. Усі злочинні діяння, що завершувалися смертю потерпілого, іменувалися вбивством (у тексті греко-руського договору 911 року в одній з перших статей чітко зафіксована назва даного злочину — «вбивство»). Це вбивство в самому загальному розумінні. Закон, щоправда, особливо звертає увагу на один окремих випадок — на позбавлення життя осіб, що перебувають на потерпілим катастрофу човні. Однак санкція за зазначений злочин не конкретизується, а є відсильна норма на попередні статті. Отже, законодавець дорівнює цей злочин до вбивства, вчиненого, наприклад, у сварці.

Другий етап (XI–XVII століття) — київоруський візантійсько-християнський. Консолідація всіх слов'янських князів навколо Києва спричинила появу нової держави — Київської Русі. Політична назва «Київська Русь» з'явилася значно пізніше. Сучасники ж називали свою державу «Руською землею» або «Руссю», а в XII столітті — «Україною».

Християнізація Русі, що здійснювалася на початковому етапі здебільше примусово, привнесла кардинальні зміни буквально в усі сфери життя Київської Русі. У цей час система кримінально-правових норм Київоруської держави зазнала на собі істотний вплив з боку візантійського кримінального права, для якого, як відомо, була характерна відсутність яких-небудь чітких кордонів між світської та духовною (церковною) юрисдикцією.

Руська Правда Ярослава Мудрого (її найдавніший список датований 1016 р.) дає більш повну картину відповідальності за вбивство. Вона виокремлює лише два види злочинів: проти особи і майнові. Вона не розрізняла відповідальності залежно від суб'єктивної сторони злочину. В ній не було різниці між умислом і необережністю та розмежування умислу на прямих і непрямих.

Після втрати Київською Руссю політичної незалежності українські землі увійшли до складу Литовського князівства, основним законодавчим актом якого, був Литовський Статут у редакціях 1529, 1566, 1588 років.

Протягом кількох століть Литовський Статут був основним збірником права в Україні, навіть у тій частині, яка була приєднана до Польщі. Був головним джерелом українського права на Гетьманській Україні і становив основне джерело кодексу «Права, по которым судится Малороссийский народ».

Найнебезпечнішим у Литовському Статуті вважалися злочини проти особи. До них, насамперед, відносили позбавлення особи життя (вбивство). Литовським Статутом вбивство визначалось як «забойство», «мужобойство», «змордованье», «мордерство» тощо.

У Литовському Статуті вбивства поділялись на умисні й неумисні. До умисних належали ті, які скоєні за попереднім планом, тобто «по задуму», «зъ умислу». Вбивство через необережність передбачено артикулами 10, 11, 15, 23 XI розділу Литовського Статуту 1588 року. До вбивств з обтяжуючими обставинами Литовський Статут відносив вбивства, вчинені з особливою жорстокістю (за наявності обтяжуючих вину обставин). Науково доведено, що «Уложеніє» царя Олексія Михайловича 1649 року було складено під впливом цього статуту.

В умовах становлення Української гетьманської держави розвивається специфічне кримінальне право, коли, поряд з нормами звичаєвого права та поточними законами Війська Запорозького, залишалися чинними кодекси часів литовсько-польського панування: Литовські Статути, «Саксонське зеркало», сеймові постанови, князівські і королівські привілеї та грамоти.

Аналіз документів свідчить, що козацьке право було становим, корпоративним правом. Захищаючи військово-політичну організацію запорозького козацтва, воно встановлювало різний правовий статус окремих груп населення Запорозьких Вольностей. Відповідно, у Запорозькій Січі вбивство військового товариша розглядалося як найтяжчий злочин і каралося смертю, вбивство людини, що не належала до запорозької громади, вважалося менш тяжким злочином. Поряд з цим, особливо тяжкими видами вбивства вважалися вбивство батьків, немовлят, за наймом.

Перехід Війська Запорозького під протекцію московських царів зумовив проникнення, а потім і поширення на українських землях російських правових норм. Головним чином, їх визначали царські грамоти й «іменні» укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади. Певний вплив в Україні мав перший в історії Московії систематизований кодекс законів «Соборное уложение» 1649 року, який визначав коло питань, що стосувалися, зокрема, кримінального права та судочинства.

Соборне уложення 1649 року склалося під суттєвим впливом правових ідей, запозичених з Литовських статутів та установлень церковно-слов'янського (візантійського) права. У Соборному уложенні 1649 року значна увага приділена злочинам, спрямованим проти життя та здоров'я. На протипагу попереднім суддебникам, за якими всяке вбивство («душогубство») тягло за собою смертну кару, якщо воно було вчинено «лихою людиною», Уложення 1649 року досить чітко підрозділяло злочини проти життя на умисні, необережні та випадкові. Цей розподіл запозичений з візантійського права, звичайно ж, з необхідними модифікаціями, обумовленими різними історичними епохами, що відповідали Соборному Уложенню і його першоджерелам.

Третій етап (XVII століття — 1917 рік) — імперський. Починаючи з 1687 року для Лівобережної України розпочався новий історичний період, який інколи називають московським періодом її існування.

Одним з найбільш значних пам'ятників права початку цього етапу — петровської епохи є Артикул військовий з коротким тлумаченням від 26 квітня 1715 року, що містив ряд кримінально-правових норм, щр встановлювали відповідальність за злочини проти життя.

Відзначаючи відсутність наукової доктрини при створенні Артикула військового 1715 року, дослідники підкреслюють істотний вплив на його зміст закордонних джерел військово-кримінального права.

До найбільш тяжких видів вбивств законодавець відносив батьковбивство, дітовбивство, а також вбивство за наймом, вбивство священника, вбивство за допомогою отрути, вбивство, вчинене особливо болісним способом, вбивство офіцера солдатом, вбивство на дуелі, вбивство мирних жителів під час воєнних дій.

Систематичну роботу над кодифікацією українського права започаткував у 1722 році Петро Перший, а Петро Другий її продовжив, зобов'язавши об'єднати в єдине ціле правові норми різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її приєднання до Росії і нерідко суперечили одна одній: це були Литовські Статути, «Хелмінське право», «Саксонське зеркало» тощо, а також українське звичаєве право й судова практика, російське законодавство.

За царським указом від 28 серпня (9 вересня) 1728 року представників козацької старшини була утворена спеціальна кодифікаційна комісія, яка закінчила роботу у 1743 році виробленням проєкту збірника законів, що одержав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». За високою юридичною технікою «Права, за якими судиться малоросійський народ» є однією з найцінніших

пам'яток української правової культури XVIII століття. Хоч Кодекс і не набув офіційної чинності, п'ятнадцятирічна праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. «Правам за якими судиться малоросійський народ» були відомі три категорії вбивства — умисне, через необережність (арт. 15) та випадкове (арт. 45), у свою чергу, умисні розподілялися на звичайні (арт. 3, 4, 10) та кваліфіковані (арт. 5–9, 11–12, 21). Зміст цих норм має в своїй основі прямі запозичення з Литовських статутів, Зерцала Саксонського, Хелмінського Права, Артикулів права Магдебургскаго та кодексу Карла V.

Наступність законодавства прослідковувалася в новому нормативно-правовому акті, який регулював питання кримінальної відповідальності — Звід законів Російської імперії, опублікований в 1832 році, а набрав чинності з 1 січня 1835 року. У Зводі законів Російської імперії 1832 року була здійснена ретельна диференціація відповідальності та покарання за злочини проти життя. Встановлювалася відповідальність за умисне вбивство, необережне вбивство, вбивство у бійці, дітовбивство, самогубство або замах на нього. Вперше в вітчизняному кримінальному законодавстві давалося поняття вбивства: «Насильницька смерть, заподіяна іншій людині нанесенням ран, забиття або отруєння, вважається смертовбивством» (ст. 330). Указом імператора від 15 серпня 1845 року Уложення про покарання кримінальні та виправні було затверджено, набуло чинності з 1 травня 1846 року та фактично діяло в складі Зводу законів Російської імперії 1832 року до початку двадцятих років XX століття в редакціях 1857, 1866 і 1885 років.

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року характеризувалося традиційністю відносно конструювання норм про відповідальність за вбивство. Разом з тим була здійснена її подальша диференціація. На першій місці були розташовані злочини проти життя, які підрозділялися на дві групи та розмішувалися у двох главах: у першій передбачалася відповідальність за вбивство, а у другій — за самогубство.

Кримінальні кодекси західних країн того часу виключили самогубство з числа злочинних діянь. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року прийняло ту ж позицію, але з деякими особливостями. Так, за замах на самогубство, замість раніше застосовуваного поселення, призначалося лише церковне покаяння.

Спробою усунути протиріччя і повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року

та в інших нормативно-правових актів того часу стало прийняття 22 березня 1903 року нового Кримінального уложення. Кримінальне уложення 1903 року, зберігаючи наступність із Уложенням про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року, дещо спростило конструкцію статей про відповідальність за злочини проти життя та в цілому пом'якшило покарання за їхнє вчинення. Усі види вбивств, передбачені Кримінальним уложенням 1903 року, можна підрозділялися на три категорії: вбивство без обтяжуючих і пом'якшувальних обставин; вбивство при обтяжуючих обставинах; вбивство при пом'якшувальних обставинах. Ці норми не були введені в дію, як і саме Кримінальне уложення 1903 року.

Четвертий етап (1917–1991 роки) — радянський. Після падіння Російської імперії, Україна спробувала повернути самостійність, яка була дуже короткочасною, тому перша Українська Народна Республіка (17 березня 1917 р.— 29 квітня 1918 р.) видала лише чотири політичних Універсали (останній 22 січня 1918 р.). На території України в період українського державотворення 1917–1921 років широко застосовувалися норми кримінального законодавства Російської імперії.

Практично одразу, починаючи з 1919 року, розпочалася рецепція кримінального законодавства РРФСР «з метою встановлення єдності кримінального законодавства Радянських Республік». Так, Циркуляром Народного Комісаріату УРСР 4 серпня 1920 були без жодних змін рецепційовані Керівні Начала з кримінального права РРФСР від 12 грудня 1919 року.

Таким чином, перший Кримінальний кодекс УСРР, введений в дію 23 серпня 1922 року, не став повною мірою результатом самостійної правотворчості українського законодавця, а був привнесений іззовні, з сусідньої держави, що повертала на шлях імперської політики.

Кримінальний кодекс УСРР 1922 року широко диференціював відповідальність за посягання на життя людини. Насамперед, злочини проти життя були розділені за об'єктом посягання. Якщо об'єктом злочину виступало лише життя людини, то цей злочин визнавався вбивством. Коли окрім життя злочин посягав і на інший об'єкт, то був віднесений до відповідних статей. Такий підхід до відмежування вбивства від інших злочинів, що посягали одночасно з життям і на інші суспільні відносини, збережений і в чинному кримінальному законодавстві.

Кримінальний кодекс УСРР 1927 року мав суттєві відмінності порівняно з КК УСРР 1922 року з точки зору як законодавчої

техніки, так і юридичного змісту, і був кроком вперед у розвитку українського кримінального законодавства. Так, у цьому кодексі, як і в Кримінальному кодексі 1922 року, також був виділений окремий, шостий, розділ, що встановлював відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи. Законодавець, залишивши без суттєвих змін відповідальність за умисне вбивство, змінив санкції — збільшувалась вища межа покарання, а не нижча, як це було у Кримінальному кодексі УСРР 1922 року.

28 грудня 1960 року було прийнято Кримінальний кодекс Української РСР, який було введено в дію з 1 квітня 1961 року. Треба відмітити, що цей кодекс вже цілком був результатом законотворчої роботи українського законодавця. У Кримінальному кодексі УРСР 1960 року норми про відповідальність за злочини проти життя були поміщені в главу третю «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи» Особливої частини Кодексу. При цьому була збережена класифікація (традиційна для радянських кримінальних кодексів) складів вбивства (з обтяжуючими обставинами, без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, з пом'якшувальними обставинами).

Новелою для кримінального законодавства стала поява норми про погрозу вчинити вбивство (ст. 100 КК УРСР 1960 року).

П'ятий етап (1991 рік — до теперішнього часу) — сучасний. Радикальні зміни в державно-політичному та соціально-економічному житті українського суспільства, що набули стрімкого розвитку з обранням Україною незалежності, обумовили терміновий перегляд більшості кримінально-правових заборон, сформованих за часів соціалізму. Норми КК УРСР 1960 року, незважаючи на значні уточнення та доповнення, які були внесені до них після 1991 року, не відповідали у своїй нормативно-правовій сукупності реаліям нового життя, що поряд з іншими, не менш вагомими чинниками, обумовило підготовку та прийняття у 2001 році нового Кримінального кодексу України.

У статті 3 Конституції України, яка була прийнята 28 червня 1996 року, проголошено, що життя людини є найвищою соціальною цінністю, а в статті 27 Основного Закону наголошується, що кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може свавільно позбавити людину життя. Тому законодавець у Кримінальному кодексі України 2001 року визначив злочини проти життя як такі, що становлять величезну суспільну небезпеку. До них у Кримінальному кодексі України віднесено різні види умисних вбивств (статті 115–118 КК України), вбивство через необережність (ст. 119

КК України), а також доведення до самогубства (ст. 120 КК України) та погроза вбивством (ст. 129 КК України), які і стали предметом нашого дослідження.

Вітчизняна правова система відноситься до романо-германської правової сім'ї як взаємопов'язаної сукупності правових систем, що виникли в континентальній Європі на основі римських, канонічних і місцевих правових традицій.

Традиційно науковцями в рамках романо-германської правової сім'ї виділяють групу романського, германського, скандинавського права, з певними застереженнями йде також мова про латиноамериканську та далекосхідну групи країн в межах цієї правової сім'ї, яких з країнами континентальної Європи поєднує, в тому числі, колоніальне минуле.

Що ж до України, то серед вітчизняних вчених популярною є теорія пострадянської групи правових систем, так як їх основу утворюють як норми, що є притаманними романо-германській сім'ї, так і норми соціалістичного права. Справа в тому, що влада Російської імперії, а потім СРСР фактично нав'язали романо-германську правову систему усім суб'єктам права на своїх територіях. При цьому, Україна, Литва, Латвія, Естонія, а також Польща, Фінляндія вже на момент входження в склад Російської імперії мали власні правові системи романо-германського типу (на що вказувалося вище), і тому ці правові системи в період перебування у складі Російської імперії та СРСР суттєвих змін не зазнали.

Серед російської наукової спільноти існує точка зору, що Україну слід включити у групу російського права, яка є складовою слов'янської правової сім'ї. Причому російська правова система претензійно виокремлюється як провідний елемент слов'янської правової сім'ї, на основі її самобутності, обумовленої не тільки техніко-юридичними, формальними ознаками, а й глибокими соціальними, культурними, державними починаннями життя слов'янських народів.

Ми вважаємо, що існуюче українське законодавство позбавлене вад імперського та радянського періоду, тому штучно нав'язувати правовій системі України ознаки соціалістичної або якоїсь слов'янської правової сім'ї немає сенсу. На нашу думку, Україна з усіма своїми законодавчими особливостями є яскравим прикладом того, як усередині одного історичного типу співіснують кілька різних правових систем. Відмінною рисою романо-германської правової сім'ї є те, що вона спочиває на нормативно-правових актах, що, як правило, кодифіковані. На таких кодифікованих основах законо-

давства ґрунтується право Франції, Німеччини, Іспанії, Італії тощо. Тобто, право нашої країни також є складовою романо-германської правової сім'ї.

Найважливішою ознакою українського права, що визначають його зв'язок з романо-германською правовою сім'єю, є його кодифікованість. Кодифікація в українській правовій системі має глибоке історичне коріння і охоплює практично всі галузі та інститути права, в чому величезну роль зіграла також рецепція положень римського права.

Наявність цих рис в українській правовій системі та країнах романо-германської правової сім'ї характеризує їхню подібність у формально-юридичному аспекті. Однак, існують аспекти цивілізаційного характеру, які відрізняють континентальну систему права від української. Так, у країнах романо-германської правової сім'ї, як у країнах західної цивілізації, давно вже склався інститут приватної власності, ринкової економіки, на базі яких виникла та розвивалася відповідна політична, ідеологічна й правова надбудова, яка в Україні як пострадянській країні ще тільки формується. Існують також відмінності між українською правовою системою та континентальною правовою сім'єю в правовій культурі (у її формальному і змістовному розумінні).

Так чи інакше, але європейське законодавство має величезний вплив на вітчизняне законодавство. Міжнародне співробітництво та тенденції глобалізації поступово розмивають чіткі межі правових систем, що дозволяє їм зближатися через запозичення та уніфікацію. З іншого боку, це приводить до потреби переоцінити роль і значення національного права, а із цим і ступінь суверенітету національної держави.

2. Аналіз існуючих позицій щодо родового, видового та безпосереднього об'єктів злочинів проти життя людини, дав можливість стверджувати, що життя людини слід розглядати як природне поєднання її біофізіологічного існування із соціальним функціонуванням її особистості. В такому сенсі життя людини є предметом правового регулювання в дуже вузькому діапазоні, воно може виступати лише в якості об'єкта правового захисту, в тому числі, й кримінально-правовими засобами. Що ж до права на життя, то воно не означає саме життя, а є певною правовою формою, суб'єктивним правочинним з формально-атрибутивними ознаками, які закріплені у Конституції України, міжнародно-правових та вітчизняних актах.

При аналізі об'єкту злочинів проти життя суттєве значення має значення з'ясування співвідношення поняття «особа» і «людина».

Вчені-правознавці зазначають, що закон рівною мірою охороняє життя будь-якої людини, незалежно від її життєздатності, віку, моральних якостей тощо. Тобто, для кваліфікації посягання на життя (якщо ми не ведемо мову про кваліфіковані або спеціальні види вбивств) ознаки людини як особи у соціальному значенні ніякого значення не мають. Більш того, законодавець сам у частині першої статті 115 КК України, при визначенні поняття умисного вбивства вказує, що ним є «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині». Таким чином, мова йде про заподіяння смерті людині, а не особі.

Тому, на наше переконання, у відповідному розділі Кримінального Кодексу для уникнення розбіжностей слід було б вживати поняття «злочини проти життя людини». Дослідження надало можливість зробити висновок, що система Особливої частини сучасного кримінального законодавства розвинених країн Європи має тенденцію до її побудови на принципах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, що, у першу чергу, виражається в кримінально-правовій охороні прав і свобод людини як основної ідеї кримінального права, наприклад, злочини проти особи розташовані на першому місці в Особливій частині кримінальних кодексів Франції 1992 року, Іспанії 1995 року, Російської Федерації 1996 року. Враховуючи конституційні положення про найвищу соціальну цінність життя людини та враховуючи підхід зазначеної тріади цінностей — особа-суспільство-державна, коли охорона прав і свобод особи передбачається у першу чергу, як формально, так і функціонально в цьому розділі ми обґрунтовуємо пропозицію щодо розміщення розділу про злочини проти людини на першому місці в Особливій частині Кримінального кодексу України забезпечить реалізацію низки принципів, на яких вона побудована:

- по-перше, розділи в чинному Кримінальному кодексі України будуть розташовуватися в суворій відповідності з конституційним положенням про пріоритетний захист інтересів особи;
- по-друге, розділи будуть розташовані у жорсткій, ієрархічно заданій послідовності, виходячи зі ступеню важливості охоронюваних суспільних відносин, як це зазначено в частині першої статті 1 КК України;
- по-третє, у самих розділах буде чітко прослідковуватися ідея законодавця вибудувати вертикаль норм у суворій залежності від ступеня значущості об'єктів кримінально-правової охорони. Саме так вирішується це питання у низці кримінальних законів країн романо-германської правової сім'ї.

Таким чином, більш точною, такою, що відповідає сучасній доктрині кримінального права, є позиція вважати родовим об'єктом злочинів проти життя особи — життя людини, разом з тим, це і суспільні відносини, суб'єктом яких виступає людина. А з урахуванням власної позиції щодо внесення змін до назви відповідного розділу Особливої частини Кримінального кодекса України пропонуємо родовим об'єктом зазначених злочинів вважати суспільні відносини, пов'язані з охороною життя людини.

Розділ II Особливої частини КК України поєднує в собі два об'єкти кримінально-правової охорони — життя і здоров'я людини, що дає можливість вести мову про виділення і так званого видового об'єкта злочину для суспільно небезпечних діянь, які посягають на життя людини і розглядати його як групу однорідних суспільних відносин, що забезпечують безумовну охорону життя людини та захист його від протиправних посягань.

Однак, ми говоримо про абсолютний та універсальний характер життя, яке не підлягає виміру або обрахуванню. Шкода життю односторонньо розуміється лише як його припинення, а це, власне, і надає життю найвищої цінності, без нього будь-які блага та соціальні інститути перестають існувати для носія життя.

На відміну від життя, здоров'я можна розглядати лише як елемент людського існування, що визначає умови життя, його якість. Здоров'я підлягає оцінці і, відповідно, у разі заподіяння шкоди здоров'ю, розмір такої шкоди може бути достатньо об'єктивно визначений як у плані фізичному (функціональність організму, рівень самопочуття), так і у плані економічному (працездатність, залежність від лікування та ліків). Тому вважаємо, що у Кримінальному кодексі України охорона життя потребує особливої уваги, яка формально може виражатися у виділенні злочинів проти життя в окремий розділ Особливої частини Кримінального кодекса України — «Злочини проти життя людини».

Безпосереднім об'єктом досліджуваних злочинів переважна більшість вітчизняних вчених вважає життя людини. До подібної позиції схиляється й більшість інших вчених, які критично розглядають концепцію об'єкта злочину як суспільних відносин, а також і ті, що формулюють об'єкт злочинного посягання через призму суспільних відносин, стверджуючи, що безпосереднім об'єктом злочину проти життя є життя людини як суб'єкта суспільних відносин. Враховуючи позиції провідних вчених країн романо-германської правової сім'ї, зокрема професорів Є.Л. Стрельцова, А.Є. Жалінського та власну

точку зору, вважаємо, що безпосереднім об'єктом зазначених злочинів є життя будь-якої конкретної людини, незалежно від її віку, життєздатності, расової чи національної належності, соціальної ко-рисності, моральних якостей тощо.

Загальноприйнятим положенням у кримінально-правовій науці було й залишається те, що життя людини розпочинається з моменту початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. Треба сказати, що вітчизняний законодавець займає компромісну позицію щодо визначення моменту з якого починається життя людини. Відповідно до законодавства, право на життя виникає в особі з моменту народження чи іншого моменту, що прямо передбаченого законом.

Необхідно відзначити, що у кримінальному законодавстві багатьох країн романо-германської правової сім'ї у злочинах, що посягають на життя та здоров'я вагітної жінки, об'єктом кримінально-правової охорони, крім життя та здоров'я самої жінки, виступає також і життя дитини, що не змогла з'явитися на світ через аборт, незалежно від строку вагітності. Така позиція будується на основі визнання того факту, що ненароджена дитина це не частина організму матері, а початок нового життя. Формально це відбилося у включенні зарубіжним законодавцем у кримінальні закони розділів та статей, які у спеціальній літературі отримали назву «Злочини проти ненародженого життя».

Наведене дає можливість констатувати, що життя людини в Україні потребує подальшого розвитку його кримінально-правової охорони. У Кримінальному кодексі України необхідно передбачити, що посягання на життя дитини при строках вагітності понад двадцяти двох тижнів незалежно від його місця знаходження (усередині або поза тілом матері) є вбивством. До незаконного аборту слід відносити тільки випадки переривання вагітності при строку не більше двадцяти двох тижнів. Для досягнення повної логіки у врегулюванні розглянутого питання пропонуємо доповнити статтю 115 КК України приміткою, яка б містила роз'яснення вживаних у кримінальному законі термінів, закріпивши, що «людиною в статтях цього Кодексу визнається життєздатний плід у віці понад двадцять два тижні вагітності, новонароджена дитина, будь-яка людина, незалежно від віку та стану здоров'я».

Одним із правил законодавчої техніки є вимога погодженості змісту всіх ознак і конструкцій як основного, так і кваліфікованих составів злочинів. Це положення є актуальним для злочинів проти життя, де вбивство без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин,

передбачене частиною першою статті 115 КК України, або так зване просте вбивство є основним складом даного виду злочинів, в якому, власне, сформульоване поняття вбивства. Виходячи з формули, що смерть людини є, власне, закінченням, припиненням її життя вважаємо терміни «заподіяння смерті» та «позбавлення життя», що використовуються у кримінальному законодавстві країн континентальної Європи, тотожними, тобто позбавлення життя іншої людини і є заподіянням їй смерті, так само і навпаки. В першому випадку вказується на наслідки, у другому — на об'єкт посягання. На нашу думку, не має сенсу ці два терміни протиставляти, єдиним неприциповим, формальним аргументом на користь терміну «позбавлення життя» може стати те, що ми ведемо мову про злочини проти життя, яке є об'єктом злочинного посягання, тому більш логічним видається застосування саме такої форми.

Відповідно до пункту 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», умисне вбивство без кваліфікуючих ознак, передбачених частиною першою статті 115 КК України, а також без ознак, передбачених статтями 116–118 КК України, зокрема в обопільній сварці, або в бійці, або з помсти, ревнощів, на прохання потерпілого, за іншими мотивами, викликаними особистими відносинами винного з потерпілим, підлягає кваліфікації за частиною першою статті 115 КК України. Також до простого вбивства можна віднести умисне заподіяння смерті з використанням безпорадного стану потерпілого, на ґрунті неправильного уявлення про свій суспільний або службовий обов'язок, зі страху перед очікуваним або передбачуваним нападом при відсутності стану необхідної оборони, унаслідок порушення правил караульної служби, порушення правил застосування зброї представником влади та деякі інші. В будь-якому випадку, таке умисне суспільно небезпечне діяння може бути кваліфіковано за частиною першою статті 115 КК України при відсутності обтяжуючих обставин, передбачених частиною другою статті 115 КК України або пом'якшуючих обставин, передбачених статтями 116–118 КК України. При цьому, слід відмітити, що вище вказані види простого вбивства практично не згадуються на нормативному рівні у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї, всі вони визначаються на рівні тлумачення офіційними інстанціями та науковими експертами.

З точки зору дослідження об'єктивних ознак злочинів проти життя представляє також інтерес злочин, передбачений статтею 129

КК України «Погроза вбивством». Важливим моментом щодо кваліфікації діяння, передбаченого статтею 119 КК України є те, що багато вітчизняних вчених у сфері кримінального права справедливо зазначають, що вживання законодавцем у назві і тексті статті 119 КК України поняття «вбивство» є нелогічним. Не можна, визначивши вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, в подальшому використовувати цей термін для позначення необережного діяння. Цим обґрунтовується наша позиція щодо доцільності зміни термінів у назві та диспозиції статті 119 КК України «вбивство через необережність» на «заподіяння смерті з необережності», оскільки це не відповідає поняттю вбивства, визначеному частиною першою статті 115 КК України.

В рамках позмежування умисного та необережного заподіяння смерті інтерес для дослідження представляє диспозиція статті 120 КК України «Доведення до самогубства». Особливістю даного діяння є те, що, хоча саме самогубство є одним з різновидів неприродної смерті, але, при цьому, доведення до самогубства — єдиний злочин проти життя особи, який не охоплюється поняттям вбивства, який досить широко представлений у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї. Вважаємо, що як злочин проти життя може розглядатися лише умисна форма доведення до самогубства. В такому випадку винний обирає таку специфічну форму реалізації власного умислу на причинення смерті потерпілого, коли під впливом негативних, нестерпних для жертви діянь з боку суб'єкту злочину, потерпілий сам вирішує позбавити себе життя. При необережній формі доведення до самогубства, ми можемо вести мову про злочин проти моральності, про порушення моральних засад суспільства в частині ставлення до людської особистості через жорстоке поводження з нею, шантаж, примус до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності.

У кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї, як правило, відсутні норми про основні ознаки суб'єкта злочину. Це пояснюється тим, що такі ознаки розглядаються як необхідні умови обвинувачення особи або його осудності. При аналізі вікових меж кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти життя необхідно розглядати ще одну категорію — осіб похилого віку. Слід зазначити, що оптимальним і достатнім бачиться виділення єдиної вікової межі, після досягнення якої особа вважається такою, що має похилий вік з відповідними кримінально-правовими наслідками. Законодавець використовує шістьдесятип'ятирічний вік

як максимальну межу застосування окремих видів покарання, в тому числі і при вчиненні злочинів проти життя. На нашу думку, даний вік є оптимальним для закріплення в Кримінальному кодексі України в якості похилого віку суб'єкта злочину як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, додавши відповідний пункт до статті 66 КК України. На нашу думку, це буде повною мірою відповідати принципу гуманізму і позбавить суд можливості ігнорувати похилий вік суб'єкта злочину, як це часто трапляється на практиці.

3. Кваліфікованим вбивством називається вбивство, вчинене при наявності хоча б одної з обтяжуючих обставин (кваліфікуючих ознак), перерахованих у частині другої статті 115 КК України, які вказують на підвищену громадську небезпеку цього злочину порівняно з некваліфікованим (простим) видом того ж злочину.

Вперше в діючому законодавстві кваліфікуючі ознаки вбивства розташовуються за строгою системою, залежно від їхнього зв'язку з певними елементами складу злочину: ознаки, що відносяться до об'єктивних ознак злочину (п. п. 1–5 ч. 2 ст. 115 КК України); до суб'єктивних ознак злочину (п. п. 6–14 ч. 2 ст. 115 КК України). Ця класифікація певною мірою умовна, однак, зазначене розташування кваліфікуючих ознак має практичний сенс, оскільки полегшує процес кваліфікації конкретного вбивства.

Обставини, що обтяжують умисне вбивство в кримінальному законодавстві країнах континентальної Європи представлені доволі широко, іє різноманітними як за кількістю, так і за змістом. Так, кваліфікуючі обставини Кримінального кодексу Франції 1992 року, на відміну від наполеонівського Кримінального кодексу 1810 року, значно різноманітніші (їх загальна кількість у Кримінальному кодексі Франції 1992 року становить десять) та відносяться до морального елемента злочинного діяння, до особи потерпілого та інших факторів. Менш значною є класифікація обставин, що обтяжують вбивство у Кримінальному кодексі ФРН, де в частині другій параграфу 211 дається визначення кваліфікованого вбивства — тяжкого вбивства. Розподіл складів на вбивство і тяжке вбивство є традиційним для німецького кримінального права; воно існувало ще у Кримінальному кодексі 1871 року. Спочатку ці склади відрізнялися тільки специфічним формулюванням «умисел вчиненого вбивства», яке було критерієм для їхнього розмежування. Дане формулювання було орієнтовано не на юридичні, а суцього психологічні ознаки, які часом було важко встановити. Законодавець ряду країн, австрійський, голландський,

обмежується констатацією того, що тяжким вбивством є таке, яке вчиняється «умисно та із заздалегідь обміркованим наміром позбавити життя». Однак, це надало можливості встановити покарання за цей злочин у виді довічного тюремного ув'язнення або тюремного ув'язнення на строк до двадцяти років. Крім того, у диспозиції відповідних норм деяких країн, зокрема, Швейцарії, багато оціночних понять морально-етичного, а не суто юридичного характеру, на зразок «особливо безсовісно», «особливо докорливими», що не дає можливості дати правову оцінку змісту таких обставин, що обтяжують вбивство. Взагалі, європейському законодавцю притаманно широке застосування подібних морально-етичних дефініцій без роз'яснення їхнього юридичного змісту. В кримінальних законах окремих країн (Італія, Туреччина, Болгарія) очевидні просторість і відсутність класифікаційного критерію для виділення тої або іншої обставини, зокрема, такі, що характеризують спосіб вчинення, особливості потерпілого, особливості суб'єктивної сторони злочину тощо.

Особливу цінність для нашого дослідження обставин, що обтяжують вбивство представляють відповідні норми кримінального законодавства країн колишнього СРСР, де наявні в нормативно-правових актах країн колишнього СРСР радянські доктринальні традиції побудови кримінального законодавства, норми про кваліфіковане вбивство значно не відрізняються, за виключенням певних особливостей, що відображають або національні властивості законодавства тієї чи іншої держави, або прагнення законодавця триматися у руслі законодавчих євроінтеграційних тенденцій.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства країн романогерманської правової сім'ї показав, що така обтяжуюча обставина як вбивство двох і більше людей притаманна лише кримінальному законодавству пострадянських країн, в інших країнах, в тому числі і колишніх соціалістичних, така кваліфікуюча ознака вбивства практично відсутня. Але й у тих кримінальних кодексах, які містять таку обтяжуючу обставину її формулювання є ідентичним: «вбивство двох і більше осіб», так само як у пункті 1 частини другої статті 115 КК України. Ця норма передбачає, що позбавлення життя цих людей охоплювалось єдиним умислом винного.

Пунктом 2 частини другої статті 115 КК України передбачається підвищена відповідальність за умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності.

Порівняльно-правове дослідження показало, що в кримінальному законодавстві зарубіжних держав відповідальність за умисне

вбивство малолітньої дитини та (або) жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (вагітної жінки) регламентується по-різному.

Почнемо з того, що норма, передбачена пунктом 2 частини другої статті 115 КК України фактично містить в собі не одну, а дві обставини, що обтяжують умисне вбивство. Це, по-перше, вбивство малолітньої дитини, по-друге, вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності. Повертаючись до зарубіжного законодавства, треба зауважити, що у деяких країнах досліджуваного нами регіону кримінальне законодавство прямо передбачає обидві зазначені обставини як такі, що обтяжують вбивство. У кримінальних кодексах більшості країн континентальної Європи передбачено, що кримінальна відповідальність настає при умові, коли особі, яка вчиняє вбивство при даних обтяжуючих обставинах, відомо про малолітство та вагітність потерпілої.

Крім того, у диспозиції відповідних статей кримінальних кодексів деяких країн вказано на важливу складову цієї обтяжуючої обставини — на «завідомість» малолітства або неповноліття потерпілого. Вживане у кримінальних кодексах поняття «завідомо для винного» означає лише, що винний повинен бути переконаний у тому, що потерпілий малолітній або неповнолітній. А якщо ні, то, незважаючи на наявність малолітства або неповноліття потерпілого, кваліфікація вчиненого за пунктом 2 частини другої статті 115 КК України може бути поставлена під сумнів. Тому пропонуємо ознаку малолітства у пункті 2 частини другої статті 115 КК України доповнити завідомостю для винного факту малолітства потерпілого. Викладені положення так само стосуються відповідальності винного за умисне вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, передбачене тим самим пунктом 2 частини другої статті 115 КК України.

На нашу думку, необхідно посягання на життя вагітної жінки на пізніх строках вагітності дорівняти до посяганням на життя двох або більше осіб, одночасно роз'яснивши в постанові Пленуму Верховного Суду України, що посягання на життя вагітної жінки зі строком вагітності понад двадцять два тижні слід розглядати як посягання на життя двох осіб. Тільки в цьому випадку можна буде констатувати, що в основі виділення вбивства вагітної жінки як кваліфікованого виду вбивства лежить те, що винний фактично посягає на два життя — матері та її дитини.

Кваліфікованим вбивством з підвищеною відповідальністю український законодавець у пункті 3 частини другої статті 115 КК України

встановив умисне вбивство заручника або викраденої людини. Спільним для обох цих фігурантів є те, що і у випадку захоплення заручника, і у випадку викрадення людини винний протизаконно розпоряджається особистою свободою потерпілого, тобто його можливістю самостійно пересуватися та визначати своє місцезнаходження.

Статті про вбивство заручника або викраденої людини зустрічаються лише у кодексах країн колишнього СРСР. При цьому, варіанти формулювання є досить різноманітними і не повторюють викладення, представлене у пункті 3 частини другої статті 115 ККУ України. Ми стверджуємо, що захоплення заручника є спеціальним випадком по відношенню до викрадення людини, який відрізняється від загальної норми спеціальною метою. Таким чином, доповнення первісної редакції пункту 3 частини другої статті 115 КК про умисне вбивство заручника словами «або викраденої людини» є доцільним. Однак, невизначеним залишається питання про неможливість кваліфікації вчиненого діяння за пунктом 3 частини другої статті 115 КК України, якщо в дійсності з боку винного було не викрадення людини, а незаконне позбавлення волі, також передбачене статтею 147 КК України. Така ситуація вимагає уточнення змісту пункту 3 частини другої статті 115 КК України, де замість вказівки на такого потерпілого як викрадена людина необхідно застосувати більш широке формулювання — «інша людина, незаконно позбавлена волі». В такому випадку, редакція пункту 3 частини другої статті 115 КК України отримає наступний зміст: «2. Умисне вбивство...3) заручника або іншої людини, яка незаконно позбавлена волі».

Законодавець, виділяючи особливу жорстокість як кваліфікуючу ознаку (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), тим самим акцентує увагу на вчиненні вбивства конкретним способом, із властивими тільки йому встановленими критеріями, що, у свою чергу, є підставою для посилення кримінальної відповідальності. Нерідко при кваліфікації протиправного діяння доводиться відмежовувати вбивство, вчинене з особливою жорстокістю, від вбивства особи, яка завідомо для винного перебуває в безпорадному стані, коли особливі страждання для перерахованих потерпілих в такому випадку виражаються не стільки у жорстокомі фізичному впливі на них з боку винного, а саме в тому, що усвідомлюючи факт знущання над собою та реально і невідворотно небезпеку позбавлення життя, потерпілі не можуть опиратися вбивці і є, таким чином, «приреченими» на смерть, що, зрозуміло, виступає причиною особливих моральних страждань для потерпілого перед смертю. З іншого боку, це свідчить про виняткову,

патологічну аморальність вбивці, що не може не бути підставою для визнання таких дій обставиною, що обтяжує умисне вбивство. Ми переконані, що для вирішення цієї ситуації необхідно застосувати відомий вітчизняному кримінальному праву інститут «виняткового цинізму».

Так само це стосується кваліфікації дій злочинця, що вчинив знущання над трупом після вбивства. Якщо розглядати глумління вбивці над трупом як прояв виняткового цинізму, як демонстративну зневагу до загальноприйнятих норм моралі, то визначення такого діяння кваліфікованим вбивством, на нашу думку, не буде суперечливим. Аналогічно, на нашу думку, може бути вирішено питання з кваліфікацією вбивства, поєданого з актом канібалізму. Вважаємо, що така кваліфікація прийнятна і для так званого «ритуального» вбивства, коли метою такого діяння виступає жертвоприношення людини з подальшим використанням її трупа або його частин для здійснення певних ритуалів чи маніпуляцій, і більш логічним, на нашу думку, буде визнання цього вбивства вчиненням з винятковим цинізмом, так як життя людини сприймається у даному випадку винними лише як «магічний інструмент» для здійснення ритуалу. Резюмуючи сказане, пропонуємо пункт 4 частини другої статті 115 КК України доповнити словами «або винятковим цинізмом». Звертаючись до кримінального законодавства країн романо-германської правової сім'ї, треба відзначити, що вбивство з особливою жорстокістю або жорстоким способом як кваліфіковане вбивство представлено достатньо широко. Однак, при певній різноманітності формулювань, всі вони, так само як і у вітчизняному кримінальному кодексі, є занадто лаконічними та такими, що не розкривають правового змісту цієї обтяжуючої обставини.

Підвищений ступінь суспільної небезпеки діяння, передбаченого пунктом 5 частини другої статті 115 КК України обумовлена тим, що вбивство відбувається способом, небезпечним для життя багатьох людей, який свідомо для винного становить реальну небезпеку для життя не тільки потерпілого, але й інших осіб.

Аналізуючи відповідне законодавство країн романо-германської правової сім'ї, треба зазначити, що законодавці використали, по великому рахунку, три варіанти формулювання способу вчинення цього кваліфікованого вбивства. Перша група застосувала термін «способом, небезпечним для життя багатьох осіб», друга використовує у відповідних нормах термін «загальнонебезпечним способом», третю складають норми, в яких законодавець прямо вказує на засоби, за допомогою яких винний вчиняє таке кваліфіковане вбивство. треба

відмітити, що основна дискусія щодо кваліфікуючих ознак цього вбивства точиться між представниками першої та другої умовних груп. На підтримку представників першої групи, до якої входить і українська кримінально-правова наука і практика, треба сказати, що відповідальність за вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох людей, існує більше сторіччя, і можна припустити, що й доктрина, і практика кримінального права мають устояне визначення та ознаки даного поняття, коли вказівку закону про безпеку для життя багатьох людей слід розуміти як безпеку заподіяння смерті не тільки потерпілому, а ще хоча б одній людині.

Вбивство може бути кваліфіковано за пунктом 6 частини другої статті 115 КК України як вчинене з корисливих мотивів, якщо буде встановлено та доведено, що саме корисливі мотиви слугували приводом для вбивства потерпілого. Однак, досить спірним моментом у кваліфікації умисного вбивства з корисливих мотивів є положення Постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року про те, що слід кваліфікувати як вчинене з корисливих мотивів й умисне вбивство з метою подальшого використання органів чи тканин людини в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо). Треба сказати, що вбивство з метою використання органів і тканин потерпілого є новелою для кримінального права. Однак, більшість кримінальних законів країн колишнього СРСР містять окрему норму про умисне вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого (для трансплантації, продажу або використання іншим способом органів, частин органів або тканин тіла жертви). Очевидно, що треба говорити про можливість запровадження такої норми в Кримінальний кодекс України та, в рамках вищевказаних положень Пленуму Верховного суду України, про можливість комбінації такого пункту частини другої статті 115 КК України з іншими пунктами цієї ж статті. Цілком ймовірно, що вбивство з метою використання органів і тканин потерпілого може легко сполучатися з пунктом 6 частини другої статті 115 КК України. В будь-якому випадку, умисне вбивство з метою використання органів або тканин потерпілого не завжди є злочинним, що вчиняється з корисливих мотивів, тому, підтверджуючи тезу про можливість сукупної кваліфікації убивства вбивства як з метою використання органів або тканин потерпілого, так і корисливих мотивів, ми, однак, пропонуємо виділити окрему норму, яка встановлює нову обтяжуючу обставину — це вчинення вбивства з метою використання органів або тканин потерпілого.

Умисним вбивством з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України) є діяння, вчинене винним, коли він позбавляє іншу людину життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу. Кваліфіковане умисне вбивство з хуліганських мотивів притаманно лише кримінальному законодавству країн колишнього СРСР, однак, практично всі відповідні норми, крім Кримінального кодексу України (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України), містять формулювання «з хуліганських спонукань». Більшість авторів вважають не принциповою відмінність термінів «мотив» та «спонукання» у нормах про відповідне кваліфіковане умисне вбивство, однак, існують вчені, які справедливо заперечують проти підміни поняття «мотив» терміном «спонукання». Вони переконані, що це не дає можливості розмежування мотивів і спонукань, ототожнення спонукань і мотивів, що веде також до прагнення згрупувати різні елементи мотивації злочинної поведінки, які не завжди виступають мотивами злочину. На нашу думку, в цілому з такою позицією можна погодитися.

У пункті 8 частини другої статті 115 КК України законодавець, вказуючи на зв'язок посягання з діяльністю потерпілого, тим самим припускає наявність спеціальної мети — не допустити чи припинити його правомірну діяльність у зв'язку з виконанням ним свого службового або громадського обов'язку, змінити характер такої діяльності або наявність мотиву помсти за таку діяльність, тобто такі мотив та мета є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складу цього злочину.

Треба відмітити, що у формуванні подібної норми у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї виявляються три умовні тенденції. Першою тенденцією є те, що частина країн колишнього СРСР пішла шляхом виділення досліджуваної обтяжуючої обставини як кваліфікуючої в рамках умисного вбивства як злочину проти життя. Другою тенденцією є поєднання в межах однієї статті як загальної норми щодо відповідальності за умисне вбивство у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, так і спеціальної норми, яка встановлює відповідальність за умисне вбивство конкретних категорій працівників правоохоронних органів. Третьою тенденцією є відсутність у розділі, присвяченому злочинам проти життя відповідної загальної норми про умисне вбивство у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, а наявність в цьому розділі тільки

спеціальних норм, що стосуються лише певних категорій потерпілих. З огляду на наведену умовну класифікацію та зміст формулювання диспозиції пункту 8 частини другої статті 115 КК України, стає очевидним, що юридична природа обтяжуючої обставини, передбаченою цією нормою має подвійний характер. З одного боку, її ознаки є ознаками юридичного складу вбивства, з іншого боку, цією нормою захищається не тільки, а, можливо, і не стільки, життя людини, скільки відносини, що стосуються, зокрема, громадської безпеки, громадського порядку тощо. Така двооб'єктність даного злочину складає специфіку умисного вбивства особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, залишаючи при цьому його різновидом вбивства, що вчинюється при обставинах, які свідчать про підвищений ступінь суспільної небезпечності цього діяння.

На думку вчених, практичний інтерес для кримінального законодавства України представляє позиція, що обставиною, яка обтяжує вбивство є виконання потерпілим не тільки службового або громадського обов'язку, але й обов'язку професійного. Пропонується відповідну українську норму доповнити вказівкою на професійну діяльність потерпілого

На нашу думку, видається цілком логічним, що пункт 8 частини другої статті 115 КК України передбачає відповідальність не за будь-яке вбивство потерпілого у зв'язку з виконанням ним службового або громадського обов'язку, а лише за умисне вбивство, пов'язане з правомірним виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, яке мало метою припинити або змінити таку діяльність потерпілого, або ж було вчинено за мотивами помсти за провмійно, законно виконаний службовий або громадський обов'язок. Для цього, пропонуємо у диспозиції пункту 8 частини другої статті 115 КК України фразу «у зв'язку з виконанням цією людиною службового або громадського обов'язку» доповнити словом «правомірним». Крім того, пропонуємо, відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України, у пункті 8 частини другої статті 115 КК України після слів «чи її близького родича» доповнити словами «або члена сім'ї».

У пункті 9 частини другої статті 115 КК України об'єднано дві кваліфікуючі ознаки вбивства — з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення. Треба відмітити, що у кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї зазначені обставини представлені широко, при цьому комбінації їхнього

спільного з іншими обставинами або окремого використання є досить різноманітними, так само як варіанти тлумачення таких можливих комбінацій.

Взагалі, проведений аналіз відповідних норм країн романо-германської правової сім'ї дозволяє сформулювати висновок про те, що проблема відповідальності за вбивство, вчинене з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, вирішується кримінальним законодавством зарубіжних країн як в Особливій частині за допомогою конструювання кваліфікуючих ознак, так і в Загальній частині при регламентації інституту множинності злочинів. Крім того, практично всі досліджувані кримінальні закони вважають тяжким випадком вбивство, вчинене з метою сховати інший злочин або полегшити його вчинення, що свідчить про об'єктивно підвищений ступінь суспільної небезпеки такого діяння, яка не залежить від національних і інших особливостей держав.

Серед видів убивств при обтяжуючих обставинах, вбивство поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом, передбачене пунктом 10 частини другої статті 115 КК України являє собою найбільш жорстоке, яке не вписується навіть у рамки злочинної моралі. Можна зробити висновок, що обидва злочини (і вбивство, і зґвалтування або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом) об'єднані одним мотивом — сексуальним. Крім того, якщо винний безпосередньо після вчинення зґвалтування, чи насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, чи замаху на таке або через певний час після вчинення такого діяння вбиває жертву з метою приховати вчинений ним злочин, то його дії не слід кваліфікувати за пунктом 10 частини другої статті 115 КК України, так як вони вже позбавлені будь-якої сексуальної мотивації, а мають метою приховати злочинне діяння, що цілком логічно повинно кваліфікуватися за пунктом 9 частини другої статті 115 КК України.

Враховуючи таку пропозицію щодо кваліфікації вбивства, передбаченого пунктом 10 частини другої статті 115 КК України, ми вважаємо, що необхідно змінити формулювання цієї норми, і враховуючи тепер виключно сексуальну мотивацію злочинця, викласти пункт 10 частини другої статті 115 КК України в наступній редакції «10) з сексуальних мотивів». А вже під такого роду вбивством вчені-правознавці розуміють «умисне заподіяння смерті потерпілій особі з метою одержання сексуального задоволення та (або) з метою розв'язання психологічних або психосексуальних проблем, пов'я-

заних з розладом статевого потягу». Подібної позиції дотримується також законодавець Німеччини, який як обставину, що обтяжує вбивство визначає заподіяння смерті потерпілому саме «для задоволення статевого потягу».

Вищою судовою інстанцією України умисне вбивство, вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України) визначається як умисне позбавлення життя потерпілого, здійснене особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Взагалі, вбивство на замовлення — це нове кримінально-правове явище як у нашої держави, і в законодавстві інших країн. Раніше вбивство на замовлення розглядалося в якості різновиду вбивства з корисливих мотивів. Вбивство на замовлення вперше було закріплено в Модельному кримінальному кодексі держав-учасників СНД 1996 року як вбивство за наймом. Треба відмітити, що кримінальні кодекси країн СНД різняться визначенням, яке вони дають самому поняттю «вбивство на замовлення». В одних кодексах, як вже зазначалося, вживається термін «вбивство за наймом» (у кримінальних кодексах Росії, Білорусії, Азербайджану, Казахстану, Киргизії, Грузії, Туркменістану, Таджикистану), в інших — «на замовлення», як у кримінальних кодексах України та Молдови або, як у Кримінальному кодексі Вірменії — «замовлене», що, по суті, є поняттями дуже близькими за змістом.

Вітчизняний законодавець, визначаючи в Кримінальному кодексі України вбивство з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України) і вбивство на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України), він підкреслює сам факт замовлення, тобто акцент робиться на існуванні замовлення як публічної оферти в цивільному праві, а не на факті, що він діє за наймом. Звідси випливає, що при вбивстві на замовлення корисливий мотив у виконавця теж не обов'язковий. В підсумку представляється, що якщо вживається термін «вбивство за наймом», то ми дивимося на явище під кутом зору наймача, а якщо вживається термін «на замовлення» — то під кутом зору найманця. Але від цього сама суть їх домовленості не змінюється.

Пункт 12 частини другої статті 115 КК України виділяє дві рівнозначні з позицій призначення покарання обставини спільного вчинення вбивства: наявність групи осіб та групи осіб, яка діє за попередньою змовою. Треба зазначити, що у романо-германській правовій сім'ї тільки у кримінальних законах країн колишнього СРСР присутня обтяжуюча обставина, яка у різних комбінаціях встановлює відповідальність за вчинення умисного вбивства групою та за попередньою змовою цією групою. Аналіз відповідних

норм кримінального законодавства країн «близького зарубіжжя» дає можливість стверджувати, що ознакою, яка об'єднує всі вищевказані норми є наявність групового суб'єкта. І ця ознака, в першу чергу, створює підстави для визначення її як обставини, що обтяжує вбивство. Адже наявність групи сама по собі вже є обтяжуючою обставиною, а ознаки сгуртованості та організованості такого групового суб'єкта можуть послужити лише підставою для посилення покарання за вчинене умисне вбивство. Тому пропонуємо викласти пункт 12 частини другої статті 115 КК України в наступній редакції» «вчинене двома або більше особами».

Вищою судовою інстанцією вбивство, передбачене пунктом 13 частини другої статті 115 КК України визначено як повторне, відповідальність за яке настає незалежно від того, чи була винна особа раніше засуджена за перший злочин, вчинила вона закінчене вбивство чи готування до нього або замах на нього, була вона виконавцем чи іншим співучасником злочину.

В романо-германській правовій сім'ї норми про повторне вбивство так само представлені лише країнами «близького зарубіжжя». Однак, і серед них можна виділити три умовні групи, які відрізняються розумінням множинності вбивств у відповідних статтях кримінального законодавства. Перша група, до якої входить і Україна, розуміють повторність як вчинення вбивства особою, яка раніше вчинила умисне вбивство або замах на нього. Другу групу складають норми кримінальних законів країн, що залишилися в рамках традицій радянського законодавства, яким передбачалася така обтяжуюча вбивство обставина, як вчинення умисного вбивства «при особливо небезпечному рецидиві або особою, що раніше вчинила вбивство». Тобто, від першої групи ці норми відрізняє наявність втраченого українським кримінальним законом окремого, законодавчо визначеного інституту особливо небезпечного рецидиву. Що ж до повторного вбивства, його ознаки принципово не відрізняються від норм першої групи. Третю велику групу складають кримінально-правові норми країн, які використовують іншу форму визначення множинності злочинів при вчиненні двох чи більше вбивств — неодноразовість.

Взагалі, представляється, що така обтяжуюча обставина вбивства як «раніше вчинене» юридично більш обумовлена, ніж «вчинене неодноразово», оскільки діяння, що становлять неодноразовість, втрачають свою юридичну значимість, а є лише складовими нібито більш небезпечного злочину. Кожне з них окремо не кваліфікується та покарання за кожне з них окремо не призначається.

Мотив расової, національної та релігійної нетерпимості розуміється як зумовлені певними потребами, внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного продемонструвати свою перевагу і показати неповноцінність потерпілого через його належність до конкретної (іншої) нації або через його расову належність чи наслідок сповідання їм певної релігії і внаслідок цього своє ненависне до нього ставлення, щоб принизити його гідність або помститися за небажання потерпілого приєднатися до тієї соціальної групи, до якої належить винний.

Дуже близькими за змістом до пункту 14 частини другої статті 115 КК України є відповідні статті кримінальних кодексів Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Киргизії, Таджикистану, де мова йде про мотиви расової, національної, релігійної ненависті або ворожнечі. Крім цього, у пункті «м» статті 109 Кримінального кодексу Грузії згадується яз ознака обтяжуючої обставини етнічна ненависть та ворожнеча, у пункті «н» частини другої статті 104 Кримінального кодексу Таджикистану йдеться про місницьку ненависть та ворожнечу або кровну помсту. На нашу думку, це відображає місцеві особливості формування мотиву активного неприйняття певних сторін соціального статусу потерпілого. Кримінальні кодекси Молдови та Казахстану серед інших ознак у відповідних нормах про умисне вбивство застосовують термін «соціальна ненависть або ворожнеча». Дехто з вітчизняних вчених вважає за доцільне доповнити вказаною ознакою пункт 14 частини другої статті 115 КК України, однак, вважаємо, що, в разі прийняття законодавцем такого доповнення у Кримінальний кодекс України, фактично як обтяжуючу умисне вбивство обставину можна буде визнати будь-яку нетерпимість або неприязнь між винним та потерпілим, що є неприпустимим.

4. Поряд із відповідальністю за умисне вбивство без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК України) та при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 115 КК України), вбивство через необережність (ст. 119 КК України), чинне кримінальне законодавство передбачає відповідальність за умисні вбивства при обставинах, які пом'якшують покарання: це умисні вбивства, передбачені статтями 116–118 КК України, які у кримінально-правовій науці отримали назву — привілейовані види вбивств. Інших привілейованих видів вбивства Кримінальний кодекс України не містить.

Діяння, передбачене статтею 116 КК України, виражається в умисному вбивстві людини, вчиненому в стані сильного душевного

хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. Норма про вчинення умисного вбивства у стані сильного душевного хвилювання притаманна лише кримінальним кодексам країн так званого «німецького права» (Германії, Австрії, Швейцарії та іншим) та країн колишнього СРСР, які отримали її в «спадок» від радянського кримінального права, в рамках того ж «німецького права» (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан, Естонія та інші).

Досвід регулювання відповідальності за вчинення вбивства у стані афекту країнами континентальної Європи дає можливість вченим-правознавцям стверджувати, що норми, які передбачають відповідальність за посягання на життя і здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, потребують розширення обставин, які мають місце з боку потерпілого. На думку цих авторів, доцільно у статтях 116, 123 КК України передбачити таку обставину, як «інші протиправні дії з боку потерпілого». В цілому погоджучись з цими пропозиціями, вважаємо, що наведене формулювання «аморальні або інші протиправні дії з боку потерпілого» треба замінити на «неприйнятні для винного дії з боку потерпілого». Так, фактично особу можна довести до стану сильного душевного хвилювання діями потерпілого, які не є протиправними (вони можуть бути, наприклад, небажаною, але правомірною поведінкою, або зловживанням правом, яке не є правопорушенням). А ступінь аморальності тої чи іншої дії потерпілого визначається самим винним, в залежності від його світосприйняття, моральних принципів та установлень.

Діяння, передбачене статтею 117 КК України, виражається в умисному вбивстві матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів. Проведений компаративістський аналіз дозволив виявити низку особливостей кримінально-правової регламентації відповідальності за вбивство матір'ю новонародженої дитини в країнах романо-германської правової сім'ї, які мають свою дещо відмінну систему кримінального права, а в цьому зв'язку й свою специфіку викладення даної норми.

Зокрема, у ряді європейських країн даний склад є привілейованим. До пом'якшуючих обставин віднесено особливий психофізіологічний стан матері, а також часові рамки вчинення даного злочину — під час пологів або безпосередньо після них. Більш того, для деяких країн характерна наявність декількох норм, які передбачають відповідальність за аналізований злочин. Однак, німецькі

та французькі законодавці не тільки не розглядають дані обставини як пом'якшуючі, але й відносять дане вбивство до категорії кваліфікованих. Специфічною особливістю болгарського варіанта цього діяння є вказівка на певні фізичні недоліки потерпілого (його погнорність), наявність яких є пом'якшуючою обставиною.

Також особливим є суб'єктний склад даного злочину. Досить рідким є факт визнання батька суб'єктом даного злочину поряд з матір'ю. Взагалі, на нашу думку, специфічною особливістю аналізованого складу злочину є неможливість співучасті в його вчиненні. Привілейована обставина відноситься безпосередньо та тільки до особи жінки — матері новонародженої дитини, а тому вона не може бути поширена на інших можливих учасників вчинення злочину, наприклад, у Кримінальному кодексі Голландії міститься вказівка на те, що всі інші особи, які брали участь при вчиненні злочину, підлягають кримінальній відповідальності за вчинення простого або іншого вбивства.

У випадку, коли сама матір, яка при наявності всіх передбачених законом обставин, виступає співучасницею у вбивстві її новонародженої дитини у ролі, наприклад, підбурювача до такого вбивства, вона, у відповідності до частини другої статті 29 КК України, буде нести відповідальність за частиною четвертою статті 27 та пунктом 2 частини другої статті 115 КК України.

На наш погляд, інтерес для дослідників має вказівка у деяких кримінальних кодексах на неможливість вчинення даного злочину із заздалегідь обдуманим умислом, що представляється нам достатньо успішною законодавчою конструкцією. Так само, вважаємо, що законодавцеві варто було б відкоригувати диспозицію вітчизняної норми про вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, пов'язавши вчинення даного злочину не тільки з моментом заповідання смерті немовляті, але й з особливим психічним станом його матері у цей момент та моментом виникнення умислу на вбивство такої дитини. Відсутність такого стану або наявність заздалегідь обдуманого умислу повинно виключати відповідальність щодо статті 117 КК України.

Стаття 118 УК України містить склад привілейованого умисного вбивства — вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, відповідальність за яке настає лише за умови, що здійснений винним захист явно не відповідав небезпечності посягання чи обстановці, яка склалася. Такий привілейований склад умисного вбивства

в кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї представлений досить обмежено, незважаючи на те, що субінститути необхідної оборони та заходів, необхідних для затримання злочинця відомі всім кримінальним законам зазначених країн. Однак, регламентація цих обставин, що виключають злочинність діяння, принципово різна. Відрізняються не тільки їхні назви та місце в системі кримінальних кодексів, але й їхній перелік, умови та підстави правомірності.

На нашу думку, правова оцінка затримання злочинця повинна здійснюватися на підставі відповідних доповнень до положень статті 38 КК України «Затримання особи, що вчинила злочин», а проведений порівняльний аналіз кримінально-правових норм країн романо-германської правової сім'ї дає можливість стверджувати про необхідність внесення змін до цієї статті. По-перше, на момент затримання невідомо, чи вчинив затриманий саме злочин, чи буде він визнаний винним у вчиненні злочину, можливо затриманий є таким, що не досяг віку кримінальної відповідальності або буде визнаний судом неосудним, або, взагалі, є непричетним до вчиненого суспільно небезпечного діяння і випадково опинився на місці події. Для виключення подібних колізій пропонуємо замінити у статті 38 КК України слово «злочин» на «суспільно небезпечне діяння», «злочинець» на «особу, що вчинила суспільно небезпечне діяння». По-друге, на нашу думку, необхідність затримання як умова його правомірності обумовлена не тільки метою доставлення затриманої особи відповідним органам влади, але й метою недопущення вчинення нею нових суспільно небезпечних діянь, в тому числі і тих, які можуть бути вчинені цією особою для того, щоб уникнути відповідальності за вже вчинене посягання. В разі прийняття відповідних змін до статті 38 КК України, стаття 118 КК України, на нашу думку, змін не потребує.

Серед інших, відсутніх в українському кримінальному законодавстві видів умисних вбивств, вчинених при пом'якшуючих обставинах в законодавстві багатьох країн романо-германської правової сім'ї містить і такий привілейований склад як вбивство на прохання потерпілого (еутаназія). Компаративістський аналіз законодавства країн романо-германської правової сім'ї, яке регламентує відповідальність за умисне вбивство на прохання потерпілого (еутаназію) показав, що багато країн, особливо колишнього СРСР, не визнають права на смерть та вважають еутаназію злочином, в тому числі й вчиненим при пом'якшуючих обставинах. Однак, у цілому ряді країн

континентальної Європи законодавцем визнано право на смерть та законність еутаназії (як у активній, так і пасивній формі). При цьому, законодавець накладає дуже суворі обмеження на проведення еутаназії, жорстко регламентуються умови та процедура її здійснення. Нажаль, рівень розвитку системи охорони здоров'я в українській державі ще далекий від стандартів високо розвинутих країн Європи та світу. Тож небезпека помилкового діагнозу і, як наслідок цього, неправомірне застосування еутаназії, є особливо вірогідними для вітчизняних пацієнтів, що практично виключає можливість офіційної легалізації еутаназії в Україні в будь-якій формі.

Висновки, отримані в результаті аналізу зарубіжних нормативно-правових актів, дозволили нам змоделювати норму, яка б встановлювала відповідальність у Кримінальному кодексі України за умисне вбивство невиліковно хворого зі співчуття з метою позбавлення його нестерпних фізичних страждань за його неодноразовим, явно вираженим проханням. Прагнення до смерті самого невиліковно хворого потерпілого через фізичні та психічні страждання та його прохання до інших осіб щодо спричинення йому смерті та відповідні дії винного, який через співчуття та жаль до потерпілого погоджується та вчиняє його вбивство, однозначно вказує на прямий умисел при вчиненні такого злочину (як по відношенню до діяння, так і до наслідків, що настали). Це стосується як активної, так і пасивної форми еутаназії, і не може кваліфікуватися за статтею 136 або 139 КК України, а потребує прийняття нової норми, яку ми і пропонуємо.

5. Український законодавець передбачив багато спеціальних норм (тобто таких, що містять всі ознаки загальної норми, але, крім того, мають й свої специфічні риси), в яких злочинним наслідком є заподіяння смерті іншій людині. Принаймні, у шістдесяти семи складах злочинів з різних розділів Особливої частини Кримінального кодексу України прямо чи опосередковано вказано на настання смерті потерпілого як наслідок злочинного діяння. У кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї такі склади теж представлені досить широко.

В цілому в кримінальних кодексах країн романо-германської правової сім'ї, так само як і у Кримінальному кодексі України умовну систему посягань на життя можна представити наступним чином — відносно основного складу так званого простого вбивства спеціальними виступають, по-перше, кваліфіковані та привілейовані види

вбивств, тобто вчинені при обтяжуючих чи пом'якшуючих обставинах, по-друге, необережне вбивство та інші суспільно небезпечні діяння, наслідком яких, серед іншого, є необережне заподіяння смерті потерпілому (як правило, це пов'язано з порушенням певних правил або приписів), по-третє, це умисні посягання на життя спеціального суб'єкта, діяльність якого визначається чіткими рамками державних, службових та інших повноважень (державна, громадська діяльність, службові обов'язки, обов'язки з військової служби, діяльність щодо охорони громадського порядку, здійснення правосуддя, пов'язана з нааданням правової допомоги тощо), такі посягання у науковому середовищі часто називають спеціальними вбивствами. У таких спеціальних нормах зміст такої ознаки як потерпілий більш конкретизований порівняно зі змістом відповідної ознаки складу злочину, закріпленого у загальній нормі. В таких випадках при кваліфікації кримінальна відповідальність настає згідно зі спеціальною нормою. Однак, законодавці деяких європейських країн, на відміну від українського, не роблять різниці між кваліфікованим вбивством та так званим спеціальним вбивством з потерпілим, що має особливий статус.

На нашу думку, наявність в українському кримінальному законі таких спеціальних норм (статті 112, 348, 379, 400, 443 КК України), дає можливість через об'єкт посягання точніше встановити мотиви та мету злочинного посягання на життя, коли вбивство використовується як спосіб впливу на певні державно-владні відносини та інститути. Крім того, ці норми мають очевидно виражений превентивний характер. Тому їхня присутність у вітчизняному кримінальному кодексі є рисою скоріше позитивною, у порівнянні з законодавством країн континентальної Європи.

Окрему групу, на нашу думку, складають злочини так званої міжнародної юрисдикції, передбачені розділом XX Особливої частини Кримінального кодексу України і більшістю кримінальних законів країн романо-германської правової сім'ї. Це ведення агресивної війни, порушення законів і звичаїв війни, поєднане з умисним вбивством, застосування зброї масового знищення, що спричинило загибель людей, геноцид.

Відмежування між загальною нормою вбивства та його варіантом у розумінні злочину проти людства розглянемо на прикладі геноциду як найбільш широко представленого в кримінальному законодавстві країн континентальної Європи. Так, проведення відмежування між геноцидом і вбивством припускає, по-перше, визначення

прямого умислу та встановлення дискримінаційної складової. По-друге, з метою відмежування геноциду від вбивств з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості встановлюється наявність спеціального умислу на знищення певної групи цілком або частково. Практично це самий складний момент, здатний перенести статтю «геноцид» у розряд фактично непридатних. Таким чином, розділити вбивство та геноцид можна тільки за умислом, проявом якого є масовість вчинення дій, тобто наявність певного стійкого контексту, у рамках якого відбуваються вбивства.

Зрозуміло, що законодавці всіх країн романо-германської правової сім'ї встановили за вчинення злочинів проти життя максимально суворі санкції серед тих, які передбачені кримінальним законодавством, що і дає можливість відмежувати злочини проти життя від інших кримінально-карних діянь.

Традиційно вченими у кримінальному законодавстві виділялися чотири види санкції: абсолютно визначені, відносно визначені, альтернативні та відсилочні.

Абсолютно визначені санкції встановлювали єдину міру покарання, вказуючи при цьому її вид і точний розмір покарання. Нечисленними прикладами абсолютно визначених санкцій можуть виступати санкції статей 211 Кримінального кодексу ФРН, 221–2 Кримінального кодексу Франції, в яких передбачено одне, безальтернативне, чітко визначене покарання — довічне позбавлення волі. Український кримінальний закон не містить абсолютно визначених санкцій, що, на нашу думку, є правильним, тому що такі санкції не дають можливості суду враховувати особливості злочину, особу злочинця та інші обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання.

Аналіз відносно визначених санкцій за вчинення умисних вбивств вказує на негативну, з нашої точки зору, тенденцію у визначенні часового розриву між нижчою і вищою межами покарання, що припускає суддівський розсуд при визначенні міри такого покарання, і що має місце і у вітчизняному кримінальному законодавстві. На нашу думку, враховуючи найвищу цінність людського життя, нижня межа умисного вбивства, передбаченого частиною першою статті 115 КК України повинна бути встановлена на рівні восьми років, тоді як відповідальність за посягання на життя осіб, передбачених статтями 112, 348, 348¹, 379, 400, 443 КК України повинна починатися з семи років.

Треба сказати, що всередині самих так званих спеціальних вбивств немає єдності щодо визначення нижньої межі покарання за посягання на життя осіб з особливими повноваженнями. Так, аналіз відповідних

санкцій дає можливість стверджувати, що для законодавця замах на вбивство державного чи громадського діяча та закінчене умисне вбивство за обставин, що обтяжують відповідальність (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України) мають однаковий рівень суспільної небезпеки. Зрозуміло, що така позиція законодавця протирічить принципам та змісту кримінально-правових відносин. Схожа ситуація складається із статтями 348, 3481, 379, 400, 443 КК України. Для виправлення ситуації, як вже вказувалося, пропонуємо нижню межу покарання за переліченими статтями встановити на рівні семи років позбавлення волі.

Ще один вид відносно визначених санкцій — із вказівкою тільки максимуму покарання «до». У подібних випадках нижча межа покарання визначається мінімально можливим розміром (межею) цього покарання, передбаченим Загальною частиною кримінального закону. У кримінальному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї такі санкції цього виду мають, як правило, норми, що передбачають відповідальність за привілейовані та необережні вбивства. Статті 116, 117, 119 КК України в цілому відповідають практиці європейських країн. Але, у відповідних санкціях, як правило, не виділяється підвищена відповідальність за заподіяння смерті через необережність двом або більш особам, законодавець обмежується невизначеним терміном «загибель людей». Крім того, законодавець не пояснює, як слід розуміти термін «інші тяжкі наслідки», яким позначається відповідна ознака складу злочину, що не має своєю альтернативою загибель людей.

У всіх інших випадках кримінальні покарання розташовані в альтернативних санкціях. Досвід використання альтернативних покарань країнами романо-германської правової сім'ї наводить на думку про можливість впливу на вбивцю за рахунок законодавчого закріплення норм про відшкодування збитку, заподіяного вбивством. Дійсно, вітчизняна та зарубіжна кримінально-правова теорія і практика дозволяють не вважати чимось абсолютно новим інститут відшкодування шкоди, заподіяного вбивством, або призначення штрафу за цей злочин поряд з іншим покаранням. Тому представляється перспективним внесення відповідних змін до кримінального законодавства, оскільки покарання за вбивство таким чином концентрується в одній санкції кримінального закону та підкреслює його суворість і безкомпромісність при охороні людського життя.

У процесі дослідження виявлено недоліки та суперечливості в окремих статтях Загальної та Особливої частин кримінального законодавства, з метою усунення яких запропоновано низку змін

до Кримінального кодексу України. Крім того, проведений аналіз показав шляхи та методи, якими результати дисертаційного дослідження повинні впроваджуватися у правозастосовчу практику, а також використовуватися в ході підготовки спеціалістів у галузі правозастосування та підвищення фахового рівня практичних працівників.

Отже, з урахуванням зарубіжного законодавчого досвіду, пропозицій вітчизняних та зарубіжних вчених, власних доробок та з метою поліпшення кримінально-правової охорони життя людини в Україні пропонуються наступні зміни і доповнення до кримінального законодавства:

1. Включити до Кримінального кодексу України розділ такого змісту:
«РОЗДІЛ І. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Стаття... Умисне вбивство

1. *Вбивство, тобто умисне протиправне позбавлення життя іншої людини, —*

карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

2. **Умисне вбивство:**

1) *двох або більше людей;*

2) *завідомо для винного малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;*

3) *заручника або іншої людини, яка незаконно позбавлена волі;*

4) *вчинене з особливою жорстокістю або винятковим цинізмом;*

5) *вчинене способом, небезпечним для життя багатьох людей;*

6) *з корисливих мотивів;*

7) *з метою використання органів або тканин потерпілого;*

8) *з хуліганських мотивів;*

9) *людини чи її близького родича або члена сім'ї у зв'язку з правомірним виконанням цією людиною службового, професійного або громадського обов'язку;*

10) *з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення;*

11) *з сексуальних мотивів;*

12) *вчинене на замовлення;*

13) *вчинене двома або більше особами;*

14) *вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями ... цього Кодексу;*

15) *з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, — карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому пунктом 6, 7 частини другої цієї статті.*

Примітка. *Людиною в статтях цього Кодексу визнається життєздатний плід у віці понад двадцять два тижні вагітності, новонароджена дитина та будь-яка людина, незалежно від віку та стану здоров'я.*

Стаття... Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (афекту), що раптово виникло внаслідок насильства, систематичного знущання, тяжкої образи або інших неприйнятних для винного дій з боку потерпілого, —

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Стаття... Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини

Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів, вчинене у стані особливого психічного розладу, викликаного пологовим процесом і який не виключає осудності, — карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Стаття... Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця

Умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони, а також у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, —

карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років.

Стаття... Умисне вбивство невиліковно хворого за його проханням

Умисне вбивство невиліковно хворого зі співчуття з метою позбавлення його нестерпних фізичних страждань за його неодноразовим, явно вираженим проханням, —

карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

Стаття... Заподіяння смерті людині з необережності

1. Заподіяння смерті людині з необережності, —

карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. *Заподіяння смерті з необережності двум або більше людям,* — карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Стаття...Умисне доведення до самогубства

1. *Умисне доведення до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності,* — карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.
2. *Те саме діяння, вчинене щодо людини, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого, або щодо двох або більше людей,* — карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Стаття...Погроза вбивством

1. *Погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози,* — карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до двох років.
2. *Те саме діяння, вчинене членом організованої групи або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості,* — карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років».

2. Статтю 38 КК України викласти в наступній редакції:

«Стаття 38. Затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння

1. Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, і доставлення її відповідним органам влади та недопущення вчинення нею нових суспільно небезпечних діянь, якщо іншими засобами затримати цю особу було неможливо і якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.
2. Перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, визнається умисне заподіяння такій особі тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання особи, що вчинила

суспільно небезпечне діяння. Перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, має наслідком відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 цього Кодексу.

3. Якщо обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що вона вчиняє затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, але за обставина справи не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, її дії оцінюються відповідно до правил частини першої цієї статті.
4. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила заходи, необхідні для затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, доставлення її відповідним органам влади та недопущення вчинення нею нових суспільно небезпечних діянь, вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння.
5. Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність обстановки затримання особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність».

3. Доповнити Кримінальний кодекс України статтею 304–1 «Доведення до самогубства з необережності»:

«Доведення до самогубства людини шляхом жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, якщо це не було спрямовано на позбавлення життя потерпілого, —

карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років».

3. Покарання за статтями 112, 348, 348¹, 379, 400, 443 передбачити у виді **позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі.**

Наукове видання

СОТУЛА Олександр Сергійович

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА
ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В КРАЇНАХ
РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї:
ретроспектива, компаративістика, моделювання**

монографія

Літературний редактор, коректор: *Е. Ю. Котенко*

Оформлення: *А. С. Кулак*

Підписано до друку 2.12.2015. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Ньютон».

Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 24,0. Зам. № 24-03

Видавництво

ФОП Іванченко І. С.

Тел.: +38-057-756-09-25, +38-050-40-243-50

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №4388

www.monograf.com.ua

Сотула Олександр Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент. У 1988 році закінчив Херсонський державний педагогічний інститут ім. Н. К. Крупської. У 1992 році вступив на службу до МВС України, де працював у карному розшуку. 1998 року закінчив Національну академію внутрішніх справ за спеціальністю «Правознавство». У цьому ж році закінчив службу на посаді заступника начальника відділу Управління

карного розшуку УМВС України в Херсонській області у зв'язку з погіршенням стану здоров'я через поранення, отримане при виконанні службового обов'язку по боротьбі зі злочинністю. 1998 року почав викладати в Херсонському державному університеті.

У 2003 році захистив кандидатську дисертацію «Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча». З 2007 року – доцент кафедри галузевого права, а з 2012 – докторант Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Має 60 науково-методичних праць, 40 із яких опубліковано у різних фахових виданнях в Україні та за кордоном. Автор двох підручників – «Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини» (2007), виданий Генеральною прокуратурою України, та «Кримінальне право України. Особлива частина» (2009).

Коло наукових інтересів – кримінальне право, правова компаративістика, історія кримінального права, психологія злочинця.

Мешкає в Херсоні.